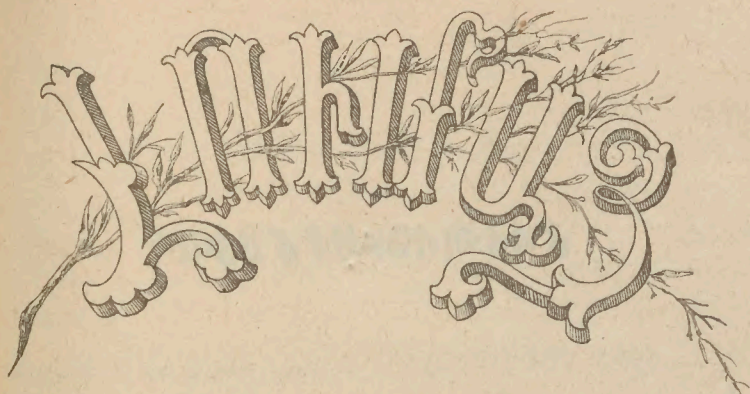

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

—*—

ԵՐԵՎԱՆԻ ՏԵՐԻ

ԳԻՐԻ Բ.

1897

ՕԳՈՍՏՈՍ

Տ Փ Խ Ի Ս

Տպարան Ս. Զարանյանի եւ ընկ. նկ. 21.

Тип. М. Шарадзе и К°,

1897

Дозволено Цензурою, Тифлисъ, 22-го Августа 1897 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Պետրոս Շանշեանց. կենս. ՄԵԼՔԻՍԵՂԵՅ ԵՊՍ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ	1
Անդրէաս երէց. պատմ. վիպակ. ՄՈՒՐԱՏԱՆ .	52
Մշոյ աշխարհ. տեղագր.	123
Խաչատուր Աբովեան. կենս. Ե. ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵ- ՏԵԱՆ	145
Հայր սուրբը. պատկեր, ՍՏԵՓԱՆ ԱՌԵՏԻՔԵԱՆ ԲԱՆԱՆՅԵՑԻ	187
Բանաստեղծի ժամացոյցը. Ա. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ .	222
Մանուկ, քանաստ. Տ. ԱԶՆԻԻ	241
Աւօ, պատկեր. Ա. ՄԿՐՏՉԵԱՆ	242
Աղբատի հայր, պատկ. Յ. սարկ. ԺՈՒՂՈՒՐԵԱՆ .	257
Մամ-գին, քրդերէնից ՍԱՂԱԹԻԷԼ	274
Վարակիչ հիւանդութիւններ, գերմ. թարգ. քժ. Ս. ՄԱՅՍՈՒՐԵԱՆՅ.	308

ՊԼՏՄԵԿԱՆ

Նիւթեր Աղուանից պատմութեան համար .	325
Գ. եպս. Սրուանձտեանցի նամակը Հ. Ալիշանին	332
Օտեանի նամակը Գ. եպս. Սրուանձտեանին	333
Բ. Պատկանեանի նամակն առ Նոյն	334
Մ. Նալբանդեանի մի նամակ	335
Ս. Նազարեանի նամակներ	337

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ-Ք

Վեհ. Հայրապետի նուէրը	340
Վանի քեւեռագիրները	—
Հարիրամեակ Նոր-Նախիջեւան քաղաքի. . .	346
Մտքի լուսանկարը, թարգ. Ա. ՍՊԱՐԱՊԵՏԵԱՆ	347
Տիգրանակերտի կանանց զարդերը . . .	351
Ստացուած գրքեր	353
Հանգ. Սրուանձտեանի երկերի հրատարակու- թիւնը	354

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅԱԻԵԼՈՒՆԺ

Հինհարդ եւ Գերտրուդ, Պետալոցցու. գերման.
թարգ. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ . 241—424

ՊԵՏՐՈՍ ՀԱՆՁԵԱՆՑ

ՅԵՌԵՄԱՅԱՆ

Զմիւռնիոյ առաջնորդական պաշտօնէս հրաժարելով
և ի Պօլիս գալով՝ բնակում էի ի Գրգըլ-Թոփրակ, Զմիւռ-
նացի Սերովբեան Դալուստ Աղայի ամարանոցումն, որ
չըջատուած էր այգեստանով և մրգաբեր ծառաստանով։
Դալուստ Աղայ, առևտրական ասպարէզէն քաշուած, ա-
ռանձնական կեանք էր վարում. ես ընկերացայ իրեն, իւր
յատուկ հրաւիրմամբ, զի արդէն վաղածանօթ էր ինձ։
Ամուրի էր նա, մաքրակենցաղ, ուղղամիտ և ընկերական
յարաբերութեանց մէջ աննենդ ու հաւատարիմ։ Այս ազ-
նիւ բնաւորութեամբ էր, որ իբր միջնորդ առևտրական
մեծամեծ տանց, կալուածատէր եղած էր և ՚ի կենդանու-
թեան իսկ ամենն կտակած էր իւր այրի քրոջն, որ բա-
րեհամբաւ զաւակաց մայր էր ՚ի Զմիւռնիա։

Միտասանամեայ առաջնորդական հովուութենէ զկնի՝
արդէն կարօտ էի մենաւորական կենաց սփոփման և կազ-
դուրման։ Նախախնամութեան մատն էր անշուշտ, որ ա-
ռաջնորդած էր ինձ սոյն բնակարանն։ Սրտով ու մտքով
վշտակրօյններն ու վաստակողներն միայն քաջ կը զգան,
թէ ի՞նչ քաղցրութիւն ունի առանձնութիւնն, երբ մտա-
յոյզ ժխորներուն յաջորդում են բնութեան զննութիւնն,
սովորական կամ պաշտօնական խոկումներուն՝ հոգևոր
յափշտակութիւնն ու խորհրդածութիւնն. և ներկային՝ ան-
ցելոյն յիշատակներն ու ասպագային տեսիլներն. է որ պա-
ծառ, է որ սևաթոյր։

Դալուստ Աղայ այգեստանին տուած էր իւր ուշադրութիւնն, իսկ ես՝ ընթերցման, զրուծեան և յաւէտ մշտածութեան: Մենք օրուան մեծ մասն գրեթէ տալակայ էինք իրարմէ: Միայն սեղանն էր, որ մեզ միացնում էր, միայն լրագրերն էին, որ ընթրիքէն յետոյ կարդում էինք միասին, միայն ումանց մեր բարեկամաց հազուադէպ այցելութիւնն էր, որ մերթ ընդ մերթ խռովում էր մեր մենաւորութիւնն՝ ազգային տխուր իրողութեանց զրոյցներով:

Սոյն մենաւորութեան ծնունդն են իմ մի քանի գրաւոր երկերս, տպուած և անտիպ—*Գոհութեան գիրս առ Հօտն Զմիւռնիոյ, Թղթերս՝ առ Պապն Հոռովմայ եւ առ ս. Պատրիարքն Աշրգեան, Նրկու խօսքս, ինչ ինչ Աղօթքներ, և այլն և այլն*: Այս մենաւորութեան մէջ էր, որ դարձնում էին շատ յիշատակներ՝ ուսանողական, ուսուցչական, վարդապետական. պատկերանում էին շատ անցքեր՝ ուրախական, տխրական, քաջալերական, վհատական: Այս մենաւորութեան մէջ էր, որ մի գիշեր երեկաւ ինձ ի տեսիւան ծերունի հայրապետն Ներսէս Ատաբակեցի և ասաց. «Ապրիս. լաւ արիր, որ մեր եկեղեցւոյ պատմութիւնն գրեցիր, եթէ թշնամիք ու սուտ գաւակունք այլալեւն նորա պարզութիւնն ու առաքելական ուղղութիւնն, գոնէ Պատմութիւնն միշտ վկայ կը մնայ թէ հայոց եկեղեցին, երկար դարեր, էապէս քրիստոնէական մնացած է իւր վարդապետութեամբ ու վարչութեամբ»: —Մեծ բան չէ, ասացի, գրածս, հայր իմ, և խոնարհեցայ սուրբ աջն համբուրել: «Լաւ է, լաւ է, կրկնեց» և աներկութացաւ:

Դողալով զարթնեցայ և սկսայ լալ ու հեծկլտալ: Նոյն պատկառելի ծերունին էր, որ շատ անգամ իւր այցելութեամբ քաջալերում էր Ներսիսեան ուսումնարանի ուսուցիչներն ու սաներն: Այլ ևս չը քնացայ, արդէն ար-

շալոյսն ծագելու վրայ էր: Ելայ, լուացուեցայ և գնացի՝
ծառի տակ նստայ:

Տեսլեան տպաւորութեամբ պաշարուած էին միտքս
ու սիրտս: Գողցես 'ի Գրգըլ-Թոփրակ չէի, այլ 'ի Թիֆ-
լիս, 'ի Ներսիսեան ուսումնարանի, ուր հայրապետին հետ
պատկերանում էր նաև Ազնիւ Տեսուչն Պետրոս Զանշեանց,
որոյ ճակատն համբուրում էր հայրապետն՝ իրեն դիմաւո-
րած ժամանակ: Ա՛խ, մտածում էի, երանի՜ թէ հնար
լինէր տեսիլս պատմել Ազնիւ Տեսչին, կամ գոնէ մի ըն-
կերիս և իրենց հետ բաժնել զգացումներս: Տեսակ տե-
սակ իդձեր յաջորդում էին իրարու: Մի անպատում փա-
փազ յուզում էր սիրտս, գէթ մի անգամ ես ի կենդա-
նութեան տեսնել Ազնիւ Զանշեանցն, խօսակցիլ իրեն հետ,
լսել իւր խորհրդներն, որոնք օգտակար եղած էին ինձ
բովանդակ կենացս մէջ:

Այսպիսի ծիանաց մէջ էի, երբ յանկարծ փափաք
ծնաւ սրտումս՝ պատրաստել պ. Զանշեանցի *կենսագրու-*
թիւնն: Ծառաստանէն դարձայ սենեակս և իսկոյն մի
նստակ գրեցի սիրելի ընկերիս՝ պ. Պռօշեանցին, որչափ
կարելի է շուտով կենսագրական տեղեկութիւններ հաղոր-
դել ինձ Պ. Զանշեանցի մասին, այսինքն այնպիսիներ,
որոնք անծանօթ էին ինձ և որոց թերևս ինքն կարող էր
գիտակ լինել հարցնելով:

Որո՞ւ մտքէն կանցնէր, թէ երբ ես խորհում էի Պ.
Զանշեանցի կենսագրութեան մասին, նա արդէն պառ-
կած էր հիւանդագլին: Ո՞վ կարող էր գուշակել՝ թէ Պ.
Պռօշեանցին գրած նամակիս պարունակութիւնն պիտի
լսէր նա կենաց և մահուան վերջին ճգնաժամին: Բայց
նախախնամութիւնն ունի խորհուրդներ, որոնք միշտ գաղտ-
նիք են մարդու համար: Կայ, կայ մի խորհրդաւոր կապ,
որով վիշտ ու տրտմութիւն հաղորդւում են հեռաւոր՝
բայց իրար սիրող սրտերուն: Մարդ տխրում է՝ առանց

պատճառն իմանալու. արտասուում է՝ առանց գալտնիրն
 [Ժափանցելու: Հաւատացէք, որ երբ փափագ յղացաւ Ջան-
 չեանցի կենսագրութիւնն պատրաստել, սիրտս խռովե-
 ցաւ, աչքերէս արտասուք ցողեցաւ և սակայն չը գիտէի
 բնաւ թէ նա մատնուած է հիւանդութեան:

Ահա թէ ի՞նչ է գրում ինձ այն ժամանակ Պ. Ջան-
 չեանցի մահճակալի մնարէն Ղարաբաղի Հայրենասէր զա-
 ւակն՝ անմոռանալին Համբարձում Հախումեանց:

«Մեր անփոխարինելի բարեկամ Պետրոս Ջանչեան-
 ցի մահիցն քանի մի օր առաջ Պռօշիանցն նրանից ինչ
 ինչ տեղեկութիւններ էր խնդրել իւր կենսագրութեան
 մասին իրր թէ Ձեր յանձնարարութեամբ, ինձ յայտնե-
 լով յանձնեց ստուգել այդ բանը, արդիօք իսկապէս
 Ձեր յանձնարարութեամբ է խնդրածն, թէ ինքն է ունե-
 ցել ցանկութիւն Ձեր անունովն ունենալ: Երբ տեղեկա-
 ցայ, որ իսկապէս Ձեր կամքն է եղել և յայտնեցի իրեն՝
 անսահման ուրախութիւն նկատեցի իւր դէմքի վրայ: Ա-
 մեն օր շարունակ աչցելում էի և օր չէր անցնում, որ
 չը յիշէր Ձեզ, չը մտաբերէր անցեալն, չը խօսէր և չը
 խորհէր ներկայիս մասին, մանաւանդ վերջին օրն. մա-
 հիցն քանի մի ժամ առաջ մօտն էի, հրկար պահեց, կար-
 ծես իմանում լինէր իւր վերջին ժամերն: Բարեկեցիս (մնաս
 բարի ժամանակ) սկսաւ օրհնել ինձ և զաւակներիս այս
 սուրբ խօսքերովս. «Օրհնեալ լինիս երեխաներովդ. նրանց
 հետ ի միասին երջանիկ ապրիս» և յետոյ աւելացրեց.
 «գիտեմ ժամ ես գնում, չը մոռանաս աղօթքը — Յիշեա՛,
 Տէր, զպաշտօնեայս քո, զծնողսն մեր, զվարդապետս, զեղ-
 քարս, զընկերս և այլն»: Ես միանգամայն մնացի ապշած
 և սառած կանգնած դրան չէմքումն, որովհետեւ ինքդ էլ
 լաւ գիտես, որ նրա բնաւորութիւնից շատ հեռի էր իւր
 սրտի զգացմունքն դէպի իւր սիրելիս խօսքով արտառա-
 նել: Միւս օրն առաւօտեան լսում եմ, որ այլ ևս չը կայ

Պ. Չանչեանց. նոյն իսկ գիշերն վախճանուել է: Կարծես թէ միջեց ինձ համար աշխարհս, ըստ օրինակի Փրկչին: Նա զինի իւր մահուան քեզ թողուց ինձ մխիթարիչ և իրեն փոխանորդ: Բոլոր հուգևովս փափագում եմ այն երանելի ժամին, երբ պիտի արժանանամ սուրբ և բաղցր տեսութեանդ և բանամ սիրտս առաջիդ և հանգստանամ: Առ այժմ այսքան միայն կասեմ թէ՝ «Աստուած լինի մխիթարիչդ և պաշտպանդ. երկար ապրիս, Ազգդ և Եկեղեցիդ պաշտպանելու համար»: 27 Մարտի. 1889. Թիֆլիս:

Ուրեմն, տակաւին 'ի կենդանութեան Պ. Չանչեանցի, ինքնին յղացած խոստումնս է, որ այսօր պիտի կատարեմ, թէև շատ ուշ: Բայց թէ պիտի յաջողիմ արդեօք պսակել այն վստահութիւնն, որ ունեցած է երջանիկն Չանչեանց իմ կենսագրական փափարին վրայ և որուն համար ասում է նամակագիրն. «երբ յայտնեցի իրեն, անսահման ուրախութիւն նկատեցի իւր գէմբին վրայ»:

Ես պիտի գրեմ, ինչ որ տեսած եմ, ինչ որ զգացած եմ, ինչ որ յաճախ այլոց պատմած եմ և ինչ որ, իբրև օրինակելի պատկեր, երբէք աչքէս, սրտէս, մտքէս և յիշողութենէս հեռացած չէ: Պիտի գրեմ այն օրէն, երբ իբրև Տեսուչ և ուսուցիչ տեսած եմ Ներսիսեան ուսումնարանում: 2եմ կարող գրել ոչ մի անստոյգ բան. չեմ կարող շռայլել ոչ մի անելորդ գովեստ. զի գիտեմ թէ՛ նա ատում էր ստութիւնն, ատում էր շռայլ գովեստն, որ դարձեալ ստութիւն է այլ պատրուակի տակ: Համոզուած եմ թէ՛ նորա ոսկերքն անգամ կը բողոքեն ինձ դէմ, եթէ ստութեան ամենադոյզն ստուեր սպրդած լինի նորա կենաց չընաղ, ամբիծ, վեհ, անայլայլելի պատկերին, որոյ վրայ շնորհք, իմաստութիւն և սէր միանգամայն էին ցոլանում:

Չատերն արդէն գրած են Պ. Չանչեանցի կենաց վրայ և ես ամենէն յետինն եմ, թէև ամենէն առաջ յղա-

ցած էի գրել: Մեծ փափագս էր այլոց կենսագրականներն լրագրներէն հաւաքել և ի մի ամփոփելով կցել լւմ գրածին և այնպէս հրատարակել, որով պիտի տեսնուէր թէ ամենքն ևս միևնոյն առաքինութիւններն, միևնոյն կատարելութիւններն նշմարած են Պ. Հանչեանցի կենաց և գործոց նկատմամբ. բայց զգացի որ Վժուարութեանց պիտի բաղխիմ և հետևապէս լաւ համարեցի համառօտագրել այդ կենսագրականներու այն կտորներն, որոնք վերաբերում են Պ. Հանչեանցի յառաջ քան Տեսչութիւնն ունեցած կեանքին և մեր երկին գլխակարգութեանց առաջին տեղն իրենց նուիրել, ինչպէս որ 'ի վերջոյ՝ հիւանդութեան, մահուան և յուղարկաւորութեան պարագաներն ևս իրենցմէն բաղուածել: ¹⁾

¹⁾ — Ցաւում եմ, որ չը կարացի ձեռք բերել Աղբիւր պարբերականն, որոյ մէջ միայն հրատարակուած է նոյն ժամանակի վիճակաւոր Առաջնորդի՝ Արիստակէս ս. եպիսկոպոսի խօսած դամբանականն, յորմէ կարող էի նոյնպէս բաղուածներ անել:

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՊԵՏՐՈՍԻ ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ ՇԱՆՇԵԱՆՑ

ՄԱՍՆ Ա.

Ա.

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ

Նոր-Դարէն (22 մարտի 1889) — Պետրոս Սամուէլեան Շանշեանցն ծնուել է Թիֆլիսում 1819 թուականին, օգոստ. 13 ին։ Շանշեանցներն Վրաստանի Ազնուականներ են և Վրաց իշխանութեան ժամանակ Տէրութեան գանձապետութեան պաշտօնն Շանշեան տոհմին էր հաւատացած։ Վրաց վերջին թագաւորի՝ Գէորգի-խանի խնդիրքով, ռուսների իշխանութեան ժամանակ, նոյնպէս գանձապետութիւնն յանձնուեցաւ Շանշեան Տանն և Սաամ Գիվիչն՝ ինչպէս անդրանիկն իւր տոհմի մէջ՝ ստացաւ Թիֆլիսի գանձապետութեան պաշտօնը, որ երկար տարիներ վարում էր ամենայն հաւատարմութեամբ։ Վրաստանի կուսակալ Գեներալ Երմոլովը մեծ հաւատ և վստահութիւն ունէր դէպի իւր գանձապետն և շատ յարգում էր նրան։

Մի անգամ նահանգական դատաւիագն (Գուբերնսկի Պրոկուրօրն) Սաամ Գիվիչին հարցնում է՝ թէ ի՞նչ

պատասխան կը տայ, եթէ մի օր փոշէթաթախ ոսկիները գողցուին: (Այդ ժամանակ Գանձարանն ստացել էր մի քանի պարկ նոր ձուլուած ոսկիներ):— Ես, դու, կսմ փողերը համրողը պէտք է գողանանք, պատասխանում է նրան Սաամ Գիվիչն, ուրիշ ոչ ոքի կարելի չէ մեղադրել:

Եւ արդարեւ՝ շատ չի քաշում, Սաամ Գիվիչն առանց վրդովմունքի յայտնում է իշխանութեան գանձարանի դրամարկղից նոր ստացած ոսկիների մի պարկի անհետանալը և հետոն էլ աւելացնում է, որ ինքը վստահ է թէ մի օր կորուստն անթերի կգտնուի:

Իշխանութիւնն ոչինչ կասկած չտանելով Գիվիչի հաւատարմութեան մասին, թողնում է նրան հանգիստ շարունակելու իւր գործը:

Սաամ Գիվիչն, իբրեւ ջերմեռանդն քրիստոնեայ և առաքինի մարդ, մոռացման տալով կորուստն, իւր սովորութեան համեմատ կարգում է Աստուածաշունչը իւր գերդաստանի մէջ և բացատրութիւններ է տալիս: Մի անգամ, երբ առանձնացած իւր սենեկի մէջ պարապում էր ս. Գրքի ընթերցմունքով, բացւում է դուռը մեծ բաղխիւնով և ներս է մտնում Նիկողայոս Արղութեան իշխանը և ոսկու պարկը ցած ձգելով յատակին «Ա՛ռ Սաամ Գիվիչ քո կորուստդ» ասելով՝ անմիջապէս դուրս է գնում:

Սաամ Գիվիչն, պարկը գետնին թողած, վազում է Արղութեանի ետեւից՝ կոչելով նրա անունը, բայց արդէն ուշ էր. իշխանը անհետացել էր: Նրա հարց ու փորձին՝ ընտանիքը, նրա ծառաները յայտնում են, որ իշխան Արղութեանին չեն տեսել. նա ամենեւին տուն չէ եկել, որ դուրս գնար: Սաամը զարմացած վերադառնում է սենեակը և պարկը՝ չէ գտնում յատակի վրայ ընկած: Սաամի երեւակայութիւնն ստեղծած է լի-

նում այդ դէպքը, նրան երևում է իրողութիւն այն, ինչպէս իսկապէս չէ եղած:

— Վստահ եմ, ասում է Սաամ Գիվիշը, որ շատ չի քաշիւ և կորած ոսկիները կը յայտնուին: Այդպէս էլ լինում է: Նոյն օրը փողոցում վերոյիշեալ դատա-
խազի ձեռքում գտնում են կորած ոսկիները անթերի, որով Սաամի վարկը բազմապատկւում է:

Սաամի կամ Սամուէլի մահից յետոյ ռուս կառա-
վարութիւնը առաջարկում է նրա անդրանիկ որդի Նի-
կողայոսին, բայց նա զինուորական լինելով մերժում է.
այդպիսով դադարում է Շանշեան տոհմական գանձա-
պետութեան արտօնութիւնը:

Սաամի կրտսեր որդին՝ փոքրիկ Պետրոսը վեց տա-
րեկան է լինում, երբ ծառայի ուսին նստած ամեն օր
գալիս է լինում Ներսիսեան նորաբաց դպրանոցում ու-
սանելու: 1830-ին նրան տեղափոխում են Թիֆլիսի
գիմնազիօնը, իսկ 1833-ին նա գնում է Մոսկուա և
շարունակում է ուսումնս Լազարեան ձեմարանում:
1837-ին աւարտում է ուսումնս և մտնում է Մոսկուա-
յի Համալսարանի բժշկական բաժինն. բայց բժշկու-
թեան ուսման հետ կապուած դժուարութիւններն իւր
բնութեան հակառակ լինելով, թողնում է բժշկական
գիտութիւնն և մտնում է լեզուագիտութեան բաժինը:

Այնուհետև նա շուտով ձգում է Մոսկուան և
գնում է Պետերբուրգ՝ Արևելեան Ինստիտուտ մտնելու
համար. մի տարի դեգերելուց յետոյ, անյաջողութեան
հանդիպելով, վերադառնում է Մոսկուա և կրկին մըտ-
նում է Համալսարանի իրաւագիտական բաժինը: Վասն
զիւ Արևելեան Ինստիտուտում Հայերն չէին ընդունւում:

1843-ին Պ. Շանշեանց Պետերբուրգի Համալսա-
րանը թողլով և այնուհետև Եւրոպա ուղևորելով՝ լի-
նում է Վիէննա, Վենետիկ և Պարիզի Համալսարանում

լսում է դասախօսութիւններ և մասնակցում է 1848-ին յեղափոխական կլուբների ժողովներին: Իսկ 1849-ին գնում է Նէապօլ, Հռովմ և այդ տեղի Համալսարաններին էլ այցելելով վերադառնում է Պետերբուրգ, որտեղից 1849-ի վերջերում գալիս է Թիֆլիս և Ներսէս կաթողիկոսի բերանացի հրամանով Տեսչութեան պաշտօն յանձն առնում. բայց կաթողիկոսի կողմից գրաւոր հրաւերը ուշանալու պատճառով (լաւ է ասել՝ Հոգաբարձութեան մէջ անհամաձայնութիւն տեսնելով) երկու ամսից թողնում է պաշտօնը և կրկին գնում Պետերբուրգ: 1851-ի վերջումը Ներսէս կաթողիկոս և Հոգաբարձութիւնն նորից գրաւոր կերպով հրաւիրում են նրան Թիֆլիս տեսչական պաշտօնով և Պետրոս վարում է այդ պաշտօնը մինչև 1858 թուականը:

Արձագանքէն. — Արձագանք, վերոյգրեալ կենսագրական տեղեկութիւններն պարունակելով հանդերձ, յայտնում է թէ՛ Պ. Շանշեանցի մայրն շառաւիղ է Ամատունի իշխանական տան, թէ՛ իւր տուած ծանօթութիւններն, մահէն մի շաբաթ առաջ, Պետրոսէն հարցուած և գրուած են և թէ՛ Սամուէլի (հանգուցելոյն հօր) Աստուածաշունչ կարդալու սովորութիւնն ազդեցութիւն ունեցած է որդւոյն վրայ, որ անբան վառուած էր ս. Գրոց հոգւով ¹⁾:

1) Բարի Հօր օրինակն շատ կերպերով ազդեցութիւն ունեցած է որդւոյն վրայ: Պետրոսի հայրն յատուկ սենեակ ունեցած է, յատակն աղիւսների մանրուած կոտորանքով ցանուած, ուր սովորութիւն ունեցած է չոքած աղօթել առաւօտ և երեկոյ: Պ. Շանշեանց պահում էր այս գեղեցիկ սովորութիւնն: Իւր տեսչութեան ժամանակ պատահած է՝ որ աշակերտներէն, որ և իցէ խնդրոյ համար, սենեակն մտած են և տեսնելով որ չոքած աղօթում է, պատէն կախուած փայտեայ փոքրիկ խաչելութեան առջև, զգուշու-

Պ. Իզմիրեանցի խօսած դամբանականէն. — «Ես ճանաչում եմ սրան (ակնարկելով Հանգուցելոյն, որ ամփոփուած է դագաղի մէջ) գուցէ աւելի քան ուրիշները, որովհետեւ մենք միասին ենք եղել սկիզբը Ներսիսեան Դպրանոցում, յետոյ 1835 թուականներում ընկեր էինք Լազարեանց ձեմարանում. միասին աւարտել ենք մեր ուսման ընթացքը. միասին մտել ենք Բարձրագոյն ուսումնարան և մի և նոյն տարին, այն է 1843 թուին լրացրել ենք մեր իրաւագիտական ուսումը Պետերբուրգի Համալսարանում, բնակուելով միասին տարիներ և անկեղծ բարեկամ մնալով մինչև վերջին օրը: Իւր ուսումը աւելի կատարելագործելու համար նա գնաց Պարիզ, ուր Համալսարանումը մի քանի տարի լսում էր փիլիսոփայական և աստուածաբան դասախօսութիւններ:

Իմ ծանօթութեան առաջին ըոպէից մինչև մահը ես տեսած չեմ և իցէ շատերը ձեզանից նոյնպէս տեսած չը լինին այնպիսի մի անշփոթ, խաղաղ, անվրդով բնաւորութեան տէր, ինչպէս էր Հանգուցեալն: Բամբասանք, հայհոյանք, զրպարտութիւն, կեղծաւորութիւն, սուտ խօսիլ և անարդարութիւն նրա հայեցուածքով կարծես թէ՝ մարդկային բնաւորութիւնից դուրս մի բան էր և զարմանալով զարմանում էր, երբ լսում էր մէկի բերանից այդպիսի մի բան . . . Երբ նա դեռ ձեմարանումն էր, երբէք տղայական չարութեանց չէր մասնակցում, պարապելով միշտ առանձնապէս իւր դասերով և գործով. . . Աւետարանն նրա ամենօրեայ Գիրքն էր, իւր ազդեցութեամբ նոյն ժամանակն իսկ նա գրաւած էր մի քանի ընկերներ, որոնք

թեամբ յետ դարձած են, որովհետեւ աղօթաւորն և ո՛չ իսկ յետ նայած է: Այսպէս պատահած է ինձ այն օրուան երեկոյին, երբ Պ. Շանշեանցի քրոջ յուղարկաւորութեան տխուր հանդէսն կատարուած էր:

նոյնպէս, կուսակրօն եկեղեցական պաշտօնեայ էին կամենում լինիլ Ազգին ճառայելու նպատակով: . . . Նա ունէր իւր բարձր գաղափարներն և լի էր Հայրենիքի, Ազգի սիրով»:

Պ. Գ. Նանգուլեանցի ռուսերէն հրատարակած կենսագրականէն. — «Պ. Շանշեանցն, 40 թուականներում Պետերբուրգի Համալսարանի մէջ իւր իրաւաբանական ուսումն աւարտելէն զկնի՝ ուղևորւում է 'ի Պարիզ աստուածաբանութիւն ուսանելու: 1848-ին ունկընդիր է լինում Սորբոնի Համալսարանին մէջ հընչուած հայրենասիրական դասախօսութեանց և իւր առջև կատարւում են Հասարակապետութիւնն փրկելու ջանքերն: Պ. Շանշեանց վերագառնալով Պետերբուրգ, զինուորական նախարար իշխան Չերնիշովի թախանձանօք յանձն է առնում դաստիարակել նրա զաւակներն: 1851-ին երջանկայիշատակ Ներսէս կաթողիկոսն հրաւիրւում է Թիֆլիս՝ Դպրանոցի Տեսչութեան պաշտօնն վարելու համար»:

Մեր համառօտագրած կենսագրականաց մէջ Պ. Շանշեանցի կենաց մասին կան ընտիր գնահատութիւններ, որոնք պիտի ունենան իրենց պատշաճ տեղն մեր երկին յաջորդ գլուխներուն մէջ:

Բ.

ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՉՈՒՄՆ Պ. ՀԱՆՇԵԱՆՑԻ 'Ի ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ. — ԱՆԱԿՆԿԱԼ ՎԵՐԱԴԱՐՁՆ 'Ի ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ. — ԹՈՂԱԾ ՏՊԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆՆ:

Աշնան առաւօտ էր. դասերն սկսուելու զանգակն արդէն հնչած էր և մի անսովոր լուսութիւն տիրում էր Ներսիսեան վարժարանի մէջ: Լուր հասած էր, որ նոր

Տեսուչն պիտի այցելէ 'Իպրանոցն: Աշակերտաց անհամբերութիւնն անպատմելի էր, որովհետեւ մի քանի անգամ արդէն տեսած էին Տեսուչն անցնելու ժամանակ — վեհ ընթացքով, կոնաձև փեղուրով և ուսանողական երկայն աղաբողոնով (մանտոյով), մի ծայրն կուրծքէն դարձուած և ձախ ուսէն կախուած: Նախապատրաստականն և առաջին դասարանն այցելելէն զկնի՝ մտաւ մեր դասարանն, որ երկրորդն էր ¹⁾).

Աշակերտք ոտքի կանգնեցան և բարեն ընդունելէն զկնի՝ նստան. իսկ ինքն չը նստաւ, ինչպէս տեսանք յետոյ, իւր Տեսչութեան բովանդակ շրջանին մէջ, որ միշտ ոտքի վրայ ունկնդրում էր դասախօսութեանց, իւր դիտողութիւններն վերջը առանձինն հաղորդելով դասախօսին:

Կրօնագիտութեան դասի ժամն էր, ուսուցիչն բա-

1) Խօթն ամիս հաղիւ կար, որ ես մտած էի վարժարան (Մեծ պահոց մէջ 1849), որոյ Տեսուչն էր այն ժամանակ Կարապետ վարդապետ Շահնաղարեան: Հարցուց, տեղեկացաւ, որ ուսած եմ Սանահնի վանքում, գիտեմ Չամչեան Բերականութեան առաջին մասն, կարող եմ թարգմանել Նոր Կտակարանէն՝ չորս Աւետարաններն, Գործք Առաքելացն. իսկ Հին Կտակարանէն՝ Ծննդոց և Ելից Գրքերն և ուղղագրութիւնս փորձելու համար ինքն թելադրեց որ գրեմ, Վրոյս 'ի լուսոյ զմեզ լուսաւորեալ և տեսաւ որ լոյսն անսխալ հղովնցի ('ի լուսոյ և ոչ 'ի լոյսոյ), անունս արձանագրեց և երկրորդ դասարան մտնելու թուղթ տուաւ, յայտնելով միանգամայն թէ՝ Հայերէնին համար երրորդ դասարանի արժանի էի, իսկ ուսերէն չիմանալուս համար՝ առաջին դասարանի, բայց յուսալով թէ՝ ուսերէնն շուտով յառաջ կը տանես, երկրորդ դասարան նշանակեցի:

Մի քանի օրէն զկնի լուր տարածուեցաւ վարժարանի մէջ՝ թէ Շահնաղարեան վարդապետն արտասահման գնացած է:

ցակայ էր տկարութեան պատճառաւ: Տեսուչն մի ուշադիր ականարկ ձգեց աշակերտաց վրայ և պատուիրեց ուղիղ նայիլ և ոչ գլուխն կախ: Երևի, նշմարեց թէ աշակերտներէն ոմանք իրենց առջևն էին նայում և ոչ ուղիղ:

Կարող ես Հայր մեր ասել, հարցուց Տեսուչն առաջին գրասեղանի վրայ գտնուող մի աշակերտի: Այո, պատասխանեց, բայց ոտքի կանգնելով՝ չկարաց անսխալ ասել: Մի քանի աշակերտք ևս հետզհետէ կրկնեցին Հայր մերն, բայց ոչ անսխալ: Երկու աշակերտք Ղաւրայարութիւնեանց և Խարազեանց (այժմ Տ. Ղևոնդ) որ միանգամայն փոխասաց դպիր էին Վանքի Մայր եկեղեցում, ուղիղ արտասանեցին: Ես ևս գիտէի, բայց չը համարձակեցայ ոտքի կանգնել և յայտնել թէ գիտեմ: Պատուէր տուաւ երկու աշակերտներուն, որ Հայր մերն անսխալ ուսուցանեն միւսներուն և ինքն մեկնեցաւ:

Աննկարագրելի էր իւր թողած տպաւորութիւնն — հասակն վայելուչ, կեցուածն վեհ, քաջալանջ, գանգրահեր, տեսքն պայծառ, նայուածքն հեզ ու թափանցիկ, արտասանութիւնն քաղցրալուր, խօսքերն հոգեբոյր: Այս հրեշտակատեսիլ անձն էր Պետրոս Եանշեանց, նոր Տեսուչն վարժարանին:

Առաջին վայրկենէն աշակերտք գրաւուած էին. առաջին տեսութենէն քաջալերուած էին յառաջդիմելու: Բնաւ ծանր եկած չէր, որ Հայր մեր հարցուցած էր, վասն զի զգացած էին իրենց սխալն. զգացած էին որ ամեն բան պէտք է անսխալ ուսանիլ, ուղիղ հասկնալ, ուղիղ արտասանել, մանաւանդ Աղօթքն, որոյ մէջ մեր բերանն ու սիրտն պէտք է որ իրարու հետ կապուած լինին:

Դպրանոցի մէջ ճաշելու սովորութիւն չը կար. եր-

կու ժամ միջոց տրուած էր երթալ ճաշելու և դառնալու համար: Աշակերտք սոյն օրն գրեթէ ամենքն ժամանակէն առաջ դարձած էին և իրարու պատմում էին թէ՛ որ դասարանի մէջ ինչ հարցուցած է Տեսուչն, ինչ խօսած է, ինչ պատասխանած են և այլն և այլն:

Համակրութիւնն ու ցնծութիւնն ընդհանուր էր. խօսակցութիւնք զուարթախառն: Մեր դասարանի աշակերտք մասնաւորապէս հաւաքուած կրկնում էին Հայր մերն: Լուր եկաւ թէ՛ Տեսուչն եկած է և խորհրդարանումն է: Ուսուցիչներն տակաւին եկած չէին և միայն օրապահ վերակացուն էր, որ վսզվզում էր դասարանէ դասարան և պատուիրում էր լուռ և հանդարտ լինել:

Յանկարծ Տեսուչն մեր դասարանն մտաւ. թաշկինակի մէջէն երեք խոշոր տանձ հանեց, գրասեղանի վրայ դրաւ, իւր մօտ կոչեց Ղարալարութիւնեանցն ու Խարազեանցն, մի մի հատ իրենց տուաւ, իսկ երրորդն նոցա վկայութեամբ ինձ տուաւ, որովհետեւ ո՛չ միայն արդէն գիտէի Հայր մերն, այլ և հայերէն դասերու սերտողութեան ժամանակ շատերուն օգնում էի, մինչև անգամ երրորդ դասարանէն դիմողներուն:

Նոյն օրն ս. Հայրապետի մօտ ճաշած էր Տեսուչն և նորա սեղանէն բերած էր տանձերն՝ Հայր մերն անսխալ և հասկնալի մտադրութեամբ արտասանողներու համար, ինչպէս որ ինքն յայտնեց:

Մի քանի շաբաթ տյսպէս շարունակեց իւր այցելութիւններն, ամեն անգամին, իւր վարմունքով ու խօսքերով, անջնջելի տպաւորութիւն թողլով աշակերտաց սրտին մէջ: Բայց ուսուցչական փոփոխութիւն կամ նոր կարգադրութիւն բնաւ տեղի չունեցաւ, մինչդեռ խօսւում և սպասւում էր:

Տեսչի այցելութիւններն դադրեցան, թէև Հոգա-

բարձրաց և վերակացուաց կողմէն անընդհատ յուսա-
դրութիւն կար, որ պիտի շարունակուին: Երբեմն, եր-
թեկութեան ժամանակ, Տեսուչն հանգիպում էր մեզ
ճանապարհին, շարքով կանգնում էինք և նա բարևում
էր գորովալիւր նայուածքով և անցնում: Ի՞նչ անպա-
տում ուրախութիւն էին մեզ համար այս պատահում-
ներն: Յանկարծ լուր տարածուեցաւ դպրանոցի մէջ,
որ Տեսուչն վերադարձած է 'ի Պետերբուրգ: Գոզցես
կայծակնահար եղանք բոլոր աշակերտներս: Գոզցես մի
աւետաւոր հրեշտակի տեսութենէն ու բարբառէն զըր-
կուեցանք: Ապա յայտնուեցաւ, որ Տեսուչն խնդրած է
ս. Հայրապետէն բաժնել Տեսչի և Հոգաբարձութեան
պարտաւորութիւններն, այն է Տեսչին յանձնել ուսում-
նական մասն, ինչպէս են նոր ծրագրի պատրաստու-
թիւն, ուսմանց բաշխումն, դասագրեանց ընտրութիւն,
ուսուցչաց փոփոխութիւն, աշակերտաց ընդունելութիւն
և արձակումն, բարոյական և ուղիղ ընթացից հսկողու-
թիւն և այլն: Իսկ Հոգաբարձութեան թողուլ նիւթա-
կանն, ինչպէս են կալուածոց ու հասութից վերահսկո-
ղութիւն, դպրոցական ծախուց մատակարարութիւն,
կանոնաւոր հաշուապահութիւն և այլն, որով իւրաքան-
չիւրն ուղղակի իւր պարտուց կատարման պատասխանա-
տուն լինելով, հարկն պահանջած ժամանակ դարձեալ
կարող են միասին ժողով կազմել և խորհրդակցել կա-
րւոր դատուած խնդրոց նկատմամբ, ինչպէս են նոր
դասարան բանալ և այլն: Աշխատանաց բաժանմամբ
կը մնար անբաժան ուսումնարանի նպատակն, որ էր
պարզել դաստիարակութեան դրօշն—մարդն հասցնել
իւր կոչման, կեանքն կատարելագործելով:

Սոյն ժամանակի Հոգաբարձուքն, ինքնին բարի
մարդիկ, պատուաւոր քաղաքացիք, բայց դժբաղդաբար
յօժարած չէին համակերպիլ Տեսչի առաջարկութեան,

ցանկալով մանաւանդ միշտ իրաւունք ունենալ պաշտօնէից փոփոխութեան մէջ, որ սակայն իրենց ձեռնհասութենէն վեր էր:

Ս. Հայրապետն քաջ ճանաչելով Տեսչի առաջարկին օրինաւորութիւնն, բայց չը կամելով վշտացնել Հոգաբարձուներն, որ իւր վաղածանօթներն էին ու ընտրածներն, չէ աճապարում իրագործել Տեսչի առաջարկն, թերևս փափաքելով, որ Հոգաբարձուք ինքնին համոզուին և գործադրեն: Իսկ Տեսուչն համոզուած լինելով՝ թէ առանց իւր առաջարկն ընդունուելու՝ անհնարին է հիմնովին բարեկարգել դպրանոցն և խուսելով այն գտնութենէն ու վէճերէն, որ ապագայում կարող են ծագիլ Հոգաբարձութեան և Տեսչութեան մէջ, բարւոք է համարում հրաժեշտ տալ ս. Հայրապետին և դառնալ 'ի Պետերբուրգ:

Գ.

ՎԻՃԱԿ ԴՊՐԱՆՈՑԻՆ ՏԵՍՉԻ ՀՐԱԺԱՐՈՒՄԷՆ ԶԿՆԻ

Տեսչի պաշտօնավարութիւնն երկար չը տևեց, բայց մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ: Բացուեցաւ վարժարանի մէջ, յատկապէս հեռաւոր քաղաքներէ կամ գիւղերէ եկած աշակերտներուն համար, գիշերօթիկ քաժին, որոյ խորհուրդն յղացած էր ինքն Տեսուչն և հաղորդած ս. Հայրապետին ¹⁾:

1) Երանանշորհ Հայրապետն, ինքն Դպրանոց գալով՝ օրօշեց տասն աշակերտներ, որպէս գիշերօթիկ որդեգիր սաներ, որոց մէջ ես էի ամենէն կրտսերն, և պատուիրեց երթալ իմաց տալ այն բարեկամ ընտանեաց, որոց մօտ ընկում էինք և գալ գիշերելու 'ի Դպրանոցն, ուր ամեն ինչ արդէն պատրաստուած է — ննջարան, մահճակալ ամեն կա-

Կարգեցաւ նոր Տեսուչ Տ. Գաբրիէլ քահանայ Պատկանեանց, որոյ տեսչութիւնն շատ չը տեւեց և երկու աւագ—ուսուցիչներ, Յակոբ Կարենեանց և Միքայէլ Պատկանեանց (եղբայր քահանային) ոտանձնեցին տեսչութեան պաշտօնն՝ միասին վարելու: Բայց բարոյապէս պ. Շանշեանցի տեղն միշտ բաց էր, ոչ մի կարգադրութեամբ չը լցուեցաւ այդ բացն, այդ պակասն: Միշտ հառաչանօք ու խանդաղատանօք էին յիշուամ վարժարանի մէջ Շանշեանցի անունն ու յիշատակն: Հոգաբարձուք ինքնին պարտաւորեցան վերստին Տեսչութեան հրաւիրել հետեւեալ գրով.

«Ողորմած Տէր.

Պետրոս Սամուէլեան.

Սրանից մի քանի ամիս առաջ մենք պատիւ ունեցանք գրել առ Աղաթօն Դաւթեանն, նրա Պետերբուրգ եղած ժամանակ, որ նա աշխատութիւն յանձն առնէր՝ առաջարկել Ձեզ այստեղ Հայոց Հոգևոր Դպրացի տեսչութիւնն: Այժմ Աղաթօն Դաւթեանն հաղորդեց մեզ Ձեր համաձայնութիւնն, որի համար և մենք պատիւ ունեցանք իսկոյն առաջարկել կաթողիկոսի բարեհաճութեանը: Նորին Վեհափառութեան հաճելի եղաւ յայտնել իւր համաձայնութիւնն, լի գովասանութիւններով:

Քաջ ճանաչելով Ձեզ, մենք հաւաստի ենք, որ Դուք չէք դադարիլ աշխատիլ այս Դպրոցը ծաղկեցնե-

հաւորութեամբ՝ և նոր հագուստներ ևս պիտի ձեռուին և կարուին անմիջապէս: Մի քանի շաբաթ՝ մեր կերակուրն մատակարարուամ էր նոյն իսկ կաթողիկոսական խոհարանէն: Չեմ մոռցած սյն սուրբ ձեռն, երբ սաներու ընտրութեան ժամանակ, գլխիս վրայ դրաւ ս. Հայրապետն և ասաց. «մին՝ այս մանուկն» և առաջին անգամ իմ անունս արձա. նագրեցին:

լու, Դպրոցն, որ մինչև ց'այժմ պահում է մի քաղցր յիշատակ այն յառաջադիմութեան համար, որ Դուք մեծ յաջողութեամբ ցոյց տուիք կարճ միջոցում Ձեր այստեղ գտնուած ժամանակը: Դուք շատ լաւ գիտէք, որ ուսումնախնդիր պատանիքը ամենայն կերպով պատրաստ են արժանի լինել Ձեր անխոնջ հոգացողութեանը: Գովելի ջանասիրութիւն, մեծ ընդունակութիւն և կատարելագործութիւն ցանկութիւն, այս ամեն կատարելութիւններն գտնուում են այս եռանդուն պատանեաց մէջ. պակաս է միայն մի արժանաւոր դաստիարակ, որ կարողանար այն պատանեկաց ջանասիրութիւնն և յառաջադիմութիւնն իւր իսկական նպատակին հասցնել:

Մեր հոգաբարձուացս կողմանէ Դուք կը գտնէք ամենաջեմեռանդօրէն գործակցութիւն: Մենք երբէք մտադիր չենք արգելք լինել Ձեզ և Ձեզ կ'առաջարկուի լիակատար արտօնութիւն գործելոյ ըստ ուսումնական մասին, ինչպէս Դուք քարոհածիք: Մենք չենք կասկածում այս ազատութիւնն տալ Ձեզ, լինելով վստահ Ձեր բարի նպատակի վրայ: Ձեր այստեղ գալու ճանապարհի ծախուց համար, ըստ չափու կարողութեան, մենք գումար ենք նշանակում 300 ռուբլի, իսկ տարեկան ռոճիկը կը մնայ նոյնը, այսինքն 500 ռուբլի, բացի սրանից, Դուք կունենաք օրինաւոր սենեակ՝ իրեն վառելիքով:

Պատիւ ունինք մնալ մտերիմ յարգանօք և խորին անձնանուիրութեամբ»

Ձեր խոնարհ ծառայք

18 Նոյեմ. 1851 ամի

Տիխիս

Դաւիթ Թումամշեանց

Դաւիթ Խերողինեանց

Եւգոր Մանրինեանց

Գ.

ԴՈՅԶՆ ԻՆՁ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆ. — ԾՐԱԳԻՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱ-
ՐԱՆԻ ԵՒ ԾԻԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԱՑ. — ՎԻՃԱԿ ՈՒՍՈՒՄՆԱ-
ՐԱՆԻ Պ. Հ. ՏԵՍՁՈՒԹԵՆԷՆ ԱՌԱՋ:

Դաստիարակութեան մէջ հաստատուն համոզումն, սկզբունքի ուղղութիւնն և պարտուց ճանաչումն ալն կատարելութիւններն են, որոնք ոչ միայն ազդում են ուսանողներու, այլ առհասարակ վարժարանի հետ մեն կապ ունեցողներու վրայ, ինչպէս են Հոգաբարձուք, Խնամակալք, Բարերարք, Ծնողք և այլն: Մեծ դաստիարակներն, նոր սերնդի հետ, կերպիւ իւրիք կըրթում են նաև ժողովուրդն, զարթուցանելով նորա մէջ փափաք ազնուանալու, փափաք կատարելագործուելու: Ս. Հայրապետն արդէն քաջ ճանաչած էր պ. Շանշեանցն. Հոգաբարձուաց վրայ ևս անշուշտ տպաւորութիւն ունեցած էր նորա վարմունքն և լուռ ու մունջ հեռանալն աւելի սաստկացուցած էր այդ տպաւորութիւնն և ահա ինքնին խոնարհելով հաստատ սկզբունքի և հեղինակութեան առջև գրում են, «կ'առաջարկուի Ձեզ լիակատար արտօնութիւն գործելոյ ըստ ուսումնական մասին» և այլն:

Պ. Շանշեանցի խնդրածն ևս այս վստահութիւնն, արտօնութիւնն և գործելու ազատութիւնն էր: Վասն զի առանց ազատ գործելու՝ չը կար Պ. Շանշեանցի համար դաստիարակութեան պաշտօն: Միտքն ու սիրտն զարգացնելու, ազնուացնելու, մոլորութեան լու տգիտութեան կապերէն արձակելու և լուսոյ ու ճշմարտութեան հետ կապելու համար, պէտք է որ ինքն դաստիարակն ազատ լինի այս կապերէն: Պ. Շանշեանց այս դաստիարակն էր, այս բարձրութեան հասած մարդն էր,

որ ընդունեց Հոգաբարձուաց հրաւերն, ս. Հայրապետի հրամանաւ և գովեստներով գրուած, և եկաւ Թիֆլիս: Հոգաբարձուաց ցնծութիւնն անչափ էր, որովհետեւ Պ. Շանշեանց՝ ոչ միայն մի լեզուագէտ և բարեհամբաւ գիտնական էր, այլ նաև իրենց քաղաքացին, ազնուատոհմ, Սաամ Գիվիչի, Վրաց թագաւորի զանձապետի որդին էր: Շատերուն հրաշք էր թուում, որ Ազնուական Շանշեանցն խոնարհում է ներսիսեան վարժարանի տեսչութեան պաշտօնն վարել, մինչդեռ իւր առջև շատ բաց ասպարէզներ կային: Ի հարկէ, նոքա չէին կարող ըմբռնել, չէին կարող հասկնալ թէ Քրիստոնէութեան հոգին, լոյս տարածելու սէրն, ճշմարտութիւն ծաւալելու եռանդն, Աստուծոյ գործակցիլն իւր թագաւորութիւնն հաստատելու համար աշխարհիս վրայ, մարդուն առաջնորդելն ի ճանաչումն անձին և ի գիտութիւն աստուածային կամաց և ի կատարումն պարտուց, չէին կարող, ասացինք, տեսնել թէ դաստիարակութեան սոյն հիմունքն քնչպէս գրաւած էին Պ. Շանշեանցի սիրտն, և թէ քնչպէս ներշնչուած էր նա այս ճանապարհաւ իւր Ազգին և մարդկութեան ծառայելու համար: Նա կոչուած էր Տեսուչ լինիլ, բայց չը կար նորա համար այդ Դպրոցն. նա նոր պիտի ծրագրէր, նոր պիտի հիմնէր, նոր պիտի բարձրացնէր այդ բարոյական շէնքն և այս մեծ ճարտարապետութեան համար էր, որ նա լիակատար ազատութիւն էր պահանջում ըստ ուսումնական մասին: Նա այս անգամ նախ ծրագրեց իւր յատակագիծն, հաղորդեց ս. Հայրապետին և ապա սկսաւ գործել:

Յառաջ բերենք նախ այդ սուրբ յատակագիծն, որով վրայ դաստիարակութեան շէնքն հիմնեցաւ և ապա անցնինք նկարագրել շինուածապետն, գործն ու գործաւորներն:

Նշանակ այժմեան դասատուութեան յամենայն ուսումնարանս Հայոց ունի զբազում թերութիւնս 'ի դաստիարակութեան: Չէ նա յատկացեալ ոչ ըստ չափու կարևորութեան գիտութեան, ոչ ըստ օգտի և ոչ ըստ չափու ընդունակութեան մանկանց, որոց կրթութիւնք յոյժ կարևորք են իբրև զգրական ապառնի յուսոյ ծնողաց և Հայրենեաց:

Իրաւամբ ասաց մի ոմն 'ի փիլիսոփայից թէ՛ ներկայն յղացեալ է ապառնեալ ¹⁾, վասնորոյ և դաստիարակութիւն մանկանց յոյժ վսեմ է ըստ ամենայն հետեանաց իւրոց: 'Ի մանկութեան զարգանան և կազմութիւն միտք, զգացմունք, հասողութիւնք և տպաւորութիւնք: 'Ի մանկական տիոց կարողութիւնք հոգւոյ մշակեալք՝ արգասաւոր կացուցանեն զկենացն համայն ապագայ:

Նշանակ այժմեան դասատուութեան չունի զէական մասունս. տայ զմեծ առաւելութիւն՝ փոքու արժանաւորութեան և զփոքր արժանաւորութիւն աչնմ՝ որ զառաջինն պարտի ունիլ զտեղի: 'Ի զուր յօրինակ տան զարդիւնս վաստակոց ոմանց 'ի դաստիարակաց, որք ունին զքանի մի գովանի աշակերտս. քանզի բացառութիւնք են նոքա և 'ի վերայ բացառութեան ոչ հիմնի երբէք բարւոք դաստիարակութիւն: Ուստի առանց ինչ պարսաւադիր լինելոյ այլոց, որք արարին զոր կարացինն, քրննողական ընտրութեամբ ասեմ զիմ կարծիս—*Դաստիարակութիւն եւ կրթութիւն* պարտին գոլ առաջին վսեմ պէտք վասն մարդոյ, վասն կառավարութեան և վասն ազգի: Իսկ ընդհակառակն՝ 'ի տիրել մոլորութեան՝ առաւել քան զառաւել մեկնի մարդն իսպառ 'ի ճշմարիտն յուսոյ և անկրթութիւն յաւիտեան ծածկէ զգործս Աստուծոյ և զընութիւն՝ անթափանցելի խաւարաւ:

¹⁾ Լէյքնից:

Հիմն կրթութեան մարդոյ պարտին լինել կարևոր և էական գիտութիւնք, որք հարկաւորին յամենայն վիճակի և յամենայն ժամանակի: Էական գիտութիւնք պարունակեն յինքեանս զայն ամենայն, որ ինչ միանգամ կարևոր է մարդոյ գիտել անշուշտ և 'ի գործ դրնել, զի մարթասցի պահպանել զիւրն արժանաւորութիւն և ո՛չ լինել ապաբաղդ: Այսոքիկ գիտութիւնք են յետագայք՝ — նախ՝ կրօնն, որով հարկէ սկսանիլ, շարունակել և աւարտել զկրթութիւն մարդոյ, վասն զի մարդն է Աստուծոյ, Աստուծով և վասն Աստուծոյ: Երկրորդ՝ Բարոյագիտութիւն, որ տալ մարդոյ ճանաչել զանձն և զայլս: Բարոյագիտութիւնն ուսուցանէ մեզ զպարտաւորութիւն մեր առ Աստուած, առ մարդ, առ Հայրենիս, առ Եկեղեցին և առ Ժողովուրդն և ահա՛ այսոքիկ պարտաւորութիւնք են խարխիւք ընկերական և հասարակական կենաց: Երրորդ՝ Բնագիտութիւն, որով իմանամք զկազմ աշխարհի, բնագիտութիւն՝ որ ըստ գեղեցիկ ասից Առաքելոյն Պողոսի՝ յետ Աստուածաշնչի երկրորդ իմն Գիրք, յորում ակնբերւ տեսանին մեծութիւն, ամենակարողութիւն և նախախնամութիւն Աստուծոյ, զի աներևոյթն Աստուծոյ արարածովքս իմացեալ տեսանին, այսինքն է մշտնջենաւորութիւն և զօրութիւն և աստուածութիւն նորա: Ընդ բնագիտութեան հարկ է ուսանիլ անշուշտ և զկազմութիւն մարդոյ, այն է իմանալ զայն ամենայն, զորմէ կտխի առողջութիւն մարդոյ, որ ամուր և ամբիժ պահպանելով զմարմին՝ պահպանէ և զհոգին առողջ և զուարթ, որպէս ասաց ոմն 'ի նախնի իմաստասիրաց — Առողջ հոգի յառողջ մարմնի:

Մարդ կոչեալ է յաշխարհ ազնուացուցանել և կատարելագործել զհոգի իւր, կատարել զպարտաւորութիւնսն և որոնել զկեանսն, որոյ անանցն և խաղաղ յոյս աջով Բարձրելոյն տպաւորեալ 'ի մարդիկ քաղցրա-

ցուցանէ զընկերականութիւն մարդկան և պարարէ զսիրտսն սիրով անմահութեան: Վասն այսորիկ՝ առաջին պատուիրանն, զոր աւանդեաց Տէրն՝ է—սիրել զԱստուած և ծառայել նմա յամենայն զօրութենէ հոգւոյ, գործելով ընդ նախախնամութեամբ Նորա: Իսկ երկրորդ պատուիրանն Աստուծոյ և ամենայն հասարակութեան է լինիլ շահաբեր մարդկութեան ամենայն ձրիւք, զորս եղ Աստուած ՚ի մարդումն և այսու կատարելութեամբ պաշտել զԱստուած, սիրել զընկերն և աշխատիլ վասն ժամանակաւոր և յաւիտենական երջանկութեան: Ուրեմն հիմն և առարկայ կրթութեան են երեքին սոքա—Աստուած, Մարդ և Բնութիւն: Ճանաչումն Աստուծոյ է հիմն ճանաչման մարդոյ. իսկ ճանաչումն մարդոյ է հիմն ճանաչման բնութեան: Դիտութիւնք այսոցիկ երից առարկայից առաջնորդեն զմարդն ՚ի ճանապարհ երջանկութեան. ուստի և մատակարարութիւնք սոցին պարտին լինիլ հիմն ուսման ՚ի Ներսիսեան Հոգւոր Դպրոցի Հայոց Տփլիսայ այսու յետագայ եղանակաւ: ՆԱԽ՝ կրօն. կրօնն ունի զառանձին պատմութիւն, որ բաժանի յերկուս մասունս, յորոց մին է Պատմութիւն Հրէից, որ սկսանի ի ստեղծմանէ աշխարհի. իսկ միւսն՝ Պատմութիւն Եկեղեցական. որ ոչ առնու զվախճան նախքան զկատարած աշխարհի: Առաջինն, այն է Պատմութիւն Հրէից, պարունակէ յինքեանս զօրէնս Աստուծոյ, զարարչագործութիւն և զմարգարէութիւն, որք պատրաստէին զաշխարհ վասն գալստեան Քրիստոսի:

Իսկ երկրորդն՝ այն է Եկեղեցական պատմութիւն ցուցանէ զյաւիտենական զանփոփոխելի օրէնս, պարգեւեալս մեզ ՚ի Փրկչէն, զորս և տարածեցին Առաքեալք Նորա քարոզութեամբ, զկնի որոց և Քահանայութիւնն պահպանէ:

Աղբիւր պատմութեան կրօնի է Աստուածաշունչն,

այն է Հին և Նոր կտակարանն և մասամբ վճիռք երկց Տիեզերական ժողովոց, աւանդութիւնք Հարց սրբոց, կանոնագրութիւնք և ծէսք և այլն: Չէ պարտ յիշել 'ի պատմութեան կրօնի զպատմութիւն անքրիստոնեայ ազգաց, քանզի կրօնք նոցա չեն պատմութիւն Աստուծոյ, ալ մարդոյ: Որովհետեւ Ս. Գրք յայտնի ցուցանեն մեզ զարարչագործութիւն Աստուծոյ և զճշմարտութիւնն, որք պարտին լինել Հիմն Հաւատոյս մերոյ և պարտաւորութեան, զոր պատուիրեաց Աստուած. ուստի գիտութիւնք Ս. Գրոց բաժանին այսպէս, —

Ա. Պատմութիւն Արարչագործութեան, այն է սրբազան պատմութիւն:

Բ. Քրիստոնէականութիւն, որ պատմէ զճշմարտութիւնսն, որք են Հիմն Հաւատոյ:

Գ. Բարոյականութիւն, այն է պարտաւորութիւն մարդկան առ Աստուած, առ մարդ և առ այլս:

Յայնմ տեղւոջ ուր եզերի ս. պատմութիւն, այսինքն ցՀամբարձումն Քրիստոսի և ցիջումն Հոգւոյն սրբոյ, սկսանի, —

Դ. Պատմութիւն եկեղեցւոյ:

Ե. Պատմութիւն եկեղեցական կարգաց, տօնից և ծիսից:

Զ. Քահանայական Աստուածաբանութիւն, այն է պարտաւորութիւն քահանայի, որպէս քարոզչի Աւետարանի և արուեստ քարոզութեան:

ԵՐԲԱՐԴ՝ Բարոյագիտութիւն: Յայս առարկայ ամփոփին այն ամենայն գիտութիւնք, որք ուսուցանեն մարդոյ ճանաչել զանձն և զայլս: Առ 'ի ճանաչել մարդոյ զինքն, որպէս զմարդ բանական՝ հարկաւոր է. —

Է. Դասատուութիւն Մարդաբանութեան (Անթրոպոլոգիա), թէ զիմրդ զարգանան և կատարելագործին զօրութիւնք Հոգւոյ:

Մարդ առ 'ի ճանաչել զինքն իբրև զանդամ ազգի կամ շառաւիղ նորուն պարտի իմանալ։—

Ը. Զպատմութիւն համարին ազգի իւրոյ։

Թ. Զօտարագգի պատմութիւն, որպէս սերտ կապակից ազգային պատմութեան։ Իսկ ընդ պատմութեան շաղկապեալ է նաև գիտութիւն լեզուի։—

ժ. Վասն պատմութեան Հայոց՝ հարկաւոր է լեզու հայերէն։

ժԱ. Վասն պատմութեան Ռուսաց՝ լեզու Ռուսերէն։

ժԲ. Վասն պատմութեան Եւրոպացւոց և օտարագգեաց՝ լեզու Գաղղիարէն։

ժԳ. Բարեգիտութիւն կամ Բնախօսութիւն (Ֆիզիոլոգիա) որ խօսի զառողջ կազմութենէ մարդոյ, զպահպանութենէ, զվնասուց առողջութեան և զայլոց հարկաւոր գիւտոց, զծաղկապտուաստութենէ երեսայից 'ի պահպանութիւն առողջութեան իւրոյ և առհասարակ ժողովրդականաց։

ԶՈՐՐՈՐԻ՝ Բնագիտութիւն. Առ 'ի ճանաչել զբնութիւնն՝ հարկաւոր է։—

ժԴ. Բնական Պատմութիւն, յորում պարունակի և մասնաւոր աշխարհագրութիւն։

ժԵ. Բնական գիտութիւն, որով և ծանօթութիւն հարստութեան և շահաւետութեան թէ 'ի բուսականաց մասին և թէ 'ի լեռնային հանքագործութեանց։

ժԶ. Թուաբանութիւն (մաթեմատիք), որ բնաւ ոչ պատշաճի և ոչ միում 'ի վերոյիշեալ գիտութեանց, սակայն կանոնօք իւրովք թեթեւացուցանէ զհաշուական գործողութիւնս։

Բայց որովհետև յայսմ դաստիարակական ծրագրութեան ոչ չիշեցի զնախապատրաստական գիտութիւնն, առ այն հարկաւոր համարիմ խօսիլ զինչ ինչ գնոցունց՝ թէ ուր և զիմրդ պարտ է պատրաստել զցանկացողս

մտանել 'ի Հոգևոր Դպրոցն Հայոց: Ուստի յոյժ օգտա-
ւէտ համարիմ միաւորել զմասնաւոր եկեղեցական կամ
ծխական վարժարանս ընդ Հոգևոր Դպրանոցի Հայոց,
իբրև զնախակրթարան դասարանս:

Մասնաւոր եկեղեցական վարժարանք.

Յայտոսիկ վարժարանս ընդունին մանկունք 'ի վե-
ցամեայ հասակէ սկսեալ և մնան անդանօր մինչև
ցտասնամեայ հասակ իւրեանց: Առարկայք կրթութեան
նոցա պարտին ընդարձակել զմիտս և զգգացմունս, որք
նախընթաց են մտածութեան: Ուստի հրահանգութիւն
գիտութեանց յառաջին երկուս ամս պարտի 'ընդարձա-
կիլ հետեւեալ եղանակաւ—ընթերցանութեամբ, վայել-
չագրութեամբ, գծագրութեամբք թուանշանից և չորիւք
նախադրամբք թուաբանութեան: Իսկ 'ի յետին երկուս
ամս կատարելագործին վերոգրեալ առարկայք և հայե-
ցեալ 'ի չափ ընդարձակութեան մտաց մանկանց՝ ա-
ւանդի նոցա համառօտ բարոյական քրիստոնէականու-
թիւն. և պատրաստի գտանին աշխարհագրական քար-
տեք, որովք ցուցանէ ուսուցիչն զհարկաւոր տեղիս
հայրենի երկրին, գտեղիս մեծամեծ անցից երևելի ան-
ձանց և պատմելով զայնոցիկ՝ զարթուցանէ 'ի մանկունս
զուսումնասիրութիւն ազգային պատմութեան:

Կարևոր է անհրաժեշտ, զի մանկունք ընդ դա-
սուց բարոյական քրիստոնէականութեան տեսցեն զա-
ռաքինութիւնս դաստիարակաց 'ի գործ եղեալս վերա-
բերութեամբ առ նոսա: Վասնորոյ հարկ է իսպառ մեր-
ժել 'ի պատժոց զհին չարաչար խտուրթիւնսն, որք այ-
լակերպէին զպատկեր ուսուցչի, և փոխանակել զայն
պատիժ՝ 'ի հեգ կառավարութիւն մտաց: Մանկունք սի-
րեն առհասարակ, զի այլք խորհեսցին ընդ նոսա և այս
բանայ զնոցայն աշխոյժ՝ լինել մեծ: Ապա ուրեմն դիւ-

րին է յովժ ուղղել գերեխայական թերութիւնսն և զանկարգութիւնս՝ հանճարաւոր և զգալի եղանակաւ և պատիժ պարտին լինել ո՛չ ներգործութիւնք ֆիզիքականք, ալ բարոյականք: Այսու եղանակաւ հասեալ մանկանց՝ ի տասնամեայ չափ հասակի իւրեանց (առանց որոյ չէ հնար թոյլ տալ նոցա լսել զհրահանգս Հայոց Հոգեւոր Դպրանոցի) և կարացեալ մաքուր գրել, ուղիղ կ'արգալ, գիտելով ընդ նմին զչորեսին նախադրուսն թուաբանութեան, զլուսաւոր և զկենդանի գիտութիւն Հաւատոյ իւրեանց և զքանի մի ականաւոր տեղեաց և զկողմանց և զՊատմութիւն Ազգին, յետ հարցաքննութեան, կարեն մտանել ի ներսիսեան Հոգեւոր Դպրոցն Հայոց ի շարունակել զուսումն իւրեանց ¹⁾:

Պետրոս Շանշեանց:

Աւելի լաւ բացատրելու համար այն հոգին, որով ոգևորեցաւ ներսիսեան ուսումնարանն, կարեւոր եմ համարում, որչափ յիշողութիւնս ներում է, համառօտիւ նկարագրել՝ թէ քնչ վիճակի մէջ էր դպրոցն:

Տեսչութեան պաշտօն էին վարում պ. պ. Կարենեանց և Պատկանեանց. ձրիաբար դասախօսում էին բարձրագոյն դասարաններուն մէջ՝ պ. Սունդուկեանց՝ Նրկրաչափութիւն. պ. Գուրինեանց՝ Աշխարհագրութիւն.

¹⁾ Սուրբ պարտք եմ համարում յիշել պատեղ, թէ, իմ շուրջ տասնամեայ Տեսչութեան շրջանին մէջ ի ժառանգաւորաց վարժարանի ս. Երուսաղէմի, պ. Շանշեանցի ծրագրի գործադրութեամբ, մեծ արդիւնքներ յառաջ եկած են, պարգևուելով թէ՛ Միաբանութեան և թէ՛ Ազգին՝ ճշմարիտ աստուածապաշտ և բանիբուն եկեղեցականներ, թէ՛ հմուտ ուսուցիչներ և թէ՛ Հայ Հասարակութեան՝ գործունի անդամներ:

պ. Հեջուբեանց՝ Պատմութիւն ռուսաց. վարձաւոր էին
պ. պ. Պատկանեան և Չմշկեան՝ Ռուսերէն լեզու. Ա-
բամէլիքեան՝ Թուաքանութիւն. Կարենեանց և Յարու-
թիւն վարժապետ՝ Հայերէն լեզու. Տ. Ս. Սահառունի
և Տ. Մկրտիչ՝ Կրօնագիտութիւն, Տ. Ղազար՝ Երաժշտ-
տութիւն. Երեմիա Իսահակեանց՝ վերակացու եւ ատենա-
դպիր Հոգաբարձութեան: Բացի հայերէն լեզուէն, կրօ-
նագիտութենէն և երաժշտութենէն՝ ամեն ուսմունք և
գիտութիւնք աւանդուած էին ռուսերէն:

Ապտակել, քանոնով ձեռքը ծեծել, մաղերն քա-
շել, չոքեցնել, անարգական խօսքեր կրկնել, մակդիր-
ներ տալ՝ սովորական էին ոմանց ուսուցչաց համար,
իսկ ձաղկելն (ուզգի) վերապահուած էր միայն տեսչաց:
Ծեծն կախուած էր ուսուցչի քմահաճոյքէն, շատ ան-
գամ մի պարզ բանի համար կամ բոլորովին անմեղ
տեղն ծեծուած էր աշակերտն ¹⁾:

1) Իբրեւ օրինակ, բաւական եմ համարում պատմել
միայն ինձ պատահածն, որ երբէք մոռցած չեմ: Ես աշխա-
տասէրներէն էի. ինչէ՞ր կրած են միւսներն: Ռուսերէն ընթեր-
ցանութեան ուսուցիչն՝ փոխանակ առաջին՝ երկրորդ վանկին
վրայ շեշտելուս համար, միշտ ձեռքն գտնուած հաստ քա-
նոնովն այնպէս հարուածեց ձեռքիս ամիս, որ մի ժամէն ա-
ւելի մղկտացի: Տ. Սահառունին պատուէր տուած էր դասի
ժամանակ երբէք ուրիշ բանով չը պարապիլ և իրաւունք
ունէր: Ես մի Եղիշէ գնած էի Էնֆիաճեանի նոր գրատունէն,
սիրուն տուփի մէջ. սկսած էի յափշտակուած կարդալ,
հետո դասարան տարած էի և երբ ուսուցիչ քահանայն
սկսաւ Հաւատամքն կրկնել տալ աշակերտաց, գրասեղանի
բաց դարանի մէջ դնելով շարունակեցի ընթերցումս: Ուսու-
ցիչն նշմարեց և հրամայեց Հաւատամքն ասել. փոխա-
նակ զԱռաքեալն ասելու՝ զառաքեալն ասացի. բայց ինք-
նին անմիջապէս ուղղեցի. չը գոհացաւ, կոչեց ատեան և
հրամայեց Զաւրեանց անուն հասակաւոր աշակերտին ամիս

Նոր Տեսուչն մի շաբաթ ունկնդիր եղաւ բոլոր դասախօսութեանց՝ առանց դիտողութեան: Յաջորդ շաբթուն ալ ևս չեկան ձրիաբար դասախօսողներն, ընդ որս և Տ. Սահառունին, Տ. Մկրտիչն և Յարութիւն վարժապետն: Առաջիկաներն արձակուած էին, որովհետեւ Տէրութեան պաշտօնեայք էին և ոչ ուսուցչական դասէն, թէեւ պատուաւոր և հմուտ անձինք, մանաւանդ որ ուսմունք և գիտութիւնք հայերէն պիտի աւանդուէին և ոչ ռուսերէն. երկրորդներն արձակուած էին իրենց ուսուցչական ապարդիւն եղանակին համար: Առաջիկաներն գոհ էին, քաջ ճանաչում էին Շանշեանցն և գնահատող էին նորա նպատակին. իսկ երկրորդներն զժգոհ մնացած էին: Սակայն այդպիսի զժգոհութիւններն բնաւ նշանակութիւն չունէին Պ. Շանշեանցի համար: Նա պատրաստ էր դաստիարակութեան անընդունակ ուսուցչի համար ալ անհատական պաշտօն գտնել, քան թէ խաթեր համար աշակերտաց հանրական օգուտն զոհել մասնաւորին, լաւ է ասել—հոգին զոհել նիւթին: Օրինակի համար. Տ. Սահակ Սահառունին պահանջում էր աշակերտներէն, իբրեւ մեծ գիտութիւն, անսխալ կրկնել

ծեծել բանոնով. նա չը հպատակեցաւ բանիցս կրկնուած սպառնալից հրամանին և քահանայն ինքն, իմ փոխարէն, զայրացմամբ ծեծեց ընկերակցիս երկու ձեռքն: Ջաւրեանց համոզուած էր, որ ես Հաւատաւքն շատ լաւ գիտեմ, զի դասարանին մէջ միշտ օգնում էի ամենուն՝ կրօնական և հայերէն դասերու սերտողութեան ժամանակ: Բայց անշուշտ անտեղեակ էր, որ ուսուցիչն ծածուկ կարդալու համար է, որ բորբոքուած է պատժելու և ոչ թէ Հաւատաւքին: Որչափ բարեսիրտ էիր, սիրելի Ջաւրեանց, որ ինքդ ծեծ կերար և չկամեցար ձեռքովդ ընկերդ ծեծել: Եթէ ննջած ես դու, թող այս տողերն կենդանի յիշատակ մնան ազնիւ կամբիդ ու վարմանդ:

հրեշտակաց, սատանայից, Քրիստոսի բեկեռաց անուններըն և այսպիսի բաներ: Երբ ի ներկայութեան Պ. Շանշեանցի աշակերտն չը կարողացաւ սատանայից կամ դիւաց անուններն ամբողջ ասել, ուսուցիչն սաստիկ բարկացաւ. իսկ Շանշեանց հեզօրէն՝ ասաց— Տէր-հայր, տէր հայր. սատանայից անուններն չիմանալն աւելի լաւ է քան թէ իմանալն: Ընդհակառակն խեղճ քահանայն մեծ պարծանք էր համարում, որ շատ գրքեր կարդացած է և այսպիսի բաներ գիտէ, չը խնայելով աննախանձաբար ուսուցանել նաև աշակերտաց:

Ծրագրին համեմատ նոր դասախօսութիւններն այսպէս սկսան— Ուսումն Զրիստոնէական կրօնի եւ քրոյագիտութեան Պ. Շանշեանց, Եկեղեցական պատմութիւն և Փրանսերէն լեզու՝ Փափագեան (նախ քահանայ և ապա Գալուստ վարդապետ). Ընդհանուր պատմութիւն և Աշխարհագրութիւն Պ. Սիմօնեանց. Բնապատմութիւն և Բնական գիտութիւն՝ Գ. Խատիսեանց (սոյն երեքն Դորպատի համալսարանէն). Հայերէն՝ Յ. Կարենեանց և Երեմիա Իսահակեանց. Ռուսերէն՝ Մ. Պատկանեանց, Ա. Չմշկեանց. Թուաքանութիւն և Գեղագրութիւն՝ Աբամելիքեանց. Երաժշտութիւն՝ Գէորգ քահանայ Արամեանց (ապա վարդապետ և յետ ժամանակաց Առաջնորդ Ղարաբաղի):

Երբ ուսմունք և գիտութիւնք սկսան աւանդուիլ մայրենի լեզուաւ՝ մի նոր ոգևորութիւն և զուարթութիւն զգեցան աշակերտք: Ընդարձակ դասախօսութիւններն ո՛չ միայն դիւրութեամբ հասկացուում էին, այլ և գրւում էին աշակերտաց ձեռքով, ապա սրբագրւում և դասատետր պատրաստուում: Առաջ պէտք էր միևնոյն ժամանակ թէ ռուսերէն լեզուն ուսանիլ և թէ աւանդուած գիտութիւնն. իսկ հայերէն դասախօսուած ժամանակ՝ լեզուի դժուարութիւնն վերցուած էր և 2—3

ամսուան մէջ ուսանելիքներն մի ամսուան մէջ էին ուսանում և այս ևս կենդանի եղանակաւ, առանց դասագրքէն ի բերան ուսանելու, երբեմն նոյն իսկ անհասկանալի ատտմնասերտութեամբ: Այս մի նոր հոգի էր, որ շնչում էր, վասն զի դպրանոցի հիմնադրութենէն ՚ի վեր ուսմունք և գիտութիւնք միշտ աւարդուած էին օտար լեզուաւ: Գիտութեան անունն միայն կար. ինքն չը կար. որովհետեւ զոհուած էր լեզուի ուսման. գիտութիւնն լեզու ուսանելու միջոց դարձած էր:

Արդէն ռուսերէն լեզուն աւանդուում էր գրական բոլոր ճիւղերով, իբրև պետական լեզու: Մայրենի լեզուաւ աւանդութիւնն այն մեծ դիւրութիւնն էր ընծայում, որ ուսուցչաց մատնանիշ արած՝ կրօնական, պատմական, աշխարհագրական, բնապատմական, բնագիտական և այլ գրչերն, որոնք ցայն վայր հրատարակուած էին, կարողանում էինք կարդալ. որովհետեւ նախնեաց ամբողջ մատենագրութենէն զատ՝ այդպիսի ընդարձակ հաւաքածոյ ևս, 2—3 ական օրինակներով պատրաստուած էր Տեսչի կանխահոգութեամբ և հետզհետէ աւելանում էին նորանոր հրատարակութիւնքն ևս:

Դասախօսութիւնք ևս աւանդուում էին շատ ընդարձակ, իւրաքանչիւր դասի համար $1\frac{1}{2}$ ժամ. պ. Շանշեանց շաբաթն երկու անգամ դաս ունէր, իսկ մնացած ժամանակն այցելում էր դասարաններն և լռութեամբ ունկնդիր լինում: Իւր գիտողութիւններն, ինչպէս լիշած ենք, հաղորդում էր ուսուցչաց, դասարանէն արտաքոյ տեսչական խորհրդարանի մէջ և ո՛չ երբէք աշակերտաց առջև: Ուսուցիչներէն ոմանք երբեմն կրկնում էին մեզ. «երջանիկ էք, որ ուսանում էք այսպիսի առաքինի և իմաստուն Տեսչի օրով. մենք, ուսուցիչ լինելով հանդերձ, իրմէն շատ նոր բաներ ենք սովորում»: Մենք աշակերտքս արդէն զգում էինք, ար-

դէն գիտէինք, որ երջանիկ ենք, գիտէինք, որ այն յոյժ սակաւաթիւ և ընտիր դաստիարակներէն է Պ. Նանշեանց, որոյ համար կարելի է համարձակ ասել—Այր մի՛ առաքեալ յԱստուծոյ։

Նորա ազդեցութիւնն այնքան մեծ էր, որ իբրև կենսագիր, շուտաւ եմ այժմ, թէ քնչպէս պիտի պատկերեմ այն չքնաղ կեանքն, որոյ վրայ զմայլում էինք միայն, առանց կարենալու բացատրել մեր զմայլումն։ Այդ կեանքն մի անապակ բիւրեղ, մի պրիզմ էր, որոյ վրայ ցոլացած էր եօթնարփեան շնորհաց լոյսն՝ իւր բոլոր երանգներով։ Այդ անթերի ամբողջութիւնն անթերի ցոյց տալու համար՝ անհրաժեշտ եմ համարում ուրոյն ուրոյն պատկերել գլխաւոր գծերն, այն է Պ. Շանշեանց՝ որպէս ուսուցիչ, որպէս տեսուչ, որպէս ընկերական մարդ և քաղաքացի, որպէս աստուածային եւ մարդկային սիրով վառուած քրիստոնեայ, որպէս Հիմնադիր քարոյական մի նոր Դպրոցի, Դաստիարակութեան մի նոր եղանակի Հայոց մէջ, համաձայն Ներսէս Հայրապետի նպատակին, որ տակաւին իրագործուած չէր, թէև Դպրանոցի հոյակապ շէնքն գոյութիւն ունէր բաւական տարիներէ 'ի վեր։

Ե.

ՈՐՊԷՍ ՈՒՍՈՒՑԻՉ

Պ. Շանշեանց ուսուցչութեան համար ծնուած մարդ էր։ Նա ներշնչուած էր Ս. Գրոց հոգևով, ուսումնասիրած էր նախնի եկեղեցական Հարց բոլոր գրուածներն։ Ս. Գրոց վկայութիւններէն զատ՝ նորա յաճախ լեզուողած անուններն էին՝ Ս. Իգնատիոս, Աթանաս, Ոսկեքերան, Հերոնիմոս, Օգոստինոս, որոյ խօս-

բերն նոյն իսկ իւր լեզուաւ և բառերով էր յառաջ բերում ¹⁾։ Զը մոռնանք յիշել, որ լիովին ուսումնասիրած էր նախնի իմաստասիրաց, կամ, լաւ է ասել, մարդկային վիճակի վրայ խորհող գիտնոց գրուածներն, որոնք իրենց մտածութեամբ և բնական լուսով աւելի վեր բարձրացած էին հասարակ ժողովրդէն, մինչև հոգւոյ անմահութեան ծանօթութիւնն, մինչև գուշակութիւն թէ՛ մարդն իւր ընկած վիճակէն բարձրանալու համար կարօտ է գերմարդկային զօրութեան, երկնային զօրութեան։ Այս մասին նոյն իսկ բանաստեղծներէն հատուածներ էր յառաջ բերում և իւր շեշտած անուններն էին մանաւանդ Պղատոն, Սոկրատ, Մարկոս-Ալըքիոս, Սենեկայ, Կիկերոն, Հոմարոս, Ովրատիոս և այլն։ Նա յիշում էր այս անուններն, բայց չէր մոռանում կրկնել թէ՛ այս նշանաւոր խորհողներուն համար տակաւին լոյսն 'ի խաւարի էր։ Զէր մոռանում յիշել, որ քրիստոնէութեան մանուկն աւելի բան գիտէ, քան թէ այս իմաստասէրներն։ «Գոհանամ զՔէն, Հայր, զի ծածկեցեր զայս իմաստնոց և 'ի գիտեոց և յայտ-

¹⁾ 'Ի դէպ է այստեղ յիշել թէ՛ զարմանալի սուր յիշողութեամբ օժտուած էր Պ. Շանշեանց։ Ղարաբաղում գտնուած ժամանակ՝ դէմ յանդիման սենեակներու մէջ էինք բնակում։ Սովորութիւն արած էի կարդացած գրքիս մէջ նշան դնել, որպէս զի այն տեղէն շարունակեմ, ուր թողած եմ։ Շատ անգամ նշանն վերցուած էի տեսնում։ Մի օր սաստիկ բարկացած էի, կարծելով թէ՛ սպասաւորն է վերցնողն. յանկարծ Պ. Շանշեանց ներս մտաւ։ Ի՞նչ զարմանալի բան, ասացի, կարդացած գրքիս նշանն վերցնում են և չեմ կարողանում տեղն գտնել։—Ո՞րն է զարմանալի, պատասխանեց, նշանն վերցնելն, թէ կարդացածի շարունակութեան տեղն չը գտնելն. ի՞նչ տեսակ կարդալ է այդ»։ Ապա պատմեց, որ ինքն է վերցնողն, ուշի ուշով ընթերցման խրատ տալու համար։

նեցեր տղայոց: Այ՛ո, Հայր, այսպէս հաճոյ եղև առաջի քո»:

Պ. Շանշեանց, սրտի և մտքի այսպիսի պաշարով պատրաստուած և աստուածային հոգւով սպառազինուած, ստանձնած էր ուսումնարանի բարձրագոյն դասարանի քրիստոնէական բովանդակ ուսմանց և բարոյագիտութեան դասախօսութիւնն: Պ. Շանշեանցի շաբաթական երկու դասերն ուրախութեան և ցնծութեան ժամեր էին աշակերտաց համար: Անհամբեր սպասում էինք նորա դասարան մտնելուն: Ամեն դասախօսութեան ժամանակ միշտ բերում էր իւր ֆրանսերէն մանրատիպ և փոքրագիր Աստուածաշունչն, ինչպէս որ աշակերտաց ևս պատուէր տուած էր դասարանի մէջ ունենալ Հայերէն Աստուածաշունչն, հարկ եղած ժամանակ վկայութիւններն բանալ, կարդալ և գլուխն ու համարն նշանակել:

Պ. Շանշեանցի յիշողութիւնն, 'ի սկզբան, մի հրաշք համարուած էր աշակերտաց համար, վասն զի, հարկ եղած ժամանակ, իսկոյն բաց էր անում իւր Աստուածաշունչն և մեզ պատուիրում բանալ այս ինչ գլուխն կամ այն ինչ համարն: Երբ տակաւ առ տակաւ մենք ևս ընտելացանք ս. Գրոց, նշմարեցինք, որ ո՛չ թէ գլուխներն ու համարներն է, որ յիշողութեան մէջ պահած է ուսուցիչն, այլ իմաստն: Այնքան կարդացած է, այնքան իւրացուցած է ս. Գրոց հոգին, որ իսկոյն միտն է բերում, թէ ո՛ր է գտնւում այս ինչ իմաստով խօսքն: Մեր սոյն յառաջ բերածներն դասախօսութեան արտաքին ձևն է, գանք էականին:

Պ. Շանշեանցի դասախօսութիւնն ամեն կերպիւ նոր էր աշակերտաց համար: Դասագիրք չունէինք. դասախօսութիւնն աւարտելէն զկնի միայն՝ ամեն աշակերտ գրում էր իրեն համար իւր յիշողութեան մէջ մնացածն: Նա խօսում էր և շատ սակաւ էր պատահում, որ մի

աշակերտի հարցումն ուղղէ: Խօսում էր երկիւղածութեամբ, խօսում էր զգացմամբ, խօսում էր պարզ եղանակաւ, պարզ լեզուաւ, առանց պերճաբանութեան, առանց ձևաբանութեան: Սակայն իւր խօսքերն բարձր էին ամեն պերճախօսութենէ, հզօր ամեն յուզմունքէ: Ս. Գրոց քաղցրութիւնն մեղրի պէս ծորում էր իւր բերանէն. այդ ծորանք հաղորդւում էր աշակերտաց սրտերուն. անուշում էր նոցա քիմքն: Մի հոգեկան անպատում հաղորդակցութիւն կար, որ ուսուցչէն անշունում էր լսողներուն. վասն զի աշակերտներէն զատ լինում էին միշտ այլ ունկնդիրներ ևս, քահանայք, քահանայացուք, աշխարհիկ անձինք: Եօթն տարի էր, որ դասախօսում էր Շանշեանց և միշտ նոյն թարմութիւնն, նոյն ոյժն, նոյն զօրութիւնն, նոյն հրապոյրն ունէին մեզ համար իւր դասերն:

Այն դասագրքերն, որ հրատարակուած են Պ. Շանշեանցի անուամբ — ուսումն Բրիստոնէութեան, ուսումն Պարտուց — նորա դասախօսութեանց համառօտագրութիւններն են և ո՛չ ամբողջութիւնն: Այդ դասագրքերն աշակերտաց զրածներն են և նոցա թախանձանօք կանոնաւորուած դասաւորուած են ձեռամբ ուսուցչին:

Պ. Շանշեանցի վերջին դասախօսութիւններն մի տեսակ կտակ էին: Մենք չը գիտէինք բնաւ, թէ նա մտադրած է թողուլ ուսումնարանն, արտաքին պարագաներէն ստիպուած. վասն զի երբէք չէր խօսում անցած դարձածներու վրայ: Նա խօսում էր այնքան ոգեւորութեամբ, այնքան զգածուած, որ շատ անգամ տամկանում էին իւր փայլուն աչքերն, թէ և միշտ պահպանում էր քրիստոնէական յաղթանակի կորովութիւն: Նորա արտասուքներն ու քաջալերութիւններն հրկնութիւն էին Գեթսեմանիի ու Գողգոթայի Նահատակի արտասուաց և քաջալերութեանց: Մեր սրտերն տրոփում

էին, մեր հոգին խռովում էր: Դողում էինք, մի գու-
ցէ վերջին հրաժեշտի բառեր պիտի լսէինք: Նա տես-
նում էր մեր վիճակն. նշմարում էր շատերու ծածուկ
արտասուելն: Վերջին վայրկենին նա արտասանեց հե-
տևեալ խօսքերն, որ օրինակում եմ նոյնութեամբ նոյն
օրուայ գրածներէս և իբրև մասունք պահածներէս:—

«Մինչև այժմ ինչքան որ սովորեցիք, այսուհետև
Ձեր վարքումը պէտք է որ տեսնեն, այնպէս որ էլ չը
հարկաւորուի հարցնելու թէ՛ որ տեղ էք սովորել, այլ
որ տեսնեն ինչպէս լոյսը: Գլխաւորն մանաւանդ, որ
մեր վարքով ու գործքով գործակից լինենք մեր Փրկի-
չին, ցոյց տանք մեր Աստուծոյ օրհիւութիւնն և լինենք
նրա արքայութեան տարածող. ցոյց տանք մեր մարդա-
սիրութեամբ և խաղաղութեամբ, որ նա աշխարհ է ե-
կել: Իսկ փորձանքներից և նեղութիւններից ամենեւին
պէտք չէ վախենալ, այլ պէտք է ճշմարտութիւնն պա-
հել, պաշտպանել: Ճշմարտութեան քննութիւնն՝ փոր-
ձանքն է ու նեղութիւնն. այս երկու տեղը պէտք է
քննուի Ձեր ուսած ճշմարտութիւնն: Եթէ Կեսար, իւր
բաղդին ապաւինած մրրիկներին վստահացաւ և սաս-
տեց, մեր նաւումն Քրիստոս ինքն կը լինի նստած,
եթէ մենք տանող լինինք նրա ճշմարտութեան և ու-
րեմն, եթէ մենք ունինք մեզ հետ և ճանաչում ենք
այն Աստուածն, որոյ անունն է Հիմանուէլ, այսինքն
Աստուած մեզ հետ, էլ ինչքն պէտք է վախենանք:
Տեսնում ենք, որ երկինքն ամպում է և զարձեալ պարզ-
ւում, էսպէս էլ փորձանքներն հեղեղի նման կը թա-
փուին և կանցնին: Միշտ յոյս պէտք է ունենանք, որ
Աստուած միայն բարւոյն յաջողողն է և գիտէ թէ մեզ
հանդիպածների վերջն էլ պիտի երևի Աստուծոյ բարու-
թիւնն և պարզուի երկինքն: Բայց գլխաւորն այն է,
որ մենք ինքներս նրան (զԱստուած) չը թողունք. սո-

վորցնենք Նրա ցանկացածն և պահենք Նրա պատուի-
րանքն: Նա մեզ հետ է, մենք էլ Նրա հետ լինինք:
Նրան սիրելի և Նրան որդի»:

Այս եղան իւր ուսուցչական վերջին բառերն և
մեկնեցաւ: Մեկնեցաւ այն հրեշտակն, որ աւետեց մեզ
Քրիստոնէութեան հոգին, վառեց նոյն հոգւով, առաջ-
նորդեց, քաջալերեց: Մեկնեցաւ և մենք սկսանք ապ-
շութեամբ իրարու երես նայիլ, չէինք հաւատում թէ՛
հրաժեշտի խօսքեր էին իւր արտասանածներն, վասն զի
այդ իմաստով շատ անգամ խօսած էր: Տակաւին յոյս
ունէինք՝ թէ յաջորդ դասին պիտի գայ և շարունակէ:
Բայց չեկաւ և իմացանք, որ հրաժարած է: Ո՛վ կարող
է նկարագրել աշակերտաց տխրութիւնն. կարծես թէ՛
ամայացաւ Ուսումնարանն:

Զ.

ՈՐՊԷՍ ՏԵՍՈՒՉ.

Դաստիարակութեան պաշտօնի նկատմամբ՝ գիտու-
թիւնն ու վարուց սրբութիւնն այն երկու մեծ ոյժերն
են, որոց առջև ամեն բան խոնարհում է: Պ. Շանշեան-
ցի մէջ սերտիւ միացած էին այս երկու ոյժերն: Ունէր
գիտութիւն Աստուծոյ, ունէր գիտութիւն Բնութեան
և Մարդոյ և այս գիտութիւնն օժուած էր իւր առա-
քինի վարքով ու բարքով: Կրօնն նորա համար լոկ ուս-
մունք կամ խօսք չէր, այլ կեանք՝ յաւելուած կեանքի
վրայ, լաւ է ասել՝ կեանք կենաց: Կրօնն նորա համար
մի զօրութիւն, մի սնունդ էր՝ տարածուած բոլոր կեան-
քի մէջ: Ոմանց՝ գիտնականաց նման նա երբէք ընկած
չէր բանապաշտութեան, այս նենգաւոր դրուժան Դա-
լիլային ծնկաց վրայ, որ անգամալուծած է և անգամա-

լուծում է շատ ըմբիշներ: Նա շատ անգամ ասում էր՝ մարդու կեանքն պէտք է լինի վառարան ճշմարտութեան և ո՛չ թէ արձագանք, և այնպէս էր արդարեւ իւր կեանքն:

Պ. Շանշեանց, երբ իբրեւ Տեսուչ Վարժարան մըտաւ, պատուէր տուաւ բոլոր պաշտօնէից, որ իրենց որ և իցէ գանգատներն ուղղակի Տեսչին յայտնեն, ուստի և վերացաւ ծեծն, վերացաւ ականջաքաշութիւն, վերացաւ մազաքաշութիւնն, վերացան անարգական անուանարկութիւններն, որոնք սովորական էին քանի մի ուսուցչաց համար, վերացաւ նաեւ աշակերտաց աղմուկն, իրար ծեծելն, հայհոյելն և այլն և այլն: Խստութիւնն չէր, որ յառաջ էր բերում այս բարեկարգութիւնն, այլ Տեսչի իմաստուն վարմունքն՝ առ ուսուցիչս, և սէրն՝ առ աշակերտս: Նորա մի նայուածն, մի ականարկն բաւական էր աշակերտին հասկցնելու իւր թերութիւնն, եթէ շեղած էր ուղղութենէ: Նորա անվրդով խօսքըն աւելի էր ազդում, քան թէ այլոց զայրոյթն ու սպառնալիքն: Դադրած էին իսպառ աշակերտաց այն ճարպիկ հնարագիտութիւններն, որով ճգնում էին որ և իցէ թերութեան մէջ՝ իրենց անձն արդարացնել և ջանալ՝ ընկերն յանցաւոր հանել: Վերջացած էին ստախօսութիւններն, կեղծիքն, պատրուակն, ուսուցիչներու հետ թուանշաններու համար վիճելն, շատախօսութիւններն, խաբէութիւնն և այլն և այլն:

Որքան մեծ էր Տեսչի սէրն, այնքան մեծ էր նաեւ աշակերտաց երկիւղն, որ մի գուցէ որ և իցէ կերպիւ վշտացնեն Տեսչի սիրտն: Այս սուրբ երկիւղն էր, որ ինքնին ուղղում էր աշակերտաց վարք ու բարքն: Դանակոծութեան և պատժոյ սարսափն երբէք չունէր սոյն աղնուացուցիչ արդիւնքն: Դանակոծութեան ներքոյ՝ սիրտն ու կամքն դարձեալ անուղղայ էին մնում, մինչդեռ Դաս-

տիարակութեան բուն նպատակն է կամքն ուղղել՝ համաձայն կամաց Աստուծոյ ¹⁾։

1) — Պ. Շանշեանցի տեսչական ազդեցութեան մասին հարկ եմ համարում, յիշողութեանս մէջ մնացած բազմաթիւ դէպքերէն մի բանի հատն յառաջ բերել։ — Նորաշէն եկեղեցւոյ Տ. Սրապիոնի միակ որդին՝ Ստեփանն (որ բժատ լինելուն համար՝ վրացերէն բառով՝ Պաճօ էին անուանում) խոշորանձնեայ ստահակ, մի օր զբօսանքի ժամանակ զարկած էր մի աշակերտի և սա գնալով Տեսչի բնակարանն (որ վարժարանի հանդէպ էր) գանգատած էր և Տեսուչն պատուէր զրկած էր, որ Ստեփանն, վարժարանի երկու ռուս սպասաւորներն առնլով՝ իջնէ ստորին յարկի մի սենեակն և ինքն պառկելով՝ ծեծել (ձաղկել) տայ։ Աշակերտք լսելով զարմացան, որովհետեւ հին դրութեան էր վերաբերում այս պատիժն և ձաղկոցներն անգամ (իրարու հետ կապուած երկայն բարակ ոստեր) վերցածէին և նոր պիտի պատրաստուէին։ Ստեփանն, որ նախորդ տեսչութեանց օրով՝ դիմադրութեամբ և բռնութեամբ կրած էր սոյն պատիժն, հետն առաւ մի բանի ընկերներ, որ վկայ լինին իւր հլութեան, իջաւ նշանակած սենեակն, ուր սպասաւորք պատրաստ էին՝ ձաղկոց 'ի ձեռին, ինքնին պառկեցաւ, բայց վերակացուն, որ ներկայ էր, գաղտնի պատուէր ստացած էր՝ հնազանդութիւնն տեսած ժամանակ՝ իսկոյն արգելուլ ձաղկելն, վասն զի խնդիրն միայն յանցանքն ճանաչելու և հլու գտնուելու վրայ էր։

Գէորգ Աղայեանց, Մոզգով գաւառէն, ընկերակցին հետ վէճի բռնուելով անարգական բառ արտասանած էր և այս առթիւ, ընկերակցի գանգատանաց վրայ, կոչուած էր Տեսչէն։ Հատ լաւ միտս է, որ նոյն օրն կիւրակի էր. աշակերտներէն ոմանք սերտարանի մէջ էին, ոմանք ճեմում էին ընդարձակ կօրրիդորի (միջանցքի) վրայ։ Աղայեանց մեծ վրստահութիւն ունէր իւր ճարտարախօսութեան վրայ՝ թէ Տեսչին երթալով՝ պիտի արդարացնէ իւր անձն։ Սակայն վերադարձաւ լալով։ Բարձր դասարանի ընկերակիցք հետաքրքիր եղան պատճառն իմանալու։ Ի՞նչպէս խօսեցար. ի՞նչ ասաց Տեսուչն, միթէ յանդիմանեց. — ո՛չ, ո՛չ, երբ սենեակն մտայ և երբ հարցուց քաղցրութեամբ՝ թէ ի՞նչ ունիս, Աղայեանց,

Պ. Շանշեանցի ազգեցողութիւնն մեծ էր նաև ուսուցչական դասուն վրայ: ¹⁾ Նորա տեսչութեամբ, ոչ միայն ուսումնարանի համբաւն, այլ և աշակերտաց պատիւն բարձրացաւ: Գիշերօթիկ աշակերտներն կամ որդեգիրներն միաձև սև հագուստ ունէին: Պ. Շանշեանցի տեսչութենէն առաջ, ամեն անգամ որ խմբովին կամ կարգաւ եկեղեցի, զբօսանքի կամ բաղնիք էինք գնում, քաղաքի ճանապարհներէն անցնելով՝ անարգական խօսքեր էինք լսում.— քելեխ (ննջեցելոց հոգեհաց) ուտող, մուֆտաւ (ձրի) հաց ուտող, և այլն: Իսկ երբ նոր Տեսուչն, իւր պատկառելի կերպարանքով, վայելուչ հագուստով և վեհ ընթացքով, սկսաւ ընկերանալ մեզ, ոչ միայն անարգական խօսքերն վերացան, այլ շատ անգամ

պատմէ՝ տեսնեմ, լեզուս բռնուեցաւ, ճարտասանութիւնս ոչնչացաւ: Գնա՛, գնա՛, ասաց, իրարու հետ սիրով վարուեցէք: Գանգատող աշակերտն ևս սկսաւ լալ և իրարմէ ներողութիւն խնդրեցին:

¹⁾ — Պ. Միք. Պատկանեանց, ռուսերէնի աւագ ուսուցիչն (հմուտ նաև հայերէն և ֆրանսերէն լեզուաց ուրաջ թարգմանող) մի օր աթոռէն ելաւ մի աշակերտի մազերն քաշելու, և սոյն վայրկենին յանկարծ դասարան մտաւ Պ. Շանշեանց: Սկսան իրարու հետ ֆրանսերէն խօսիլ, մենք տակաւին տկար էինք նոյն լեզուի մէջ և Տեսչի նպատակն էր անշուշտ, որ աշակերտք չը հասկնան ուսուցչին ուղղած խօսքերն: Սակայն Պատկանեանց չը կարաց զսպել իւր յուզումն, դարձաւ աշակերտներուն—խնդրեմ, ասացէք, թէ ներկայէս զատ, պ. Տեսչի պաշտօնավարութեան ժամանակ (որ երկու տարիէն աւելի է) ես երբէք աշակերտի մազ քաշած կամ ծանր խօսք արտասանած եմ:—Ո՛չ, ոչ, պատասխանեցինք ամենքս. և Տեսուչն աշակերտաց ևս քանի մի խրատական խօսքեր ուղղելէն զկնի, մեկնեցաւ: Ա՛խ, Տիգրան, (մազերն քաշուածի անունն) ասաց Պատկանեանց, պատճառ տուիր, որ թէ՛ ես վշտանամ և թէ՛ ագնիւ Տեսչի սիրտըն վշտացնեմ:

նստածներն ոտքի էին կանգնում և անցուղարձ անողներն բացւում ու ճանապարհ էին տալի աշակերտաց: Ինչո՞ւ չը յիշեմ նաև շատերու բերնէն լսուած անմուռանալի խօսքերն. «Ձեր հոգուն մատաղ, Հայ տղերք, մեր եկեղեցիներն ու վարժարաններն ձեզմով պիտի պայծառանան»: Այս խօսքերն շատ անգամ վրացերէն էին կրկնւում:

Պ. Շանշեանց անբաժան էր մեզմէն: Երբ քաղաքէն դուրս էինք գնում զբօսանաց համար, ինքն էր, որ 'ի գարնան առաջնորդում էր մեզ Վերայի վտակին կանաչագարդ հովիտն: Ինքն էր, որ առաջնորդում էր Թաժմինդայի սարահարթն, որոյ բարձունքէն ամբողջ Թիֆլիսն պատկերանում է իւր ամեն գեղեցկութեամբ, իւր բազմադարեան Կուրով, որ քաղաքն երկու բոժնելով հոսում է մերթ հեղասահ, մերթ շառաչաձայն ¹⁾:

1) — Այդ սարահարթէն սակաւ ինչ հեռի մի գիւղ կար (անունն մոռցած եմ), որոյ բնակիչներուն համար մի յարգելի, չասեմ պաշտելի անձնաւորութիւն էր Պ. Շանշեանց: Ամեն անգամ, որ նշմարում էին թէ սարին վրայ խաղում ենք, և շատ անգամ մօտենում էինք իրենց գիւղին, իրարու իմաց էին տալի, բերում էին մեզ համար՝ կաթ, մածուն, հաց, ամեն սպասներով: Կարգ կարգ նստում էինք և ուտում: Ցնծութեան խրախճանի օր էր լինում մեզ համար, վասն զի որդեգիրներս՝ մեծ մասամբ գիւղացի էինք, սերով, կաթով և մածնով մեծցած: Գիւղացիներն զմայլմամբ նայում էին մեզ վրայ. ամենքն մի հագուստ ունին, ասում էին իրարու, ամենքն սիրով են, ամենքն կարծես եղբայր են, զմայլում էին մանաւանդ Տեսչի վրայ, որ այսքան զաւակներն իրեն հնազանդ են: Այս ծաղկահոտ սեղանէն, այս սուրբ ճաշէն զկնի՝ Տեսուչն շնորհակալութիւն էր մատուցանում (անշուշտ և պարգև էր տալիս) վրացերէն լեզուաւ, բանդի վրացախօս էին: Լսած էինք, որ ինքն իբրև նախնի Ազնուականի զաւակ՝ սեպհական գիւղ ունի, բայց թէ այս

Նա ինքն էր, որ ամրան արձակուրդին առաջնորդում էր մեզ՝ լողալու ¹⁾ Կուր գետի մէջ և վարժեցնում էր: Նա ինքն էր, որ աշնան այգեկութին երբեմն առաջնորդում էր 'ի Կրծանիս (Ծիրանաւոր) ²⁾, ուր շատ

գիւղն էր կամ մի այլն՝ չը գիտէինք, զի ինքն իւր անձին կամ ունեցածին վրայ երբէք չէր խօսում:

1) — Պ. Շանշեանց քաջ լողորդ էր. ինքն գետի խոր կողմէն լողալով՝ ընկերանում էր աշակերտներին, որ չը վախնան և քանի փորձերէն զկնի՝ պատուիրում էր որ վախկոտներն՝ խոր կողմէն չերթան: Դժբաղդաբար՝ ես ջրասուզութեան երկչոտներէն էի, մինչդեռ ընկերակիցներէս շատերն քաջ վարժեցան լողալու: Պ. Տեսչի բոլորն գետի միւս ափն էր բնակում, մեր լողալու աւարտումէն զկնի, երբեմն իւր հագուստներու ծրարն գլխի վրայ դնելով, առանց թըրջելու, անցնում էր միւս ափն, հագնում և քրոջն այցելում: Այս առթիւ յիշեմ մի դէպք, թէ մինչև ո՞ր աստիճան կարող է ազդել առաքինութեան մարմնացումն: Մի օր, Տեսուչն առաջնորդեց մեզ դէպի գետն, իսկ ինքն մնաց Վրոնցովեան կամրջի վրայ, որուն մօտ էր մեր լուացուելու տեղին: Քանի մի ստահակներ բռնած էին այդ տեղն և առ ոչինչ էին համարում վերակացուի սպառնալիքներն՝ հեռուն երթալու և այնտեղ լուացուելու: Աշակերտներն չէին հանձնում, և Տեսուչն կամրջի վրայէն նշմարելով՝ եկաւ հասաւ և իւր սովորական անվրդով վեհութեամբ ասաց. — «պէտք է որ հեռուն երթաք, գետափն ընդարձակ է. եթէ չերթաք, ձեզ հետ չեմ խօսիր»: — Մի՛ բարկանար, աղա ջան, հոգուդ մատաղ, գոչեցին ամենքն և իսկոյն իրենց հագուստներն ժողովելով գնացին բաւական հեռի: Ապա Տեսուչն դառնալով վերակացուին՝ ասաց. «Երեմիա, պէտք չէ որ կռուարարի պէս խօսիս մարդիկներու հետ»:

2) — Ինչպէս սոյն ուխտատեղւոյն, նոյնպէս Թէլէթի, Շահնաբաթի, Շվինդիսի և այլ քանի մի ուխտատեղեաց արդիւնքներն, ներսէս ս. Հայրապետի տնօրինութեամբ,

անգամ կանուխ հասնելով՝ մասնակցում էինք ժամերգութեան. հացն ու պանիրն, դեղձն ու խաղողն ճաշակում էինք իբրև համադամ, զբօսնում էինք, երգում էինք, և ապա ցնծութեամբ դառնում էինք ՚ի վարժարան:

Ա՛խ, չեմ կարող պատմել՝ թէ ինչ մեծ ազդեցութիւն ունէր Տեսչի ընկերակցութիւնն աշակերտաց վրայ: Իւր խօսքերն՝ զբօսանաց ժամանակ, ուտելու ժամանակ, քալելու ժամանակ՝ սքանչելի դասեր էին: Կային աշակերտներ, որ ետեւէն քայլելով՝ կոխում էին նորա ոտնատեղիներն, կարծելով թէ կը վարժին նորա պէս վեհ քալուած ունենալ, նորա պէս շնորհալի ձև ունենալ:

Միայն զբօսանքներն, խաղերն, լոգանքն, մաքրութիւնն չէին աշակերտաց ողջպահիկ միջոցներն: Բազմահմուտ Տեսուչն մարմնաւոր առողջութեան հիմն էր համարում հոգւոյ առողջութիւնն, բարոյական առողջութիւնն: Բաց յայսմանէ, նա քաջ օմէօպատ էր: Թէև ուսումնարանն յատուկ բժիշկ ունէր, որ միշտ ալցելում էր Դպրանոցն, բայց գլխաւորապէս Տեսուչն ինքն էր, որ իւր օմէօպատ հրահանգներով ու դեղերով առաջն էր առնում ցրտէ, տաքէ և այլ պատճառներէ պատահած հիւանդութեանց: Ո՛չ միայն աշակերտներն էին, որ օգտւում էին նորա բժշկական խրատներէն և օմէօպատիկ դեղերէն, այլ և շատ չքաւոր ընտանիքներ, որոց համար Պ. Շանշեանցի բնակարանն մի սփոփանաց վայր էր: Նորա տեսչութեան շրջանին մէջ երկու աշակերտ միայն զոհ եղան մահուան— Լալազարեանց Դզլարեցի և Զերքեզահայ Խաչատուր՝ Սր-

Դպրանոցին յատկացուած էին, Հոգաբարձութեան հսկողութեան և պատասխանատուութեան ներքոյ:

մաւիրցի. առաջինն արդէն հիւժախտաւոր եկած երկրէն, որուն առջեւ չը կարացին առնուլ ո՛չ միայն ամենօրեայ բժշկի, այլ նոյն իսկ բժշկապետ Հախվերդեանցի մասնաւոր խնամքներն. իսկ երկրորդն վախճանեցաւ քօլերայէն:

Ս. Վարդանանց տօնն և Աւագ Հինգշաբթին, մեզ համար ցնծութեան օրեր էին: Վարդանանց տօնին՝ ինքն Տեսուչն յատուկ պատարագ էր մատուցանել տալի 'ի յիշատակ մեռելոց. իսկ Աւագ Հինգշաբթին՝ Տեսուչ և աշակերտք՝ ընդունում էին Ս. Հաղորդութիւն: Այդ երկու օրերն՝ Տեսուչն սեղանակից էր լինում մեզ և իւր կողմէն պատրաստում էր մի մի բաժակ գինի աշակերտաց համար: Այնքան անջինջ տպաւորութիւն է ունեցած սրտիս վրայ (անշուշտ նոյն շրջանի բոլոր աշակերտաց) այդ օրերու յիշատակն, որ այսօր իսկ, ծերունի հասակիս մէջ, կարծում եմ թէ՝ Պ. Շանշեանց բազմած է սեղանի գլուխն և մենք ճաշում ենք իրեն հետ, այս տարբերութեամբ միայն, որ այն ճաշերուն ժամանակ՝ ուրախութիւն ու զուարթութիւն էր փայլատակում մեր դէմքերուն վրայ. իսկ այսօր գրելու պահուն՝ արտասուաց շիթերն ինքնին թորում են աչքերէս և կաթկաթում գրածիս վրայ: Ա՛խ, քաղցր յիշատակներ, ախ երջանկութեան օրեր...:

Է.

ՈՐՊԷՍ ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ՄԱՐԴ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱՑԻ

Պ. Գ. Իզմիրեանց ասում է դամբանականին մէջ—«Նա ամեն համախմբութեանց զարդն էր և իւր բազմակողմանի հայեցողածքով ու նկատողութիւններով օգտակար անդամ ամեն հասարակային հարցերի մէջ:

Նրա առաջարկութիւններն միշտ յարգւում էին և ընդունւում իբր անկեղծ հոգւոյ ներշնչումներ»։ (Նոր-Դար 1889. № 39)։

Պ. Եւանգուլեանց գրում է կենսագրականին մէջ — «Պ. Շանշեանց տեսչութենէն հրաժարելով և 'ի Պետերբուրգ վերադառնալով բնակում էր իւր Նիկողայոս եղբօր գերդաստանին մէջ, որ կեդրոն էր դարձած երիտասարդներուն, որոնք նոյն ժամանակ ուսանում էին Պետերբուրգի կրթական բարձրագոյն հաստատութեանց մէջ։ Նոյն ժամանակի ուսանողներն մինչև ցայսօր զմայլմամբ են խօսում այն քաղցր ժամերուն վրայ, որ անցնում էին նոքա հեղինակներու, նկարիչներու և գեղարուեստասիրաց ակմբին մէջ 'ի տան Շանշեանց։ Ի. Ի. Փանայեան, Նեկրասով, Գրիգորովիչ, Միկէշին, Սօկոլով, Տամբերլիկ, Կալցոյարի, ահա այն ընկերական շրջանակն, ուր շնորհիւ պ. Շանշեանցի խայտում էր Կովկասեան համալսարանական երիտասարդութիւնն...։ Պ. Շանշեանց պատկանում էր այն մարդկանց դասուն, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունին շրջապատողաց վրայ, ո՛չ թէ իրենց երկասիրութեանց բազմաթիւ հատորներով, այլ իրենց զօրաւոր ու խորին համոզմունքով և իրենց գաղափարներու սրբութեամբ։ Այս բանիս մէջն էր նորա գրաւիչ զօրութիւնն, որ զգալի էր իւր ամեն աստիճանի և ամեն կարգի բազմաթիւ բարեկամաց, որոնք ինչպէս անկեղծ ակնածանօք յարգած էին 'ի կենդանութեան, նոյնպէս և անջինջ պիտի պահեն անշուշտ նորա յիշատակն իրենց սրտերուն մէջ նորա մահէն զկնի»։ (Նով. Օբոզ. 1889. մարտ 14)։

Պ. Մարկոս Աղաբէգեան գրում է. — «Ես իմ կեանքում միայն մի անձն ճանաչեցի, որ իր կեանք՝ իր դաւանած վարդապետութեան հետ միացած լինի։ Դա, այդ մարդն էր պ. Շանշեանց, որ իրան ճանաչողներն իր

վրայ հիացնելէ և սքանչացնելէն ուրիշ ազդեցութիւն չէր աներ: 1853-ին, երկու անգամ իւր դասախօսութեանց ներկայ գտնուեցայ Ներսիսեան Ուսումնարանում: Դասախօսում էր հեղինակելով և կենդանի բարբառով: Բոլոր ուսանողք՝ ականջ ու միտք էին եղած լսելու և ըմբռնելու իւր դասերն:... Պ. Շանշեանց, ոչ միայն յարգուած ու սիրուած էր իր աշակերտներէն, իր ընկերներէն ու բարեկամներէն, հապա նաև երեւելի վարչական պաշտօնեայններէ, զինուորական մեծ աստիճանաւորներէ, մեծանուն քաղաքացիներէ: Ես իմ աչքովս տեսայ, որ Ներսէս Կաթողիկոս անձամբ հիւանդ տես դնաց անոր խոնարհ յարկին մէջ: Այդ անձնաւորութիւն, ոգևորուած ու կենդանացած քրիստոնէական ուսմունքով ու վարքով, ոգևորում ու կենդանացնում էր իր խօսքով ու բարքով իրան մօտեցողներուն ու խօսակիցներուն»: Հայրենիք, 1892 յունիս 16:

Ինչպէս որ նկարագրում են պ. պ. Իզմիրեանց, Եւանգուլեանց և Աղաբէգեան, արդարև սքանչելի էր պ. Շանշեանցի ընկերական կեանքն: Մենք ևս պատմենք մեր տեսածն:

Ներսիսեան ուսումնարանի հանդէպ կար մի երկայն շարք (թերևս կայ մինչև ցայժմ) միայրկ, կամարաւոր խանութներու ¹⁾, որոց կեդրոնին մէջ միայն բարձրանում էր մի աշտարակաձև շէնք քանի մի սենեակներով: Մեր տեսուչն այստեղ ընտրած էր իրեն համար բնակարան, որ մի տեսակ դիտարան էր, որոյ առջև կանգնած էր Դպրանոցն իւր մտից բարձրակամար դռներով, գեղեցիկ պատշգամներով և լուսաւէտ դասարաններով ու ննջարաններով: Եթէ մենք, բոլոր

¹⁾ — Պատմում էին (թէ՛ ս. Հայրապետն, իւր վիճակաւոր առաջնորդութեան ժամանակ՝ նախ սոյն հաստիքաբեր կրպակներն շինել տուած է և ապա Դպրանոցն:

մեր վարմունքով ու շարժմունքով, Տեսչի աչաց առջևն էինք, նույնպէս մեր հանդէպ էր նաև ինքն Տեսուչն: Շատ անգամ, երբ մենք ճեմելով իրարու պատմում էինք մեր դասերն, տեսնում էինք, որ Տեսուչն ևս առանձինն, կամ որ և իցէ ուսուցչի կամ բարեկամի հետ, ճեմում է երկայնաձիգ խանութներու տանեաց վրայ, որ թանձր հողով ծածկուած ճեմավայր էր, ինչպէս որ և Դպրանոցի տանիքն զբօսավայր մեզ համար:

Շատ հազիւ էր պատահում, որ Տեսուչն բացակայ լինի կամ վարժարանէն, կամ իւր բնակարանէն, և դիտուած էր որ այդ բացակայութեան միջոցին իսկ կուշուած է ս. Հայրապետէն Թիֆլիսում գտնուած տարիներում: Սակայն իւր այցելուներն անպակաս էին, մանաւանդ երեկոյեան ժամանակ, և մեր նշմարած այցելուքն (բաց 'ի ուսուցիչներէն) էին գլխաւորապէս պ. պ. Դաւիթ Մելիքեան, Ստեփ. Սարգսեան, Յ. Մարկոսեան, Գ. Իզմիրեան, Հախվերդեան եղբարք, և այլն, որոնք Կովկասիոյ Փոխարքայական Կառավարութեան զանազան ճիւղերու մէջ նշանաւոր պաշտօններ ունէին, իրենց լուրջ բնաւորութեամբ և հաւատարիմ պաշտօնավարութեամբ վայելում էին Տէրութեան վստահութիւնն, բայց էին միանգամայն խոհեմ և շրջահայեաց ազգասէրներ, յարած էին Պ. Շանշեանցի բարձր գաղափարներուն:

Այդ պետական պաշտօնեայքն շատ անգամ ժողովուում էին Պ. Շանշեանցի բնակարանն, մեծ ուշադրութեամբ լսում էին կանխաւ մեր սաներուս պատրաստած քորոզներն, որ պիտի կարդայինք եկեղեցեաց մէջ, իւրաքանչիւրն յայտնում էր իւր դիտողութիւնն և ապա միայն այն քարոզներն էին որոշուում 'ի լուր ժողովրդեան խօսելու, որոնք հաւանութիւն էին ստացած Տեսչի այցելուներէն:

Այցելուք աւելի բազմաթիւ էին լինում, երբ մեր գրածներն կարգում էինք ուսումնարանի հոյաշէն դահ-
ճին մէջ պատրաստուած ամբիոնէն: Ունկնդիրներն
Լինում էին 'Իպրանոցէն իրենց սիրտն այնտեղ թողլով:
Տեսուչն դաստիարակութեան վսեմ խորհրդով և ընկե-
րական բարձր գաղափարներով կապում էր ժողովուրդն
վարժարանին հետ: Կապ կրթական, կապ ընկերական.
ահա ազդեցութիւն ճշմարիտ դաստիարակութեան ¹⁾:
Պ. Շանշեանց ծանօթ անձնաւորութիւն էր ոչ միայն
Հայոց, այլ նաև Վրացւոց իշխանական դասուն համար:
Զէին ծածկում նրամէն իրենց խորհրդներն, ճանաչե-
լով որպէս ամենախոհեմ և բարի քաղաքացի:

Երբ Աղէքսանդր Նիկոլայեւիչ, իբրև թագաժա-
ռանգ, այցելութեան ելած էր 'ի Կովկաս, Թիֆլիսի
Քաղաքագլուխն, լաւաւառութեան առթիւ, յատկապէս
դիմած էր Շանշեանցին թէ քնն խորհրդանշանով պէտք
է զարդարել փոխարքայական պալատին հանդէպ պատ-
րաստած վենզելական պաստառն: Շանշեանց յանձնա-
րարած էր հայերէն և ռուսերէն գրել այս Սաղմոսն.
«Ողորմութիւն և ճշմարտութիւն պատահեսցին. արդա-
րութիւն և խաղաղութիւն համբուրեսցին»: Լուսոյ կո-
հակներուն մէջ ցոլացած այս խօսքերն ոչ միայն բազ-
մախումբ հանդիսատեսներու հիացումն, այլ նաև թա-
ղաժառանգին ուշադրութիւնն գրաւած էին:

Զեմ կարող մոռնալ և միշտ արտասուօք պիտի լիշեմ
այն տխուր օրն, երբ Պ. Շանշեանց քսնի մի ամսէն 'ի վեր
հրաժարած էր տեսչական պաշտօնէն (որոց վրայ յետոյ

1) — Չէ՞նք կարող ասել արդեօք թէ սոյն ազդեցու-
թեան արդիւնքն էին ժողովրդի մէջ տարածուած ազգային
երգերն, ապա պատմական, թատերական ներկայացումներն,
որոնք դժբաղդաբար յետ ժամանակաց շեղելով իրենց նպա-
տակէն՝ կորուսին իրենց նշանակութիւնն:

պիտի խօսիմ), մեկնում էր Թիֆլիսէն 'ի Պետերբուրգ, բազմաթիւ ուղևորաց մէջ գտնւում էր նաև վրացի Հերակլ արքայազունն ('ի մօրէ Հայ): Սա իւր մէջքը կապած թանկագին դաշոյնն փոխանակեց Պ. Շանշեանցի դաշոյնին հետ 'ի յիշատակ անմոռացութեան: Ուղևորողք յարտասուս շարժեցան, Շանշեանց տատանեցաւ, բայց Հերակլ ջերմ համբոյրներով պարտաւորեց անպատճառ ընդունիլ:

Պ. Շանշեանց արդէն ճանապարհորդութեան յատուկ իւր ընտիր չէր քէզի հագուստն հագած էր. տուաւ իւրն և Հերակլի դաշոյնն կախեց մէջքը կապած կամարէն: Շատ գոհ եղաւ արքայազունն և քանիցս համբուրեց գգուանօք:

Ինչ խօսքեր անցանայս բաժանման պահուն, չեմ կարող մի առ մի գրել: Ընթերցողաց խորհրդածութեան եմ յանձնում՝ այս վսեմ դէպքն, թէ ինչ էր խորհրդաւոր շարժառիթն, որ արքայազունն իւր դաշոյնն փոխանակում էր մի առաքինի քաղաքացու, մարդկութեան մի աննման դաստիարակի դաշոյնին հետ....: Արդեօք կամենում էր հասկացնել՝ թէ ընկած ազգերու կանգնումն կախուած է բարոյական սպառազինութենէն և ո՛չ լոկ նիւթականէն....:

Պ. Շանշեանց, իբրև ընկերական մարդ և ճշմարիտ քաղաքացի ունէր իւր յատուկ դաւանութիւնն, ըստ ամենայնի ս. Գրոց հոգւոյն վրայ հիմնուած, որ ամեն հայրենասէրներու համար կարող է նշանաբան լինիլ. «սիրել հայրենիքը և ազգը, որուն անձամբ օրինակ տուած են, ո՛չ միայն Մովսէս, Դաւիթ և այլք, այլ և մեր Փրկիչն: Հնազանդիլ հայրենեաց օրէնքին, եթէ հակառակ չեն աստուածային օրինաց: Եթէ վնասակար և ընդդէմ են անձնական օգտի, դարձեալ պէտք է սիրով ընդունիլ: Տալ հարկ ճշդութեամբ՝ Տէրութիւնն պահպանելու և բարելաւելու համար: Հեռանալ ամեն

չարագրգիւ պատահմունքներէ և ամեն բանէ, ինչ որ կարող է երկրի խաղաղութիւնը վրդովել. իսկ ընդհակառակն՝ աշխատիլ, որ բարենորոգումն ամեն բանի մէջ՝ լինի խաղաղ և օրինաւոր ճանապարհաւ: Վերջապէս պարտինք աշխատիլ ընդհանուրի համար. աշխատիլ մեզմէն կախալ ամեն տեսակ զոհաբերութեամբ, եթէ անշուշտ կարևոր է անձնագոհութիւն, որոյ գեղեցիկ օրինակներն խիստ շատ են պատմութեան մէջ¹⁾:

Պ. Շանշեանց, իբրև ընկերական մարդ և մանաւանդ իբրև ազնուականի զաւակ, ունէր քաջ մարդու պատրաստականութիւն: Իւր ճոխ և ընտիր մատենագարանի դիմահայեաց պատէն կախուած ընձու մորթին վրայ՝ ճաշակաւ զետեղուած կային իւր գաշոյնն ու կամարն, իւր ատրճանակն ու վառօդարանն, ամենքն ևս չերքեզական ընտիր կերտուածով: Ունէր նաև չերքեզական հագուստ, ինչպէս յիշած ենք, ճերմակ գլխարկով և մուշտակով՝ ազնուականաց յատուկ տարազէն: Ունէր նոյնպէս յատուկ թամբ և հեծելութեան ամեն կարևոր հանդերձանք. քանզի ինքն ևս քաջ ձիավարներէն էր:

Զատկական օրերուն մէջ, Վէձիս գիւղի, իւր հօրենական կալուածի, նշանաւորներն իւրաքանչիւր տարի գալիս էին գառներու նուէրներով և մասնաւոր ձի էին բերում՝ գիւղատէրն իւր գիւղացւոց այցելութեան տանելու համար: Պ. Շանշեանց գառնուկներն նուիրում էր աշակերտաց և ինքն հեծած իւր նժոյգն, աջ ու ձախ և ի յետուստ ունենալով գիւղացի ձիաւորներն, Սօլօլակի քաղաքամիջէն անցնելով գնում էր ի Վէձիս, ուր մի օր մնալէն և շինականներն մխիթարելէն զինի, նոյն հանդիսաւորութեամբ դառնում էր իւր բնակարանն:

ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿ ԵՊ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

(Մնացեալը յաջորդ գրքում)

¹⁾ — Ուսումն պարտուց. Տպագր. Երուս. եր. 132.

Ա Ն Դ Ր Է Ա Ս Ե Ր Է Յ *)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԻՊԱԿ

(1617)

Է.

Ո՞վ էր Չահուկս-բէկը և ի՞նչ ունէր Տէր-Անդրէասի անարատ ընտանիքի հետ:

Այս հարցին պատասխանելու համար մենք մի քանի տարով դէպի անցեալը պիտի դառնանք:

Երբ երիտասարդ Անդրէասը Սիւնեաց Անապատում իւր դպրութիւնն աւարտելով՝ ուսուցիչ կարգուեցաւ Ագուլեաց դպրոցում, այդ ժամանակ Չահուկս-բէկը, որ բնիկ Ագուլեցի էր, վերակացու էր նշանակուած հայրենի գիւղաքաղաքի վրայ: Իբրեւ զտարին պարսիկ, նա ոչ միայն շահամու այլ և վաժաշտ մարդ էր. այդ պատճառով և կեղերում էր տեղացի հայերին ոչ միայն նիւթապէս, այլ և բարոյապէս: Վերջին տեսակի ամբարշտութիւնը նա երբեմն հասցնում էր մինչև այն տեղ, որ յափշտակում էր հայոց ընտանիքներից գեղեցկուհիներ, պատճառ բերելով թէ՛ հրաման ունի Սպահանից կանայք հայթայթելու Չահի հարեմի համար: Այդ յափշտակութիւնները թէպէտ միշտ չէին յաջողում, որովհետև զօրաւոր պաշտպան ունեցողները դիմադրում էին նրան, բայց և այնպէս շատ

*) Տես Լումայ Բ. տ. գիրք Ա.

անպաշտպաններ էլ զոհ էին դառնում հրէշ վերակացուի կրքերին:

Ահա այսպիսի մի դէպքի առթիւ էր որ Անդրէասը ընդհարումն ունեցաւ Զահուլսի հետ մի քանի տարի առաջ:

Հազիւ մի երկու ամիս էր ինչ երիտասարդ սարկաւազը Ագուլիս գալով՝ ստանձնել էր ուսուցչական պաշտօնը: Մի օր նա դիպուածով տեսաւ Խցաձորի եկեղեցու հանդէպ ապրող մի այրիի աղջկան, որ պարտիզում նրստած ասղնազործում էր: Դա մի նորատի և չքնաղ գեղեցկուհի էր, որ առաջին վայրկեանից իսկ երիտասարդի ուշադրութիւնը գրաւեց: Նուրբ շղարշի տակից գողունի նայող նրա աչքերը, որոնք փայլում էին հեռուից ինչպէս զոյգ աստղեր, սղոյի սիրտը, կարծես, չղթայեցին ցանկապատի վրայ: Երիտասարդը որքան էլ պարկեշտ ու սրբատուն, այսուամենայնիւ անկարող եղաւ իրեն ուղղուած հրեշտակային հայեացքը ձգել ու անցնել: 2^է որ բնութիւնը ունի գաղտնի ոյժեր, որոնք յաղթահարում են յաճախ մարդկային օրինաց խստութիւնները: Սարկաւազը կանգ առաւ այդտեղ մի քանի վայրկեան և սկսաւ դիտել այդ հազիւ տասն և հինգ վարուն անցուցած գեղեցկուհուն: Եւ ահա այդ վայրկեաններն էլ բաւական եղան որ սիրոյ թագուն հուրը բոցավառուէր նրա սրտում: Երբ երիտասարդը հեռացաւ ցանկապատից, Աստղկան աղեղն արդէն նետահարել էր նրան:

Այնուհետեւ սարկաւազը յաճախ անցնում էր պարտիզի մօտով՝ որպէս զի հեռուից գոնէ տեսնէ գեղանի դրացուհուն, որ իւր հոգեկան աշխարհի մէջ այնպիսի մի անժամօթ, բայց կարի հաճոյական յեղաշրջումն էր առաջ բերել: Մանկամարդ աղջիկը նոյնպէս անտարբեր չէր. նա աւելի վաղ էր գրաւուել գեղեցիկ երիտասարդով: Բայց այդ հանգամանքը անյայտ էր Անդրէասին, ինչպէս և այ-

րի մօրը, որ անքուն աչքերով հսկում էր իւր աղջկայ վրայ և հաւատացած էր թէ՛ նրա սիրտը երբէք չի գրաւուիլ առանց իւր հրամանին...

Մի օր, երբ սարկաւազը, ըստ սովորականին, անցնում էր դրացու տան մօտով, տեսաւ որ նրա բակում կանգնած են զրահաւորուած ֆարրաշներ: Իսկոյն մի կասկած պաշարեց նրա սիրտը և նա շտապաւ տան բակը մտաւ՝ իմանալու համար թէ՛ ի՞նչ ունին դրանք այդտեղ: Հազիւ երիտասարդը հասաւ զինուորներին և ահա տան միջից լսեց կանացի ճիչ ու աղաղակ: Առանց այլ ևս ֆարրաշների վրայ ուշ դարձնելու, նա վազելով ներս ընկաւ տուն:

Որքան մեծ եղաւ երիտասարդի զարմանքն ու սարսափը, երբ նա տեսաւ այդտեղ Ճահուլիս բէկին, որ երկու ֆարրաշների հետ միասին այրիի տունը մտած՝ կամենում էր նրա գեղանի դուստրը յափշտակել:

Սենեակի մի անկիւնում օրիորդը կծկուած՝ դողդում էր երկիւղից: Նրա վարդ գոյնը թռել և շրթունքները դալկացել էին: Գեղանի աչքերը, որոնք իւր սրտի խաղաղ ժամանակ կրակ էին ցայտում, այժմ մթազնել, սառել էին: Նրա հայեացքն արտայայտում էր անհուն սարսափ: Իսկ խեղճ մայրը ձեռքերն աջ ու ձախ պարզելով, շարունակ ճշալով և օգնութիւն գոչելով՝ պաշտպանում էր աղջկան՝ ինչպէս մի անգօր բազէ, որ թեատարած ու սպառնալից աչքերով պատսպարում է իւր ձագը դաժան արծուի մագլիկներից...

— Ի՞նչ է պատահել այստեղ, գոչեց սարկաւազը, որ իւր առաջ բացուած տեսարանից ամեն ինչ գուշակել էր:

— Ամա՛ն վարժապետ, աղջիկս աղատիր... Վարդիթերս փրկիր, աղիողորմ ձայնով գոչեց այրին ձեռքերը դէպի սարկաւազը տարածելով:

— Ի՞նչ են կամենում սրանք ձեզանից, հարցրեց ե-

բիտասարդը, սպառնալից աչքերը չորս կողմը յաժեկով:

— Վարդիթերս... Վարդիթերս կամենում են խլել մրմնջաց այրին:

— Ոչ որ չի համարձակուիլ. գոչեց երիտասարդը այնպիսի մի ձայնով, որ արտայայտում էր թէ զայրոյթ և թէ կատաղութիւն. ապա դառնալով Չահուլս բէկին, որ նայում էր իրեն վայրենի հայեացքով, հարցրեց. — Ի՞նչ ես կամենում այս կնոջից, բէկ:

— Քեզ ի՞նչ. ո՞վ ես դու. ի՞նչպէս ես համարձակում մտնել այստեղ և խառնուել տէրունական գործերին, գոռաց բէկը զայրագին:

— Տէրութեան անունը մի յիշիր. դրանով չես վախեցնիլ ինձ. այլ ասա ուղղակի՝ ի՞նչ պահանջ ունիս այս կնոջից:

— Դուրս հանեցէք այդ թշուառականին, գոռաց բէկը դէպի ֆարրաշները:

Նրանք մօտեցան սարկաւադին:

Վերջինս, որ մտել էր այնտեղ բոլորովին անզէն, նայեց իւր շուրջը՝ տեսնելու համար թէ ի՞նչ կարող է ձեռք ձգել իրեն սլաշտպանելու համար: Սենեակում ոչինչ չկար: Միայն նրա մի անկիւնում կանգնած էր փորրիկ ոստայն, որի վրայ գտնւում էր կիսագործ գորգ: Երիտասարդը վազեց դէպի ոստայնը և անսպասելի մի ուժով, որը, կարծես, այդ բոլորին ստացաւ, խլեց ոստայնի սեպերով ամրացած ձողը և նրանով զինուած՝ ահաւոր ձայնով որոտաց:

— Օ՛հ ուրեմն, մօտեցէք ձեր ոյժը փորձելու համար:

Փարրաշները սրերը մերկացնելով՝ դիմեցին դէպի երիտասարդը:

Սարկաւազը, որ Սիւնեաց անապատում հոգևոր զինուորութեան վարժուելով հանդերձ՝ չէր մոռացել, նաև, մարմնական զէնքով կռուելու արհեստը, այդ վայրկենին

այնպիսի մի գորութիւն ստացաւ, որ նրան թուաց թէ՛ չի պիտի յաղթահարուի՝ եթէ ֆարրաշների հետ միասին դրսի զինուորներն էլ յարձակուին իւր դէմ։ Այն միտքը, թէ սիրած աղջկայ ազատութեանն են սպառնում պարսիկները, նրա սիրտը լցրեց քաջութեամբ և բազուկները դարձրեց անպարտելի։

Նա մոլեգլին կատաղութեամբ յարձակուեցաւ իւր դէմ խիզախող ֆարրաշների վրայ և չեշտակի մի հարուածով դուրս թուցրեց նրանցից մէկի ձեռքից սուրը և խոյացաւ երկրորդի վրայ։

Վերջինս սարկաւագի արիւնռուշտ աչքերը տեսնելով՝ մի քայլ յետ քաշուեցաւ և սպասում էր բէկի նորհրամանին։ Բայց սուսերագուրկ զինուորը դուրս թռաւ բակը՝ այդտեղ սպասող զինուորներին օգնութեան կանչելու։

Սակայն Չահուխը, որ չէր կամենում բռնաբարման ձև տալ իւր գազանային վարմունքին, թոյլ չտուաւ նորեկներին յարձակուել երիտասարդի վրայ. միայն զայրացած ասաց.

—Այս աղջկայ համար վաղուց գրուած է Չահին և սա պիտի նրա հարեմը գնայ։ Ես մտել եմ այստեղ Չահի հրամանով և դու, որ խանգարում ես ինձ, գիտցիր որ դիմադրում ես Չահին իրեն։ Խելքդ գլուխդ ժողովիր և դուրս գնա, ապա թէ ոչ կը հրամայեմ որ հէնց այս րոպէին գլուխդ թուցնեն։

—Իմ գլուխը չի թուչիլ մինչև որ բոնը իմ ոտքերի տակ չլինի, գոռաց երիտասարդը համարձակօրէն. Չահաբասը արդար թագաւոր է. նա չի ընկերանալ յափըտակիչներին ու առևանգողներին. գազարիր նրա անունով խօսելուց և դուրս գնալ այստեղից քանի կենդանի ես և քանի սեպհական ոտքերով կարող ես քալել։

Սարկաւագի անժոյժ սպառնալիքը ծանր հա-

ըսած պիտի բերէր իւր գլխին, եթէ այդ վայրկենին, ներս չխուժէին Խցածորի բնակիչները:

Վարդիթերի մայրը, որ մի վայրկեան սարկաւազի պաշտպանութեան յանձնելով գուստը՝ խոյս էր տուել սենեակից և դուրս գալով փողոց՝ սկսել էր աղաղակել և օգնութիւն կանչել, բոլոր թաղը, համարեա՛, ոտի հանեց մի ըսպէում: Այրիի մօտ վազեցին թաղի երիտասարդները, առաջաւոր մարդիկ, հասակաւոր կանայք և, մինչև անգամ, Խցածորի քահանաները: Տուն մտնելով՝ նրանք յուզուած ու վրդովուած շրջապատեցին առևանգողներին:

— Ինչո՞ւ էք հաւաքուել. ի՞նչ էք կամենում. հարցրեց բէկը զայրազին և հրամայեց զինուորներին դուրս հանել ամբոխը:

Բայց սարկաւազը, որ վերջինի ներս խուժելուց աւելի էր սիրտ առել, նորէն սկսաւ խօսել.

— Այս մարդիկը, բէկ, ներս են մտել իրենց հաւաւատակցի և բարեկամի տունը և այս առաջին անգամը չէ. նրանք սովոր են այստեղ յաճախել: Բայց դո՛ւ ինչ ունիս այս տան մէջ... ան ասա մեզ:

— Ես քեզ արդէն ասացի, թշուառական, ընդհատեց Չահուլսը:

— Ասացիր, այո՛. բայց կամենում եմ որ նոյնը կրրկնես նաև այս ժողովրդի առաջ. կամենում եմ որ նրանք էլ լսեն քո բերանից թէ՛ Չահուլս բէկը, Ամիրգիւնէ խանից Ագուլիսի վրայ կարգուած Վէրիլը, որ պէտք է հովանաւոր ու պաշտպան հանդիսանայ իւր խնամքին յանձնուած ժողովրդին, յարձակուել է այս տան վրայ իբրև աւազակ, նրա միակ հարստութիւնը յափշտակելու համար,...

— Գարշելի անհաւատ... դու համարձակուում ես աւազակ անուանել ինձ... գոռաց Չահուլս բէկը և սուրը հանելով՝ խոյացաւ գէպի սարկաւազը: Բայց մի քանի

հփկու բազուկներ բռնեցին նրան իսկոյն և ամբոխի դայ-
րացած գոչիւնը ամբողջ տունը թնդացրեց:

— Դ՛հւրս, դ՛հւրս հանեցէք այդ աւազակներին, այդ
անհաւատ շներին... մի վախենաք, տղերք, խփեցէք, ջար-
դեցէք... գոռում, գոչում էին ամբոխի մարդիկը և
բռնեցնեին ու դադանակները շարժում օդի մէջ:

Չահուլիս-բէկը, որ բարկութիւնից, գրեթէ կատա-
ղել էր, հրաման արաւ իւր մարդկանց՝ գնալ, սարվազ-
ներ կանչել՝ յանդուգն հայերին կոտորելու համար:

Բայց ծերունի Տէր-Յովսէփը, որ ներս մտնող քա-
հանաներից մինն էր, մօտեցաւ— բէկին և խաղաղ ու ա-
մոքիչ խօսքերով խնդրեց նրան հեռանալ, որպէս զի ամ-
բոխն աւելի ևս չբզրգուի:

— Ժողովուրդը, բէկ, նման է ծովի, որի խաղաղ
ժամանակ կարող ես վրան նաւարկել, որքան կամենաս.
բայց երբ նա յուզուեց ու խռովուեցաւ, ամենից զօրեղ
նաւերն էլ կարող է խորտակել... զգոյշ նաւապետը չը
պէտք է իւր նաւը ալիքներին մատնէ. այդ օգուտ չի բե-
րիլ իրեն, ասաց Տէր-Յովսէփը և Չահուլիսի ձեռքից բռն-
ելով առաջնորդեց նրան դէպի տան դուռը:

Բէկը, որ արդէն չափել էր հակառակորդների ոյժը,
աւելի չգլխադրեց: Իբրև խորամանկ պարսիկ, նա օգուտ
քաղեց քահանայի միջամտութիւնից՝ պատուով նահանջ
տալու համար:

— Քեչիչ, ես պատիւ եմ անում քո սպիտակ մօրու-
քին և հեռանում եմ. բայց իմացիր որ Չահի հրամանը
անկատար չի մնալ: Այդ աղջիկը ես սարվազներով դուրս
կհանեմ այս տանից և տասն օր չանցած նա Սպահա-
նում կլինի... սպառնաց Չահուլիս-բէկը և իւր մարդիկ-
ներով դուրս գնաց այրիի տանից:

— Կտեսնենք, կտեսնենք, գոռացին բէկի ետևից ան-
ժոյժ երիտասարդները և սարկաւազին իրենց գլուխ ու-

նենալով՝ սկսան սիրտ տալ ու խրախուսել յուսահատ այրիին և ահաբեկ աղջկանը:

— «Մենք պէտք է մեռած լինինք որ այդ չները կարողանան Վարդիթերի մի մազը պոկել», ասում էին նրանք:

Եւ այդ խօսքերը անկեղծ էին: Բայց եթէ Չահուլսբէկը գործին այն կերպարանքը տալ որ իրր թէ՛ ինքը կամենում է եղել այդ աղջկան վերցնել Չահի համար և իրեն խանդարել են, և եթէ նա՝ դէպքից օգտուելով՝ մի քանի բարուրանքներ էլ բարդէր Ագուլեցիների, կամ նոյն իսկ սարկաւազի վրայ, թէ իբր գրանք իրենց վարմունքով կամեցել են ոչ թէ աղջկան ազատել՝ այլ միայն Չահին անպատուել, հարկաւ, գործը ծանր կերպարանք կառնէր և աղետալի հետևանքներ կունենար:

Անդրէաս սարկաւազը, որ հեռատես ու չրջահայեաց էր, այրիի դստեր ազատութիւնը ձեռք բերելուց յետ մտածեց, նա և, այդ դէպքից առաջ գալիք հետևանքների վրայ և շտապեց վտանգի առաջն առնել:

Նա մի խումբ երիտասարդների յանձնեց՝ հսկել այրիի տան ու նրա դստեր պահպանութեանը գիշեր և ցերեկ, վախենալով թէ՛ մի գուցէ Չահուլսբէկը յանկարծ յարձակուելով՝ դարձեալ յափշտակէ օրիորդին, իսկ ինքը առնելով իւր հետ ծերունի Տէր-Յովսէփին, դիմեց Երևան՝ Ամիրգիւնէ նախարարի օգնութիւնը հայցելու:

Ամիրգիւնէն, որ լուրջ ու արդարասէր մարդ էր և բարեկամ լինելով Մելքիսեդեկ կաթողիկոսին՝ սիրում էր նաև նրա հոգևորականներին, հաճութեամբ լսեց սարկաւազի և նրան ընկերացող քահանայի բողոքը. զայրոյթ արտայայտեց Չահուլսբէկի անիրաւ վարմունքի դէմ և օրիորդին ապագայ հետապնդութիւններից ազատելու համար՝ հետեւեալն ասաց.

— Այս երկրում, անիրաւ բռնաբարութիւնից ազատ չէ ոչ ոք: Նոյն իսկ ես, Ամիրգիւնէ-Խանո, որ անկախ

կառավարիչ եմ ամբողջ էրմենիստանի ու Գուրջիստանի, դարձեալ ստիպուած եմ դաւաճան մարդկանց զայրոյթը չգրգռել, որովհետեւ նրանցից ամեն մինը հեշտութեամբ կարող է մուտ գործել Զահի արքունիքը, եթէ ինձ մատնելու և դրանով Զահին որևէ օգուտ ընձեռելու առիթ ունենայ ձեռին...: Այդ պատճառով իսկ խորհուրդ եմ տալիս ձեզ՝ վերադառնալ Ագուլիս և անմիջապէս ամուսնացնել այդ աղջկան մի որ և է երիտասարդի հետ: Մեր մէջ ընդունուած օրէնքով՝ անկարելի է յափշտակել մի կին, որ օրինաւոր ամուսին ունի: Հետեապէս, ամուսնացնելով այդ աղջկան, դուք կապահովէք նրան իւր իսկ ապագայ հետապնդութեանց դէմ: Իսկ ինչ վերաբերում է Զահուխ-բէկին, ես նրան արժանաւոր հատուցումն կանեմ: Այս քանիերորդ անգամն է որ նա զմանօրինակ անիրաւութեամբ բռնանում է խեղճ ժողովրդի վրայ: Պէտք է վերջապէս հասկացնել նրան թէ՛ հօտի պահապան չունը իրաւունք չունի պատառելու իւր պահպանութեան յանձնուած ոչխարները...:

Տէր-Յովսէփն ու սարկաւազը սրտազին շնորհակալութիւն արին արդարասէր Ամիրգիւնէին և ուրախութեամբ վերադառնալով Ագուլիս, կատարեցին խանի պատուէրը ճշդութեամբ, որովհետեւ փեսացուն արդէն պատրաստ էր:

Երկու օրից յետ, Խցաձորի սուրբ Յովհաննէս եկեղեցում, կատարուեցաւ օրիորդ Վարդիթերի և սարկաւազ Անդրէասի պսակը: Իսկ դրանից մի օր յետոյ՝ հրաման հասաւ Ամիրգիւնէ խանից, սրով Զահուխ բէկը պաշտօնանկ էր լինում և նրա տեղ կարգւում էր վերակացու խանի մի ուրիշ հաւատարիմը:

Այսպիսով Անդրէաս սարկաւազի յալթութիւնը կրկնակի էր դառնում. մին՝ որ ազատելով սիրած աղջկան՝ ամուսնանում էր հետը և միւս՝ որ Ագուլիսից հեռացնում էր բռնաւոր կառավարչին:

Սակայն վերջինս, իբրև քինսխնդիր պարսիկ, չմոռացաւ իրեն հասած անարգանքը: Նա թողեց իսկոյն Ազուլիսը և հեռացաւ դէպի Սպահան: Ամիրգիւնէի հովանաւորեալին պատժելու և այդպիսով իրենից խլուած թէ պաշտօնի և թէ գեղեցկուհու վրէժը լուծելու տենչը՝ ձեռներէցութեան կորով ներշնչեց նրան: Զահուլիսը մուտ գործեց Զահի արքունիքը իբրև հեռաւոր էրմինիստանի գործերին և նրա ժողովրդի ներքին կեանքին քաջածանօթ մարդ:

Եւ որովհետև Զահը սովորութիւն ունէր չըջապատել իրեն իւր ընդարձակ երկրի այս ու այն կողմերը քաջ ճանաչող մարդիկներով, որոնք հարկաւորուում էին նրան ամեն ժամանակ, ուստի Զահուլիսին էլ տեղ տուաւ արքունիքում: Բայց յետոյ տեսնելով նրա մէջ, նաև, իւր թագուն նպատակներին ծառայելու արտակարգ ընդունակութիւն, շնորհեց նրան սենեկապանի պաշտօն և չըջեցնում էր հետն ամեն տեղ:

Զահուլիս-բէկը հասել էր ուրեմն իւր նպատակին: Ամիրգիւնէի խլած պաշտօնի փոխարէն, նա այժմ ստացել էր սենեկապանութիւն: Այդքանն, ըստ երևութին, պիտի գոհացնէր նրան: Բայց իրօք այդպէս չեղաւ: Քինսխնդիր պարսիկը չէր մոռանում զեղանի հայունուն, որին խել էր իրենից Ազուլեաց դպրոցի ուսուցիչը և այն՝ Ամիրգիւնէի օգնութեամբ: Պէտք էր ուրեմն գեռ աշխատել՝ այդ զրկանքի վրէժը ևս լուծել:

Եւ ահա այս պատճառով, երբ երկու տարուց յետ Զահաբասը եկաւ Հայաստան Օսմանցիների հետ կռուելու, Զահուլիսը որոշեց օգուտ քաղել հանգամանքից և իրազործել վաղուց ՚ի վեր փայփայած իւր միտքը, եթէ միայն թագաւորը յաջողութեամբ պսակէր իւր արշաւանքը:

Այդպէս էլ եղաւ: Օսմանցիք խոյս տուին Զահաբասի երեսից: Վերջինս այնուհետև պիտի վերադառնար Պարս-

կաստան: Բայց որովհետեւ, ինչպէս պատմութեանս առաջին գլխում ասացինք, նա իւր երկիրը դառնալուց առաջ կամենում էր, ըստ սովորութեան, մի երկու շաբաթ անցնել բարելից Նախիջևանում, ուստի Ամիրգիւնէ խանը հարկ եղած կարգադրութիւններն արաւ, որպէս զի հայերը արժանաւոր ընդունելութիւն անեն Չահին:

Սակայն Չահուխ-բէկը փոխեց թագաւորի միտքը:

— Հայոց իսկական գանձերն ամբարտած են Ագուլիսում, ասաց նա Չահին. այդ գիւղաքաղաքը, որ կարաւանի ճանապարհից հեռու գտնուելով ծածկուած է լեռնաձորում, ծառայում է հայերին իբր թագստեան անկիւն: Այդ տեղ են ապրում թէ հարուստ խօջաները, որոց տները լիքն են ոսկով ու արծաթով և թէ հայոց գեղեցիկները, որոնք էրմենիստանի փառքն են համարում: Եթէ Չահը հաճի իւր հանգստեան օրերը անցնել այդ քաղաքում, նա կը տեսնէ թէ՛ որքան բարիքներ կան այդ խորշում ծածկուած և թէ հայերը, որոնք, իբր թէ միշտ արժանաւոր ընծաներով են դիմաւորում արեգակնափայլ Չահին, դեռ որքան շատ բան են թագցնում նրա հօր աչքերից:

Այսքանը բաւական էր որ ազահ ու ցանկասէր Չահի հետաքրքրութիւնը գրգռուէր: Նա հրաման արաւ իսկոյն օթեան պատրաստել իւր համար Ագուլիսում: Եւ Ամիրգիւնէն, ինչպէս յիշեցինք, սուրհանդակներ ուղարկեց Սիսականի ամեն կողմերը՝ Չահի այդ նոր հրամանը հայոց երեսլիներին յայտնելու համար:

Այժմ դառնանք մեր պատմութեան:

Ը.

Օրը տարաժամել էր երբ Տէր-Անդրէասը իւր այցելութիւններն աւարտելով վերադարձաւ տուն: Նա ամբողջ

օրը ոտքով շրջել էր Ազուլիսի ու Դաշտի բոլոր թաղերը և այցելել այն ընտանիքներին, որոց անունները մի օր առաջ նշանակել էր իւր ցուցակում: Յայտնելով ամենքին Ջահի դիտաւորութիւնը, նա պատուիրել էր նրանց հեռացնել անմիջապէս գեղեցիկ երեխաներին, հարսնացու աղջկերանց և թագցնել հարեան գիւղերում կամ այնպիսի տեղեր, ուր Ջահի հետամուտների աչքը չկարողանար թափանցել:

Թէպէտ սաստիկ ցուրտն ու Ազուլեաց ձորի քամին իրենց ազդեցութիւնն արել էին երիտասարդ քահանայի վրայ՝ սառեցնելով նրա մարմինն և ոտքերը ընդարմացնելով, այսու ամենայնիւ, Տէր-հայրը տուն մտաւ ուրախ սրբտով և ժպիտը երեսին: Այն միտքը՝ թէ նա յաջողել է արդէն վտանգի առաջն առնել և այդպիսով հարիւրաւոր մանուկներ անխուսափելի կորստից ազատել՝ նրա հոգին լցրել էր անպատում ցնծութեամբ: Նա շտապեց այդ ուրախութեանը մասնակից անել, նաև, իւր ընտանիքին: Նստելով կրակարանի առաջ, ուր մանկամարդ տիրուհին մեծ կրակ էր բորբոքել, Տէր-հայրն սկսաւ պատմել այդ աւուր մէջ կատարած իւր գործերի մանրամասնութիւնը այն է՝ թուել այն ընտանիքները, որոց այցելել էր, կրկնել այն զրոյցները, որ ունեցել էր ծնողների հետ, կամ այն խորհուրդները, որ տուել էր նրանց: Նա նկարագրում էր թէ՛ ի՞նչ սարսափ էր պատել ազուլեցիներին՝ «մանկաժողովի» մասին տարածուած լուրը լսելուց յետ և թէ ինքը ի՞նչ ուրախութիւն էր պատճառում յուսահատ ծնողներին՝ վտանգի առաջն առնելու ճանապարհը սովորեցնելով նրանց:

Երիտասարդ քահանայի ծնողները, որոնք հասարակաց բաղով նոյնչափ էին հետաքրքրուում, որչափ և իրենց որդին, ուրախանում էին նրա խելօր կարգադրութիւնները լսելով և առ այդ յայտնում էին իրենց գոհունակութիւնը: Իսկ Վարդիթեր տիրուհին, որ ժամանակի սովորութեան

համաձայն անխօս էր սկեսրայրից և, հետևապէս, չէր մասնակցում խօսակցութեան, շատանում էր միայն իւր սրբտում հրճուելով՝ որ ամուսնու արիւթեան շնորհիւ սպառնացող վտանգը վերանում էր արդէն։ Սակայն զրոյցի վերջում, նա նշանացի հարցրեց երէցին թէ՛ ի՞նչ կարգադրութիւն է արել արդեօք դպրոցի աշակերտների համար։

— Նրանց մասին էլ հարկ եղածը որոշել եմ արդէն, պատասխանեց երէցը. մեր վաթսուն աշակերտների մի մասը տգիշներ են, որոնց Չահի մարդիկը, հարկաւ, չեն վերցնիլ. բայց գեղեցիկներին կուղարկենք Յղնայ, Խօջա-Անձրի կիներ յիսուն հոգու տեղ է պատրաստել այնտեղ. մեր աշակերտները մենք կարող ենք վստահանալ նրան։

Հագիւ երէցը իւր խօսքն աւարտեց եւ ահա եկեղեցու պարսպի դուռը բաղխեցին։

— Ո՞վ է այս ժամին այցելում մեզ, հարցրեց ինքն իրեն Տէր-հայրը և դուրս եկաւ պատշգամ։

Ծերունի ժամկոչը շտապել էր արդէն դուռը բանալ։ Եկողը Սուրբ Թովմաս վանքի ծառաներից մինն էր, որ յայտնեց քահանային թէ՛ առաջնորդ հայր-սուրբը կանչում է իրեն։

— Ի՞նչ կայ, հարցրեց երէցը հետաքրքրութեամբ։

— Չգիտեմ... ասում էին թէ իբր Խանից հրաման է եկել, նրա մասին պիտի խօսեն... ուրիշ քահանաներ էլ կան մեզ մօտ. պատասխանեց ծառան։

Տէր հայրը ներս մտաւ իսկոյն և թէպէտ դեռ յոգնած, այսուամենայնիւ, հազաւ իւր նոր պարեգօտը, փոխեց հին գլխարկը և ձեռնափայտն առնելով դուրս եկաւ տանից։

Վանքի ծառան, որ ձեռքին կրում էր մոմաշորի երկար, խողովակաձև լապտեր, առաջ անցաւ Տէր-հօր ճանապարհը յուսաւորելու համար։

Որովհետև Խցաձորից մինչև Ս. Թովմայի վանքը բա-

ւական երկար ճանապարհ էր և նրանք, գրեթէ, աւանի մի ծայրից մինչև միւսը պիտի անցնէին, ուստի Տէր-հայրը իւր ընթացքն արագացրեց։ Նա կամենում էր վայրկեան առաջ հասնել առաջնորդի մօտ և իմանալ թէ՛ Խանի հրամանը ինչ նոր գոյժ է բերել իրենց. որովհետև բարի լուրի չէր սպասում բնաւ։ Բայց ճանապարհը սահուկ էր և սառցապատ։ Տէր-հայրը շարունակ սայթաքում էր. երկաթազամ քոշերը հազիւ էին նրա ոտքերը գետնի վրայ բռնում։ Մինչև անգամ շուկայից անցնելու ժամանակ երէցը սահելով՝ նստեց ճանապարհի մէջ տեղում. իսկ գետածորը իջնելու միջոցին՝ քիչ էր մնում գլորուէր լւճացած ջրերի մէջ, որոց վրայ այդ ժամանակ դեռ կամուրջ չէր հաստատուած։ Տէր-հայրն այդ վայրկենին այն աստիճան էր զբաղուած օրուայ ծանր խնդրով, որ ուշադրութիւն չէր դարձնում ճանապարհի վատթարութեան վրայ։ Եւ եթէ ծառայի զգուշութիւնը չլինէր, գուցէ մի վտանգ էլ պատահէր նրան, որ մտաղբաղ լինելուց ի դատ նաև յոգնած էր օրուայ ծանր աշխատութիւնից։

Երբ նրանք հասան Ս. Թովմայի կամրջին, պատահեցին մի երկու ուրիշ քահանաների, որոնք նոյնպէս դընում էին առաջնորդարան։

Տէր-Անդրէասը սիրով ողջունեց նրանց և երբ իմացաւ որ նրանք էլ կանչուած են հայր սուրբից, ինքն իրեն շնջաց։

— «Փառք Աստուծոյ որ գոնէ այս տագնապի օրերում կենդանութեան նշոյլ է ցոյց տալիս...»։

Այդ խօսքերը վերաբերում էին առաջնորդ վարդապետին, որ կաթուղիկոսի մտերիմներից էր և, առ հառարակ, համակրութիւն չէր տածում դէպի Սիւնեաց Անապատի սաները։ Ինչպէս որ ինքը կաթուղիկոսը թշնամաբար էր վարւում այդ անապատի ա-

ռաջնորդների՝ օրինակ, Մովսէն Սիւնեցի, Պօղոս Մոկացի
և այլ սրանց նման վարդապետների հետ, այնպէս էլ նրա
մտերիմները հակակրում էին այս վերջինների աշակերտ-
ներին: Եւ այդ հակառակութեան միակ պատճառը նա-
խանձն էր: Մելքիսեդեկեանները, որոնք, ընդհանրապէս,
հոգևոր իշխանութեան պաշտօնակալներ էին, չարակնում
էին՝ տեսնելով որ ժողովուրդը աւելի համակրում է Սիւ-
նեաց Անապատի վարդապետներին և նրանց սաներին քան
իրենց, որ ամեն տեղ Սիւնեցիներին ընդունում են գրկա-
բաց և վարձատրում առատօրէն, մինչդեռ իրենք կանգուն
էին մնում միայն վարած պաշտօնների շնորհիւ, իսկ այդ
պաշտօններն սկսել էին արդէն կորցնել իրենց նշանա-
կութիւնը այն օրից՝ որ կաթողիկոսը Չահի կալանա-
ւորն էր դարձել:

Բայց Սիւնեցիք ի հարկէ, յանցաւոր չէին այս դէպ-
քում. ժողովուրդը ճանաչել էր նրանց արժանիքը, վայե-
լել էր նրանց անձնուէր ծառայութեան բազմազան ար-
դիւնքները. հասու էր եղել այն ճշմարտութեան՝ թէ Սիւ-
նեաց անապատի առաքեալները ապրում են միայն գոր-
ծելու համար և գործում են, իրօք, ՚ի շահ ժողովրդի:
Մինչդեռ կաթողիկոսի պաշտօնակալները ծառայում էին
վարձատրութեան համար և գործում ՚ի շահ անձնական
դիւրութեանց:

Ահա այս ներքին հաշիւներն էին պատճառ որ Անդ-
րէաս երէցը, փառք տուաւ Աստծուն՝ տեսնելով որ առաջ-
նորդը քահանաներ է հրաւիրում՝ ընդհանուր խորհրդով
գործ կատարելու համար և որ իրեն էլ, իբրեւ հակառա-
կորդ անձի, պատւում է այդ հրաւերով:

Բայց իբրեւ մեծ եղաւ երիտասարդ քահանայի հիաս-
թափութիւնն ու զարմանքը, երբ ներս մտնելով վանքի
ընդունարանը՝ տեսաւ առաջնորդին իւր դէմ զայրացած:

Սա միջին հասակով, գերուկ մարմնով և լայնականջ

մի վարդապետ էր։ Դէմքը թէպէտ դիւրեկան և գեղամօրուս, բայց դուրի էր խելօք արտայայտութիւնից։ Նայուածքը բուլթ և անթափանցիկ, շարժումները անժոյժ և գոեհկական։ հագած էր ասուեայ պարեգօտ և նստած քարձերով վարդաբուն տախտի վրայ։ Երբ Անդրէաս երէցը ներս մտնելով գլուխ խոնարհեց իրեն, նա իսկոյն և առանց ուղջունելու հարցրեց։

— Տէր-Անդրէաս, աւետարանը պատուիրում է ստորագրեալին հնազանդ լինել իւր իշխանաւորին թէ՛ ոչ։

— Այո, առաքեալն ասում է. «Ծառայք, հնազանդ լերուք տիրանց ձերոց...» պատասխանեց երէցը, մի հարցական հայեացք ձգելով վարդապետի վրայ։

— Ոչ, այդ չէի ուզում լսել. նկատեց առաջնորդը. ես տէր չեմ, դու էլ ծառայ չես։ Տիտոսի թղթում ուրիշ պատուէր կայ գրուած. «Եւ յուշ արասցիր նոցա՝ իշխանութեանց հնազանդ լինել և հպատակ կալ...»։

— ... Եւ ամենայն գործոց բարութեան պատրաստ լինել», յարեց Տէր Անդրէասը նոյն պատուէրի շարունակութիւնը և լռեց։

— Այդպէս է. բայց դու ոչ հնազանդութիւն ես ցոյց տալիս բո իշխանաւորին և ոչ բարի գործ ես կատարում, ասաց վարդապետը դէմքը խոթողելով։

— Ո՞րն է իմ յանցանքը, հայր սուրբ, հարցրեց երէցը առանց վրդովուելու։

— Քո յանցանքը... լսիր, ես կ'իշեցնեմ քեզ։ Այստեղ գտնուող բոլոր քահանաները, իրենց ձեռնադրութեան օրից արդէն գիտեն՝ որ իրենք, հասարակական որ և է գործի ձեռնամուխ լինելու համար՝ նախ և առաջ իշխանաւոր առաջնորդի հաճութիւնը պիտի խնդրեն...

— Բայց մի՞թէ ես թերացել եմ այդպիսի մի դէպքում, ընդհատեց երէցը։

— Ձեր Անապատում, ասում են, մարդկանց վարժեց-

նում են համբերութեան. բայց դու չես արդարացնումք փարդապետարանի հռչակը, հեզնեց փարդապետը և ապա շարունակեց.— այն օրից ի վեր որ Ս. Թովմայի տասնհակ տարիներով փակուած տաճարի դուռը հրաշքով բացուեցաւ, Ագուկեաց առաջնորդական գահը, որի ժառանգորդն եմ ես, համարուում է նախալծող: Դիտես դու այդ հրաշքի պատմութիւնը:

— Դիտեմ. այդ փակուած դուռը բացուեցաւ իմ վարժապետներից մէկի, Պօղոս վարդապետ Մոկացու սուրբ աղօթքներով, պատասխանեց Տէր-Անդրէասը:

— Անկարելի է. այդ սուրբ վարդապետը չէր կարող լինել քո վարժապետը, կամ Պօղոս Մոկացին, բացառանշեց առաջնորդը:

— Նա ինքն էր. պնդեց երէցը:

— Ի՞նչ է ասում այս սնապարծը. դարձաւ վարդապետը միւս քահանաներին:

— Այդպէս է, հայր սուրբ. տաճարի դուռը բացուել է Պօղոս վարդապետ Մոկացու ջերմեռանդ աղօթքով, վկայեցին մի քանի ծերունի քահանաներ:

— Ես ինքս այդ ժամանակ նորընծայ էի, և այդ հրաշքին ականատես. պնդեց Խցաձորի Տէր-Յովսէփ քահանան:

Առաջնորդ վարդապետը, որ մի նորեկ էր և ոչ քաջ ծանօթ այդ պատմութիւններին, այլայլուեցաւ, տեսնելով որ տաճարի դուռը բացող սուրբ հռչակուած մարդը, որով ինքը կամենում էր պարծենալ, դարձեալ չարանց Անապատի անդամ և նոյն խակ Տէր-Անդրէասի ուսուցիչներից է: Նա մի անհանգիստ շարժում արաւ, սաթէ համարիչը արագ արագ քաշեց և ապա նորէն դէմքը խոժռելով ասաց.

— Աւելի վատ. դու ուրեմն կրկին յանցանք ես գործել, մին՝ որ անարգել ես քո վարժապետի յիշատակը և

միւս՝ որ անպատուելի եւ քո վիճակաւոր առաջնորդին:

— Բայց ի՞նչ եմ արել հս, վերջապէս, հարցրեց Տէր-Անդրէասը յուզուելով:

— Ահա թէ ի՞նչ: Երկու օրից յետ այստեղ պիտի լինի արեգակնափայլ Չահլ, (որի աթոռը, խնդրում եմ Աստծուն, անսասան պահել յաւիտեան). մեր ժողովուրդը պիտի դիմաւորէ նրան: Արդ, ասա ինձ, այդ դիմաւորութեան հանդիսի մասին հոգալը քո պարտաւորութիւնն է թէ՛ առաջնորդի:

— Այդ հանդիսի համար ես ոչինչ չեմ հոգացել, պատասխանեց երէցը խոնարհութեամբ:

— Բայց երէկ երեկոյեան բազմամարդ ժողով ես ունեցել քո տանը. ճառեր ես խօսել, կարգադրութիւններ եւ արել... Այնպէս չասացիր, Տէր Սարգիս. վերկաց եւ վկայիր, դարձաւ վարդապետը Անդրէաս երէցի պաշտօնակցին, որ նստած էր միւս քահանաների շարքում:

Տէր Սարգիսը, որ, ինչպէս գիտենք, երիտասարդ երէցի հակառակորդն էր եւ նրա մասին էլ չարախօսել էր վարդապետի առաջ, վեր թռաւ տեղից աշխուժով եւ հանդիսաւոր դիրք առնելով՝ սկսաւ խօսել:

— Այո, իմ պաշտօնակից եղբայրը բազմամարդ ժողով է ունեցել երէկ. այդ ժողովի մէջն է (առաջին անգամ Չահի դալստեան լուրը յայտնուել եւ այդտեղ էլ առաջին անգամ սուրբ հայրապետի նամակը կարդացուել...

— Եւ յետոյ ինձ ուղարկուել, այնպէս չէ՛, ընդհատեց վարդապետը, եւ ապա դառնալով քահանաներին շարունակեց, — լսում էք, արժանապատիւ հայրեր, կաթողիկոսի նամակը վիճակաւորի ձեռքը հասնելուց առաջ կարդացուել է մի երիտասարդ եւ տակաւին նորընծայ համարուող քահանայի տանը... Այս ըմբոստութիւն է թէ՛ ոչ, ասացէք: Ես ձեզ հրաւիրել եմ այստեղ իբրեւ դատաւորներ: Դատեցէք եւ տեսէք, եթէ յանցաւոր է՝ պատժեցէք, իսկ եթէ արդար՝ արձակեցէք:

Մի քանի քահանաներ, որոնք Տէր Սարգսի համախոհներն էին, վկայեցին որ յանցաւոր է երէցը և, հետեապէս, պիտի պատժուի: Իսկ Տէր Սարգիսը, որ վաղուց սպասում էր այդպիսի մի բարեյաջող դէպքի՝ իւր կարծեցեալ հակառակորդին տապալելու համար, բացազանչեց.

—Մինչև այսօր, արժանապատիւ հայր, դա գործել է հարիւրաւոր այդպիսի յանցանքներ, որոնք ուղղուած են եղել մեր դէմ: Դա սառեցրել է ժողովրդի սիրտը մեզանից. ձգել է մեր վարկը նրանց առաջ. ամեն տեղ և ամեն գործում առաջ ընկնելով՝ մեզ թողել է ետքին. այդպիսով դա բռնացել է նաև մեր իրաւունքների վրայ. ժողովուրդը կարծեա էլ չէ ճանաչում մեզ. իւր կարիքների ժամանակ՝ նա փոխանակ աւագ քահանաներին դիմելու, դիմում է այս նորընծային և այդպիսով՝ չա՛հ է թէ արդիւնք, դրա ձեռքն է յանձնում...

—Այդ մի կողմը թող, Տէր-Սարգիս, խնդիրը շահունե կամ արդիւնքին չէ վերաբերում, ընդհատեց առաջնորդը:

—Այո, Սրբազան, (Տէր-Սարգիսը իբր թէ սխալմամբ՝ տուաւ վարդապետին այդ տիտղոսը) ես էլ հէնց այն էի ուզում ասել թէ՛ մինչև այսօր խնդիրը մեր շահունե էր վերաբերում՝ այդ պատճառով մենք լուում, համբերում և ներում էինք Տէր-Անդրէասին. բայց այժմ, երբ նա ձեռք է պարզում դէպի առաջնորդի իրաւունքները՝ նրան անկարելի է ներել:

—Հա, այդպէս պիտի խօսես. այդ է իրաւացին, հաւանութիւն տուաւ վարդապետը և ապա աչքերը շուրջ յածելով՝ հարցրեց միւսներին. —դուք ի՞նչ ունիք ասելու:

—Ըմբոստ է... յանցաւոր է... պէտք է պատժուի, ձայն տուին մի քանի հոգի, բայց մեծամասնութիւնը լռեց:

Անդրէաս երէցը, որ մինչև այն անխօս ու անխղով լսում էր իւր դէմ եղած ամբաստանութիւնները, գլուխը

վեր առաւ և մի բարձրայօն հայեացք ձգելով նախ իւր շրջապատի և ապա առաջնորդի վրայ, ասաց.

— Ինձ մնում է կրկնել Առաքեալի խօսքերը թէ՛ «խնդրեմք յԱստուծոյ զի մի ինչ արասցէ ձեզ չար, ոչ զի մեք ընտիրք երևեսցուք, այլ զի դուք զբարիս գործիցէք... Խրախ եմք, յորժամ մեք տկարանայցեմք և դուք զօրաւորք իցէք...»: Այո, հարք և եղբարք, կցանկայի որ դուք զարգարուած լինէիք առաքինութեամբ այնչափ, որ ես, ձեր համեմատութեամբ, համարուէի անպիտան և նախատուէի ձեզանից իմ տկարութեան համար, որ ժողովուրդն. իւր թշուառութեան օրերում մխիթարուէր ձեզմով և կարեաց ժամանակ՝ օժտուէր ձեր իմաստութեամբ... և ես չէի նախանձիլ ձեր այդ առաւելութեան: Բայց նոյն առաքեալը մեզ հրամայում է. «խօսեցարուք զճշմարտութիւն իւրաքանչիւր ընդ ընկերի իւրում, զի եմք միմեանց անդամք». հետեապէս, ոչ թէ իմ անձը պաշտպանելով՝ այլ իմ պաշտօնին հաւատարիմ մնալու պարտաւորութեամբ պէտք է ճշմարտութիւնը խօսեմ, «զի եմք վերականգնու ճշմարտութեան»:

«Առաջնորդ հայր, երբ ինձ ասացին թէ՛ Խանից հրաման ես ստացել և այդ պատճառով է որ հրաւիրում ես ինձ ու իմ պաշտօնակիցներին, անչափ ուրախացայ, զի հաւատացի թէ՛ ժողովրդի օգտին շահաւոր գործ մի սկսելու համար՝ խորհուրդ պիտի անես մեզ հետ: 2Է որ, այս օրերում մեզ սպառնում է մի չարիք, որի առաջնադնելու համար ամենից առաջ դու պիտի մտածես: Բայց աւանդ. եկայ և տեսայ որ քեզ ու քո հաւատարիմներին զբաղեցնում է ոչ թէ ժողովրդեան ցաւը, այլ մի Տէր-Անդրէաս դատելու և պատժելու խնդիրն. որ ձեզ սարսափեցնում է՝ ոչ թէ Զահի ձեռքով լինելիք «մանկաժողովը», որ ամեն մի Ագուկեցու տուն լաց ու կոծով պիտի լցնէ, այլ այն որ՝ մի երէց պակաս յարգանք է մա-

տուցել առաջնորդին, կամ զրկանք պատճառել մի Տէր-
Սարգսի...

— Էլ ի՞նչ հարց ու փորձ է հարկաւոր, բացագանչեց
հայր սուրբը. տեսնում էք, ով քահանայք, ի՞նչ յանդուգն
լեզուով է խօսում սա իւր առաջնորդի հետ. կայ ձեր
մէջ մինը, որ չգատապարտէ սրան:

— Ինձ իրաւունք կունենայիր դատապարտել ամենքդ,
եթէ երբ և իցէ թերացած լինէի իմ պարտաւորութեանց
մէջ, դարձաւ երէցը քահանաներին. բայց ճշմարտութիւն
խօսելու համար ոչ որ ունի իրաւունք ինձ դատապար-
տելու. մանաւանդ թէ՛ պարտաւոր իսկ էք միմեան ինձ
հետ և կրկնել այն, ինչ որ ես եմ խօսում. զի ժողո-
վուրդն այս վայրկենին վտանգի մէջ է և մենք սրբազան
պարտք ունինք այդ վտանգն անցնելու համար միայն
գործել: Ով որ այս միջոցում դրա հակառակն է անում,
ով որ հասարակաց բարիքը թողած իւր անձնական խընդ-
րով է զբաղում՝ նա մի դաւաճան է...:

— Չէք լսում այս մարդուն. ով քահանաներ ինչո՞ւ
համար էք լռել... բացագանչեց առաջնորդը զայրոյթից
գրեթէ դողալով:

— Տէր Անդրէաս, Տէր Անդրէաս ի՞նչ է պատահել.
դու կորցրել ես քեզ... մօտենալով երէցին շշնջաց ծե-
րունի Տէր Յովսէփը:

Նոյնպէս բացագանչութիւններ արին այս ու այն
կողմից: Բայց Տէր Անդրէասը մնաց անսասան:

— Ազաչում եմ, հալք և եղբարք. յանդգնութիւն մի
համարէք իմ խօսքերը, շարունակեց նա նոյն եռանդով.
Չեղանից շատերը ճանաչում են ինձ մանկութիւնիցս ի
վեր և գիտեն իմ խոնարհութեան և համեստութեան չա-
փը: Միթէ մինչև այսօր, մեր առտնին յարաբերութեանց
ժամանակ, լսել էք դուք ինձանից մի համարձակ խօսք,
կամ նշմարել իմ աչքերում մի բարկացալոտ հայեացք...

բայց այսօր ես առնին գործով չեմ զբաղած և ոչ իսկ հանգիստ խօսելու իրաւունք ունիմ. այստեղ ես կանգնած եմ իբրեւ դատախազ իմ ժողովրդի կողմից, որի առաջ այս վայրկենին բացուած է փորձութեան անդունդ, որ սպառնում է կլանել նրան իւր մէջ... Ես պահանջում եմ որ այդ անդունդը փակելու վրայ մտածէք. իսկ դուք ի՞նչ էք պատասխանում, կամ ի՞նչ հրամայում: Միթէ իրաւունք ունիմ ես լուել, կամ դուք ինձանից կարող էք լռութիւն պահանջել: Պատերազմի ժամանակ ամեն մի բաջ զինուոր իրաւունք ունի նախատել և, մինչև անգամ, ի մահ հարուածել իւր հրամանատարին՝ եթէ սա քաջապէս կռուելու և զօրքին արիութիւն ու կորով ներշնչելու փոխարէն՝ ծակամուտ է լինում, կամ իւր անձի վրայ մտածում: Եկեղեցւոյ զինուորութեան մէջ ես մի սոսկ զօրական եմ, իսկ մեր առաջնորդը հրամանատար. նա դանդաղում է գործել և ես յիշեցնում եմ նրան իւր պարտքը. ի՞նչ ունիք սրա դէմ առարկելու:

Տէր Անդրէասի խօսքերը տպաւորութիւն արին քահանաների վրայ, ուստի նրանցից ոչ ոք չպատասխանեց նրան: Այդ նկատեց առաջնորդը և ճնշուեցաւ: Բայց որպէս զի զգալի չդարձնէ իւր պարտութիւնը, նա մի այլ ընթացք տուաւ լէճին:

— Ես գոհ եմ, ասաց նա, որ իմ քահանաների մէջ կան քեզ նման աներկիւղ ճմարտախօսներ: Երկչոտութեամբ լռույ՛լ ստոր է ստախօսից: Բայց ի՛նչպէս որոշենք կեղծիքը ճմարտութիւնից: Արդեօք դու դիտմամբ չե՞ս արգելք եղել իմ գործելուն՝ որպէս զի այժմ հրապարակաւ իմ անգործութիւնը դատապարտես:

— Ե՛ս. ինչպէ՛ս. դարմացած հարցրեց երէյը:

— Այո՛, դո՛ւ. յարեց առաջնորդը. առանց իմ գիտութեան ժողով ես կազմել քո տանը. ինձանից առաջ կարգեղ ես կաթուղիկոսի գիրը և առանց իմ հրամանին

սկսել ես գործել, որպէս զի այժմ առիթ ունենաւ քեզ կռուող զինուոր իսկ ինձ՝ խուսափող հրամանատար հրոշակելու: Այսպէս է թէ՛ ոչ:

— Ո՛չ: Նախ իմ առաջնորդի թուլութիւնը ինձ չի կարող ուրախացնել. ուրեմն դրա համար ես չէի աշխատիլ: Երկրորդ՝ ես ոչ մի ժողով չեմ գումարել, այլ իմ ժամաւորները իրենք են, ըստ սովորութեան, հաւաքուել ինձ մօտ՝ Չահի գալստեան առթիւ խօսելու համար: Երրորդ՝ կաթուղիկոսի գիրը, որ գրուած է եղել բանտում՝ ածուխով և մի պատառ թղթի վրայ, ուղղուած է եղել ժողովրդին և ոչ թէ՛ քեզ. հետեապէս, այդ գիրը կարող էր կարդալ ամեն ոք, և առաջին անգամ կարդացել է Յզնայի քահանան, ապա Խօջա-Անձրեւ և վերջը ես...

— Հա. ինչու Խօջա-Անձրեւ այդ նամակն առաջ քեզ է բերել և ոչ ինձ, ընդհատեց յանկարծ առաջնորդը:

— Երևի նրա համար որ կաթուղիկոսը գրել էր թէ՛ «չտապեցէ՛ք վտանգի առաջն առնել, քանի աւելող ոտքը չէ կոխել ձեր հողը»: Խօջա-Անձրեւ ճանաչում է ինձ և գիտէ որ ես գործելու ժամանակ դանդաղել չգիտեմ. ուստի նամակը յանձնեց ինձ որ կարդամ և խիոյն գործի սկսեմ:

Դարձեալ նախատինք... ուրեմն մենք պիտի դանդաղէինք, հարցրեց առաջնորդը յուզուելով:

— Մի՛ վայրանար, հայր սուրբ. ապացոյցը մեր առջին է: Կաթուղիկոսի գիրը ես երէկ երեկոյ կարդացի իսկ դու այսօր առաւօտ. դանազանութիւնը մի գիշեր է, որի ժամանակ քնած ենք եղել ամենքս: Բայց այս միօրուայ ընթացքում՝ ես ինձ վերաբերեալ գործի մեծ մասն աւարտեցի, մինչ դու դեռ նոր ատեան ես գումարում ինձ: Ղատելու համար: Ինչպէս արդեօք. չհաւատամ թէ՛ իմ զատի գործն աւելի է քո ուշը գրաւում, քան Չահաբասի աղետաբեր գալուստը:

Առաջնորդը տեսաւ որ երիտասարդ երէցը ոչ միայն չէ յաղթահարուում, այլ և հետզհետէ աւելի է նշաւակում իրեն. ուստի շտապեց վերջ տալ պայքարին և, մի և նոյն ժամանակ, դատաւարտել նրան անգործութեան:

— Տէր Անդրէաս, քո նախկին համեստութիւնից շատ ես հեռացել, սուսաց նա քահանային, բայց այդ մասին այլ ես չեմ կամենում խօսել: Դու միայն ասա թէ՛ ի՞նչ ես արել այսօր. գուցէ գործել ես մի որ և է սխալ. այդ ես պիտի իմանամ, որպէս զի քանի ուշ չէ՛ շտապեմ ուղղել: Որովհետեւ ինձ վրայ մեծ պատասխանատուութիւն կայ դրուած:

— Սխալ. չեմ կարծում: Ես միայն այցելել եմ Ագուլիսի ու Դաշտի բոլոր ընտանիքներին և կարգադրել որ հեռացնեն անմիջապէս հարսնացու աղջկերանց, գեղեցիկ պատանիներին և, առհասարակ, այն երեխաներին, որոնք կարող են պիտանի համարուել հարեմական ծառայութեանց համար:

— Եւ այժմ, ուրիմն, Ագուլիսում տեսքով տղաներ չկան:

— Մնում են մի քանի տասնեակ իմ աշակերտների մէջ, նրանց էլ վաղը պիտի տանեմ Յդնայ:

— Տեսնում ես, Տէր Անդրէաս, ի՞նչ մեծ չարիք ես հասցրել մեզ. բացաւանչեց առաջնորդը՝ աչքերը մեծ բանալով և, կարծես, ուրախանալով:

— Զարմացած հարցրեց երէցը:

— Այո, չարիք. քո հապճեպ ու անխորհուրդ վարմունքով վտանգի մէջ ես դրել մեզ... ահա թէ ինչն էլ զայրանում քո յանձնապատանութեան վրայ:

— Բայց ի՞նչ չարիք եմ հասցրել:

— Ի՞նչ չարիք. ահա, առ կարգա խանի հրամանը և կիմանաս... բայց ոչ, ինքս կկարդամ:

Այս ասելով վարդապետը հանեց ծոցից մի ծալած

Թուղթ և խնամքով բանալով այն՝ սկսաւ կարդալ.

«Երկնքի Թագաւորութեան սիրելի, արևի պէս պայ,
« ծառ և փայլակի պէս զօրեղ՝ Թագաւորների Թագաւոր
« և Չահերի Չահ՝ Մեծ Աբասի

« Խոնարհագոյն ծառայ

« Էրմենիստանի և Գիւրջիստանի խան Էմիրը-Գիւնէից

« Հրաման —

« Հայոց Խալիֆի հաւատարիմ սպասաւորին և Ագուլիսի

« Արժանայարգ Առաջնորդին:

«Յայտնի լինի ինչպէս քեզ նայնպէս և Իրանի հօր
« զահի հպատակ Սիսիանի ժողովրդին, մեկըներին, իշ-
« խաններին, բէկերին, դատաւորներին, բենդխուզանե-
« րին, խօջաններին և բոլոր պատուելիներին՝ որ աշխար-
« հի պարծանք և երկնքի պարգև Արեւակնափայլ Չահը
« որոշեց բաղդաւորացնել Ագուլիսը իւր բարձր այցելու-
« Թեամբ, որ տեղի կունենայ սոյն Ջէմադի-ուլ-էվալ ամ-
« սոյ 8-ին, մեծափառ իմամ Ալիի ծննդեան օրը:

« Արդէն հրամայուած է Ագուլիսի Վէքիլին տնօրի-
« նել ինչ որ արժանն է նորին Մեծութեան ընդունելու-
« Թեան համար: Քեզ ևս հրամայում հմ առանձնապէս՝
« պատրաստել հայ ժողովրդի և հոգեւորականութեան կող-
« մից այնպիսի փառաւոր ընդունելութիւն, որի նմանը
« տեսած չլինի իմ Չահը ոչ Երևանում, ոչ Նախճուա-
« նում և ոչ իսկ նախկին հարուստ Ջուլայում: Քո ժո-
« ղովուրդն ու հոգեւորականութիւնը պիտի դիմաւորեն
« իմ վեհապետին Որտուատում: Այդտեղ ներկայ պիտի
« լինին բոլոր այն ընտիր դասակարգերը, որոց անունը
« յիշեցի, այլ և հայոց բոլոր հոգեւորականութիւնը իւր
« փայլուն արդ ու զարդով: Այդտեղ պիտի լինին Ագու-
« լիսի բոլոր գեղեցիկներն ու գեղեցկուհիները — մեծ թէ
« փոքր, առանց բօղերի ու ծածկոցների. այլ և Սիսիա-
« նի բոլոր կուսանոցների, ինչպէս Ագուլիսի ու Չոռութի

« Նոյնպէս և Զնհերի ու Հալիձորի միանձնուհիները, որոնց
 « թիւը, ինչպէս յայտնի է մեզ, հասնում է մի քանի հարիւ-
 « րի: Ընդհանուր գնացքը կարգաւորելու իրաւունքը տրուած
 « է Ագուլիսի մեր Վեքիլին: Նրա պահանջները պիտի կա-
 « տարուն անյապաղ և առանց ընդդիմութեան, մինչև
 « անգամ, եթէ կաքաւոյնների խմբի համար ընտրելու
 « լինի նա հայոց գեղեցկուհիներէից, իսկ շէրքէթ ու գի-
 « նի լցնելու պաշտօնը յանձնելու լինի երիտասարդ մի-
 « անձնուհիներին:

« Ընդուննելութեան ամենափոքր թերութեան հա-
 « մար սլառասխանատու պիտի ճանաչուին՝ պարսիկների
 « կողմից—իմ վեքիլը, իսկ հայոց կողմից—հոգևոր ա-
 « ռաջնորդը:

« Գրուեցաւ Երևանում, Ջէմադի-ուլ-էվալ ամսոյ 3-ին
 « Հիշրի 1034 թուին»:

—Ի՞նչ կպատասխանես այժմ սրան, հարցրեց ա-
 ռաջնորդը՝ Խանի հրամանը կարգաւորց և նորէն խնամ-
 քով ծոցը գնելուց յետ:

—Ի՞նչ պիտի պատասխանեմ. չգիտեմ. յարեց Տէր
 Անդրէասը:

—Այստեղ ուղղակի ասուած է թէ՛ պէտք է Զահի
 առաջը տանենք մեր բոլոր գեղեցիկներին ու գեղեցկու-
 հիներին: Արդ, դու որ ամբողջ աւանը գատարկել ես, էլ
 ես որո՞նց պիտի տանեմ:

—Տգեղներին: Ագուլեցիք հօ ստորագրութիւն չեն
 տուել Զահին թէ՛ անպատճառ գեղեցիկ որդիներ պիտի
 ծնեն:

—Բայց դա կլինի յանդուգն խաբէութիւն. Խանը
 մեզ ուղղակի հրաման է գրում. ինչպէս կարող ենք ան-
 սաստել այդ հրամանին:

—Այդ մի և նոյն խանը գաղտնի իմացրել է կա-
 թուղիկոսին թէ՛ Զահը մտադիր է «մանկաժողով» անել:

ուրեմն և անուղղակի խորհուրդ է տուել՝ շտապել այդ չարիքի առաջն առնել: Արդարասէր Ամիր-գիւնէն չի կամենում որ մեր զաւակները Ջահի դուռը գնան, դու ինչո՞ւ ես հակառակը պահանջում:

— Իսկ այս հրամանը Ամիր-գիւնէինը չէ:

— Դա պաշտօնական թույլթ է. Ջահի նախարարը չէր կարող ուրիշ կերպ գրել. բայց դու իրաւունք ունիս ուրիշ կերպ հասկանալ կամ կատարում տալ նրան:

— Դու կամենում ես կախաղան բարձրացնել տալ ինձ:

— Քեզ ոչ ոք չի կախիլ մի անիրաւ հրաման պակաս եռանդով կատարելուդ համար: Եւ հէնց մեր սխալն այն է՝ որ այդ բարբարոսների ամեն պատուէրները կատարում ենք ճշգուլթեամբ ամեն պահանջները լցնում ենք անդիմադիր, որով հետզհետէ գրգռում ենք նրանց ախորժակը՝ պահանջել և ստանալ աւելի ու աւելի: Այդպիսով նրանք սովորել են նայել մեզ վրայ իբրեւ անասունների վրայ. ուստի և շարունակ կլծում են մեր կաթը՝ ստիւնքներն իս ցամաքեցնելու չափով. դնում են մեր վզին արօրի ծանր լուծը և հողի փոխարէն հերկել տալիս մեզ առապարներ, բարձում են մեր մէջքին զժուարատար բեռներ և վարում մեզ դէպի լեռնալանջերը. և ի վերջոյ, երբ քաղցեցնում են՝ անզլթաբար մորթոտում և ուտում են մեզ... Բայց վերջ պէտք է լինի մի օր այս բոլորին թէ՛ ոչ:

— Ի՞նչ վերջ կարող է լինել. քանի որ Աստուած դրանց ձեռքն է մատնել մեզ:

— Աստուած ոչինչ չէ արել. ամեն ինչ մենք ենք արել. Երբ տասը հրամանին հինգը կկատարենք. երբ շատ պահանջներից միայն մինը կլցնենք, երբ ստացած հարուածների փոխարէն մինն էլ մենք կչափենք, այն ժամանակ սրանք երես չեն առնիլ և մէկի տեղ տասը չեն պահանջիլ: Զահը հրամայում է որ մեր բոլոր գեղեցիկները հանենք իւր առջևը, որպէս զի նրանց միջից ընտրէ

իւր սպանդանոցին յարմար զոհեր. մենք ինչո՞ւ պէտք է այդ անարդար ու գարշելի հրամանը կատարենք կուրօրէն...

— Սը՛սս... ինչ բառեր ես գործածում, երկիւղով ընդհատեց առաջնորդը:

— Հա, ինչ է. վախենում ես. բայց ես չեմ վախենում. աշխարհի առաջ կգոռամ. Չահին իրեն կրողորեմ թէ՛ սա մի գարշելի. մի դադանային պահանջ է, որ նա անում է իւր հայ հպատակներին...

— Լսիր, Տէր Անդրէաս. դու սաստիկ գրգռուած ես և խօսածդ չես հասկանում, տեղից վեր կենալով խօսեց առաջնորդը. գնահ տուն և հանգստացիր. իսկ վաղը ոչնչի չձեռնարկես. ամեն ինչ ես կտնօրինեմ. և յայտ ունիմ որ վաղիք չարիքի առաջն առնեմ...

— Ես կերթամ. բայց անգործ նստել չեմ կարող. վաղն և եթ իմ աշակերտները Յղնայ պիտի տանեմ. ես նրանց չեմ թողնիլ այստեղ:

— Օ՛հ և ճ՛ն, այդպէս բան չանես. թող գոնէ հարկւրաւոր տգեղների մէջ մի քանի տասնեակ շնորհքով տղաներ գտնուին: Մի գրգռիր Չահի գայրոյթը մեր դէմ. բարիք անելու փոխարէն դու չարիք կբերես մեր գլխին:

— Հազարաւոր ամբոխի մէջ եթէ պակաս լինին մի երեք տասնեակ մանուկներ, բնաւ աչքի չեն ընկնիլ:

— Այո, այդ ճիշդ է. բայց Ագուլիսի Վէրիլը գիտէ որ Խցաձորում աշակերտներ ունիս դու. Ընտանիքների միջից պակասածները, ի հարկէ, չեն նկատուիլ. բայց քո աշակերտների նուազութիւնը աչքի կընկնի իսկոյն, որովհետեւ նրանց թիւը յայտնի է Վէրիլին:

Տէր Անդրէասը մի վայրկեան լռեց և ընկաւ մտածութեան մէջ: Ապա գլուխը բարձրացնելով վճռաբար ասաց.

— Ոչ. ես նրանց կծածկեմ, կանհետացնեմ. թող թէ

կուզ դրա համար իմ գլուխը կտրեն. «Լաւ է մեզ՝ զի այր մի մեռանիցի ի վերայ ժողովրդեանս և մի ամենայն ազգս կորիցէ...»:

— Բայց, Տէր Անդրէաս, քո գլուխը չեն կտրիլ, այլ իմը կկտրեն, յարեց առաջնորդը. որովհետև ամեն մի թերութեան համար Խանն ինձ է պատասխանատու ճանաչում:

— Հոգ չէ. դու ժողովրդի առաջնորդն ես և հարկը պահանջած ժամանակ պարտաւոր ես քո անձը տալ նրա փոխարէն: Լաւ է որ յիսնի, երեսնի և նոյն իսկ հնգի փոխարէն մինը մեռնի. առանց զոհի փրկութիւն չկայ...:

— 2է, բարեկամ, երիտասարդ ես և անփորձ տղայի պէս ես խօսում: Մահը չտեսած մի արհամարհիլ նրան: Գնա՛, գնա՛ և անհոգ եղի՛ր, ես ամեն ինչ կկարգադրեմ:

— Կարգադրի՛ր, ինչ վերաբերում է քեզ. իսկ իմ աշակերտների համար ես կհոգամ, ասաց Տէր Անդրէասը և պատրաստուեց դուրս գնալ:

— Քո աշակերտները անձեռնմխելի կմնան. այդ մէկը ինձանից պահանջիր դու, ասաց առաջնորդը:

— Ների՛ր ինձ. չեմ կարող այս դէպքում վստահանալ քո խոստման:

— Եթէ աւելի յամառես, կալանաւորել կտամ քեզ այս գիշեր. իսկ եթէ ինձ չլսելով աշակերտները տանես Յդնայ, վաղն և եթ վերադարձնել կտամ նրանց այն տեղից, «և եղիցի վերջինն չար քան զառաջինն» սպառնաց առաջնորդը:

Տէր Անդրէասը մի սուր հայեացք ձգեց վարդապետի վրայ, շարժեց գլուխը տխրութեամբ և առանց մի բառ արտասանելու դուրս գնաց ընդունարանից:

— Այս մարդը կամենում է որ մենք ամենքս զոհուինք իւր փառամոլութեանը, ասաց առաջնորդը և արհամարհանօք ժպտաց:

—Այո, այո, միայն իւր փառամոլութեանը, յարեց Տէր Սարգիսը. դա իրանից զատ ուրիշ ոչ որի չի տեսնում:

—Փարիսեցի է. իսկական փարիսեցի, ձայն տուաւ Տէր Սարգսի համախոհներէից մինը:

—Ամենքդ էլ սխալուած էք. նա ազնիւ հոգի է և արժանաւոր քահանայ. լուրջ ձայնով նկատեց ծերունի Տէր Յովսէփը և վեր կացաւ տեղից:

Ժողովականները հետեւեցին նրա օրինակին և հետզհետէ ցրուեցան:

Հետեւեալ առաւօտ Տէր Անդրէասը դուրս չեկաւ փողոց: Աշակերտներին Յղնայ տանելու միտքը նա թողել էր առ ժամանակ, մինչև որ տեսնէ թէ՛ հանգամանքներն ինչ ընթացք են ստանում:

Բայց նախընթաց երեկոյեան տեղի ունեցած պայքարը ծանր տպաւորութիւն էր արել Տէր-հօր վրայ: Թէ՛ պէտ նա եղելութիւնը պատմել էր ընտանիքին և նրանից սփոփական շատ խօսքեր լսել, այսուամենայնիւ իւր սիրտը տակաւին տխուր և հոգին խռոված էր: Դառնալով եկեղեցուց, ուր աւելի էր զրգուռել Տէր-Սարգսին տեսնելով, նա լուռ ու մտայոյզ անցուդարձ էր անում սենեակում երկար ժամանակ, մինչև որ Տիրուհին յիշեցրեց նրան, թէ դպրոց իջնելու ժամանակ է: Բայց Տէր-հայրը չլսեց նրան և շարունակում էր իւր անցուդարձը: Տիրուհին անհանգստացաւ: Այս առաջին անգամն էր՝ որ ամուսինը անուշադիր էր թողնում իւր խօսքը և անփոյթ դռնուում դէպի պարապմունքը: Նա մօտեցաւ երէցին և, կամենալով, կարծես, կասեցնել նրա ընթացքը, ասաց.

— Աշակերտները վաղուց սպասում են քեզ. գնա՛ պարապիր, դրանով գուցէ տխրութիւնդ ցրուի:

Տէր Անդրէասը կանգ առաւ. նայեց տիրուհուն և ասես թէ յանկարծ արթնացաւ: Մանկամարդ կնոջ աչքերում նա այնքան սէր ու գորով տեսաւ, որ իւր տրիսութիւնը մի վայրկեան մոռացաւ:

«Գնա՛ սլարապիր, դրանով գուցէ տխրութիւնդ ցրուի...»: Այդ խօսքերը այնքան մեղմ ու քաղցր հնչեցին իւր ականջին, որ դրանցից զգացած հաճելի տպաւորութիւնը չխանգարելու համար, երիտասարդ էրեցը ոչ մի առարկութիւն չարաւ:

— Լաւ ասացիր, կերթամ. պատասխանեց նա և փակեղն առնելով՝ իջաւ դէպի դպրատուն:

Աշակերտները, քարէ սեղանի շուրջ շարուած՝ ումանք սովորում և ումանք խօսակցում էին. տեսնելով քահանային՝ ոտքի ելան իսկոյն: Տէր հայրը գլխի լուռ շարժումով ողջունեց նրանց և նշան արաւ աղօթելու: Աշակերտներից մինը բարձր ձայնով սկսաւ Տէրունական աղօթքը կարդալ: Երբ նա արտասանեց «Եւ մի՛ տանիր զմեզ 'ի փորձութիւն, այլ փրկեա՛ 'ի չարէ» խօսքերը, Տէր-հօր ջերմեռանդութիւնը ասես թէ աճեց: Նա ազաշաւոր աչքերը բարձրացրեց դէպի երկինք և ձեռքերը տարածեց օդի մէջ: Նա կրկնում էր նոյն խօսքերը, բայց աւելի ջերմ հաւատով: Եւ երբ աշակերտն աւարտեց, երէցի շքութիւնքները տակաւին նոր աղօթքներ էին մրմնջում:

Վերջապէս նա նստեց սովորական տեղը և սկսաւ դաս հարցնել աշակերտներից: Բայց նրա սիրտը դարձեալ անհանգիստ և մտքերը ցրուած էին: Նա հազիւ էր կարողանում իւր ուշադրութիւնը կեդրոնացնել սլարապմունքի վրայ: Եւ իւրաքանչիւր անգամ, երբ պատասխանելու համար մօտենում էին իրեն անջն աշակերտները, որոնք միւսներից աւելի առոյգ ու գեղեցիկ էին, քահանայի յուզ-

մունքը կրկնապատկում էր: Նա հաւատում էր, որ բըռ-
նաւոր շահը պիտի խլէ դրանց ծնողների գրկից, և առա-
ջաւոր հայերից ոչ որ պիտի կարենայ ազատել այդ զո-
հերին:

Վերջապէս դասերը մի կերպ աւարտելով՝ նա ար-
ձակեց աշակերտներին: Եւ առարկելով թէ՛ տկար է ին-
քը, պատուիրեց որ ճաշից յետ չգան այլևս պարապուելու:

Այնուհետև բարձրանալով իւր սենեակը, սկսաւ մտա-
ծել թէ ինչ հնար գործ դնի այդ տղաներին փրկելու
համար: Այս նպատակաւ երէցը կամ որոշում էր կանչել
ծնողներին և յայտնելով նրանց առաջնորդի պահանջը՝
տղայոց վիճակի տնօրինութիւնը թողնել իրենց կամքին:
Բայց յետոյ խորհելով թէ այդ բանից ծնողները կարող
են գրգռուել և առաջնորդի դէմ խռովութիւն յարուցա-
նել, որով և, գուցէ, աւելի վնասեն դործին, թողնում էր
այդ դիտաւորութիւնը: Ապա մտածում էր անուշադիր
թողնել Հայր սուրբի պահանջը և տանելով աշակերտնե-
րին Յդնայ, յանձնել նրանց խօջայ Անձրևի կնոջը: Սա-
կայն այս միջոցն ևս ապահով չէր թւում, ըստ որում
դեռ յիշում էր առաջնորդի սպառնալիքը և, հետևապէս,
վախնում նրա անխոհեմութիւնից: Տէր Անդրէասը գի-
տէր որ ամենից աւելի զգոյշ պէտք է լինել տխմար հա-
կառակորդից, զի խելօք թշնամուց աւելի՝ նրա տուած
վնասը կլինի անդարմանելի: Այս պատճառաւ, ահա, վեր-
ջին միտքն ևս թողնում էր անկատար:

Դեռ այս մտաւորանջութեան մէջ էր քահանան, երբ
ժերունի ժամկոչը ներս մտնելով յայտնեց թէ՛ ֆրանկոն-
րի (հայ Ունիթթորների) կարգապետը գալիս է իրեն այցե-
լելու:

—Նա անցեալ օրն էլ այստեղ էր, ինչ փորացաւ
ունիթ, հարցրեց ինքն իրեն Տէր-հայրը և սակայն, քաղա-
քավարութեան համար, դուրս եկաւ նրան դիմաւորելու:

Եկողը հայր Մատթէոս Երազմոսն էր, մի բարձրահասակ և յաղթանդամ տղամարդ, որին հոգևորական սրբեմը մի առանձին շուք ու վեհութիւն էր տալիս: Նրա ոչ խոշոր դէմքը ծածկուած էր հարուստ և գորշախայտ մօրուքով, որ իջնում էր մինչև գօտին: Թաւ յօնքերի տակից նայող աչքերը թէպէտ կկոցուած կապիճների մէջ, բայց նայում էին սուր և թափանցող հայեացքով: Զըրթունքների վրայ փայլում էր մեղմ ժպիտ, որ սակայն արտայայտում էր աւելի կեղծիք, քան սրտի բարութիւն:

Մօտենալով քահանային, հայր Երազմոսը ողջունեց նրան սիրով, իսկ վերջինս վայելուչ յարգանքով հրաւիրեց նրան իւր տանը:

Հայր Մատթէոս Երազմոսը հասարակ աստիճանի մարդ չէր: Նա արքեպիսկոպոս էր և հռովմայ պապից կարգուած ընդհանրական առաջնորդ, որ հովուում էր Նախճուանի և նրա շրջակայքի Միաբանող կամ Ունիթոր կոչուած հայ կաթողիկոսներին: Նա աղգով հայ էր ու իւր նախկին ազգանունն էր *որդի Միքանշայի*: Բայց երկար ժամանակ Իտալիայում մնալով և այդտեղ Դոմինիկեան կարգին յարելով՝ ձեռնադրուել էր վարդապետ և ապա եպիսկոպոս, և վերադարձել հայրենիք Երազմոս մականունով: Եւ որովհետև ազգուրացներն ու հաւատափոխներն, ընդհանրապէս, աւելի ջերմեռանդ են լինում նոր ընդունած կրօնի մէջ և աշխատում են օտարանալ հինից ոչ միայն հոգևով ու սրտով այլև կոչմամբ ու անունով, ուստի հայր Երազմոսն ևս այդ դիտումով թողել էր ազգանունը: Նրա հօտի անդամներն իսկ, հետևելով թէ նախկին և թէ վերջին առաջնորդների օրինակին կամ հրամանին, փոխում էին հայ ազգանունան *Եան* կամ *Եանց* վերջաւորութիւնը և վրան աւելացնում լատինական *դի* մասնիկը, իբր թէ զխովին լատինանալու համար: Այդ ձևով կազմուած ազգանունները, հարկաւ, Նախճուանի ու

Յրնչակայ ձորերում, Սիւնեցի հայի ականջին՝ հնչում էին իբր ծաղրանուններ։ Եւ ամեն անգամ երբ նրանք լսում էին Թումաս Դի-մահտեսի-Պետրոս, Օվանէս Դի-Միրզայ, Պիոս Դի-Եաղուր, Եղիա Դի-Հայրապետ և այլ նման անուններ, ծաղրում այսպնում էին ազգուրացների այդ միմոսական գունափոխութիւնը և հեգնում, չմանաւանդ, նրանց առաջնորդների այդ մասին ունեցած նախանձախնդրութիւնը։ Բայց վերջինները միայն այդ չնչին բաներում չէին նախանձախնդիր։ Այդ «չնչիները» ապացուցանում էին այն՝ թէ սրպիսի մոլեռանդութեամբ էին տոգորում նրանք իրենց հետևողներին։ Ապա թէ ոչ՝ նշանաւոր դէպքերը, կամ կշիռ ունեցող խնդիրներն երբէք չէին վրիպում նրանց ուշադրութիւնից։ Եւ եթէ այդպէս չլինէր, Սիւնեաց նահանգի նշանաւոր գաւառները — Նախճուանը, Ջահուկը, Երնչակը նրանց ձեռքը չէին անցնիլ, ամեն տեղ և ամեն անկիւնում Ունիթօրների ցանցերը չէին լարուիլ և հայադաւաններին հարիւրներով չէին որսալ։ Միւթար Աբարանցու և Յովհաննէս Քոնեցու արժանաւոր յաջորդները, Հովմից տրուած հրահանգների համեմատ, անընդհատ գործում, հայ եկեղեցւոյ հիմունքը փորում և ազգի ամբողջութիւնը բայքայում էին, որպէսզի արեւելքում հայոց անկախ եկեղեցին կործանելով՝ նրա աւերակների վերայ Հռովմայ անազգ ու անհայրենիք եկեղեցին հաստատեն։

Ահա այս մոլեռանդ գործիչներից մինն էր Մատթէոս Երազմոսը, որ պապից կարգուած էր Հայ-ունիթօրների առաջնորդ, նոյն իսկ վերջինների կամքի հակառակ։ Զի սրանք իրենց կողմից մէկին ընտրելով՝ ուղարկել էին Հռովմ ձեռնադրուելու, բայց Պապը աւելի շահաւոր էր համարել մերժել այդ ընտրութիւնը և Նախճուանի աթոռը յանձնիլ պրոպագանդայի արքանեակներից մէկին, որ հարկաւ, աւելի հաւատարիմ պիտի լինէր իրեն, քան ժողո-

վրդի առաջարկածը:

Հայր Երազմուսը հասնելով Սիւնիք, արդարեւ, գործեր սկսաւ եռանդով: Բայց 'ի մեծ ցաւ իւր առաքողի, չէր կարողանում առատօրէն որսալ: Որովհետեւ այդ ժամանակ Սիւնեաց անապատի առաքեալները արդէն ցրուած էին հայ գաւառների մէջ և գործում էին մեծ յաջողութեամբ, մրցելով, մանաւանդ, պապականների դէմ:

Հայր Երազմուսը, որ, առհասարակ, չէր սիրում ընդհարուիլ Հարանց Անապատի հոգևոր ղինողների հետ, վասնզի նրանցից ամենաթոյլնանգամ, մարտնչում էր իւրդէմ աննահանջ կերպով, այսուամենայնիւ, շատ տեղերում ստիպուած էր լինում գործ ունենալ դրանց հետ, ըստ որում վերջինները հետևում էին Ունիթորներին քայլ առ քայլ և արգիլում 'նրանց' գործել ազատօրէն: Նոյն իսկ այդ օրը Գերապայծառ Կարգապետը հաճել էր պատուել իւր այցելութեամբ հայոց եկեղեցու հասարակ սպասաւորին՝ դմանօրինակ մի արգելք բառնալու յոստով:

Մինչդեռ աննշան հայ վարդապետը՝ առաջնորդական պաշտօնի տէր լինելու պատճառով ոչ միայն զոռոգանում ու բարձրից էր նայում Տէր-Անդրէասի վրայ, այլև, նրա արժանիքն ու օգտակարութիւնը, ուրանալով՝ աշխատում էր ճնշել նրան և ստորացնել, զոհելով իւր կրթին, նոյն իսկ հասարակաց շահը. Հայր Մատթէոս Գերապայծառն, ընդհակառակը, արք-եպիսկոպոս և ունիթորների Կարգապետ լինելով հանդերձ, չէր քաշում խոնարհիլ ու անձամբ մտնել այդ երէցի տունը, պատուել նրան իւր այցելութեամբ, որպէսզի դրանով կարողանայ հասնել՝ ոչ թէ իրեն՝ այլ պապական աթոռին շահ բերող մի ուրեք նպատակի:

Հայ վարդապետը մեծն ու օգտակարը զոհում էր փորրին, ոչնչութեան. հասարակաց շահը ստորադրում էր անձնականին. մինչդեռ կաթոլիկ Արք-եպիսկոպոսը գոր-

ծում էր հակառակը. նա իւր անձը ուրանում, իւր պատուասիրութիւնը ճնշում էր, միայն կեթ իւր եկեղեցու կամ Պետի շահը խնամելու համար: Այսպիսի համեմատական առաւելութեան շնորհիւ, հարկաւ, կաթոլիկ կղերը պիտի տիրապետէր, իսկ հայ եկեղեցին՝ հետզհետէ ընկճուէր: Բայց իրօք, այդպէս չեղաւ. Սիւնեաց արքաւանդ հոլի մէջ կաթոլիքական ծառը հաստատուն արմատ չբռնեց: — Որովհետեւ Հարանց անապատից ելնող մշակնիւրը շարունակ փորում, չորացնում էին այդ ծառի արմատները. որովհետեւ ժամանակի անիշխանութեան ստեղծած ասպականութիւնից դուրս, հայ եկեղեցին դեռ ունէր անձնուէր մարդիկ, որոնք, թէև, փոքրաթիւ, բայց և այնպէս գործում էին եռանդով և մրցում քաջաբար:

Հայր Մատթէոս Երազմոսը եկել էր այսօր նուաճելու հէնց այդ գործող ու մրցող քաջերից մինին:

— Անշուշտ չես զարմանում որ Ագուլիս մտնելուցս ի վեր քեզ այցելում եմ երկրորդ անգամ, ասաց Հայր-Երազմոսը Երէցին՝ սովորական ողջոյնը նրան տալուց յետ:

— Գերապատիւ հայրը երեւի կարևոր հրաման ունի ինձ տալու, պատասխանեց Տէր հայրը հափեստութեամբ:

— Ոչ թէ հրաման, այլ խնդիր. խոնարհագոյն մի խնդիր:

— Որը կատարել չեմ մերժիլ, թէ ոյժերս ներեն:

— Օ՛, դրա համար դու շատ զօրաւոր ես... պատասխանեց Գերապայծառը և ապա անփոյթ կերպով ժըպտալով աւելացրեց. — գործն, ասենք թէ վերջացած է. մնում է միայն քո հաճութիւնը ոտանալ:

— Բայց ինչ գործ է այդ, հարցրեց երէցը հետաքրքրութեամբ:

— Ի՞նչ պէտք է լինի. մի՞թէ չես գուշակում: — Քրիստոնէական եկեղեցին վտանգի մէջ է, բռնակալ թագա-

ւորը արդար հոգիներին սպառնում է կորուստ... Չե՞ս
լսել «մանկաժողովի» մասին:

— Ի՞նչպէս չէ, լսել եմ:

— Եւ ի՞նչ միջոց ես գործ դրել այդ գաղանային
հարկահանութեան առաջն առնելու համար:

— Արել եմ, ինչ որ կարողացել եմ...:

— Գիտեմ. շատերին հեռացնել ես տուել դէպի գիւ-
ղերը, ընդհատեց Գերապայծառը. գիտեմ մինչև անգամ,
թէ ո՞ր ընտանիք ուրտեղ է թաղցրել իւր գեղեցիկներին:

Տէր Անդրէասը մի անհանգիստ չշարժում արաւ և
աչքերը անթարթ Երազմոսի վրայ աւղղելով ասաց.

— Յոյս ունիմ սր քո այդ հետաքրքրութիւնը մեզ
վնաս պատճառելու նպատակով չէ եղած:

— Ո՛վ Տիրամայր, Սուրբ Աստուածածին, բացազան-
չեց հայր Երազմոսը ձեռքերը դէպի երկինք ամբառնա-
լով. — լուսաւորի՛ր դու խաւարած մտքերը, հաւատ ներ-
շնչի՛ր կասկածով տանջուող սրտերին...: Ապա դառնալով
երիտասարդ երէցին՝ աւելացրեց. — Երբէք չէի յուսալ թէ
եկեղեցւոյ ընտիր և իմաստուն մի պաշտօնեայ, որպիսին
դու ես, կարող է հաւատալ թէ՛ մի արք-հալիսկոպոս կկա-
տարէ այնպիսի գործ, որ վնաս բերէ Քրիստոսի հօտը
դարդարող մանուկներին. թէ՛ նա կմոռանայ Յիսուսի Սուրբ
պատուէրը, որ ասում է. «Ո՛չ են կամք հօր իմոյ, որ յեր-
կինս է՝ թէ կորիցէ մի ՚ի փոքրկանցս յայսցանէ»:

— Մի մեղադրիր ինձ իմ կասկածոտութեան համար,
յարեց երէցը մեղմութեամբ. մինչև այսօր Ունիթորները
այնքան թշնամաբար են վարուել մեր եկեղեցու հետ, որ
ես իրաւունք ունիմ այժմ...:

— Թերահաւատել այն բարիքի մասին, որ մեզանից
պիտի հասնի ձեզ, այնպէս չէ, ընդհատելով երէցին՝ հար-
ցրեց Երազմոսը:

— Այո՛. չեմ ծածկում ճշմարտութիւնը:

— Եւ երբէք չպէտք է ծածկել: Բայց այժմ, պատուելի եղբայր, մի կողմ պիտի դնենք ամեն թշնամութիւն. եկեղեցուն վտանգ է հասնում, դրա առաջն առնելու համար մենք պիտի միանանք:

— Միանանք... ի՞նչպէս:

— Դուք պիտի ընդունէք փրկութեան այն միջոցը, որ ես առաջարկում եմ ձեզ:

— Այսինքն:

— Մի անմեղ միջոց, մի անվնաս ճանապարհ:

— Բարի. բայց ի՞նչ միջոց է այդ:

— Դուք պիտի ցուցակագրէք և յանձնէք ինձ Ագուլիսի այն բոլոր ընտանիքներին անունները, որոնք ունին գեղեցիկ տղաներ ու աղջիկներ, և ՚ի հարկին, յայտնէք Ջահաբասին, որ դրանք բոլորն էլ պատկանում են իմ հօտին:

— Ինչո՞ւ համար այդպէս անենք:

— Նրա համար՝ որ եթէ յիշածս ընտանիքներից մանուկներ վերցնէ Ջահաբ, նրան յայտնեմ թէ՛ դրանք պատկանում են Սրբազան Պապի հօտին:

— Այդ առարկութիւնը չի փրկիլ մեր մանուկներին, նկատեց Երէցը:

— Ի՞նչպէս թէ չի փրկիլ, մի՞թէ չես լսել այն մանաշնորհի մատին, որ շահը յատկացրել է Սրբազան պապի հօտին: Հայր Պօղոսն այդ մատին խօսել է կաթուղիկոսի հետ:

— Ո՞վ է հայր Պօղոսը:

— Մի՞թէ չգիտես: Հայր Պօղոս Մարիա — Զիտտադինի. Սրբազան Պապի Գերապայծառ Նուիրակը:

— Այո, լսել եմ նրա մատին:

— Բայց լսելը բաւական չէ. պէտք է իմանալ թէ՛ ի՞նչ մեծ ծառայութիւն է արել նա քրիստոնեայ աշխարհին: Այսինքն, ոչ թէ նա, այլ Սրբազան պապի ուրբե նամակը, որ նա բերել է Ջահին: Ծանօթ ես դու այդ պատ-

մութեան հետ:

— Լսել եմ մի քանի բան:

— Բոլորը պէտք է լսել. այդ կարևոր է:

— Այս ասելով՝ Հայր Երազմոսն իւր դիրքն ուղղեց. փակեղը, որ իջել էր ճակատի վրայ՝ բարձրացրեց և զըլուխը վեր առնելով՝ նորէն սկսաւ խօսել:

— Դու գիտես, պատուելի եղբայր, թէ ի՞նչ գոռոզ թագաւոր է Զահարասը. նա երկիւղ չունի աշխարհի և ոչ մի հզօր տիրապետից: Բայց և այնպէս, մի տարի առաջ, երբ Հայր Պօղոս Չիտտագինին ներկայացաւ նրան Փարահարադում — իբրեւ նուիրակ Սրբազան պապի և իբր դեսպան Փրանգի ու Սպանիոյ թագաւորների, Զահարասը ընդունեց նրան ամենամեծ պատուով, նստացրեց ոսկեկար օթոցի վրայ և լսեց նրա խնդիրը լուրջ ուշադրութեամբ: Այդ բաւական չէ, Զահր Հայր Պօղոսին սեղանակից արաւ իրեն երեք անգամ և ընծաներ տուաւ նրան իւր թանկագին գոհարներից: Դրանք այնպիսի մեծ պատիւներ են, որոնց պարսկաց զահակալները, գոնէ մեր ժամանակներում, դեռ չեն արժանացրել ոչ որի: Բայց Հայր Պօղոսին արժանացրին: Որովհետեւ նա ձեռքին ունէր Սրբազան Պապի նամակը, նա ներկայացել էր Զահին իբրեւ նուիրակ այն մեծ ու վեհապանծ աթոռի, որի առաջ ծունկ են խոնարհում թագաւորները և որի փոշին համբուրում են աշխարհի հզօրագոյն իշխանները...

Վերջին խօսքերը Գերապայծառն արտասանեց հանդիսաւոր եղանակով և մի բանի վայրկեան լռելուց յետո՛ւ նորէն շարունակեց.

— Այո, ծանր է այն ազգի դրութիւնը, որին զօրաւիւք չէ այսպիսի հզօր մի զահակալ և որի մեծաւորի կամ առաջնորդի վրայ ակնածութեամբ չեն նայում արդի բռնակալները: Ի՞նչ կարող է անել, օրինակ, Մելքիսեդեկ կաթողիկոսը իւր ազգի համար... մի մարդ, որ իւր ան-

ձրն իսկ չկարողացաւ պաշտպանել Չահաբասի բռնութիւնից և որը մի ամբողջ ազգի գլուխ լինելով հանդերձ՝ բանտարկուած ու շղթայուած է այսօր իբրև հասարակ մի յանցաւոր...

— Ի՞նչ ես ուզում ասել զբանով, գերապայծառ հայր, ընդհատեց երէցը կարգապետին:

— Այն, թէ անհրաժեշտ է որ մարդիկ այսպիսի թշուառութեան օրերում, պաշտպան ունենան իրենց այնպիսի մի հզօր անձն, որպիսին է, օրինակ, սրբազան պապը:

Տէր Անդրէասը ժպտաց:

— Դու չհաւանեցիր իմ խօսքին, հարցրեց կարգապետը հայեացքը սեռելով քահանայի վրայ:

— Ընդհակառակը, Բայց կուզենայի իմանալ թէ ինչու Սրբազան պապը չի պաշտպանում Արևելքի բոլոր բրիստոնեաներին՝ եթէ արդարեւ, այդքան զօրաւոր է նա:

Հայր Երազմոսի սիրտը թունդ ելաւ. նրան թուաց թէ՛ բաղդն արդէն մաքրում է իւր ճանապարհի արգելքները:

— Զօրաւոր. մի՞թէ դու կասկածում ես նրա զօրութեան մասին, խօսել սկսաւ նա զուարթ ձայնով: Քահանայապետի զօրութեան ապացոյցը իւր նուիրակի փառաւոր ընդունելութիւնն է և աւելի ևս՝ այդ ընդունելութեան հետևանքը: Սրբազան պապը իւր նամակում առաջարկել էր Չահաբասին երեք խնդիր. ա) պարսկի փոխարէն՝ Հայ ունիթոր կարգել վերատեսուչ այն գաւառների վրայ, ուր ապրում են վերջինները, բ) «Մանկաժողով» Հանել Հռովմայ գահին հաւատարիմ բոլոր հայերի մէջ, գ) Վերադարձնել այն սրբազան սպասները, որ պարսիկները յափշտակել էին Երնջակայ և Ջահուկի մեր եկեղեցիներին: Չահաբասը այդ երեք խնդիրներն ևս կատարեց անմիջապէս: Բայց այդ՝ զիւր բոլորը չէ: Նա այնքան է սիրել հայր Զիտտա-

զինին, որ շարունակ պատեցնում է հետը ուր որ գնում է. և այդ հանգամանքը օգնում է Սրբազան պապի նուիրակին հետզհետե նորանոր արտօնութիւններ ձեռք բերել: Այժմ ահա, օրինակ, մեր գիւղերից մի քանիսին «Թարխանութիւն» ¹⁾ է տուել Զահր, մի քանի աւաններ «Խաս» ²⁾ է արել. իսկ շատ անձինքների պաշտօններ է յատկացրել Թէ բանակի մէջ եւ Թէ վարչական գործերում: Հայր Պօղոս Զիտտազինին յոյս ունի այսուհետև դեռ էլի նորանոր արտօնութիւններ ձեռք բերել: Այս ամենը, պատուարժան եղբայր, յաջողում է մեզ նրա համար, որ Զահր ցանկանում է հաճելի լինել Սրբազան պապին: Գուհարցնում ես Թէ՛ ինչո՞ւ, ուրեմն, Սուրբ Քահանայապետը, այդքան զօրաւոր լինելով՝ չէ պաշտպանում Արեւելի բոլոր քրիստոնեաներին. բայց չգիտես որ նա, ընդհակառակը, սաստիկ ցանկանում, ՚ի սրտէ փափարում է ամենքին հովանաւորել և հէնց այդ իմաստով էլ նոր կոնդակ է ղրկել ընդհանրական երեսփոխան Հայր Զիտտազինին: Իսկ վերջինս, պէտք է խոստովանել, աշխատում է այդ մասին գերազանց եռանդով: Քեզ օրինակ այս վերջին գէպը: Հէնց որ Զահուլս բէկը յայտնում է նրան «Մանկաժողովի» մասին, նա իսկոյն հրաւիրում է ինձ նախշուանից Երևան:— «Քրիստոսի հօտը, Գերապայծառ հայր, վտանգի մէջ է, շտապիր փրկել նրան... ասում է նա ինձ և իսկոյն էլ գործելու հրահանգներ տալիս: Այս հրահանգների մասին, խոստովանանք լինի մեր մէջ, նա խօսել է, նաև, Ամիր-գիւնէ նախարարի հետ և նրա հաճու-

¹⁾ Հարկից ազատել:

²⁾ «Խաս» էին կոչւում այն գիւղերն ու աւանները, որոնք արտօնութիւն ունէին հարկը ժողովել իրենց մէջ և տալ ուղղակի կառավարութեան, առանց հարկահանների կամայականութեան ենթարկուելու:

թիւնը ստացել: Բացի այդ, Հայր Զիտտազինին տեսնուել է նաև կաթողիկոսի հետ...:

— Ի՞նչ հրահանգներ են դրանք, հարցրեց Երէջը հետաքրքրութեամբ:

— Այն, որ ես շտապեմ Ագուլիս, յայտնեմ բոլորիդ գալիք վտանգը և ձեզ հետ միասին հոգամ նրա առաջն առնելու միջոցների մասին:

— Բայց ինչո՞ւ առաջին այցելութեանդ ժամանակ չը-
յայտնեցիր ինձ այդ... հարցրեց Երէջը կասկածոտ մի հայեացք ձգելով Հայր Երազմոսի վրայ:

— Որովհետև դեռ չգիտէի թէ կյաջողի՞ մեզ այդ բա-
րի գործը կատարել... կամ թէ դուք կօգնէ՞ք մեզ այդ բանում:

— Ի՞նչպէս թէ կօգնենք... մի՞թէ մենք մեր ժողո-
վրդի թշնամի՞ն ենք:

— Ի՞նչ մեղքս ծածկեմ, տարակուսում էի, մանա-
ւանդ որ ձեր կաթողիկոսը, երևի տանջանքներ կրելուց անդգայացած, չէր կարողացել Հայր Զիտտազինի տուած խորհուրդների իմաստը ըմբռնել և հետևապէս, օգտուել նրանցից: Բայց ես եկայ այստեղ, որպէսզի խօսեմ ժողո-
վրդի հետ և խորհրդակցեմ նրա սիրտն ու հոգին՝ ի մօտոյ ճանաչող հովիւների, այսինքն ձեզ հետ. յուսա-
լով որ դուք աւելի խոհեմ և հեռատես կպոնուիք և չէք վարանիլ այսպիսի դէպքում զոհել փոքրիկ շահերը առա-
ւել մեծագոյնը ձեռք բերելու համար:

— Փոքրիկ շահեր... ի՞նչ շահեր պիտի զոհենք, հար-
ցրեց Երէջը աչքերը մեծ բանալով:

— Մոռտի, պարծանքի, ինքնասիրութեան և այլ նը-
ման շահեր:

— Որո՞նք են դրանք:

— Այն, որ չէք հակառակիլ՝ եթէ Ագուլիսում մի քա-
նի հարիւր տուն՝ հայ կոչուելու փոխարէն, Ունիթոր ա-

նունը կրեն:

— Բայց ինչո՞ւ այդ անունը կրեն:

— Որպէսզի ազատուն իրենց որդիքը Չահի դուռը
զրկելու հարկից:

— Եւ ուրեմն այդ գնով մենք պիտի վայելենք Սըր-
բազան պապի հովանաւորութիւնը, հարցրեց երէցը ժլպ-
տալով:

— Անշուշտ, ուրիշ կերպ անհնար է: Չահը խոստա-
ցել է «Մանկաժողով» չանել միայն և եթ պապական հո-
տի մէջ:

Եւ որպէսզի մենք «Մանկաժողովից» ազատուենք, պի-
տի անպատճառ պապական դառնանք:

— Այդ է միակ ճանապարհը, յարեց կարգապետը:

Տէր Անդրէասը լռեց: Բայց իւր հայեացքը սևեռել
էր հայր Երազմոսի վրայ:

Ի՞նչ կարգաց վերջինս այդ հայեացքի մէջ, գու-
շակիլ դժուար էր. բայց նա երևի զգաց իւր առաջարկու-
թեան ստորացուցիչ լինելը, ուստի աւելացրեց.

— Մեր պահանջն այն չէ որ այդ մի քանի հարիւր
տունը անպատճառ այսօր պապականութիւն ընդունին, չէ,
այլ որ վկայեն Չահարասի առաջ թէ՛ այն, իրենի պատ-
կանում են մեր հօտին. իսկ դուք ձեր կողմից այդ վկա-
յութիւնը հաստատէք:

— Այդպիսի առաջարկութեան պատասխանելն, մեր
իրաւունքից վեր է. ասաց Տէր Անդրէասը, այդ հարցին
կարող է լուծումն տալ միայն հոգևոր Տէրը:

— Իսկ եթէ նա մերժում է:

— Մենք ևս պիտի մերժենք...

— Բայց եթէ ժողովուրդը ցանկանայ հետևել մեր
խորհրդին:

— Մենք կարգիւնք նրան այդպիսի քայլ անել:

— Դուք ուրեմն ժողովրդի թշնամին էք:

—Ո՛չ բարեկամը:

—Բայց ո՞րն է ապացոյցը:

—Այն, որ թոյլ չենք տալիս նրան մայրենի եկեղեցու ծոցից հեռանալ:

—Այստեղ եկեղեցու խնդիր չկայ, այլ միայն հոգիներ փրկելու... Ձեր առաջնորդն, ըստ երևութին, աւելի խելօք և հեռատես է. նա ոչ միայն համաձայնուեց իմ առաջարկութեան, այլ և շնորհակալ եղաւ այն խնամքի համար, որ ես տաճում եմ դէպի իւր հօտը:

—Առաջնորդն համաձայնուեց, հարցրեց երէցը զարմանալով:

—Այո, և այն էլ ուրախութեամբ:

— Բայց ի՞նչ պայմանով:

Այն, որ քահանաները ևս միանան իւր հետ: Եւ նա, պէտք է ճշմարիտը խոստովանել, ամենից աւելի նշանակութիւն է տալիս քո խօսքին:

— Իմ խօսքին. ինչո՞ւ համար. չէ՞ որ քահանաների մէջ ես ամենից կրտսերն եմ:

—Այո. բայց նա ասաց թէ՛ ամենից մեծ հեղինակութիւն դու ես վայելում ժողովրդի մէջ և եթէ դու համակերպիս իմ առաջարկութեան, միւսներն անմոռնչ կհետեւին քեզ: Նոյնը կրկնեցին ինձ շատ ազդեցիկ Ագուլեցիներ, որոնց հետ այս մասին առիթ ունեցայ խօսելու: Ամենքն ասում են թէ՛ կընդունենք այդ առաջարկութիւնը, եթէ միայն Տէր Անդրէասը միանայ մեզ հետ: Իսկ ես կարծում եմ թէ՛ դու այնքան հեռատես կլինիս, որ ի չարը չես գործ դնիլ ժողովրդի դէպի քեզ ունեցած վրտահուլթիւնը և նրան կսիրես այնքան, որ նոյն իսկ իւր շահը պաշտպանելու համար, կընդունես իմ խորհուրդը՝ առանց վարանելու, զի փրկութեան միակ ճանապարհն այն է, որն անառաջարկում եմ քեզ:

Երիտասարդ երէցը լուռ նայում էր կարգապետին

և կարծես, զժողարանում էր պատասխանել: Առաջնորդն ու ժողովրդի մեծերը խնդրի վտանգաւոր կողմը տեսնել չկարողանալով, տուել էին իրենց համաձայնութիւնը: Բայց ինքը գիտէր, տեսնում էր այն թակարդը, որ Ունիթօրների կարգապետը, հանդամանքներից օգտուելով, լարում էր հայ ժողովրդի համար: Հետեապէս, եթէ համաձայնուէր նրա առաջարկութեան, կգործէր իւր խղճի և՛ պարտաւորութեան դէմ, դաւաճանելով ընդ նմին և իւր հօտի շահուն. իսկ թէ հակառակէր, կգրգռէր իւր դէմ Կարգապետի թշնամութիւնը, որով և, գուցէ, կորուստ պատճառէր մի քանի տասնեակ մանուկների: Վերջին հանգամանքը կշարժէր իւր դէմ նաև առաջնորդի և իւր կարգակիցների զայրոյթը, որոնք և իրենց կողմից ժողովրդին կկանգնեցնէին իւր դէմ:

Այս մտածութիւնները երկար պիտի զբաղեցնէին Տէր-Անդրէասին, եթէ հայր Երազմոսը լռութիւնը չընդհատէր.

— Հա, ի՞նչ ես որոշում. համաձայնում ես թէ ոչ: Կարգապետի ձայնը ցնցեց քահանային և նա գլուխը բարձրացնելով վճռաբար պատասխանեց.

— Ոչ:

— Այդ պատասխանը չէի սպասում, ասաց կարգապետը:

— Ուրիշ պատասխան չէի կարող տալ, յարեց երէցը: Քանի որ առաջնորդը իմ համաձայնութեան է սպասում, քանի որ ժողովուրդը իմ ընտրութեանն է հաւատում, ես ՚ի չար չեմ գործ դնիլ ոչ մէկի և ոչ միւսի հաւատարմութիւնը:

— Բայց նրանք համաձայնուել են, ընդհատեց հայր Երազմոսը:

— Նրանք խնդրի մի երեսն են նայել. իսկ միւսը՝ ինձ են թողել նայելու:

— Եւ դու ի՞նչ ես գտնում այդ երեսի վրայ:

— Այն, որ տեսնում եմ [Թէ՛ քո առաջարկած խորհրդին հետեւելով իմ ժողովուրդը կստանայ միայն խաբուսիկ և ժամանակաւոր օգուտ. մինչդեռ կրած վնասը կլինի յաւիտենական:

— Ինչո՞ւ այդպէս ես կարծում, հայր Անդրէաս. հարցրեց կարգապետը:

— Որովհետեւ դու առաջարկում ես իմ առաջնորդին, կարգակիցներին և ժողովրդին՝ որ նրանք Չահաբասի առաջ վկայեն [Թէ՛ այսքան հարիւր տուն պատկանում են քո հօտին: Բարի: Դիցուք [Թէ՛ վկայեցին: Այդ մի քանի հարիւր տան մէջ գտնուող մի քանի տասնեակ գեղեցիկները, հարկաւ, կաղատուն Չահի ձեռքից. բայց ի՞նչ կհետի դրան. այն՝ որ մի քանի տասնեակ մանուկների պատճառով մենք կկորցնենք մի քանի հարիւր ընտանիք և կկորցնենք անդառնալի կերպով:

— Ի՞նչպէս [Թէ՛ կկորցնէք, հարցրեց կարգապետը, իբր [Թէ՛ երէցին չհասկանալով:

— Այդ մի քանի հարիւր ընտանիքը կը դառնան պապական, պատասխանեց երէցը: Դուք հօ [Թոյլ չէք տալ որ հրապարակաւ և Չահի ներկայութեամբ Ունի[Թոր հռչակուած հայերը մէկ էլ նորէն իրենց եկեղեցու դիւրը դառնան: Նոյն իսկ բռնի ուժով, ֆարրաշների օգնութեամբ դուք այդ կարգիւէք նրանց. և ոչ մէկը դրանցից չի համարձակուիլ յայտնել [Թէ՛ ինքը Չահի առաջ սուտ վկայութիւն է տուել. այդպիսի յանցանքի համար կախաղան կհանեն նրան:

— Էհ, [Թող չդառնան. մի[Թէ՛ պապական մնալով նրանք կկորչեն:

— Իմ խորին համոզմունքով՝ պապական եկեղեցուն յարող հայը ընդ միշտ կորչում է իւր ազգի համար:

Կարգապետը տեսաւ որ երիտասարդ երէցը [Թա-

փանցել է արդէն իւր գաղտնիքների խորքը և որ ինքը նրան էլ չի պիտի կարենայ համոզել, ուստի աւելորդ համարելով շարունակել զրոյցը, վեր կացաւ տեղից:

— Ես կամեցայ մի բարիք գործել քո ազգի համար, ասաց նա երէցին, դէպի դուռն ուղղուելով. բայց դու արգելք եղար ինձ: Դա մի չարիք, մի յանցանք էր, որ գործեցիր: Չահաբասի նման հզօր թագաւորը պտրում է Սրբազան Պապի բարեկամութիւնը, հայերը չպէտք է մերժէին այն: Այդ անխոհեմութեան հետևանքը կժանրանայ, անշուշտ, քո ազգի վրայ և այն ժամանակ մարդիկ կանիծեն քեզ, որ աշխարհային հաշիւների պատճառով արգելք եղար դու բազմաթիւ հոգիների փրկութեան:

— Այդ հոգիները, Գերապայծառ Հայր, կփրկուին մեր ձեռքով: Հայոց եկեղեցին, այո, չունի հզօր վեհապետ. միակ կաթուղիկոսը կալանաւոր է և բանտարկեալ. բայց այդ եկեղեցին ունի գեռ արի զինուորներ, որոնք կգլխադրեն սպաննացող վտանգին. կկռուեն քաջաբար, և եթէ հարկ կլինի, կմեռնեն անտրտուն՝ եթէ չարիքը կգօրանայ: Ինչ վերաբերում է անէծքին, ես նրանից չեմ վախենում, քանի որ համոզուած եմ թէ՛ արդար գործ եմ կատարում: Այո, կգտնուին մարդիկ, որոնք կանիծեն ինձ այսօր. բայց նրանց որդիքը կօրհնեն ինձ ապագայում:

— «Արին ձեր 'ի գլուխ ձեր» ասաց կարգապետը և առանց հտեւը նայելու դուրս գնաց սենեակից:

Ժ

Աւանի մէջ չուտով տարածուեցան զանազան լուրեր թէ Ժողովի մասին, որ տեղի էր ունեցել առաջնորդարանում և թէ այն առաջարկութեան, որ Ունիթորների կարգապետը արել էր Տէր-Անդրէասին: Այդ պատճառով

Ժողովուրդը, որ Չահի գալստեան առթիւ արդէն վարանման մէջ էր, այժմ էլ սկսաւ յուզուիլ ներքին երկպառակութիւնից: Զուկայի մէջ, հրապարակում և եկեղեցիներէ բակերում խօսում, դատում և վիճում էին այդ խնդիրների մասին: Մարդիկ բաժանուել էին մի բանի կուսակցութեան: Դրանցից մինը պաշտպանում էր առաջնորդին և պահանջում՝ որ յետ դարձնեն թագցրած երեսաներին և նրանց հետ միասին դիմաւորելով Չահին՝ իրենց յոյսը դնեն նրա մեծանձնութեան վրայ: այսինքն, «մանկաժողով» արդելիւ համար՝ փոխանակ անձնիշխանաբար գործելով՝ խոնարհին շահի առաջ և նրա գթութիւնը հայցեն: Հակառակ դէպքում, ասում էին նրանք, Չահը իմանալով որ գեղեցիկներին թագցրել ենք, կգայրանայ և աւելի մեծ չարիք կհասցնէ ժողովրդին: Երկրորդ կուսակցութիւնը, որ թէպէտ փոքրաթիւ, բայց կազմուած էր գեղեցիկ պաւակների տէր հարուստ ծնողներից, պահանջում էր որ ընդունուի հայր Երազմուսի առաջարկութիւնը և ցանկացողները Ունիթորների թւում գրուելով՝ հաշուին ու վկայուին հայ հոգեւորականութիւնից իբր պապական եկեղեցուն պատկանողներ: Երրորդ և աւելի զօրեղ կուսակցութիւնը, որ բաղկացած էր հոգւով ու սրտով հայ մարդիկներից, երիտասարդներից և քաջ հոգեւորականներից, պաշտպանում էր Տէր-Անդրէասին և պահանջում՝ որ ամենքն հետևեն նրա խորհրդին և կատարեն այն՝ ինչ որ նա բարւոք և անհրաժեշտ է համարում, որովհետև իրենք մեծ հաւատ ունէին այդ մարդու խելքի և հայրենասիրութեան վրայ: Նրանք պաշտպանում էին տէր-հօր այն միտքը թէ՝ չպէտք է կուրօրէն հնազանդել Չահի կամ նրա կառավարիչների ամեն մի անիրաւ հրամանին: այլ թէ երբեմն պէտք է, նաև, ընդգիմանալ՝ ցոյց տալու համար թէ՝ արդարև ժողովուրդը կազմուած է կենդանի և զգացող մարմիններից և ոչ թէ

գիականերից, որոնց կարելի լինի գլորել ուր էլ որ կամենան: Կար և անտարբերների, կամ արքայական հաճութիւնը որոնող պաշտօնեաների մի խումբ, որ պնդում էր թէ՛ պէտք է ամեն բան անել, ամեն ինչ զոհել միայն և եթ Չահի ընդունելութիւնը փառաւոր կացուցանելու համար. և այդ նկատմամբ առաջարկում էր հետեւել միայն մարմնաւոր իշխանութեան ներկայացուցչի, այն է՝ Ագուկեաց վէրիի հրամաններին և մատակարարել նրան այն ամենը, ինչ որ նա անհրաժեշտ է համարում ունեւալ՝ Չահնշահի ընդունելութիւնը փառաւորագոյն կացուցանելու համար:

Հայոց կողմից լինելիք ընդունելութեան պատրաստութիւնը վէրիւր յանձնել էր այս վերջին կարգի պաշտօնեաներին, որոնք և արիւն-քրտինք մտած՝ մեծ աշխատութիւնների մէջ էին: Դրանցից ոմանք զարդարել էին տալիս տներն ու պատշգամները, ոմանք քաղաքը լուսաւորելու կարիքն էին հոգում. ուրիշները հրավառութիւններ պատրաստելու ետեւից էին. ռազմական կարգերին ծանօթ եղողները Չահին ղիմաւորող խմբերն էին կազմակերպում, իսկ աւելի կիրթ ճաշակ ունեցողները՝ կարգաւորում էին երգչուհիների, կաքաւողների և, ընդհանրապէս, գեղեցկուհիների խմբակներն, ընտրելով այդպիսիներին ոչ միայն ամուսնացեալ կանանցից ու հարսնացու աղջկերանցից՝ (որքան որ կարողանում էին գտնել) այլ և կուսանոցներից բերած միանձնուհիներից: Սոյն կարգադրիչներն էին, որոնք և վէրիի անունով հրաման ղրկեցին տէր Անդրէասին, որ նա նշանակած օրն ու ժամին պատրաստ գտնուի Որտուատում իւր բոլոր աշակերտներով: Վերջիններս հարուստ ու ծաղկեայ շապիկներ հագած՝ պէտք է հետեւէին եկեղեցական թափօրին, որը կազմելու էր առաջնորդը և իրենց քաղցր երգերով Չահի լսելիքը գուարճացնէին:

Այս հրամանի վրայ աշակերտների ծնողները թափուեցան դպրատունն և լաց ու կոծով խնդրում էին տէր-Անդրէասին՝ մի ճար անել իրենց զաւակները Չահի առաջ չհանելու համար:

Երէցը ծանօթացրեց նրանց գործի դրութեան հետ և ցաւելով յայտնեց, որ այլ ևս չի կարող օգնել իրենց այդ գործում, որովհետեւ իւր ծրագիրները վերջնականապէս խանգարուել էին կարգադրիչների այդ նոր հրամանով: Բայց նա խորհուրդ տուաւ նրանց դիմել առաջնորդին, ասելով թէ՝ գուցէ նա, իբրեւ հոգևոր հովիւ, ձեռնհաս լինի գտնել մի պատճառաւ աշակերտներին Որտուտ չտանելու համար: Երէցը, որ ժողովի օրը այնքան խստութեամբ յանդիմանում էր առաջնորդին և այժմ իսկ ամեն անյաջողութեան պատճառ նրան էր համարում, մի բառով անգամ տրտունջ չըյայտնեց նրա դէմ, չկամենալով ծնողների առաջ նուաստացնել իւր իշխանաւորին: Այս պատճառով ծնողները, թէպէտ և ամեն բանի տեղեակ՝ այսուամենայնիւ, լսեցին տէր-հօրը և գնացին առաջնորդի մօտ:

— «Աման, հայր սուրբ, հրամայիր կոտորել մեր երեխաներին միայն թէ նրանց հոգիները դժողբից ազատիր», այս խօսքերով դիմեցին նրանք վարդապետին. և չէին կեղծում: Արդարեւ, նրանք աւելի հեշտութեամբ իրենց որդւոց մահը կտեսնէին՝ քան թէ նրանց Չահի դուռը տանելն ու թուրքացնելը:

Առաջնորդը ծնողների յուսահատութիւնը տեսնելով, նոր հասկացաւ թէ՛ ինչո՞ւ տէր-Անդրէասը իւր բոլոր ուշադրութիւնը դարձրել էր միայն այդ խնդրի վրայ և շատ զղջացաւ, որ իւր անխորհուրդ ժողովով ու ավմուկով բանը մեծացրել և երէցի գործին արգելք էր դարձել: Բայց որովհետեւ սխալն արդէն արուած էր և այն ուղղելու ոչ մի հնար չկար, ուստի վարդապետին ոչինչ

չէր մնում անել եթէ ոչ խորհուրդ տալ ծնողներին՝ դնել իրենց յոյսը Աստուծոյ ողորմութեան վրայ: — «Նա, որ Իսրայէլի երեք որդիները ազատեց Նաբուգոդոնոսորի վառել տուած հնոցից, անշուշտ, ձեր զաւակներն էլ կազատէ չարիքից» ասաց Նա ծնողներին:

Բայց վերջիններին այդքանը չգոհացրեց: Երկար ու բարակ այս մասին խօսելուց յետ, ծնողներից մինը, որ արհեստով վարսավիրայ էր, ասաց.

— Հայր սուրբ, եթէ քեզ չլսենք և մեր որդիները չուղարկենք Որտուտ, նրանց, մի և նոյն է, զօրով դուրս կրաշեն տանից. այդ հաստատ գիտենք: Ուրեմն ուղենք, չուղենք պիտի զրկենք: Բայց ի՞նչ կասէիր դու, օրինակ, եթէ մենք նրանց տգեղացնէինք և այնպէս ուղարկէինք:

— Տգեղացնէ՛ք... ի՞նչպէս, հարցրեց առաջնորդը:

— Այնպէս, ինչպէս որ կարող ենք, կամ հնարաւոր կլինի:

— Եթէ կարողանաք տգեղացնել այնպէս՝ որ չերևայ թէ արհեստական կերպով էք տգեղացրել, ինչո՞ւ չէ, կարելի է, համաձայնուեց առաջնորդը:

— Ես այնպէս կանեմ, որ արհեստական չի երևալ:

— Բայց ի՞նչ կանես, հարցրեց մի ուրիշը:

— Նախ կսափրեմ երեսայի գլուխը. այդպիսով նրա գեղեցկութեան մի մասը կկորչի: Ապա գիտեմ մի դեղ, որը մորթի վրայ քսելուց՝ նրան կարմրացնում և վրան գոնջի պէս վէրք է գոյացնում: Այդ դեղը կքսեմ և երեսայի գլուխը գոնջոտուած (քէշալ) կերևայ:

— Բայց մի՞թէ դա վնաս չի պատճառիլ երեսային, հարցրեց ծնողներից մինը:

— Ոչ մի վնաս. կամեցած ժամանակդ կարող ես վէրքը բուժել մի հասարակ օժանելիքով:

— Եթէ այդպէս է, մենք ամենքս կարող ենք գոր-

ծաղրել այդ միջոցը, խօսեցին այս ու այն կողմից.

— Եւ դա այն առաւելութիւնն ունի, յարեց վարսավիրան, որ ամենրին կարծել կտայ թէ՛ երեսաները վարակուած են գոնջով. իսկ այդ հիւանդութիւնը, ինչպէս գիտէք, սաստիկ տարածուող է և, մանաւանդ, ատելի պարսիկներին. թէպէտ հենց նրանք են որ մեծ մասամբ վարակուած են այդ ակտով:

Ծնողները բանաւոր գտին վարսավիրայի առաջարկութիւնը և առ այդ վարդապետի համաձայնութիւնն առնելով՝ իրենց տները ցրուեցան:

Երկու օրից յետ, այն է՝ Որտուտ ուղեորուելու համար նշանակած ժամին Խցաձորի դպրատունը հաւաքուեցան տէր-Անդրէասի աշակերտները, բոլորն էլ սովորած գլուխներով և նրանցից գեղեցիկները՝ վարակուած արհեստական գոնջով:

Տէր Անդրէասը առաջին անգամ տեսնելով աշակերտներին այդպէս այլանդակուած, զարմացաւ, որովհետեւ ինքը դեռ անտեղեակ էր ծնողների որոշման. բայց երբ հասու եղաւ իրողութեանը՝ շատ վշտացաւ, որովհետեւ կատարուած գործը, ըստ իւր կարծեաց, կարի անխորհուրդ էր: Աշակերտների արտաքին տգեղութիւնը այնպէս էր աչքի ընկնում, որ նրա արհեստական լինելը անկարելի էր ծածկել Չահաբասի սուր տեսութիւնից:

Բայց այլ ևս ուշ էր. սխալն անկարելի էր ուղղել: Մնում էր որ տէր-հայրը հնազանդուելով հայ տնօրէնների հրամանին՝ պատրաստէր իւր աշակերտները և միանալով հոգեւորականների խմբին՝ ուղղուէր Որտուտ:

Այդպէս էլ արաւ նա:

ԺԱ.

Չնայելով որ Որտուատի հարուստ այգիներն ու պարտէզները զրկուած էին իրենց կանաչագեղ զարդերից և ձիւնը ծածկել էր ոչ միայն աւանի ետեից բարձրացող լեռնալանջերը, այլ և Որտուատն ու նրա շրջակայները, այսու ամենայնիւ պայծառ արեւը, որ յուշիկ բարձրանում էր Ալանգէօզի ետեից, մի առանձին կենդանութիւն էր տուել թէ կանաչագուրկ այգեստանին և թէ նրա առապարուտ շրջականերին: Դիւղաքաղաքը, որ արդէն անսովոր շարժման մէջ էր, գեղեցիկ եղանակի շնորհիւ, աւելի ուրախ կերպարանք առաւ: Փողոցներում զեռում էր ամբոխը. ֆարրաշները պտտում էին խմբերով, իսկ ֆարրաշ-բաշիները հրամաններ էին տալիս, որոնք կատարում էին արագ ու ճշտութեամբ: Դրանցից շատը կայանում էր նրանում՝ որ հայհոյանքով ու հարուածներով հալածում էին խուժանը մի փողոցից դէպի միւսը, կամ անցքերը մաքրում խռնուած ժողովրդից: Այդ ճնշումներից ազատ էին մնում կտուրների վրայ հաւաքուած հանդիսատեսները, տղամարդիկ թէ կանայք, որոնք հետաքրքրութեամբ սպասում էին Զահի գալստեան: Դրանցից առաջինները խռնուած էին տանիքների բաշերի վրայ, իսկ վերջինները՝ նրանց ետևում, ծածկուած սպիտակ շղարշատեւերով և ապաւինած, կարծես, տղամարդկանց պաշտպանութեան: Փողոցներից անցնող ֆարրաշները դիտում էին այդ ծածկուող դէմքերը վայրենի հայեացքով և, կարծես, զայրանում, որ չեն կարողանում բարձրանալ դէպի վեր և յափշտակել նրանց պաշտպանների ձեռքից: Սակայն ժողովուրդը ապահով էր այդ օրը ամեն օրերից աւելի, որովհետև Զահի գալուստը ամեն շարագործական եռանդ զսպել ու սառեցրել էր:

Ազուլիսի վէրիլը, որ անձամբ հսկում էր տեղի ու-

նեցող պատրաստութեանց վրայ, այդ միջոցին գտնուում էր աւանից դուրս: Որտուաւոր կարգապահութիւնը յանձնելով իւր վերակացուներին, նա իջել էր դէպի Երասխը ձգուող մեծ հարթավայրը, ուր ժողովուած էր արդէն աշխարհախումբ բազմութիւն: Այդտեղ գտնուում էին Սիւսականի այն բոլոր ընտրեալները, որոնք պիտի ղիմաւորէին Չահին առանձնապէս: Մէլիքներ, ազնուականներ, դատաւորներ, խօշաներ, ամեն մինը իւր սեպական մարդիկներով և աւագութեան կարգով՝ բռնած էին մի որոշ տեղ: Դրանց հետեւում էին պարսիկ կրօնաւորներն, իրենց կրօնապետով և հայ ու կաթողիկ հոգևորականներն՝ իրենց առաջնորդներով, երգեցիկներով և եկեղեցական հարուստ սպասաւորութեամբ: Դրանց հետ էին, նա և, Սիւնեաց կուսանոցներից եկած միանձնուհիները, ալ և, տէր Անդրէասի աշակերտները, որոնք, հայ տնօրէնների կարգադրութեամբ, հագած էին ծաղկեայ հարուստ չապիքներ և ձեռքերին բռնած դեղնամոմի ճրագներ: Աշակերտներից յետոյ գալիս էին գեղեցիկ պատանիների և երիտասարդուհիների խմբերը՝ չքեղապէս զարդարուած: Ապա կուսանական պարերը (խումբ), կազմուած ամենաընտիր գեղեցկուհիներից:

Այս առաջին ու ընտրեալ խմբերին յաջորդում էին արհեստաւորների դասակարգերը՝ իրենց բազմազան ու գոյնզգոյն դրօշակներով. ապա Սիւսականում գտնուող զօրքերը և վերջն՝ ամբոխասաստ մի բազմութիւն, որ գրաւած ունէր ոչ միայն հարթավայրի տարածութիւնը, այլ և մերձակայ բլուրներն ու կարաւանի ընդարձակ ճանապարհը:

Վէրիլն աշխոյժ նժոյգի վրայ նստած և ֆարրաշները ետևից ձգած՝ անընդհատ անցուղարձ էր անում բազմութեան միջով, հրամաններ էր տալիս վերակացուներին և երբեմն էլ քաղցրութեամբ ու ժպտադէմ խօ-

սում էր մէլիքների, բէկերի և հոգևոր առաջնորդների հետ, սպասելով բոլոր ժամանակ թէ երբ կերևայ առաջին սուրհանդակը, որ պիտի աւետէր Չահի գալուստը:

Եւ ասա կէսաւուր մօտ, Զուղայի ճանապարհով արշաւասոյր ընթացող մի ձիաւոր՝ ձեռքին բռնած դրօշը ծածանելով՝ յայտնեց ամենքին Չահի մերձենալը: Իսկոյն ամբոխի մէջ բրդեց մի շշուկ, ժողովուրդը տեղից խլրտեցաւ և խումբերը սկսաւ տատանիլ ինչպէս ալիկոծութեան մօտեցող ծովի կոհակներ: Փողերն ու թմբուկները որոտացին և նրանց արձագանքը սկսաւ մերձակայ ձորերն ու լեռները թնդացնել:

Չուտով երևաց Չահին ուղեկցող հեծեալների գունդը, որ արշաւասոյր գիմում էր դէպի Որտուատ. ապա արքայական ասպախումբը, որի առաջին հեծեալը ինքը հզօր Չահաբասն էր, նստած ահիպարանոց նժոյգի վրայ: Նրան հետևում էին իւր մերձաւոր իշխաններն ու զլխաւոր զօրապետները, որոց գեղեցիկ զէն ու զարդը փալփլում էր հեռուից իբրև ոսկեզէն միապագազ զանգուած: Դրանցից յետոյ գալիս էր Չահի հարէմը, զետեղուած զանազան պատգարակներում, որոնք ծածկուած էին թանձր քօղերով ու վարագոյրներով և բարձուած դոյզ զոյգ ջորիների վրայ: Սկամորթ ներքինապետը, իւր զրահաւորուած ներքինիներով՝ հսկում էր այդ անմատոյց սրբաբանին: Իսկ դրանց բոլորին հետևում էին վերջապահ հեծելախմբերը:

Հասնելով հարթավայրին՝ Չահը ողջունեց իրեն ընդ առաջող բազմամբոխ ժողովրդեան, որը լուռ և խոնարհ երկրպագում էր իրեն. ապա արշաւասոյր ընթացքով ուղղուեցաւ Որտուատ, ուր փոքր միջոց հանդստանալով՝ ապա պիտի ճամպուէր Ագուլիս:

Բիւրաւոր աչքեր այդ վայրկենին իրենց տեսութիւնը լարել էին ահաւոր Չահաբասին տեսնելու համար:

Տների կտուրներից, պատուհաններից և փողոցների բարձրավայրերից նայում էին նրան երկիւղով և հիացմամբ։ Եւ տիրապետն, այդ վայրկենին արժանի էր արդարեւ, իւր համբաւին։ Նա նստած էր արաբական աղնուարին նէջէղիի վրայ, որի ասպազէնը ծածկուած էր ոսկեծոյլ ու յակնթակապ զարդերով։ Նժոյգի բարձր ու սէգ հասակին՝ քաջ համապատասխանում էր հեծեալի յաղթանդամ և րաջալանջ իրանը, հպարտ բայց կարճավիզ դըլխով, խոշոր և գիրուկ դէմքով, հարուստ ու առատ ընչացքներով, որոնք անուոր ցրուած էին ածիլած ծնօտների վրայ և մեծ մեծ ու գեղեցիկ աչքերով, որոնք նայում էին իւր շուրջը սուր և թափանցող հայեացքով և կարծես սպառնում՝ որ ոչ մի մահկանացուն՝ հարուստ լինի նա թէ աղքատ, արդար թէ յանցաւոր։ Համարձակուի թագչել իւր արքայական տեսութիւնից։ Նա հագած էր հնդկական նրբագործ խլայ, որի օձիքն ու կուրծքը բանուած էին ոսկով, մարգարտով և մեծագին գոհարներով։ Կապած էր ոսկեհուռն և յակնթակապ գօտի, որից բարչ էր ընկած Դամասկեան կէռ սուրը՝ համակ ոսկեպատ և ականակուռ։ Գլխին ունէր արքայական խոյր, որին հովանաւորում էին թանձր ցցունքներ։ Խոյրի ճակատը զարդարուած էր գոյնզգոյն րարերով, իսկ նրա ձախ կողմի վրայ փայլում էր չողակնեայ մի մեծ աստղ, որի մէջ ցցուած էր արքայական ջղան։ Չահի հարուստ չարդարանքները լրացնում էին նրա երկու գլինդերը, խոշորոր ձուածն յակնթաներից, որոնք փայլում էին նրա ականջների վրայ՝ իբրեւ գոյգ հրավառ աստղեր։

Անցնելով Որտուատի կամուրջը, նա ուղղուեցաւ դէպի մեծ հրապարակը, որի վրայ կառուցած էր նախկին տիրապետ Ղասաբ Հաջիի չքեղ ապարանքը, որ տասն և չորս տարիներից, այն է՝ Ղասաբ Հաջիի օսմանցիներից գերուելուց ի վեր՝ գտնւում էր տխուր և անփառունակ

դրութեան մէջ: Այդ օրը, սակայն, այդ ապարանքն զգեցել էր իւր նախկին պերճութիւնը: Նրան զարդարել էին թաւշով ու կերպասով, յատակների վրայ փռել մեծագին գորգեր. փէնջարանները զարդարել վարագոյրներով, իսկ սանդուխներից սկսած մինչև հրապարակի դուռը տալածել էին կարմիր փիանդազ, որի վրայով պիտի անցնէր երկրի տիրապետը: Ապարանքի գլխաւոր դահլճի մէջ, որ զարդարուած էր ոսկեկար օթոցներով և փղոսկրեայ կահերով յու կարասիներով բացուած էր համադամ նախաճաշի սեղան: Այդտեղ պատրաստ կեցած էին, նաև, երգիչ դուստներ և ընտիր գեղեցկուհիների մի խումբ, որ պերճօրէն հագնուած, կիսամերկ կրծքով ու հոլանի թևերով պիտի սպասաւորէր շահին՝ մատուցանելով նրան անոյշ խորտիկներ, ազնիւ գինի, ընտիր պտուղներ և քաղցրահոյզ օշարակ:

Սիսականցւոց ընդունելութիւնը հաճելի տպաւորութիւն էր արել Չահի վրայ. հայդ պատճառով նա իւր օթեանը մտաւ ուրախ տրամադրութեան մէջ և սիրալիր կերպով ողջունեց հանդիսապետներին: Երբ նրա շուրջը խմբուեցան իւր աւագներն ու իշխանները, նա հրամայեց ներս հրաւիրել նաև հայոց գլխաւորներին, այն է՝ մէլիքներին, ազնուականներին և նրանց հոգևոր առաջնորդներին, ի թիւս որոց և ունիթօրների կարգապետին և պապի նուիրակին: Ըստ իւր հաճոյախօս բնաւորութեան, Չահն ամենքին ուղջունելով՝ արժանի արաւ նրանց, նաև, մի քանի բարեհաճ հարցերի, որից յետոյ և հրաւիրեց ամենքին՝ նախաճաշ վայելել իւր հետ միասին:

Այդպէս նա անում էր յաճախ. հնայելով որ իւր պարսիկ իշխանների համար մեծագոյն մի նախատիք էր՝ նստել քրիստոնեաների հետ միասին և ճաշել միևնոյն սեղանի վրայ: Բայց որովհետև հրամայողը հզօր Չահաբասն էր, ուստի ոչ մի շրթունք չէր համարձակում

տրտունջ շնչալ նրա դէմ: Նոյն խակ պարսիկ կրօնապետը կատարում էր, այդ հրամանը կուրօրէն, որովհետեւ համոզուած էր, որ հակառակ դէպքում կկապեն իրեն ձիւս պոչին:

Բայց Չահի իւրաքանչիւր այդպիսի արարքը կապ ունէր մի նենգ և, շատ անգամ, անարգ դիտաւորութեան հետ: Յաճախ նա պատուում կամ բարձրացնում էր մարդուն միայն նրա համար, որ նորէն նուաստացնելով՝ աւելի ևս զգալ տայ նրան իւր անկման նախատինքը: Բազմեցնելով իւր սեղանի վրայ հայոց գլխաւորներին՝ նա, միևնոյն ժամանակ, առանձին հրամայել էր՝ ներս բերել նաև հայոց կաթուղիկոսին, որին չղթալկապ հասցրել էին Որտուտա՝ այգտեղից Ագուլիս և անտից Պարսկաստան տանելու համար: Գուսանական երգերով և գինարբութեամբ համեմուած հացկերոյթի միջոցին՝ յանկարծ հնչեցին դահլիճում կալանաւորի չղթաները: Բոլորը յետ նայեցան: Պարսիկ իշխաններին տիրեց մեծ հրճուանք. հաճութեան ժպիտ խաղաց, (նաև, Ունիթօրների կարգապետ Հայր Երազմոսի և պապի նուիրակ Զիտազլինիի դէմքերին) մինչդեռ հայ աւագները կարծես չանթահար եղան. նրանց դէմքերը այլապունեցան և քիմքերը դառնացին...: Նրանց առաջ կանգնած էր Մելրիսեղեկի կաթուղիկոսը՝ ճնշուած և նուաստացած, նիհար ու թալկադէմ: Աղքատիկ մի րուրձ հազիւ էր պաշտպանում նրա մարմինը ձմրան ցրտութիւնից և դեզնած վեղարը ծառայում էր իրեն ոչ իբր գլխանոց՝ այլ իբրև ծածկոյթ իւր դէմքին, որի վրայ նկարուած էր այնքան վիշտ ու տառապանք:

—Այսպիսի մի ուրախութեան օր, երբ հայ իշխաններդ վայելում էր ինձ սեղանակից լինելու բաղդաւորութիւնը, ես կամեցայ մի ուրիշ հաճոյք էլ պատճառել ձեզ, խօսել սկսաւ Չահը կեղծաւորաբար. —գիտեմ որ դուք

սիրում էր ձեր խալիֆին, ուստի նրան իրան զրկելուց առաջ, (որտեղից այլ ես նա չի դառնալու), կամեցայ որ վերջին անգամ իւր տեսութիւնը վայելէր:

—Թող Աստուած երկար կեանք պարգևէ Ջահին, որ այդքան առատօրէն թափում է մեզ վրայ իւր ողորմածութեան պարգևները, պատասխանեց հայոց առաջնորդը՝ խոնարհելով մինչև գետին:

Այդ պատասխանը թէպէտ միամտաբար տրուեցաւ, բայց նա ազդեց խորագէտ Ջահի վրայ, որովհետեւ զգալ տուաւ նրան՝ թէ հայ առաջնորդի բարեմաղթութիւնը նոյն արժէքն ունի իւր համար, ինչ որ իւր «պարգևները» հայ ազգի համար:

Բայց ինչո՞ւ արդեօք Ջահը բերաւ կաթուղիկոսին այդտեղ. ինչ նպատակի էր ծառայում նրա այդ վայրենի զուարճութիւնը:

Առաջին նպատակն այն էր՝ որ հայ իշխանները տեսնելով իրենց պետին այդ նուաաստ դրութեան մէջ, ամաչեն, նամուսի գան, և Ջահին տալիք նուէրների հետ միասին վճարեն, նաև, կաթուղիկոսի, կամ որ նոյն է, էջմիածնական աթոռի պարտքը, (որը դեռ օսմանցիների տիրապետութեան ժամանակից յանիրաւի դրուած էր սուրբ Աթոռի վրայ). երկրորդ՝ կամենում էր հաճոյք պատճառել պապի նուիրակին՝ գիտենալով նրա հակառակութիւնը հայոց եկեղեցու հետ, և դրանով նրան պարտաւորեցնել՝ ծառայիլ իւր կամքին ուրիշ դէպքերում: Երրորդ՝ այդպիսով ամոքում էր Ջահը իւր հաւատարիմների սիրտը, միևնոյն ժամանակ հասկացնելով նրանց թէ՛ իւր համար միայն վայրկեանի գործ է՝ գլորել մէկին ամենաբարձր աստիճանից մինչև ստորագոյնը, եթէ նա կրօնադգնի անհաճոյ լինել իրեն որ և է մի բանով:

Կաթուղիկոսը կանգնած մնաց դահլիճում մինչև նախաճաշի վերջը, որից յետոյ զինուորները վերադարձրին

Նրան իւր արգելանոցը: Ոչ որ հայերից չհամարձակուեցաւ նոյն իսկ ամենաթոյլ դժգոհութեան մի ցոյց արտայայտել Ջահի գէմ: Միայն Անդրէաս երէցը, որ իւր աշակերտների հետ միասին կանգնած էր դրսի սրահում և ի պատիւ Ջահի երգել էր տալիս նրանց, տեսնելով կաթողիկոսին շղթայակապ, իսկոյն յուզուեցաւ և ծունկ չոգելով նրա առաջ՝ աջը համբուրեց: Նոյնն անել տուաւ նա և իւր աշակերտներին: Բացի այդ, բոլոր ժամանակ որ կաթողիկոսը գտնուում էր դահլիճում, նա թոյլ չտուաւ որ իւր աշակերտները երգեն: Այս հանգամանքը, բարեբաղդաբար, աննկատելի մնաց Ջահի և դահլիճում գլուխուղ մեծամեծների համար, որովհետև դուստնական երգերը աւելի էին զբաւում նրանց, քան հայ աշակերտների մեղեդիները:

Քիչ ժամանակից յետոյ հանդիսապետները դուրս եկան դահլիճից՝ արքային ուղեկցող գնացքը կարգաւորելու:

Այժմ ամենից առաջ պիտի ընթանար հայ հոգևորականութիւնը, կազմելով չքեղ եկեղեցական թափօր, կրելով ձեռքին նուիրական սպասներ և շարունակ երգելով ու խնկարկելով: Նրան պիտի հետևէին հայ միանձնուհիները, իրենց առանձին երգչուհիներով: Ապա Տէր Անդրէասը՝ իւր աշակերտական խմբով: Սրանցից յետոյ պիտի գային Պարսիկ հոգևորականները, ազնուականները, ժողովրդեան աւագները, ապա գեղեցիկների և գեղեցկուհիների խմբերը, գուսաններն ու կայթողները, վերջը՝ Ջահաբասը իւր թիկնապահներով ու իշխաններով, որոնց և կհետևէին՝ հարեմը, հեծելախումբը և այլն և այլն:

Երբ ամեն ինչ պատրաստուեցաւ, դուրս եկաւ Ջահը իւր ապարանքից: Արաբական նէջէղին պատրաստ կեցած էր գլխաւոր մուտքի առաջ: Նրա ոսկէ սանձը բռնել էր արքայի հաւատարիմ Ջահուլիսը, իսկ ասպանդակը՝ Ամիրգիւնէ խանը: Ջահը մօտենալով ձիուն՝ թռաւ նրա վրայ

ինչպէս քսանամեայ մի պատանի և առաջ անցաւ:

Հանդիսաւոր գնացքը, որի մի ծայրը գտնուում էր ապարանքի ընդարձակ հրապարակում և միւսը՝ Որտուտից մի քարընկեց դուրս, նշան առնելուն պէս առաջ շարժուեցաւ: Չնայելով հետիոտների ահագին բազմութեան՝ նա ընթանում էր արագ, և իւր այդ դիրքում նրմանում լեռնային մի շուտանցուկ հեղեղի, որ զօրեղ հոսանքով առաջ մղուելով՝ ծաւալում է աջ ու ձախ, գրաւում ընդարձակ դաշտեր ու հովիտներ և իւր շատաջար ողողման ներքոյ ծածկում պատահած ամեն խոշ ու խուժ. բայց ծածկում առ ժամանակ և ապա ամեն ինչ կայ տեղը թողնելով՝ հոսում, անհետանում:

Այդ հանդիսաւոր գնացքը, որ արտաքուստ երևում էր կարի շքեղ ու փառաւոր, ներքուստ չունէր ոչ մի ներդաշնակութիւն: Առջեից գնացող հայ հոգեւորականութիւնը երգում էր շարականներ, իսկ նրան հետևող գուսանների խումբը՝ աշխարհային անպարկեշտ երգեր: Մի տեղ կրում էին խաչ ու վառեր և սրբազան սպասներ, միւս տեղ՝ դափ ու ծնծղայ և աճալարարական գործիւններ: Միանձնուհիների և աշակերտների համեստ խմբերին՝ յաջորդում էին կայթողներ ու կաքաւողներ, իսկ ազնուականութեան գլխաւորներին՝ խեղկատակներ և ձեռնածուներ: Միով բանին, ամեն տեղ երևում էր անճաշակ զուարճասիրութեան արդիւնք: Չահաբասը ցանկանում էր, որ ուր որ էլ գնար՝ դիմաւորէին իրեն հանդիսով, որ ամեն ազգ և ժողովուրդ հանէր իւր առաջ ամենը՝ ինչ որ ունէր փայլուն ու գեղեցիկ. իսկ թէ դրանց մէջ կար միութիւն կամ ներդաշնակութիւն, այդ բանը նա չէր պտրում բնաւ:

Այսուամենայնիւ, այդ հանդիսական գնացքին ամենից աւելի փայլ էր տալիս հայ հոգեւորականութիւնը իւր վեհաշուք թափօրով և արտաքին արդ ու զարդով: Չահաբասը, որ մի առանձին հաճութեամբ յաճախում էր Սպա-

հանում հայոց եկեղեցին և ներկայ լինում նրանց տօնական արարողութեանց, նա մանաւանդ, ջրօրհնեաց, զատիկի, համբարձման և վարդավառի տօներին, այստեղ էլ զընտում էր թափօրի հանդէսը ոչ առանց հետաքրքրութեան: Այդ նպատակով իսկ, Որտուտից բաւական հեռանալուց յետոյ՝ նա առաջ վարեց իւր նժոյգը և մօտեցաւ հայ հոգեորականներին, թափօրն 'ի մօտոյ զննելու համար: Քահանաների երգեցողութեան ձայնակցում էին այդ միջոցին Տէր Անդրէասի վաթսուն աշակերտները: Եւ այդ ձայնակցութիւնը այնքան զօրաւոր ու ներդաշնակ էր, որ դրանց Չահի բարձր ուշադրութիւնը: Բայց հազիւ նա նայեց նրանց վրայ մի վայրկեան և ահա իսկոյն դէմքը խոժոռեց և դառնալով թիկնապահներին հրամայեց.

— Կանչեցէք այստեղ Ամիր-գիւնէին:

Նախարարը մօտ եկաւ իսկոյն:

— Խան, այս ի՞նչ աղտեղութիւն է, որ հանդէս ես բերել այստեղ, հարցրեց Չահը զայրագին:

— Ի՞նչ, ձերդ մեծութիւն, հայցեց նախարարը, չկարողանալով իսկոյն հասկանալ թէ ի՞նչի մասին է խօսում Չահը:

— Նայիր, ահա, այս գոնչոտների խմբին. ի՞նչի համար են սրանք այստեղ:

Ամիր-գիւնէն նայեց Տէր Անդրէասի աշակերտների վրայ, որոնք, չնայելով որ հապած էին հարուստ շապիկներ, այսուամենայնիւ, իրանց սափրած և կեղծ-գոնջոտ գլուխներով ներկայացնում էին մի կատարեալ տգեղութիւն:

— Դրանք հայոց դպրոցի աշակերտներն են, Տէր. հայերը սովորութիւն ունին գերծել ուսանող տղաների գլուխները, պատճառաբանեց նախարարը:

— Բայց նրանք ամենքն էլ վարակուած են գոնջով, ո՞վ համարձակուեց հանել նրանց իմ առաջ, հարցրեց Չահը աւելի գոգոռելով:

Ամիր-գիւնէն մնաց լուռ, որովհետեւ չգտաւ այլեւս մի պատճառ, որով կարողանար արդարացնել իրեն: Այդ դէպքում նա չէր կարող մեղադրել վէթիլին կամ հայոց առաջնորդին, որովհետեւ Չահի առաջ ինքն էր միակ պատասխանատուն:

Չահաբասը նախարարի լուծիւնը տեսնելով՝ մի խուլ մոնչիւն արձակեց և նժոյգի գլուխը դարձնելով՝ իւր առաջուայ տեղը դարձաւ:

Արքայի գայրոյթը, որ ուղղուած էր Ամիր-գիւնէի դէմ, տխրեցրեց նրա բարեկամներին, որոնք ծանօթ էին Չահի չարայոյզ բնաւորութեան հետ, իսկ Չահուլս բէկին, ընդհակառակը, մեծ հաճոյք պատճառեց, որովհետեւ այդ դէպքը յոյս տուաւ նրան թէ՛ չուտով պիտի կարողանայ վրէժխնդիր լինել ոչ միայն նախարարին, որ պաշտօնանկ արաւ իրեն, այլ և Տէր-Անդրէասին, որ խլեց իրենից գեղեցիկ Վարդիթերին:

ԺԲ.

Չնայելով անախորժ միջնադէպին, Չահը մտաւ Ագուլիս, գէթ առ երես ուրախ: Որովհետեւ, իբրեւ փորձառու մարդ, անպատշաճ էր համարում խոժոռուած դէմքով ու սպառնացող հայեացքով մուտ գործել մի քաղաք, ուր ամենքը սրտատրոփ ու պասում էին իրեն, ուր ամեն ինչ պատրաստած էր իւր աչքերը պարարելու և հաճոյքը զրգռելու համար: Չնայելով ձմեռային եղանակին, փոքրիկ աւանը զարդարուած էր կարի չբեղօրէն: Սարաւոյթներն ու պատշգոյմները զարդարուած էին վառերով, իսկ տների բարձունքը գոյնզգոյն լապտերներով: Չահի անցնելիք փողոցներում կանգնեցրած զանազանակերպ

կամարներ, իսկ հրապարակներում հրավառութեան գահեր ու ճախրակներ: Տունը, որի մէջ օթեան էին պատրաստել Ջահի համար, Ագուլիսի միակ հոյակապ շէնքն էր և պատկանում էր հայոց խօջաներից մինին: Ներքուստ ու արտաքուստ զարդարել էին նրան թաւշով, կերպասով և հնդկական դիպակներով, իսկ յատակները ծածկել ագնիւ ու մեծագլին գորգերով: Նրա սենեակները կահաւորուած էին արծաթի ու փղոսկրեայ կարասիներով, ապակեզարդ *փէնջարէները՝* սքողուած նուրբ ոսկէթել վարագոյրներով, իսկ նրանց քիւերը՝ ծածկուած ծաղիկներով, որոնք դրուած էին ճենապակեայ սկահակներում: Լախնազիր սանդուխները ծածկում էր քրքմագոյն *փիանդազ՝* տարածուելով մինչև բակի մեծ դուռը, որ զարդարուած էր գոյնզգոյն վառերով, լապտերներով և մշտադալար ծառերի ոստերով:

Ջահն ամեն ինչ Ագուլիսում գտաւ պատշաճաւոր և հաճոյական, նա մանաւանդ, երբ երեկոյեան քաղաքը լուսաւորեցին տասնեակ հազարաւոր լապտերներով և ահարկու հրավառութեամբ: Թէպէտ դրանք չնչին բաներ էին համեմատելով այն փառահեղ ընդունելութեան հետ, որ Ջահաբասի համար պատրաստել էին մի օր բարգաւաճ Ջուղայեցիք և որոց միայն լապտերների թիւը հասնում էր այն ժամանակ յիսուն հազարի, այսուամենայնիւ, փոքրիկ Ագուլիսի համար՝ եղած պատրաստութիւններն էլ շատ հերիք էին: Մանաւանդ որ Ջահաբասը, (որի կործանիչ ձեռքը աւերել էր ոչ միայն անուանի Ջուղան, այլ և շատ քաղաքներ ու գեղեր՝ ցրելով ու տարագրելով նրանց բնակիչներին), վաղուց էր, ինչ չէր տեսել այնպիսի ընդունելութիւն, որպիսին այժմ պատրաստել էին տակաւին շէն Ագուլեցիք: Այս պատճառով նա զուարճանալով զինքը շրջապատող հրապոյրներով մոռացաւ մինչև անգամ այն տհաճութիւնը, որ նա ճանապարհին ըզ-

գացել էր իրեն ընդառաջող տղաների «գերծած գլուխներ» տեսնելով:

Բայց սատանան, որ միշտ գործում է մարդու ձեռքով և խօսում նրա լեզուով, չէր դադարում հայոց բազմի անիւր դէպի ձախ դարձնելուց: Երբ թագաւորն իւր մեծամեծների առաջ գահունակութիւն յայտնեց Ագուլիցուց ընդունելութեան մասին, Չահուլս-բէկն իսկոյն յիշեցրեց նրան «գերծած գլուխների» չարայուշ դէպքը, աւելացնելով թէ՛ «այդ ամենամեծ անարգանքն է, որ հայերն, առհասարակ, ցոյց են տալիս իրենց անհաճոյ եղող թագաւորին»: Այդպիսով բէկը կամենում էր չարթել Չահի գայրոյթը, որի հետեանքը, հարկաւ, պիտի լինէր նախատինք Ամիր-գիւնէին և կորուստ՝ բազմաթիւ ու անուանի հայերի:

Բայց որովհետի Ամիրգիւնէն ներկայ էր այդ գրոյցին, ուստի թոյլտուութիւն խնդրելով թագաւորից՝ ծանր դիտողութիւն արաւ չարասէր Չահուլսին:

— Դու արքայի հաւատարիմն ես և բեզ չի վայելիլ չարախօսիլ նորին մեծափայլութեան առաջ իւր հպատակ ժողովրդից և զրանով արքայի սիրտը վշտացնել, այն արքայի, որ միայն և եթ իւր ժողովրդի բարօրութեան ու հանգստութեան վրայ է մտածում: Եթէ հայերը երազէին նուազեցնել իրենց յարգանքը դէպի արեգակնափայլ Չահը, ապա նրանք չէին ընդառաջիլ նրան այնպիսի աշխարհախումբ բազմութեամբ, որպիսին տեսար դու այսօր: Նրանցից ոչ մէկին մենք չենք ստիպել, այլ իրենք են յօժարակամ եկել տեսնելու այն մեծ արքային, թագաւորաց թագաւորին, որի մի բարի խօսքը ազգեր է բազմաւորացնում. մի քաղցր հայեացքը թշուառութիւններ վերացնում. որն ամենակարող Աստուծոյ ու նրա մարգարէից յետոյ՝ միակ պաշտպանն է անօգնական այրիների, խղճուկ որբերի, ոտնակոխ եղած իրաւունքների...

որ ուրախութեամբ վարձատրում է բարութիւնը և բաջալերում իւր ծառաների հաւատարմութիւնը, որ ՚ի հարկէ, չի կայանում գաղտնի քսութեամբ անմեղներին մատնելու մէջ...:

Նախարարի վերջին հաճոյախօսութիւնը աւելի ազդեցութիւն արաւ Ջահի վրայ՝ քան Ջահուլսի չարախօսութիւնը, այդ պատճառով կամենալով իւր հաճութիւնը ցոյց տալ Ամիրգիւնէին, Ջահը ընդհատեց.

— Ես չնորհակալ եմ հայերից, խան և, մինչև անգամ, պիտի ներեմ նրանց, եթէ իմանամ որ տղաների գլուխները նրանք գերծել են միամտաբար: Բայց և այնպէս, ես Ջահուլսին իրաւունք եմ տալիս քննել այդ բանի պատճառները և յայտնել ինձ անյապաղ թէ՛ ո՞վ, որքան յանցաւոր է այդ գործում:

Եւ սակայն «գերծած գլուխների» գործը կարելի էր մոռացնել, կամ, գոնէ, այդ առթիւ ներողութիւն հայցել, մանաւանդ որ Ամիրգիւնէն հոգում էր հայերի համար: Բայց շուտով առաջ եկաւ նաև մի հանդամանք, որ կրկին Ջահաբասի զայրոյթը գրգռեց, որով և հայոց յանցանքի կշիռը ծանրացաւ:

Ջահի Ալուլիս մտնելու երկրորդ օրը, ինչպէս օրէնք էր, ժողովրդի գլխաւորները ներկայացան Արքային՝ բարի գալուստ մաղթելու և այդ առթիւ նրան ընծաներ տալու համար:

Պարզ է, որ ներկայացողների ամենամեծ մասը հայոց մելիքները, խօջաները և ազնուականներն էին: Չընայելով որ նրանց բերած թէ՛ ընծաները և թէ՛ ոսկիները աւելի չքեղ ու առատ էին, բայց որովհետև համաձայն տէր Անդրէասի խորհրդին և կանխաւ արած որոշման, նրանցից իւրաքանչիւրը ընծաներն առաջարկեց Ջահին իբրև նուէր, իսկ ոսկին՝ իբրև ս. աթոռի պարտավճար, ուստի Ջահն այդ բանից սաստիկ վիրաւորուեց:

Երբ ամենքն արդէն իրենց ընծաները տուին իսկ ոսկիները կուտեցին ոսկէ սկուտեղներում, Չահն սկսաւ ոլորել իւր հարուստ ընչացքները և ապա նորէն ցրուել նրանց իւր գերուկ ծնօտների ուղղութեամբ: Այդ նշան էր որ նա կամենում էր խօսել: Ուստի ամենքը ձեռքները կրծքին և գլուխները խոնարհած՝ լարեցին իրենց լրսողութիւնը:

— Նրանք, որոնք այժմ իմ գալուստը չնորհաւորեցին՝ իսկութեամբ ըմբռնելով Իրանի մեծ գահակալին և Արքայից Արքային պարտ ու պատշաճ յարգանք մատուցանելու պարտքերնին, հարկաւ, կարժանանան իմ բարեհաճ ուշադրութեան: Իսկ նրանք, որոնք թերահաւատել են իրենց պարտաւորութեան մէջ կամ գոհակութեամբ աշխատել են աչքերը խարել, նրանք, եթէ չիջնեն իսկ իրենց արդի դիրքից, գէթ կմնան այնտեղ, ուր երբէք չի հասնիլ մեր վեհ աթոռի կենդանարար ճառագայթը...

Այս բարձրայօն պատգամից յետ՝ Չահը դարձաւ նախարար Ամիրգիւնէին.

— Խան, ասաց նա, ես սիրում եմ և ճշմարտախօսին և փիլիսոփային. բարեբաղդաբար դու և՛ առաջինն ես և երկրորդը. արդ, ասա ինձ, կարելի է փրկել այն անհատին կամ ժողովրդին, որ կամենում է կորչել:

— Ոչ Տէր իմ, պատասխանեց Ամիրգիւնէն:

— Ես էլ այդ կարծիքին եմ, յարեց իսկոյն Չահը. այս հայերը, խան, շատ թաքս մարդիկ են. ինձ թւում է թէ՛ նրանց մանուկներին մանկաբարձը միշտ ձախ ձեռքով է ընդունում... այսպիսի սովորութիւն կայ ձեր մէջ, հարցրեց Չահը հայոց մելիքներին:

— Ոչ, մեծափառ Տէր, պատասխանեցին նրանք:

— Ուրեմն ուրիշ տեղ պէտք է որոնել ձեր թաքսութեան պատճառները:

Այս ասելով Չահը նորէն սկսաւ իւր ընչացքը ոլո-

րել և ապա դառնալով Խօջայ Նաղարին, որ հարուստ ու անուանի լինելուց զատ, նաև պաշտօն ունէր արքունիքում, խիստ ձայնով հարցրեց.

— Խօճայ-Նաղար, ինչո՞ւ քո այս հայերը անպատճառ կամենում են կորչել:

— Եթէ Քո մեծափառութեան աջը հովանաւորում է նրանց, նրանք չեն կորչիլ, պատասխանեց Նաղարը:

— Այս օրուանից իմ աջը ես հեռացնում եմ նրանցից:

— Այդ անելուց առաջ, մեծափառ Արքայ, հրամայիր որ իմ հայրենակիցները մատնեն իրենց Երասխի կատաղի ալիքներին:

— Քո խելքը, Նաղար, չի փրկիլ դրանց:

— Բայց Քո զթութիւնը կփրկէ:

— Անկարելի է, ասում եմ քեզ:

— Արևը միայն լոյս ու կենդանութիւն է սփռում, նկատեց Նաղարը այլաբանօրէն:

— Բայց նա չատ անգամ, նաև, չորացնում ու այրում է, պատասխանեց Ջահը նոյն ձևով:

— Ինչո՞վ արդեօք, մեծափառ Տէր, իմ հայրենակիցներն արժանացան քո արդար բարկութեան:

— Ինչո՞վ. դու սպասաւորում ես Արքայի դրանք և դեռ չգիտես թէ՛ ինչ յանցանք գործեցին նրանք այժմ իմ առաջ:

— Իմ միտքը լուսաւորւում է միայն Արքայի իմաստուն թելադրութեամբ, առարկեց Նաղարը:

— Եթէ այդպէս է, ուրեմն լսիր: Այս ասելով Ջահը դարձաւ դէպի հայոց գլխաւորներն ու շարունակեց. — Ասացէք ինձ անկեղծօրէն, երբ ձեզ մօտ գալիս է մի թանկագին հիւր, որի հետ դուք առաջուց ունենում էք հաշիւներ, արդեօք դուք նախ նրա գալուստն էք շնորհաւորում, ողջունի ճաշ մատուցանում և ապա թէ նրա հաշուի մասին խօսում, թէ՛ ամենից առաջ հաշուի մատնան էք բանում:

Հայերը լաւ էին:

— Ձեր աթոռը, կամ ճիշտն ասած, ձեր կաթուղիկոսը պարտ է իմ գանձարանին երեք հարիւր թուման, այդ փողը պիտի վճարուէր ընդունուած եղանակով. հակառակ դէպքում, ձեր կաթուղիկոսը պիտի կրէր իւր չղթան մինչև կեանքի վերջը, այդ յայտնի՞ էր ձեզ թէ ոչ:

— Յայտնի էր, Տէր, պատասխանեցին Մելիքները:

— Արդ, ի՞նչ իրաւունքով դուք նրա հաշիւները խառնել էք այսօր այն նուէրների հետ, որ պիտի մատուցանէիք ձեր Վեհապետին:

Ամենքը լուռ էին:

— Սկզբից արդէն դուք սովոր էիք ընծանների հետ միասին բերել ձեր արքային նաև առատ ոսկի: Այդ կարգըն առաջին անգամ ես տեսայ Ջուղայում, ուր մուտ գործեցի ես տասներկու տարի առաջ: Այդպէս է թէ ոչ, խօջայ Անձրև, դարձաւ թագաւորը Ծղնեցի խօջային:

— Այո, տէր իմ. և ոսկւոյ առաջին սկուտեղը բազմ ունեցաւ ներկայացնել Քո մեծափառութեան խօջայ Խաչիկը:

— Այո, իմ բարի հիւրընկալը, որ Երասխի ափից մինչև իւր տունը մետաքսէ ազնիւ փիանդազ էր փռել իմ ոտքերի տակ... տեսնում էք. ես չեմ մոռանում իմ լաւ հպատակի արժանաւոր գործը... բայց ինչպէս եղաւ նրա վախճանը, չեմ յիշում, հարցրեց Ջահը՝ դառնալով նազարին:

— «Խօջայ Խաչիկը խեղդուեցաւ Երասխում այն տարին, երբ Քո մեծափառութեան հրամանով հայերը քրջուեցան Պարսկաստան: Քշող վերակացուններից մինը երկաթէ գաւազանով հրել էր նրան դէպի գետը այն ժամանակ, երբ խօջան կամենում է եղել ազատել իւր տասներկու տարեկան աղջկան, որին, գետից անցնելու պատրուակով, առևանգում է եղել մի զօրական:

— Թող Աստուած լուսաւորէ նրա հոգին, յարեց Ջահըն անտարբերութեամբ և ապա դառնալով մելիքներին՝ շարունակեց.

— Ջուղայեցոց այդ ընդունելութիւնը հաճելի 'եղաւ ինձ. և ես հրամայեցի որ այնուհետեւ ամեն տեղ իմ երկրում նոյն կերպով ընդունեն ինձ: Արդ, եթէ այս ոսկիները դուք խնդրում էք ընդունել կաթուղիկոսի պարտքի տեղ, հապա ուր են այն ոսկիները, որը պարտաւոր էիք մատուցանել իբրեւ գին այն շնորհին, որ արաւ ձեզ Իրանի մեծ գահակալը՝ այցելելով ձեր այս խղճուկ քաղաքին: Հայերը դարձեալ լուռ էին:

— Ի պատիւ իմ ազնիւ խան Ամիր-գիւնէի, որ հոգում է միշտ ձեր բարօրութեան համար և 'ի շնորհս ձեր հայրենակիցների, խօջայ Նազարի, խօջայ Սուլթանումի, Մելիք-Հայկազի, Մելիք Սուջումի, քաջ Միրվելիի և ուրիշների, որոնք արժանացել են իմ դրան մեծագոյն պատուին, ես ներում եմ ձեզ ձեր այդ յանցանքը և այս աւուր բերած թէ՛ ընծաներն և թէ՛ ոսկիները ընդունում եմ միայն իբրեւ ողջունի նաւէր, որն ամեն մի հաւատարիմ հպատակ պատրաստ է դնել իւր Չահնշահի ոտքերի տակ... Իսկ ինչ վերաբերում է կաթուղիկոսի պարտքին, այն պիտի վճարուի իմ գանձարանին մինչև վերջին փողը, հակառակ դէպքում կաթուղիկոսի միսը ես պոկել կտամ ակցաններով, ինչպէս որ արի չորս տարի առաջ, Ամիր-գիւնէի որդու ձեռքով՝ Երևանի հրապարակում: Ես մինչև անգամ կախել պիտի տայի նրան Գորիում, ուր եկել էր այդ ժամանակ իմ գթութիւնը հայցելու, եթէ իմ այս բարի խանը կրկին և կրկին բարեխօսած չլինէր նրա մասին և թողութիւն խնդրած:

Հայոց գլխաւորները առանց մի բառ անգամ արտասանելու խոնարհեցին Չահի առաջ մինչև գետին և միայն խօջայ Անձրեւը համարձակութիւն առաւ բոլորի կողմից ասելու՝

— «Թող կատարուի հզօր ձահի կամքը, որի առաջ խոնարհելը ոչ միայն պարտաւորութիւն, այլ բաղդաւորութիւն է մեզ համար»:

Ձահի հեռանալով մէջիւսը ցրուեցաւ:

ՄՈՒՐԱՑԱՆ

(Չերձը միւս համարում):

Մ Ղ Ո Յ Ա Ղ Խ Ա Ր Հ *)

Լ Օ Ր Ի Կ Ն Ե Ր

Լօրիկ կոչուած ժողովուրդը Բոշայներու և առաւել
ևս գնչուներու (Չինկեան) նման ժողովուրդ մէ՛ք թէ կե-
նօք, թէ արհեստով և թէ բարքով:

Գեանքերնին աստանդական է միշտ և շատ թշուառ.
գարնան սկիզբէն մինչեւ աշնան վերջերը կը պտըտին շատ
հեռաւոր տեղեր, վրան չեն գործածեր, և այս ճանա-
պարհորդութեան մէջ իրենց բոլոր կերակուրը համարեա
թէ մուրալով կը հոգան:

Իւրաքանչիւր ընտանիք տեղէ տեղ փոխադրուելու
համար կ'ունենայ երկու կամ երեք էշ, որոց վրայ կը
բառնայ իր ունեցած բոլոր հարստութիւնը, այն է՝ քանի
մը թաղբի, կապերտի, և եթէ ունի՝ պատառոտուն վեր-
մակի կտորները, անոնց վրայ ալ մանր տղայք կը հեծ-
նին, որոնք քաջավարժ են մուրալու:

Ասոնց արհեստը ընդհանրապէս մալ շինել է, որուն
նիւթերը Գարնոյ և Նարմանու կողմերէն առատապէս հո-
գալով՝ հետերնին կը պտըտցնեն: Հատերու մանր տղայք
և պատանիք կարաւոյ (քօչէք) են և իրենք ալ ջութակ
(քէմենչէ) չալող. շատերն ալ հետերնին արջ, կապիկ,
այծ, և վարժուած էշ կը պտըտցնեն՝ զանոնք խալցնե-
լով ստակ կամ ցորեն ժողովելու: Ասկէ զատ ձեռնածու-

*) Տես «Լուսնոյ» Բ. տ. գիրք Ա.

Թիւններու ալ վարժ են. կանայքն ալ հմայութեանց և գուշակութեանց խաբէական ձեւերուն մէջ յաջողակ, որոնք գլխաւորապէս ոչխարի բէճի ոսկրի վրայ նայելով կը կատարեն իրենց արհեստը: Զէնք գործածող չեն, սակայն գոյութեան վարժ են թէ արբ և թէ կանայք, շատ տներու վնասներ հասուցեր են, ուր որ կամ տանուտէրը չէ գտնուած և կամ տղայ միայն գտնուել է՝ իրենց մուրալու պատրուակաւ տնէ տուն շրջած ատենը:

Արբ և կանայք թխադէմ են սեի մօտ, նիհար և տկար կազմուածքով և կարի տգեղ: Կանայք ամենն ալ ճակատնին և երեսնին կը կիտեն (տխեն), ոմանք կուրծքերնին և ձեռքերնին ալ կկտուածների կունենան, ինչպէս իրենց արանցմէ ոմանք ալ. և այս սովորութեամբ կը յայտնեն կերպով մը իրենց հարաւային ժողովուրդներէն և լօրեստանցի ըլլալը: Ունին առանձին լեզու որով մէկ մէկու հետ կը խօսին, բայց ուրիշ ազգաց հետ քրդերէն կը խօսին: Զգեստով ըրայէ քրդաց աղբատներուն մօտ են, ապրուստնին խիստ թշուառ, բայց սովոր ըլլալուն բան չեն զգար: Կրօնքով մահմէդական են, իրենց մէջէն կարգացող երբէք տեսնուած չէ: Ասոնք ալ մեծաւ մասամբ քրդերու բնակակից և անոնց աշխարհամարին մէջն են: Ասոնց խոշոր նուագածունները քրդաց բանաստեղծները կը համարուին, որոնց Աշուղ կ'անուանեն և կենդանի խաղցընողներուն ալ Մըթուրպ անունը կ'ուտան:

Այս ժողովուրդը վաղուց հայաստան մտած կ'երևի, սակայն ասոնց մէջ հայ արիւն խառնուած երբէք չը նշմարուիր, և զարմանք է, որ այս անգոր ժողովուրդը այսչափ ժամանակ իր ազգութիւնը անխառն պահեր է:

Թ Ո Ւ Դ Ե Ր

Քրդերու վրայ այս չափ մը խօսել է յետոյ՝ քիչ

մ'ալ թուրքերու վրայ խօսինք: Թուրքերը կը բնակին Մուշ և Բաղէշ քաղաքաց և Խլաթայ Խարապա-ձէհրի մէջ միայն, և խառնուրդ մը կ'երեւին ասոնք գլխաւորապէս հագարացոց, թուրքաց, թիւրքմենաց, քրդաց և կրօնափոխ հայոց, և կը յիշեցնեն մեզ յիշեալ ազգաց աշխարհաւեր արշաւանքները, որոնք արեամբ ողողեցին այս աշխարհը շատ անգամ:

Այս ժողովրդեան թիւը հազիւ 5000 տան կը մօտենայ. բնութեամբ ընդհանրապէս քրդաբարոյ են, յոխորտ, սնապարծ, զգեստուց չափաւոր, գեղխ, մոլեռանդ են չափազանց, բայց ոչ քաջ՝ քրդերու նման: Հայոց հետ վարմունքնին լաւ չէ և միշտ սպառնալիք կը տեղան անոնց վրայ....

Մշոյ և Բաղիշոյ աղբաւ տաճիկներ պարտիզականութեամբ և ծխախոտ տնկելով կը զբաղին. ոմանք ալ ժանտարմայ, այգեպան, իշապան ու ձիապան են. քաղաքամիջի արհեստներով չեն զբաղիր: Բաղիշեցոց մէջ բաւական վաճառական կը գտնուի և չափաւոր ճարտար են. սակայն Մշեցոց վաճառականութիւն միայն ծխախոտի և գեղեր (իթիզամ) ընելու վրայ է ընդհանրապէս: Իսկ Խլաթցիք ամենրի ալ պարտիզական և երկրագործ են. և շատերն ալ Տրապիզոն կ'երթեկեն և բեռնակրութիւն կ'ընեն հոն: Ասոնք չափաւոր բարեբարոյ են, թերևս քրդերէն շատ նեղութիւններ կրած ըլլալնուն համար:

Այս թուրքերու մէջ քաղաքակրթութիւն և ուսում մտած չէ. նախապաշարմանց և կախարդութեանց կ'անսան չափազանց: Տէրութեան ծանօթ և ուսմամբ կամ քաղաքագիտութեամբ նշանաւոր անձինք երբէք չ'կան. բայց սակայն մեծ ցաւ է որ այս վիճակի մարդոց ձեռքն է այս աշխիւ երկիրը, որ գիտես թէ օրէ օր կը խոպանանայ քան թէ կը շինուի. և կերպով մը ասոնց յանձնուած է այս բազմաթիւ աշխոյժ ժողովուրդը՝ որ օրէ օր

կուրութեան, աղքատութեան և թշուառութեան կը մատնուի, վասն զի ասոնց առաջնորդութիւնը այսչափ օգուտ կրնայ բերել:

Այս ժողովրդեան մէջ կարգ մը մարդիկ կան, որոնք ոչ ցեղի ազնուութիւն և ոչ ուրիշ ձիրք մը ունին, սակայն ինչ և իցէ կերպով Միւտիւր և Ալայ գտնուեր են և քիչ բացառութեամբ անփոփոխ իրենց պաշտօնը կը վարեն իւր ուխտեալ ընկերութիւն մը, և իրենց ազդեցութիւնը յարմար պարագայից մէջ միշտ իրենց շահուն և երկրին վնասուն կը գործածեն. ոչ լրագիր կը կարդան և ոչ իսկ լրագիր անցնելէ կ'ակնածեն. եկող Միւթեսարըֆներու հետ յարմարելու կերպն ալ սովորած ու քաջավարժ են:

Ասոնց մէջ հին երեւելի ցեղեր չ'կան, միմիայն Աշատին Պէկի տունը կայ որ երկրին կը տիրէր երբեմն, և որոնք քաջասիրտ և յաղթող մարդիկ եղած են. իսկ հիմա գրեթէ անգործ և աննշան են երկրին մէջ և քիչուոր. սակայն ասոնց ցեղի հնութիւնն ալ հազիւ թէ դար ու կէսէն աւելի ըլլայ:

Ասոնց մեծը որ քրդաց Պլպեսցի ցեղէն եղած է, ինչպէս կը պատմեն, Մուսուլի կողմերէն եկած ու հետզհետէ իր սերունդը զօրանալով միայն Մշոյ քաղաքին ու դաշտին տէր եղած է քրդերու Բաղէշ նստող մեծ խանին հրամանաւր. և յիտոյ Ալատին Պէյ Բաղէշն ալ գրաւելով՝ տէրութեան գէմ ապստամբեր է. և Մանրավանից մօտ Արածանիի եզերքը գտնուած ոսպնբլուրի ծայրի բերդէն պատերազմելով՝ վերջապէս յաղթուեր և հնազանդեր է, առանց երկիրը ձեռքէն կորսնցնելու, զոր իր յաջորդներն ալ մինչև Հէրիֆ պէյ (1848) կառավարեցին և լի ու լի լլկեցին: Թէպէտ եղեր են մէջերը Հայասէր և Հայրենիք պաշտպանող քաջ իշխաններ ալ, սակայն շատերն ալ շատ նեղութիւններ հասուցեր են ազգին և ա-

նոր առաջնորդներուն ու եպիսկոպոսներուն և անոնցմէ ոմանց ալ արիւնը թափեր են անմեղ տեղ: Ասոնց վրայ այսչափ մը խօսիլ բաւական համարելով՝ անցնինք քիչ մօլ Պալագցւոց վրայ խօսելու:

Պ Ա Լ Ա Գ Ց Ի Ք

Կ'արժէ որ այս ժողովորդեան վրայ քիչ մը ընդարձակ խօսինք, ըստ հայ պատմագրաց՝ անոր ծագումը. դալթականութիւնը և անցեալ փառքը յայտնելով, նաև հայաստանեայց մատուցած ծառայութիւնները և տուած վնասները, կրօնքը, բարքը, քաջութիւնը, ուրիշ ամեն հնութիւններով մէկ տեղ. և ապա իր ներկայ վիճակն ալ նկարագրենք: Թէպէտ այս ամենը ներհուն անձանց և քաջ գրիչներու գործ է, բայց քանի որ անոնք կը լռեն և իրենց պայծառ գիտութեամբը չեն ջահաւորեր Հայրենեաց միջին խորշերը, մենք անոնց վրայ գէթ ազօտ նշոյլ մը ձգելու չ'զանդաղինք, որպէս զի քաջաց ճանապարհ բացուի:

Պալագցի կոչուած ժողովուրդը կը բնակի Սասնոյ և Խուժայ գաւառները, ուր հաստատուած են մեր հայկազուն Պարոյր թագաւորի օրով ու անոր հրամանաւ:

Ասոնց առաջնորդն ու նահապետը եղած են երկու երիցագոյն որդիք Սենեքերիմ Ասորւոց թագաւորին, Ադրամելէք և Սանասար կամ Սարասար, որոնք ինչպէս Աստուածաշունչի մէջ ալ մէկ երկու տեղով կը պատմուի, իրենց հայրը իր կռատանը մէջ սպաննեցին՝ երբ Երուսաղէմէն կորանքով դարձած և մտադիր էր իր որդիքը կռոց զոհել ու նորէն Երուսաղէմի վրայ արշաւելու, և երկու եղբարք անմիջապէս կը փախչին և ինչպէս Թովմայ Արծրունի պատմիչը կ'ըսէ, բուն գնդաւ կուգան ու Սիմ լեռը կը մտնեն. հոն իրենց աղիւը թողնելով՝ ան-

ձամբ կը ներկայանան Պարոյր թագաւորին անոր պաշտպանութիւնը խնդրելու։ Այս դէպքը Յով. Գաթ. պատմաբանն ալ կը յիշէ Պարուրայ գործոց մէջ. սակայն Խորենացին թերեւ վրիպակաւ մը Պարուրայ Հայր Սկայորդւոյն օրը եղած կը ցուցնէ։

Թովմա Արծ. կը պատմէ թէ Հայկազն Տիգրանին օրով այս գաղթականութիւնը իր հայրենասիրական ու տիրասիրական գործերով մեծ պատիւ գտաւ։ Տիգրանէն, ինչպէս գտած էին նաև Պարոյրի օրով. սակայն իրենց ծայրագոյն փառքը Վաղարշակ Պարթևի թագաւորութեամբը պսակուեցաւ ու փայլեցաւ։ Վասն զի Վաղարշակ Աղձնեաց բղէշխութիւնը որ Հայոց չորս բղէշխական կողմնակալութեանց մէկն ու դրեթէ թագաւորական ճոխութիւն մէր, Սանասարայ տղոց յանձնեց՝ բղէշխական ցեղ մը մէջերնին հաստատելով. և Ադրամիւլէքի ցեղէն ալ երկու նախարարութիւն հաստատեց Արծրունիք և Գնունիք անունով ու զանոնք իրեն պաշտօնեայնեք կարգեց։

Այս Արծրունեաց ցեղն ու Գնունեաց, որ կը բնակէին լստ հաւանականութեան՝ հին ընդարձակ Մասուն գաւառի արևելեան հարաւային մասին մէջ եղած արդի Արծուիք գիւղը, որ հիմա Մօտգանայ մաս կը համարուի, այն մեծ գաղթականութենէն զատուելով Արշակունեաց ատենները՝ բնակեցան Վասպուրականի Տոսք և Առբերանի գաւառաց մէջ, ուր ցայսօր կը գտնուի Գնունեաց հուշակաւոր բնական ապառաժ ծովեզերեայ բերդն, անմատչելին և Անառիկն Ամիւկ։

Այս երջանկայիշատակ նախարարութիւնները ազգին հետ միանալով մինչև 'ի սպառիլ իրենց ազգատոհմին՝ կրօնի և ազգին մեծամեծ ծառայութիւններ ըրեր ու Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ շքեղութիւնը և Հայրենեաց փառքը աւելցուցեր՝ և իրենց անունն անմահացուցեր են

եկեղեցւոյ և ազգային տարեգրութեանց մէջ՝ միանգամայն հայրենեաց երախտագիտութիւնը իրենց ձգելով։ Թէև հռչակաւոր աշխարհաւեր Մերութան մ'ալ մէջերնէն ելած է. բայց բիւրաւոր անուշահոտ վարդերու. մէջ ալ բանի մը փուշ չ'զտնուիլը անհնարին է։

Ազգային պատմութիւն և վարք սրբոց կարգացողներուն յայտնի է Ատովմեանց անվհերք քաջութիւնը և քրիստոնէական համարձակութիւնը Յազկերտ Բ ի օրով և հայաստան հասնելով Աստուածային տեղեամբ զմայլելով՝ իր ծաղկահոսակ որդւովն ու ամբողջ Գնունի գնդով՝ հահատակուիլը։

Նոյնպէս և Արծրունեաց Վասպուրականի մէջ զար ու կէսի մօտ քաջութեամբ թագաւորելը և հայրենասիրական աշխարհաշինութիւնները մինչև Սենեքերիմ, և ապա Սեբաստիա փոխադրուելով՝ այն հայրենասէր ազնիւ ցեղին քիչ ժամանակի մէջ այն տեղ անհետանալը, և միւս ճիւղին ալ իր բնիկ հայրենեաց, Վասպուրականի մէջ սպառելը, զորս շարունակողն Թով. Արծրունւոյ լի ու լի կը պատմէ։

Իսկ Սանասարայ որդիքը որոց յանձնուած էր Ազնեաց բղեշխութիւնը և Միջագետք՝ հարաւային ուրիշ երկիրներով մէկ տեղ, որ Արծրունեաց իշխանութենէն խիստմեծ էր, և իրենց երկիրը ընդարձակ և մարդ. և հայաստանի ամենէն ամուր աշխարհներէն մէկն ալ խիստ բազմաթիւ ու զազանամարտ բնիկ զօրքերով իրենց յանձնուած. կրնային Ագրամելէրի որդւոցմէն շատ մեծ ու օգտակար ծառայութիւններ ընել զիրենք ասպնջականոց ազգին և հայրենեաց, և անով հայաստանի ու իրենց փառքը բարձրացնել։ Սակայն միշտ հակառակը գործած են, միշտ ազգէն հեռու ապրած են՝ առանց սերտ միաբանութիւն մը ունենալու, և միշտ հայաստանի թշնամեաց՝ մանաւանդ Պարսից հրապուրանացը անսալով՝ փառասիրութեամբ վառուած ապստամբութեան դրօշ պարզած են իրենց բարերար ազգի և սլաշտպան հայրենեաց

դէմ, և Հայաստանի թշնամեաց առաջնորդ և գործակից ըլլալով՝ մեծամեծ ու անդարմանելի վնասուց պատճառ եղած են՝ իրենց ապստամբասէր ապերախտ բարքով. ինչպէս կը տեսնուի Ագաթանգեղոսի, Խորենացւոյ, Բիւզանդայ, Եղիշէի և Փարպեցւոյ մէջ. Սրբոյն Տրդատայ, Փոքր Խոսրովու, Արշակայ Բի, Պապայ, Վարդանանց և Վահանանց ատենները, որ միշտ դաւաճան և անկարեկիր գտնուած են ազգիս:

Ասոնք որ Սանասարի անուամբ Սասնեայք կը կոչուին, թէև Սրբոյն Տրդատայ ատենները քրիստոնէութիւնը ընդունեցին, բայց սակայն երբէք կատարեալ պրտուղ մը չտուին ոչ քրիստոնէութեան և ոչ ալ զիտութեան ու կրթութեան: Ոստիկանութեան վերջին տարիները ազգին և Հայրենեաց ծառայութիւն մը ընելու փորձով, կամ ուղիղ ևս լսելով՝ ձախորդ տիրասիրութեամբ արշաւեցին Ապուսիթայ վրայ և զանիկայ Տարօնոյ Մուշ քաղաքին մէջ սպանեցին, իբր բազարատ Բագրատունւոյ՝ իրենց իշխանին վրէժխնդրութեանը համար, որով թէև առ ժամն անուն ըրին, բայց անգութ Բուդայի դալտեան, Բագարատի գերեկիցները շատցնելու և Հայաստանը արեամբ ողողելու պատճառ եղան՝ իրենց անմիտ խռովասիրութեամբը:

Բագրատունեաց թագաւորութեան վերջերը ասոնց վրայ կ'իշխէին Սասնոյ Մամիկոնեան մեծ իշխանները, Թոռնիկ, Ճորտուանէլ և Վիգէն, որ կը նստէին Սասնոյ արևմտեան հիւսիսային սահմանը Աշմուշատ քաղաքը: Տիգրան և Ապլասաթ ալ որ Ռուբինեանց դարուն սկիզբները և անոնց նիզակակից էին, այս Սասնեաց Հայ իշխանները ըլլալ կ'երևին: Թով. Արծ. պատմիչը զասոնք գռեհք Ասորոց, Մեկնազէնք և սուրհանդակք Խուլթայ կը կոչէ՝ Ապուգիթի պատմութեան մէջ, զոր Յովսէփ կամ Յուսուփ կ'անուանէր, երես 134. ուր և իրենց բարբը,

կեցութիւնը և այլն կը նկարագրէ լիովին. և հիւրասէր, գաղանաբարոյ, արիւնարրու, բարբ և խօսք խրթնի՝ կըսէ: Յով. Կաթողիկոս ալ Աղխատրոյզ բնակիչը կ'անուանէ զասոնը. և այս յատկութիւնները իրենց վրայ ցարդ անփոփոխ կ'երևին:

Ասոնց արդի վիճակը ետեղակալ գիւղաբնակ են ցլրաստանդ, և կոշտ երկրագործութեամբ կ'ըզբաղին միայն կորեկի և կըլկըլի տեսակներ կը մշակեն և կ'ուտեն:

Ասոնց հին անունները որ Սասնեայք և Խոյթք էր, հիմա իրենց չ'պատկանիր, Սասնցի կը կոչուին Սասնոյ քրդեր և Խութեցի կը կոչուին միայն Խութայ քրդեր. իսկ իրենք ինքզինքնին կը կոչեն Պալաքցի, ինչպէս նաև ամեն ազգեր ալ: Պալաք այս երկրի բարբառով (Ալաճա)՝ ըսել է, և այս անունը Պալաքցւոց գրուելուն պատճառը կը կարծուի թէ իրենց կրօնական վերջին հանգամանքէն առաջ եկած պիտի ըլլայ, որովհետև հայը կը կարծէ թէ Պալաքցին Քուրդ ու Մուսուրման է. Քուրդն ալ կը կարծէ թէ՝ հայ ու ծածուկ քրիստոնեայ է. ահա իրենց այս կրօնական անստոյգ վիճակի նկատմամբ Պալաքցի (Ալաճա) կոչուած պիտի ըլլան կամ Ադրամիլէք բառի Միլէք մասէն. և ոչ թէ՝ ինչպէս իրենք առանց բան մը գիտնալ և յայտնելու այլ ընդայլոյ կ'առաջադրեալն իրենց նախնիքը երկու պալաք սկունդ համարելով:

Պալաքցիք 11 ցեղերու կը բաժնուին, որք են Պարցիք, Չախլոքցիք, Չեկոյեանք կամ Շէկոյի տուն, Մուսեցիք, Զարարցիք, Նորչէնցիք, Սառմըցիք, Իսրամցիք, Ճալալցիք, Աղապոյ տուն և Փսենոյ տուն. որոնք ամենը մէկէն 2000 ընտանիքէն աւելի են. և դարձեալ Խոյթ և Սասնոյ սահմանակից՝ անոր արևմուտքը Խարդանք ¹⁾

¹⁾ Խարդանք գաւառը Մուշ չէ, Տիգրանակերտի կուսակալութեան և սերթ լիվային կը պատկանի:

(Արզն) գաւառներու մէջ Հայոց հետ խառն կը բնակին. և 11 ցեղը 11 իշխող հին տներու կը հնազանդին:

Պալարցւոց քրիստոնէութիւնը ձգելուն պատճառը այսպէս կը պատմուի: Վերջին դարերս այս երկիրներու մէջ քրիստոնէութեան տկարացած ատենը այս ժողովուրդը, ինչպէս ուրիշներն ալ, տիրող բռնաւորներէն ստիպուելը է կամ իր կրօնը և կամ իր զէնքն ու ազատութիւնը ձգելու, և ինչպէս իրենք աւանդութենէ առնելով կ'ըսեն, թէ «մեր նախնիք զէնքը չեն ձգած՝ ազատ մնալու փափագով, և առ երեսս կրօնքը ձգելու են՝ զանիկա ծածուկ պաշտելու և վտանգէ ազատուելու յուսով»: Բայց սակայն անոնց այս յոյսը 'ի դերն ելած է ժամանակին սաստիկ հալածանաց և խստութեան պատճառաւ. թէև մոլլաներէ և շէյխերէ ազատուելու են վերջապէս, բայց քրիստոնէութենէ ալ զրկուելով՝ անկրօն մնացած են ցայսօր, բարոյապէս և նիւթապէս ալ խիստ ողորմելի վիճակի մէջ:

Եւ ինչպէս շատերը կը պատմեն, ասոնց այս թշուառութեան մէկ մեծ պատճառն ալ Հայ քահանայից տղէտ աններողամտութիւնը եղած է. որոնք այս վշտակիր ժողովրդեան ձայնին մտիկ չ'ընելով հեռու կը փախչին եղեր, եկեղեցւոյ փրկարար խորհուրդները անոնց իբր անարժաններու մատակարարել խնայելով՝ անգամ մը առ երես ուրացած ըլլալնուն համար: Բայց սակայն հեռու փախչելով ալ չ'էին ազատեր. վասն զի այս թշուառ սրբտաբէկ ժողովուրդը շատ անգամ շատ քահանաներէ զինու բռնութեամբ պահանջեր է այն հոգևոր մխիթարութիւնները, զոր իրենք կը զլանային՝ սիրով մատակարարել. և մկրտութիւն, ննջեցելոց յիշատակ և այլն կատարել տալէ զկնի՝ իբրև նուէր մոմ, բամբակի մանած և այլն տալով՝ տեղերը կը դարձնէին զանոնք: Այս սովորութիւնն ալ վերջերս դադարել սկսած և իսպառ վերջանալու մօտ է:

Իրենց երկրի սահմանակից տեղեր և երկրին մէջ գտնուած ամեն վանքերուն՝ մանաւանդ Մշոյ սուրբ Կարապետի, Գոմաց և սուրբ Աղբերկայ վանորէից մատաղացու և ուրիշ նուէրներ առատ կը նուիրեն:

Կը պատուեն Հայոց ամեն շէն և աւերակ եկեղեցիք և եկեղեցականները: Սուրբ Աղբերիկը և Գոմաց վանքը իրենց հայրենի վանորայքը համարելով՝ յաճախ ուխտի կ'երթան բազմութեամբ. եկեղեցւոյ մէջ պատկառանօք և լուսթեամբ կը կենան. խաչահամրոյր սրբոց մասանց, ընծայարեւութիւններ և մատաղ ալ յաճախ կ'ընեն: Մարաթու լեռն ալ, ուր աւերակ վանք մը կայ, մեծ բազմութեամբ ուխտի կ'երթան Հայոց հետ մէկ տեղ:

Ուրիշ կերպով մ'ալ կը պատմեն ասոնց քրիստոնէութենէ հտ կենալը: Մարաթու լեռան ստորոտը Հաթնու աւերակ վանք մը կայ. ասոր վանահայրը Պալաքցւոց նախահայր Պետոն (կ'երևի թէ միայն Պտրցւոց նախահաւն ըլլայ, և ոչ թէ ամբողջ Պալաքցւոց), օրինազանցութեան մը պատճառաւ եօթը տարի բանադրանաց տակ կը պահէ: Յիշեալ Պետոն վանահօր աններողամիտ ընթացքէն յաւատարմելով իր եօթն որդիներով իբր Մահմէդականութեան կը դիմէ, ու վերջը արդի անկրօն վիճակին մէջ կը մտնեն:

Այս ամեն ցեղերը որքան որ քրիստոնէութիւնը ձգեր են, այսուամենայնիւ մահմէդականութիւնն ալ ընդունած չ'են. ոչ թլփատութիւն ունին, ոչ աղօթք, ոչ ծոմապահութիւն և ոչ ուրիշ ծէսերու կատարում: Միայն թէ այս քանի տարուանս մէջ՝ իրենց մեծերէն ոմանք 'ի հաճուկս կառավարութեան սկսեր են իսլամութեան մօտիկութիւն մը ցուցնել՝ իրենց ապստամբ դրութեան մէջ պատիժէ ազատ ըլլալու նպատակաւ: Թէև իրենց կողմերը գտնուած չէյսերն ալ բաւական ջանք ունին այս ժողովուրդը Իսլամ ընելու, բայց ժողովուրդը անտարբեր է: Պալաքցիք

շատ անգամ քուրդ Աշիրներու հետ մեծամեծ կռիւներու բռնուած են ու կը բռնուին. և որքան անհաշտ թշնամի են քրդաց հետ, այնքան աւելի սիրով և համակրութեամբ կը վարուին հայոց հետ. միայն թէ իրենց մէջ եղած հայերէն (խաֆիրութիւն) կ'առնեն՝ ինչպէս որ քրդերն ալ, և եթէ մէջերնին վէճ մ'ալ պատահի՝ միայն այս պատճառաւ կ'ըլլայ: Վերջապէս հայութեան ամեն ինչ, (կրօնք և այլն) Պալաքցւոց հաճելի կ'երևի՝ բաց ի ստրկութենէն, որուն անունէն իսկ՝ խիստ կը խորշին վայրազ ազատասիրութեամբ մը:

Պալաքցւոց ազգային անունները հայերէն և քրդերէն անուններով ալ խառն են. զօրօրինակ, արական անունները՝ Ֆէրհա, Տօկուշ, Պոզօ, Քոլօս, Տահլէ, Հիկոյ, Աղապօ, Արապօ, Խըշօ, Օսէ, Մ'նօ, Խշօ, Մելօ, Հարօ, Աէլօ, Աէլիլ, Պշար, Թելի, և այլն: Իւրաքանչիւր որ իրենցմէ երկու լեզու քաջ գիտէ ու կը գործածէ. Արաքերէն և հայերէն. Քրդերէն ալ շատերը գիտեն: Ասոնց հայերէնը խիստ թանձր բարբառ մ'է. խիստ արագախօս են և բառերը սաստիկ շեշտելով ու կրկնելով կ'արտասանեն:

Բարբով ու կազմուածքով, զգեստով ու զէնքով, հարստութեամբ և տնական կեանքով լեռնական Աշիրներէն քիչ կը տարբերին. սակայն անոնցմէ պարզամիտ են և բաւական ալ հիւրասիրութիւն ունին: Ամենքն ալ քաջ պատերազմող են. բայց ձիալցի ցեղին րաջութիւնը, մանաւանդ արիւնախանձ զազանութիւնը և առ եղբարս իսկ վայրենական անգթութիւնը չափազանց է: Տէրութեան զօրք չ'են տար տուրք ալ գրեթէ նոյնպէս:

ԴԻԼՈՒՄՔ ԿԱՄ ԴԵԼՄԻԿՔ (ԶԱԶԱ ՔԻՒՏ):

Պալաքցիներէն ետքը կուգայ այս ժողովուրդը, որ Մշոյ լիվայութեան միայն՝ արևմտեան գաւառաց՝ Խանտ-

րէզի, Վարդոյի և Խնուսի արեւմտեան ծայրերը կը գտնուի քանի մը հարիւր տուն։ Ասոնք այս կողմերու Հայերէն Տըմըլիկ կը կոչուին։ քիչ տեղ քրդերու հետ խառն կը գտնուին։ և իրենց բազմութիւնը այս սահմանէն սկսելով՝ քանի դէպ 'ի Փոքր Հայր յառաջանայ՝ այնքան կը շատնայ և մինչև Սիբաստիոյ ու Կեսարիայ մօտերը կը հասնի։ Կեղի, Խուզուլջան, Չար Սանճար, Տերսիմ և Տուժիք բնակող քրդերը գրեթէ ամենն ալ այս ազգէն են։ Կրօնքով ալ ընդհանրապէս (Մուս-Սոյնտըրան) աղանդաւոր են, քիչ ալ Իսլամութեան դարձածներ կը գտնուին։

Այս ժողովուրդը Տելմաստանցի է՝ Դեհրանի մօտ։ րէն այս կողմեր գաղթած։ և ինչպէս կ'երևի Տուզըիլի արշաւանաց ժամանակէն սկսելով։ Ազգային հին պատմագրաց մէջէն միայն Թով։ Արծրունի կը յիշէ ասոնց անունը, որ իր ժամանակները սկսեր էին Հայաստանի հարաւային կողմերը արշաւել ասպատակել, և որոնց վրայ Արծրունիք մեծ յաղթութիւն մը տարած են։ Տըմըլիկներ ինքզինքնին Տըմըլի կ'անուանեն, և զՔրդերը Քրդոսի կը կոչեն։

Ասոնց լեզուն Քրդաց ու Պարսից մէջ տեղն է, և աւելի մօտ Պարսից լեզուին։ խիստ համբերատար, չարքաշ և առանձնասէր են, որով երկար առեն կրնան համբերել լեռները իրենց այծերու առանձնական գոմերու մէջ՝ ամբողջ ձմեռը միայնակ անցնելով։ Նոյնպէս լեռները օրերով կ'ըսպասեն ամառը՝ աւազակութեան որս մը ձեռքերնին ձգելու։

Իրենց գիւղերը փոքրիկ և բնակութիւննին ալ շատ տեղ ցիրաստանգ է։ տները ամենողորմելի և մերկ 'ի կահ կարասեաց։ զգեստնին ամենախեղճ, ցնցոտի և կիսամերկ՝ թէ արանց և թէ կանանց, կերակուրնին վայրենական և խեղճ։ իրենք անասնաբուծութենէ և խաշնադարմանութենէ զատ՝ և ոչ բանի մը յարմար։ երկրագործութեան մէջ ամենաբիրտ, միմիայն կորեակներու և

կըլըլններու տեսակներ կը մշակեն և կուտեն:

Բնութեամբ լեռնասէր են և ազատասէր և աւազակաբարոյ. և կարի թանձրամիտ: Ասոնք ալ երկու մեծ խումբերու կը բաժնուին՝ Աշիրներ և Ըրայէներ: Աշիրները շատ մը ցեղերու կը բաժնուին, և իրենց մէջ իշխող հին ցեղեր ունին, և անոնց կը հնազանդին ամեն բանի մէջ, մինչև իսկ տէրութեան դէմ պատերազմելու ալ. ինչպէս են Տէրսիմ և Տուժիք գաւառներու բնակիչք:

Տմրլիկը ընդհանրապէս լեռնարնակ ըլլալով ձիավար-
թութիւն չ'ունին բնաւ, զէնքերնին մէկ հրացան և մէկ սուր է, ասպար մը ու քրդական դաշնակ մ' ալ կը գրտնուի միայն այս կողմերը բնակողներուն քով: Իրենք յանդուգն և յամառ կռուողներ են. շատ անգամ փոքրիկ բանի մը համար կեանքերնին վտանդի մէջ կը դնեն՝ առ աղբատութեան և կարօտութեան, որուն գրեթէ ամենքն ալ ենթարկուած են:

Իրենց բովանդակ հարստութիւն սև այծերու վրայ է. և հարուստ համարուածները մէկ երկու հարիւր այծ կ'ունենան. և անոնց իւրը, պանիրը, թանհատը, մազը, կաշին և ուլը ծախելով ապրուստ կ'ընեն:

Այս այծերը դարմանելու համար ձմեռը առանձին գոմերու մէջ կը բնակին ամայի և ձիւնախաղաղ լեռները, շարաթիւերով մարդոց և իրենց տանը երեսը չ'տեսնելով: Այս գոմերը շինուած են մանր երբեմն ալ մեծ ու բարձր քաղնի անտառներու մէջ. ամառը անոնց թաւ ոստերը կը կտրեն դեղին դիզեն, և ձմեռը այծերուն կեր կ'ուտան. և եղանակը (օգի) անոյշ օրերն ալ պրակի մէջ կը թողուն որ կոնտ (ծառի կեղև) կըծեն և ուտեն: Այս պատճառաւ ընտրած են ասոնք ալ, ինչպէս և քրդեր, լեռնական կեանքը և կարի սակաւապէտ ու բարօրութեան անճաշակ կենօք կ'ապրին՝ մարդկային ամեն վայելչութենէ և բարեկեցութենէ հեռի: Այսչափ մը Մշոյ լի-

վայութեան վրայ ընդհանրապէս խօսելնիս բաւական համարելով՝ տեսութիւններն ամփոփենք և դառնանք բուն իսկ մեր նպատակին՝ Տարօնոյ դաշտը և անոր Մուշ քաղաքը կարելի եղածին չափ մանրամասնաբար և ճշտիւ ստորագրել, և վիճակագրել անոնց մէջ եղած ազգային կեանքը:

ԲՆԱԿԱՆ ԴԻՐԲ ԵՒ ԶԵՒ ՏԱՐՕՆՈՅ ԴԱՀՏԻՆ.

Տարօնոյ գաւառը (Մշոյ դաշտ) ընդարձակ և խիստ տափարակ և հարթահաւասար գաշտ մ' է, արեւելեան հարաւէն ուղղապէս արեւմտեան հիւսիս ձգուած ու երկնցած, իր երկու գլուխներն ալ դրեթէ ուղիղ անկիւններով կը տրուած և չորս կողմն ալ ուղղագիծ. երկարութիւնն է 20 հասարակ ժամի մօտ. իսկ լայնութիւնը անոր մէկ հինգերորդէն աւելի ¹⁾:

Արեւելեան ծայրին բարձրութիւնը ուսկից Մեղրագետ կը բղխի, 3500 ոտքի մօտ կը համարուի Սև ծովու երեսէն. իսկ արեւմտեան կողմանը՝ ուր է Եփրատայ բազմաստիճան սահանքը, 3000 ոտք:

Տարօնոյ դաշտը իր շրջակայ դաշտերու և երկիրներու հետ հեշտեալ հաղորդակցելու համար՝ չորս Բերան կամ Անցք ունի՝ լեռնային խտրոցներէ ազատ. Առաջինն է Գրգուռայ հարաւային ստորոտի դաշտաբերանը, Տարօնոյ դաշտի հարաւային արեւելեան անկիւնը՝ որ երկու ճիւղի կը բաժնուի, մէկը երկու ժամի չափ դէպ 'ի հարաւ երթալով՝ կը հասնի Սալնոյ ձորոյ Բաղէշ քաղաքը, և անկէ կը հաղորդուի Աղձնեաց հոշա-

1) Տարօնոյ գաւառին՝ շրջակայ երկրացիք Դաշտ անունը կ'ուտան. և Դաշտ ըսելով Տարօնոյ գաւառը կ'իմանան. նոյնպէս քաղաք ըսելով ալ Բաղէշը:

կաւոր Գելեսուրի (Ասորւոց ձոր)։ Իսկ միւսը Գրգուռայ ստորոտէն երկու ժամ դէպ յարեւելս երթալով կը հասնի Բզնունեաց ծովու արեւմտեան ծայրը Դատուան և Թուխ գիւղերը։ Բ. Անցքն է Դաշտի հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը, ուսկից Արածանի գետը կը մտնի ՚ի Տարօն՝ Հարքէն գալով, և ուր (2ար-Պուհուրի) գետը արեւմուտքէն գալով կը խառնուի Արածանւոյ։ Այս անցքով դէպ ընդ-արեւելս խոտորելով՝ Տարօն կը միանայ Հարքայ արեւմտեան (Խանտրէզ) վիճակին. իսկ դէպ ՚ի հիւսիսային յարեւմուտս ուղղակի երթալով՝ Վարդօ գաւառին հետ։ Գ. Անցքն է Դաշտի արեւմտեան միջավայրը Խարապէք գիւղի դաշտաբերանը՝ որ Գէտուկ կ'ըսուի, որմով Տարօն հաղորդուած է Հաշտենից Պալունեաց (Պօկլան, Մէնիշկութ) վիճակին հետ, և ուսկից կը բանին Բալուայ և Գարբերդի կարաւանները։ Իսկ Դ. Անցքը Դաշտի արեւմտեան հարաւային անկիւնը, Եփրատայ կարկաջասահ հասանքին գետափնեայ Անցքն է, ուսկից որոտագոչ Եփրատի հետ Տարօնոյ դաշտն ալ նեղ անցքով մը կը հաղորդուի Հաշտենից Գթուիճ (Գինճ) լեռնային վիճակին. Այս մեծ ու լայնածաւալ դաշտը ունի և շատ մը առատաջուր ձորեր ալ, որոնք լայնաբաց դաշտաբերաններէն 2—3 ժամ կը բարձրանան դէպ ՚ի լեռները, և ունին իրենց մէջ շատ մը փոքրիկ գիւղեր ու բարեբեր հովիտներ։

Դաշտի շուրջը կը պարսպեն գօտեոր լեռներ, արեւելքէն Գրգուռ և Նեբրովթեան բարձր լեռները, հիւսիսէն (Քօսուրայ և Խանտրէզի) լեռները. արեւմուտքէն Քարկէոյ լեռը՝ Արածանւոյ պտոյտի մէջ. իսկ հարաւէն բազմագօտի Տօրոսի սեմական բարձր լեռը՝ մինչև Սալնոյ ձոր։

Տարօնոյ վայելչագարդ և գեղեցիկ դաշտը ունի և կարի գեղեցիկ սրտաբաց ու ընդարձակ հորիզոն մը. և ամպերէ շատ անգամ ազատ, պայծառ և աստեղաղարդ երկինք մը։

ՕՒ ԵՒ ԿԼԻՄԱՅ.

Տարօնոյ դաշտի և իր շրջակայ լեռանց օդը խիստ առողջարար, մաքուր և պայծառ է, բայց ամառը շատ չոր. վասն զի խիստ քիչ տարի ամառը անձրևային կ'ըլլայ, և երբեմն ամառնային արևադարձէն մինչև Հոկ. վերջերը հազիւ գոհացուցիչ անձրև մը կը տեսնուի, և ասիկա ինչպէս ըսեր ենք մեծ ծովերէն հեռու գտնուելուն պատճառաւ է:

Տարօնոյ դաշտը աստեղական բարեխառն կլիմայի տակ կը գտնուի արդարև. բայց իր տեղական կլիմայի աղնուութեամբը մեծապէս կը տարբերի իր վիճակակից շրջակայ դաշտերէն. վասն զի անոնցմէ ցած և աւելի հարաւային դիրք մը ունենալով՝ շատ անգամ անոնցմէ բարեխառն ձմեռներ ալ կ'ունենայ. և անոնց մէջ չ'սնանող բոյսերը՝ իր մէջ ազատ սնունդ կ'առնուն ու կ'աճին:

Այս դաշտիս մէջ տարուան չորս եղանակները խիստ կանոնաւոր կերպով իրար կը յաջորդեն: Գարունը ընդհանրապէս Մարտի առաջին օրերը կ'ըսկսի: Յունիսի կեսէն ետքը՝ ամրան տաքութիւնը երևան կ'ուզայ, որ կ'ըսկսի դաշտը տաք մշուշով մը ծածկել. Օգոստոսի վերջին օրերէն յամրաբայլ աշունը դանդաղ առաջ կ'երթայ. իսկ ձմեռը՝ ընդհանրապէս դեկ. առաջին օրերէն իր մառախլածին սաստկասառոյց թիւերը կ'ըսկսի գետերու վրայ տարածել. և հետզհետէ լեռներն ու դաշտերը սպիտակ օթոցով մը հաստատապէս ծածկել: Եւ իր սաստիկ կետը Յունվարի առաջին օրերէն մինչև Փետր. 20-ը կը հասնի. և այս միջոցին մարդիկ գետերու վրայէն կ'երթեկեկն ձիւրով և ուրիշ կենդանիներով, բաշխիրներով, դահուկներով և ասորով գրեթէ մէկ կանգունէն աւելի թանձր սառերու վրայէն անց ու դարձ ընելով:

Երբեմն կը պատահի որ ձմրան և գարնան եղանակները այս գրուածներէն 15—20 օրուան չափ կը յետաձգեն կամ կը կանխեն: Այս միայն փորձուած է որ ձմեռը կանխած ատեն՝ գարունն ալ ընդհանրապէս կանուխ կուգայ:

Տարօնոյ դաշտի ձմեռը 3—4 ամիս է ընդհանրապէս. և դաշտի ձեան թանձրութիւնը ընդհանրապէս 2—5 թիզ, իսկ լեռները գրեթէ կրկնապատիկ, և ալ բարձրը ալ աւելի ¹⁾: Կան տարիներ ալ որ ոչ դաշտը ձիւն կը բռնէ և ոչ գետը սառոյց. ինչպէս եղաւ 1852 և 1873 թուականաց սկիզբները: Բայց պէտք է յիշել որ հոկտ. 25-ի և նոյ. 10-ի շուրջերը շատ անգամ սաստիկ փոթորիկներ կ'ըլլան, և երբեմն լեռները ձիւն կը նստի և կը մնայ. և նոյ. 20-ի շուրջն ալ դարձեալ փոթորիկ մը կ'ըսպասուի, եթէ դաշտը ձիւն չ'ընեց՝ կը մնայ դեկտ. 10-ի և 25-ի շուրջի փոթորիկին, եթէ այն կէտերն ալ անցան և օդը բարեխառնէ, այն տարին ըստ փորձոյ՝ շատ անգամ բարեխառնութեամբ կանցնի. երբեմն ալ պատահած է որ ձմեռը յունվարէն սկսելով սաստկացեր և երկարացեր է:

Ծերերէն ումանք իբր բաջափորձ կը հաւաստեն թէ նոյ. ամսոյ մէջ եթէ դաշտը ձիւն նստի մնայ, նոյեմբերի վերջին քանի օր որ կայ՝ ապրիլէն այնչափ օր ելլիլէն հտըրը ասոյա դաշտ կը սկսնայ:

¹⁾ Կան պատմողներ, որ ասկէ իբր 65 տարի առաջ դաշտը 16 թիզ ձիւն եկեր է Մուրատ փաշայի օրով: Զիւն շատ եկած և ձմեռը սաստիկ ու երկար եղած տարիներ գարնան մօտիկ կարմիր ձիւն կը տեղայ և ձիւնը կը փճացընէ: 1849 և 1874 թուականի ձմեռներն ալ կարի սաստկածիւն և երկարատեւ եղան. ձեան թանձրութիւն 10 թիզէն շատ էր՝ դաշտի արեւմտեան մասերուն մէջ, ուր ամեն տարի սովորաբար միւս կողմերէն աւելի կըլլայ ձիւնը:

Քառասնօրեայ ձմրան մէջ (ջրլին) անձրի գալը ձմրան ծանրութեան ու երկարութեան նշան կը համարին, և կըսեն (ջլին) լաւ է արիւն գայ՝ քան թէ անձրի. երկար սլաղլու-լակներն ալ ձմրան սաստկութեան և երկարութեանը նը-շան կը համարին: Նոյնպէս և ձմեռը արեւելեան քամի փչելը: Ձմեռը ծանր տարիներ գարուն մօտ ժամանակ-ներ կարմիր ձիւն կը տեղայ՝ մանաւանդ լեռները. այնու-հետեւ անձրի կուգայ. յետոյ ձիւնը պարզով կը սառի ա-մուր և զուարճ կըլլայ, և ձեան վրայ ձիւով խոկ ամեն կողմ կրնայ համարձակ երթացուիլ քանի որ արեւ տաք-ցած չէ. խոկ արեւը տաքցածով՝ ձեան երեսը բիչ մը կը կակղնայ, սակայն թիզ մը վարը վերոտին խիստ ամուր է: Ձմրան ձիւները ընդհանրապէս անձրեւով և հարաւա-յին քամիով կը հալին. երբեմն կը պատահի որ մէկ օ-րուան մէջ անձրեւն և քամին մինչև վեց թիզ թանձր ձիւ-ները կը հալեցընեն. և յանկարծական հեղեղներով դաշ-տին չորս կողմը կը ծածկուի և Արածանին ծովու կեր-պարանք կառնէ:

Տարօնոյ դաշտի դարնան սեւութեան կարապետը ա-մեն տարի դաշտի հարաւահայեաց լեռնոտներէն մանա-ւանդ Չխուրայ շամբի եզերքէն սկսելով դէպ ի հարաւ և յարեմուտս կը յառաջանայ և այս կերպով 8—10 օր-ւան մէջ բոլոր դաշտը կը սննայ: Այս սեւութեան դաշտի բարձր կողմէն սկսելուն պատճառ կրնամք համարել շամ-բի և անսր մերձակայ Բզնունեաց ծովու չորիացման խո-նաւութիւնը և Բաղիշոյ արդէն սկսած ցորեն փչող տաք հարաւը:

Դաշտ սկսածով անմիջապէս կըսկսի կանանչանալ. լեռ-նային գիւղերն ու սուրբ Կարապետի և սուրբ Յովհան-նու վանքերու շուրջն ալ 8—10 օրէն ետքը կը սննան ու կը կանանչանան:

Ապրիլ մէկէն զկնի կըսկսին օդեր քաղցրանալ: Ապ-

րիլ 10 ին ընդհանրապէս դաշտի մէջ առատ արօտ կը լայ, մանաւանդ եթէ աշունը շատ անձրի եկած և խոտերը աշնանէ կանանչացուցած ըլլայ:

Նորատունկ թթենիք դաշտի մէջ ապրիլ 15-ին լաւ կը պտկին (կարթննան), իսկ սուրբ Կարապետի վանք 25 էն ետքը:

Ապրիլ 5-ի, 17-ի, 25-ի, մայիս 14-ի, և յունիս 10 ի օրերու շուրջը նշանաւոր փոթորիկներ կըլլան ընդհանրապէս. և այս փոթորկի օրերու առաւօտեան ջերմութիւն բաց օդի մէջ կ'իջնայ ըստ Ռէօմիւրի 4 — 0°-ի, և լերանց ծայրերն ալ բաւական ձիւն կ'ուզայ, և ոոյն ամսոց մէջ բաւական ալ կարկուտ կը տեղայ. վասն որոյ ապրիլի փոթորիկներուն ծխախոտի հայրն փափուկ և դիւրազգած տունկերը բարձր ու ցուրտ հողմային տեղեր կրնան վընասուիլ, եթէ շուտ ցանուած ըլլան:

Տարօնոյ և իր շրջապատ լերանց գարունը՝ մանաւանդ մայիսը խիստ դալարագեղ գեղեցիկ և զուարճալի է. բայց սակայն յունիս ամսոյ սկիզբները բովանդակ ընութիւնը մանաւանդ լերանց վրայ հայետցք մը ձգուած ատեն, խիստ սքանչելի տեսարան մը կ'ընծայէ այստեղ. Օդերը ջինջ դով ու պայծառ են, լերանց ու դաշտի ծաղկազարդ և գունագեղ վայելչութիւնը հրապուրիչ, սքանչելի են բազմաթիւ սահանքներու խօշիւնը և կարի ըսքանչելի արծաթափայլ սրարշաւ ուղիներու կարկաշն ու խոխոշը, որ ամեն կողմերէ կը լսուի. նոյնպէս և գեղափայլ անթիւ թռչնոց քաղցրահնչիւն դայլայիկը՝ նորափթիթ ծառոց և ծաղկանց մէջ. նաև գիշերները աստեղազարդ չբեղ երկնից պարզ և ջինջ պայծառութիւնը և ցերեկը կանաչազարդ դաշտերու երվներանգ գեղեցկութիւնը մարդուն սիրտն ու միտքը միանգամայն կը պարարեն և կըսքանչացնեն:

Դաշտի մէջ գարուն շուտ եկած տարիներ (մարտ

1—10) խոտեր մայիս 20-ին կըսկսին քաղուիլ, մանա-
ւանդ գարունը քիչ մը երաշտ եղած ատենը. իսկ գարի-
ները յունիս 10-ին կը քաղուին: Ամեն տեղերէն շուտ
քաղի կըսկսին դաշտի հիւսիսային լեռնոտները եղած գե-
ղեր՝ արեգդէմ ըլլալուն համար. ինչպէս են Արդերթ, Ադ-
ջան, Ապլահար, հացիկ, ևայլն գիւղերը:

Սուրբ Կարապետի վանքի ամառան ջերմութեան
բարձր աստիճանը (յուլիս 15-էն ետքը) Ռէօմիւրի 40°-էն
վեր դժուար կ'անցնի՝ կէս օրուան արևի մէջ մէկ մար-
դաշափ բարձր կախելով ջերմաչափը: Իսկ դաշտը բանի
մը աստիճան աւելի ջերմութիւն ունի, և գրեթէ միշտ
թանձր մշուշով մը ծածկուած է՝ ամառան կէս օրերէն
ետքը: Տարօնոյ երկրին ջերմութիւնը աւելի բարձր աս-
տիճաններու կրնար հասնիլ և հեղձուցիչ իսկ ըլլալ՝ նկա-
տելով իր դաշտին ընդարձակութիւնը, ուր արևուն ջե-
ռուցիչ ճառագայթները մեծ եռանկիւն կը բանան, նոյն-
պէս ծովու երեսէն շատ բարձր չըլլալը և խոնաւ ան-
տառներ ու ընդարձակ լճեր չունենալը. սակայն ամառը
ամեն օր մինչև ցերեկոյ հոն փոփոխակի հնչող քաղցր
հողմերը և զեփուռները ասոր արգելք կըլլան. զոր իր
տեղը պիտի խօսիմք: Ջերմութեան այս բարձր աստիճա-
նին մէջ մարդ կրնայ արևու մէջ բանի մը ժամ թեթիւ
չալժումներ ընել՝ գրեթէ առանց քրտննելու, և այս՝ օ-
դին չորութեանը պատճառաւ կը կարծուի: Ամենէն չոր
ու ջերմ տարիները զազպէն իջած տարիներն են, որ
ժանկ ալ կը պատճառէ ցորեններուն և կը վնասէ:

Օգոստոս 10-էն զկնի անմիջապէս ջերմութեան աս-
տիճանը կը փոփոխուի, և բանի մը աստիճան կը պակ-
սի յանկարծ՝ բանի մը օրուան մէջ. առանց ցուրտ բա-
մի մը իսկ փչելու կամ փոթորիկ մը ըլլալու. և աշնա-
նային քաղցր ու զուարճալի եղանակները կըսկսին:

Սեպտեմբեր 4—10 մեծ փոթորիկ մը կը պատահի

ընդհանրապէս. և այն առաւօտներ բաց օդի ջերմութիւնը Ռէօմիւրի $4-0^{\circ}$ -ի կիջնայ. և ընդհանրապէս սաստիկ հիւսիս կփչէ. որ երբեմն դաշտի մէջ իսկ ծխախոտ եռոյն սառուցանելով՝ երկրագործութեան մեծ միասնեւ կպտաճառէ. սակայն փորձուած է որ այս ցուրտ քամոյ չառած տեղերու բոյսերը կրնան քիչ մը ապահով համարուիլ ու չվնասուիլ:

Այս փոթորիկներ անցնելէն հետք դարձեալ բազմաթիւ եղանակներ կը շարունակուին. և կէս օրի արեւու ջերմութիւն բաց օդի մէջ Ռէօմիւրի 35° -ի կը հասնի շատ անգամ. (ջերմաչափական փորձերը միշտ բաց օդի մէջ և քամի չեղած ատեն կամ քամի չառած տեղ մը կատարուած են, ջերմաչափը միշտ գետնէն մարդաչափ բարձրութեամբ ձօղի մը վրայէն կախելով): Սակայն առաւօտներ քիչ մը ցուրտ կըլլայ և $9-11^{\circ}$ ջերմութիւն հազիւ կը գտնուի. այսուամենայնիւ շատ տարիներ (բացի փոթորիկի օրերէն) մինչև նոյեմբեր մէկը և ալ անդին կրակ վառելու կարօտութիւն չզգացուիր, նոյն իսկ սուրբ Գաբազետի մէջ ալ, որ լեռ՝ ու դաշտէն 3000 ոտքի մօտ բարձր է, և ջրերու երեսն ալ գիշերներ չսառիր մինչև նոյեմբեր մէկն. և նորատունկ թփերիք ալ դեռ տերեւադարձ կը մնան. նոյնպէս քանի մը տեսակ ծառեր ալ, ջրերու մօտ գտնուած ընկուզիք եայլն:

Խաչէն գլինի (սեպ. 15) դաշտի բոլոր գիւղեր առատ ցօղ կիջնայ. իսկ լեռներ բնաւ կամ խիստ քիչ քանակութեամբ: Գետեզրի գեղեր ամեն տեղերէն աւելի ցուրտ կըլլան աշնան և գարնան. և անոնց ցօղն ու եղեամն ալ առատ կըլլայ նոյն եղանակներուն: Բոլոր դաշտը և լեռանց ալ սաստիկ քամախալ կամ քամառ չեղած տեղերը գարնանէ մինչև արեւդարձ (յունիո 10) առատ ցօղ կիջնայ. որով ոստին կամ անջրդի արտեր և խոտանձներ լաւ կը բեղմնաւորին և շատ անգամ ջրարբիւններէն առատաբեր կըլլան:

(Գը շարունակուի)

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎԵԱՆ *)

ԺԲ

Արոփեանի գործունէութիւնը Նրեանում:

Տխուր սրտով թողեց նա Թիֆլիզը, անցաւ Գեղարքունեաց լեռները, տեսաւ Սևանի միայնակեաց մենաստանը, ապա Մասիսը, Այրարատ, էջմիածին: Որքան ծանր էր թողնել իւր ազնիւ բարեկամներին, բայց որքան ուրախալի էր ապրել, կեանք քաշել այնտեղ, որտեղ իւր մանկութեան օրերն է անցկացրել, ծծել այն օդը, որ շնչել են իւր հայրն ու մայրը, ազգականները և վերջապէս ազգի նշանաւոր որդիքը:

Հայաստանի սիրտը իւր կանաչազարդ այգեստաններով փռւում է նրա ոտքերի առաջ, հոգին սլանում է եթերային բարձունքները, դիտելու իւր հայրենի երկիրը, աւերակները—որտեղ չբեղազգեստ գշտոյներին փոխարինել են բուերը, փառաւոր պալատներին մամռապատ փլատակները:

Այս տալաւորութիւնները հետզհետէ յետ են մղում նրանից նախկին ծանր մտքերը: Զգացուած սրտով թափում է իւր սրտի ամբարածը «Մուտ ի հայրենիս» ոտանաւորի մէջ ¹⁾:

*) Տես «Առաջ», Բ. տ. գիրք Ա.

¹⁾ Գաւազան զչոր թողեալ պանդխտին
Դիմէ առ քեզ այժմ սիրով կաթոգին,
Որդին կարօտեալ ի գիրկս քո հանգչիլ
Փութա աստանօր մայր իմ թանկադին....

Նրազք և անուրջք՝ տեսիլք և իմ միտք
Քո չէին միթէ մինչև ցարդ հովիտք,
Քո անոյշ լերինք, Քո դաշտք երկնանմանք,
Որոց բուռն սիրով մաշիւր իմ սիրտ միշտ...

Չեն այս իշխանաց ճոխ բնակարանք
Չեն չքոյ, փառաց քարոզ այս տապանք
Բուռն ժամանակին դարձեալ այժմ ի կիր,
Ուր երբեմն փայլէրն վեհից դամարճակ....

Տօնեմ գրի տեսիլ՝ սեղան սրբութեան՝
Տօնեմ, փառաւորեմ զանունդ յաւիտեան,
Փառքդ Հայաստանի, գերաւմբարձդ Մասիս,
Համայն դու ազգաց ուխտի սուրբ արձան:

Չնայած որ մի քանի անգամ եկել էր Արմավանն իւր հայրենի դիւղը, բայց հասարակութիւնը—համագիւղացիք չէին ճանաչել նրան. դեռ նրա ազնիւ սիրտը չէին նկատել, դեռ զնահատելու արժանի ոչինչ չէին գտել, ուստի առաջին անգամներում ընդառաջ զնացողներ չեն եղել, բայց այս անգամ Արմավանը տեսուչ էր գալիս Երեւանի նահանգական գալրոցի. «պէտք է գնալ, քանի որ նա այժմ մեծ մարդ է, նա կարող է մեզ օգնութիւն անել», այսպէս են խօսեցել քանաքեռցիք և մեծ խմբով դիմաւորելու գնացել մօտիկ կայարանը, Ուրախներով ընդունել են և կեցցէներով համբուրուել:

„Հէնց նոյն տեղը կառքի անիւր կոտրուեց և մինչև չինելը մեր քէֆն էր հարցնում“ (Փանաքեռցի). խօսում է նրանց կենցաղավարութեան մասին և իր կողմից խրատներ տալիս ապրուստի, վարուցանքի, այգեգործութեան և առաւելապէս ուսման մասին:

Ապա կառքին հետեւելով մեծ շքով բերել են նորան Փանաքեռ, այդ օրը մեծ բազմութիւն էր հաւաքուել տեսնելու իրենց հայրենակցին և նրա այլազգի ամուսնուն, որ ամենից շատ էր հետաքրքրութիւն գրաւել: Նղբարքը շատ մեծ պատուով են ընդունում. մայրը ուրախութիւնից լալիս էր, քանի որ այնուհետև Խաչատուրը պիտի Երեւան մնար իրենցից մօտիկ:

„Իբրև ջերմեռանդ հայ նա գալուց անմիջապէս իւր բոլոր բարեկամներով գնաց Գեղարդ ուխտ“: (Փանաքեռցի):

Մի քանի օրից յետոյ նա թողեց Փանաքեռը, շտապեց Երեւան ստանձնելու տեսչի պաշտօնը: Այն անհուն սէրը, որ նա ունէր դէպի իւր հայրենիքը, այն խանդոտութեան հասած կիրքը, որ միշտ վառել և բորբոքուել էր նրա մէջ սուրբ նպատակի համար, այժմ աւելի ևս մեծ ասպարէզ է գտնում: Նա իբրև անխոնջ մշակ ուսուցանում էր, իբրև անվհատ վարդապետ վարդապետում էր «ոչ որպէս արուեստ ուսուցանէր, այլ իբրև գնդի առաքելաբար աշակերտելոցն տայր»:

Այն յարաբերութիւնները աշակերտների հետ, ինչ որ ունէր Թիֆլիզում, աւելի ևս կապում է այստեղ իւր հոգևոր գա-

Պահեստ միայն հայր, զաշխարհ և զորդիս
Անփորձ անսասան ի կենցաղս յաստիս,
Մի այլ մխեսցեն մեզ հեղհեղք կործանման,
Մի հայր քաղցրագութ՝ յապայն կամ զարդիս:

Սուրբ եկեղեցին մեզ կաթիլք ձեր արեան,
Սուրբ յիշատակ ձեր հոգիք պատուական,
Հիմնադիրք ազգի, փրկիչք աշխարհի,
Հսկայք երկնածնունդք անմահք անվախճան:

(Յիշատ. Պ. Ղօրդան.)

ւակներին հետ: «Աբովեանի դուռն տշակերտների համար միշտ բաց էր, երբ ուզէնայինք կարող էինք գնալ»: (Վ. Խուզարաշ.):

Հանդիսաւոր օրերին, տօներին հաւաքում էր աշակերտներին դպրոց, բացատրում էր օրուայ նշանակութիւնը, ապա փող էր տալիս հասակաւորներից մի քանիսին որ դնան միրգ առնեն, իսկ ինքը միւս աշակերտների հետ միասին դպրոցական ճանապարհորդութիւն էր կատարում դէպի մօտիկ այգիները կամ կարկաշատ Զանգուի գեղեցիկ ափերը: Միրգը բերում թափում էին իրենց առաջ կանաչ խոտի վրայ և հանաքներով ու սրախօսութիւններով ուտում էին: Մրգից յետոյ արգելում էր ջուր խմել: Ապա խաղեր էր սարքել տալիս. աւելի շատ սիրում էր ցատկել:

Այգիների մէջ փոքրիկ ծառեր տեսնելիս—բոյսեր նկատելիս անմիջապէս դրանց մասին էր խօսում, գիւղատնտեսական գանազան հարցեր էր շօշափում և ապա պատուիրում էր որ իւրաքանչիւրը մի հատ հանէ, որպէս զի ուսումնարանի բակում—իրենց մարգերի մէջ տնկեն: Աշակերտները բաժանուած էին խմբերի. իւրաքանչիւր խումբ մի մարդ ունէր, որտեղ ծաղիկներ էին ցանում և ծառեր տնկում: Աբովեանը սովորեցնում էր պահելու եղանակը, խնամելու միջոցները, որքան ինքը գիտէր և լսել էր ուսուցիչներից:

Աւելի յարմարաւոր և գեղեցիկ օրերին տանում էր աշակերտներին Զանգուի մէջ լողանալու, նախօրօք դրուած պատուէրներով: Աշխատում էր որ սպարտացիների նման իւր բոլոր աշակերտները լողանալ սովորեն:

Զմեռ ժամանակ տօներին նոյնպէս չէր թողնում, որ աշակերտները պարապ անցկացնեն. հաւաքում էր դպրոց և կրկին միրգ բերել տալով, ուրախացնում էր. ապա զանազան զուարճալի պատմութիւններ էր պատմում, խրատներ կը տար հեռու կենալ մոլութիւնից, շռայլութիւնից: Բոլորը յափշտակուած լսում էին նրան. (Վ. Խուզարաշեան): ¹⁾

Իւր աշակերտներին բոլորին անուշով էր կանչում և ոչ ազգանունով ինչպէս շատերն արել են և անում են. աշակերտ-

¹⁾ Մինչև այսօր պ. Վ. Խուզարաշ. շատ լաւ յիշում է հետևեալ երկու անեկդոտները:

Մի պերմանացի շատ հարուստ կին ցանկանալով իւր անթիւ գանձերով ուրիշի աչքերը շլացնել, մի անգամ իւր մօտ հիւր մկրդ 3 կնոջ պատուելու համար հրամայում է անագին ծախսել անել և միայն մրգի համար 5000 բ. տալիս:—Դուք առացէք, տղաք, արժէ այդքան փող մխսել միայն մրգի համար, միթէ այդ փողով չէր կարելի մեծամեծ գործեր կատարել, հալիւրաւոր որք տղաներին ուսում և կրթութիւն տալ:—Իհարկէ կարելի է և պէտք է, պատասխանում էին տղաները:

ներն էլ „պ. Աբովեան“ էին կանչում, քանի որ նա պատուիրել էր ոչ մի ժամանակ իրեն վարժապետ կամ վարդապետ չասել:

Նրա մտերմական յարաբերութեան մասին դէպի աշակերտները և խալիֆայական ուղղութեան իսպառ վերացներուն համար ամբողջ քաղաքում հիացմամբ խօսում էին: Հոգևոր դպրոցի աշակերտները տեսնելով որ Աբովեանն այնքան քաղցրութեամբ էր վերաբերում դէպի իւր աշակերտները, բոլորն երանի էին տալիս: Քանի որ խեղճերն ամեն ժամանակ փախախայի հաշուածների տակ այնպիսի օրի էին ընկնում, որ ստիպուած էին լինում չաբաթներով տանը նստել: (պ. Նազար Տէր-Աւետիքեանց):

Բացի իւր աշակերտներից, որ այնքան մխիթարութիւն էին պատճառում, Աբովեանն ունէր մի տղայ և մի աղջիկ (Մօրից կամ Վարդան, Ադօլայիդա կամ Զարմանդուխտ. գերմանական անունները կինն է գրել, իսկ հայկականը ինքը): Նրեխաների համար առանձին կառք էր շինել տուել որ միշտ գրօսներու տանէ: Աղջկան որդուց աւելի էր սիրում (ըստ ասութեան տ. Զ. Բաժակուն), նրան միշտ ուսերի վրայ նստացրած ման էր ածում. գիշերը՝ քնած ժամանակ անգամ գնում էր համբուրում աղջկան և լացացնում. քանի-քանի անգամ կինը խնդրել է, որ երեխային անհանգիստ չանէ, սակայն սիրող ծնողն ուշադրութիւն չէր դարձնում: Մանուկ հասակում երեխաները սովորել էին կարդալ-գրել թէ հայերէն, թէ ռուսերէն և թէ գերմաներէն: Փոքրիկ ոտանաւորներ էր սովորցնում և լաւ արտասանողին պարգև էր տալիս (չէնց այս է պատճառը, որ պ. Վ. Աբովեանի ռուսերէն արտասանութիւնը կատարեալ ռուսական է):

Այդ ժամանակ Նրեան է գալիս Արիխ ճանապարհորդը Ներսէս Աշտարակցու յանձնարարական նամակով Աբովեանի անունով: Վերջինս ընդունելութիւն ցոյց տալուց յետոյ՝ ուղեկցում է նրան: «Պատիւ, յարգանք, ընդունելութիւնք և յօժարակամ պատրաստութիւն մերազնեայց ի մեծէ սկսեալ մինչև ցփռու-

Մի հարուստ ժլատ, որ իւր գլխարկի համար փող չէր տալիս, այլ միշտ փողոցում կամ աղբանոցում ընկածը կը վերցնէր, ունէր մի խիստ շուայ տղայ: Վերջինն ամեն օր խնջոյքներ էր սարքում, հարիւրաւոր մարդիկ էր հրաւիրում և տասնաւոր ոչխարներ, եզներ էր մորթում, քէֆ անելով վատնում հօր ունեցածը:

—Հիմա տեսէք, ահագին կարողութեան տէր մարդը գլխարկը աղբանոցից է վերցնում, իսկ որդին մի քանի տարում ուզում էր հօր ունեցածը ոչնչացնել: Միթէ այդպէս պիտի լինէր հայրը կամ որդին.—Իհարկէ ոչ, պատասխանում էին աշակերտները:

ներս, և ամենայն ուրեք, մանաւանդ ի սուրբ Աթոռն մեր էջմիածին նպաստամատոյց գտանել յամենայն զօրութենէ դիտաւորութեանց այնր գիտնականի՝ անցին անցին անդր քան զչափըն: Միմիայն Տիրահրաւէր չունչ Ձերդ վեհափառութեան բաւական էր ի բորբոքել յամենայն զգայուն սիրտ Հայկազանց զոհել նմա և զկեանս անգամ: Եւ ոչ մի դիտնական ճանապարհորդ նախ քան զսա եգիտ և զտցէ զայս օրինակ եռանդնափոյթ ջերմեռանդութիւն ի կատարումն կամաց քոց՝. (Փորձ):

Բացի Արարատեան աշխարհը մանգալուց նոքա անցնում են սահմանը—Բայազետի և Մակուայ գաւառները:

Արեւել թուրքովն գոհ սրտով հեռանում է Արովեանից, խնդրելով միշտ և միշտ յիշել իւր թանկագին նամակներով:

Քաղաքում հէնց սկզբից Արովեանը յայտնուել էր իբրեւ առաջնակարգ մարդ. ամեն մի նշանաւոր հանդիսին կանչում էին, ուր շատ անգամ չէր գնում ամուսնու պատճառով. վերջինս խոյս էր տալիս խնջոյքներից առարկելով որ լեզուն չի հասկանում. ուստի և նա շատ տեղեր չէր յաճախում, մտածելով գուցէ միայնակ լինելու—իմ և կնոջս անհամաձայնութեամբ կամ անհաշտութեամբ բացատրէին:

Խնջոյքներում դէպքից օգուտ քաղելով խօսում էր հասարակութեան հետ զանազան խնդիրների մասին. աշխատում էր բանալ հասարակութեան միտքը դէպի ուսումն ու յառաջագիւտութիւն: Գերմանացիների նիստ ու կացը, կենցաղավարութիւնը նրա խօսակցութեան մեծ նիւթ էին տալիս: Սեղանի վրայ առհասարակ մի բաժակից աւելի գինի չէր խմիլ: Նթէ ըստ ընդունուած սովորութեան ստիպէին, անմիջապէս կը թողնէր և դուրս կը գար: Իւր այսպիսի չափաւորութեամբ տմենքին գեղեցիկ օրինակ էր տալիս:

Նրբեմն այցելում էր իւր ծննդավայր գիւղը կամ մենակ կամ հիւրերով. երոպացի շատ ճանապարհորդներ մեծ յարգանք են վայելիլ Արովեանց ընտանիքում: Բանաստեղծ Բօդենշդետը շատ գեղեցիկ ընդունելութիւն է գտել. հայկական ընտանեկան մաքուր կեանքը, ամօթխածութիւնը հիանալի գոյներով է նրկարագրում նա:

Գիւղում նա չէր քաշուիլ ժողովրդից. այլ ընդհակառակը միշտ բոլորի հետ շփում էր, խորհուրդներ էր տալիս. ամենքը զարմանում էին նրա այնքան քաղցը բնաւորութեան և բարի խրատների վերայ: Այն գեղեցիկ խօսքերն, այն խրախուսական քարոզներն, որ երիտասարդը ուղղել է իւր համագիւղացիներին, մի առանձին հրճուանքով մինչև այժմ պահուել է ժամանակակից մարդկանց բերանում ¹⁾:

¹⁾ „Գիւղական կեանքը գովելի կեանք է, դա սուրբ գործ է, չպէտք է ձեռքից տալ: Մենք թէև ուսումնական ենք, բայց

Գիւղացիք իրենց բաղդաւոր էին համարում այդպիսի մի բարեկամ և ծանօթ ունենալով, ամեն օր հրաւիրում էին իրենց տնէրը, միասին քէֆեր էին անում: Երբեմն հասարակական ձաշ էին տալիս աւելի շատ՝ մօտակայ ծալաւաղբիւր կոչուած տեղում: Վերադարձին գիւղացիներէ հետ խաղում էր, «մասխարով իւններ» անում:

Քանաքեռցիք մինչև այսօր օրհնութեամբ են յիշում նրա անունը, որովհետև ամբողջ գիւղի համար մի նշանաւոր բարութիւն և օգնութիւն է արել: Չորան-քեարա կոչուած թուրք գաղթականները գալով բնակութիւն են հաստատում Քանաքեռի հողի վրայ և դաշտի միակ աղբիւրին տիրում: Գիւղացիք միջնորդներ են ուղարկում որ թողնեն իրենց հողը և գնան ուրիշ տեղ, սակայն չեն կարողանում հեռացնել քանի որ արգէն տներ են շինել, այգիներ տնկել: Ոյժն անգամ ոչինչ չէր չինի Չորան-Քեարա բարբարոս թուրքերի դէմ: Այսպիսի ներքալին ժողովուրդը յիշեց իւր թանկագին բարեկամին. տաքարիւն տղամարդն անմիջապէս դիմեց ուր հարկն է և մի խումբ կողակներ առնելով հեծեալ գիւղացիներէ հետ գնաց Չորան-Քեարա և ստիպեց անմիջապէս թողնել իրենց բնակարանները և հեռանալ Քանաքեռցիների հողից: Թուրքերը չցանկացան հնազանդուիլ, նա բերել տուեց տանուտէրին և կրկին ստիպեց, սակայն անօգուտ. ընդդիմութիւնը սաստկացաւ, տեսնելով որ առանց ոյժի ոչինչ չէ լինում՝ հրամայեց կողակներին ծեծել տանուտէրին, Քանաքեռցոց էլ հրամայեց գլուխներ չղթանելով կապեն տների գերանները և գոմէշներ լծելով քանդեն, թուրքերը վերջապէս համոզուեցան, որ այս մարդու ձեռքից չպիտի ազատուին և գործը շատ վատ է գնում, սկսեցին իրենց իրենց հաւաքուիլ և գնալ ուրիշ տեղ: Ապա հրամայեց բանալ այն

կը գայ ժամանակ, որ կը գրկուենք մեր վարած պաշտօններից և չենք կարող ապրել, քանի որ անընդունակ դարձած լինելով չենք կարող հողը մշակել, որ միակ միջոցն է կեանքի համար: Աշխատեցէք, ձեր հալալ աշխատանքը ձեռքից միք տալ. վար ու ցանը պատուական արհեստ է, Աստուած օրհնել է մշակի ձեռքի նեղութիւնը: Մենք մեր ղօնաղների համար հարիւր ուրբի ենք մտնում, ոչինչ լազաթ չենք տեսնում, իսկ դուք ձեր ունեցածով շատ պարզ և ուրախ էք անցկացնում քաղաքացիներին նախանձի ձգելով: Սրանով չեմ ուզում ասել, որ ձեր երեսներին հէնց սկզբից տուէք միմիայն դաշտային աշխատանքի, ո՛չ, դրա հետ պէտք է միացնել և ուսումը, քանի որ դրանով նա կարող է աւելի հեշտ և լաւ ապրել: Պէտք է երկուսով միանանք, այսինքն դուք, դաշտայինը սովորացնէք. իսկ ես գրքերը, այն ժամանակ երջանիկ մարդիկ կունենանք»:

(Քանաքեռցի)

աղբիւրն, որը կռուի ժամանակ ծածկուել էր թուրքերից: Այսպիսով մի օրուայ գործունէութեամբ մօտ 5,000 դեսեստին հող ձեռք բերաւ իւր սիրելի և ազիզ գիւղացիներէ համար. իսկ ժողովուրդը մինչև այժմ Մուրադ Թափի հետ կապել է և Արովեանի ամահ անունը:)

Տօն օրերին ինչպէս որ խօսում էր և հասկացնում էր օրուայ նշանակութիւնն, այսպէս էլ բացատրում էր եկեղեցու վեհութիւնը: Աշակերտներին միշտ տանում էր եկեղեցի, հանդիսաւոր օրերին ինքը իւր փոքրիկ որդի Վարդանի հետ շապիկ էր հագնում և դպրութիւն անում: Ոչ միայն իւր գիրքովն այլև յաջող ձայնով մեծ տպաւորութիւն էր անում:

«Շատ երկիւղածութեամբ էր կանգնում եկեղեցում և միշտ դէպի Աստուծոյ սեղանը մտիկ տալիս. ձեռներն այդ ժամանակ չէր կախիլ—այլ ընդհակառակը ծալած կրծքին դրած. երբեմն չէր կախիլ—այլ ընդհակառակը ծալած կրծքին դրած. երբեմն աչքերի մէջ արտասուքներ էին երևում»: (պ. Ար. Դատեանց):

Իւր աշակերտներին պատուիրում էր անպատճառ ժամ գնալ ամանաւանդ շաբաթ և կիրակի օրերը, չգնացողին նախ և առաջ խրատում էր համոզեցուցիչ խօսքերով, յետոյ պարտազանցին խիստ պատժում էր: Նրա այն խօսքերը, որոնցով եկեղեցի էր հրաւիրում, մեծ ազդեցութիւն էին անում լսողների վրայ, ուստի և ոմանք նրա աշակերտներից անմոռաց կերպով յիշում են: «Ինչո՞ւ շաբաթը գոնէ երկու անգամ չափտի գնալ եկեղեցի, որտեղ մարդս իրեն այնքան ազատ է զգում, ինչո՞ւ չափտի յաճախել այն սուրբ տեղը, որտեղ մարդս դառնում է մի նոր էակ, հոգով սլանալով Աստուծոյ մօտ. իրեն բուն լորովին թեթեւացած է զգում ամեն տեսակ նեղութիւններից և տառապանքներից: Խորհուրդ եմ տալիս անպատճառ գնալ. մեր սուրբ նախահայրերը արեան թանգ գնով մեզ համար եկեղեցի են թողել, միթէ՞ չափտի օգտուել այդ հրաշալի պարգևից, Աստուածային աւանդից»: (պ. Ար. Դատեանց):

Արովեանը շատերի աչքում փուշ էր դառել, ուստի դանապան գոյներով են նկարագրում այդ ժամանակի ուսումնարանական մասի հոգաբարձիին. վերջինս յանդիմանական նամակ է գրում, թէ ինչու ուսումնարանը թողած ուրիշ գործե-

1) Վերոյիշեալները պատմեցին ինձ քանաքեռցիք իւրեանց եկեղեցու բակում ներկայութեամբ նոյն գիւղի ծխատէր քահանաների (Տէր Գէորգի և Տէր Զաքարիայի) 94 թ. ապրիլի 15-ին աւագ ուրբաթ օրը, երբ ժողովուրդը ժամերգութիւնից յետոյ նստել էր ննջեցեալներէրի տանից բերուած ուտելիղէնների սեղանի առաջ: Շատ գեղեցիկ ընդունելութիւն ցոյց տուին. ստիպեցին ինձ մնալ իրենց մօտ մինչև զատիկ, սակայն չկարողացայ մնալ. մինչև մուլն ընկնելը մի տանից մըւսն էին քաշում: Ինձ հետ էր ուսուցիչ պ. Առ. Բաբայեանը:

րով ես պարապում: Շատ չանցած նոյնը կրկնում է: Չկարողանալով տանել այդ վիրաւորանքը հոգաբարձուի անտեղի պահանջների դէմ գանգատ է ուղարկում ուղղակի լուսաւորութեան նախարարին:

Իբրեւ կրօնական կրթութեան տէր մարդ և լաւ հասկացած դպրոցական ճանապարհորդութեան բարձր նշանակութիւնը, նա իւր սաներին երբեմն տանում էր ուխտի ս. Գեղարդ և կամ զանազան տեղեր:

Մի անգամ շատ փառաւոր կերպով Գեղարդ են գնում, ճանապարհորդութիւնը ձիով են կատարում: «Չնայած մեծ բազմութեան, այնու ամենայնիւ բոլորի ծախսն ինքն է հոգում: Խմրի մէջ բացի հայերից մտան և երկու պարսիկ աշակերտներ (Շափի-բէկ Հասանաղա Սուլթանով): Ճանապարհին շատ ուրախ էինք, ձի էինք քշում. քշելու ժամանակ Արովեանը աշակերտից առաջ չէր անցնում, յաղթութիւնը միշտ աշակերտի կողմն էր թողնում: «Նրեկոյեան դէմ հասանք Գեղարդ, դեռ վաճառ չհասած կողքին բնական քարէ մի դալգալըղ կար, մտանք այնտեղ ձիանքը կապեցինք. ապա հրամայեց իսկոյն կրակ անել: Աշակերտներն իրենց խանչալներով փայտեր կոտորեցին և մի քանի բոպէտով ահագին խարոյկ պատրաստեցին: Յղանակը մի քիչ ցուրտ լինելով՝ պատուիրել էր բոլորին տաք հագնուել և կրակից չհեռանալ: Մի քիչ հանգստանալուց յետոյ ըստ հին սովորութեան սկսեցինք կրակով խաղալ, Արովեանը աշակերտներին հրում էր դէպի կրակը, իսկ մենք էլ երբեմն իրեն կրակի մէջ էինք ձգում և ներողութիւն խնդրում. սակայն բոլորովին չէր նեղանում՝ ասելով «խաղի ժամանակ մարդ կրակն էլ կընկնի, վայր էլ կընկնի—խաղանք, ոչինչ»: Ընթրիքից յետոյ պառկեցինք քնելու, այդ ժամանակն էլ Արովեանը զանազան պատմութիւններ արաւ, որը չեմ յիշում»¹⁾: (Նրեկ Գեղարդի պատմութիւնն արած կը լինի, որ անում է մի ուրիշ տեղ):

¹⁾ «Վսեմախոհ հոգին Հայկազանց՝ ոչ կամելով տալ զճարտարագործ, այդ և զանօրինակ այս յինուած վանից Գեղարդայ, բաղկացելոյ յամբողջ ապառաժէ՝ մարդկային հնարից և հմտութիւն՝ թողեալ է գլըթունս յետնորդաց զչքնաղածին զայս ստեղծաբանութիւն զայս մտացածին, որ տակաւին և արժէ ի մէջ Հայաստանեայց որդւոյ՝ հետազայ կերպիւս: Քոյր և եղբայր յազնուատոհմ տանէ, փափաղելով թողուլ յաշխարհի գլխատակարան անմահ, առանձնանայ այս ձոր, և սկսանին կերտել զայս տաճար: Ի բազում ժամանակս ոչ գիտելով երիտասարդին թէ ուստի սկսանիցէ զյինութիւն՝ խնդրէ յԱստուծոյ յայտնել նմա գտեղին: Յառաւօտու միում յարուցեալ ի քնոյ տեսանէ զվռան իւր եղեալ ի ծայր ապառաժին: Անդ ի ձեռն տայ հատանել զառիվայր, ուստի կոյսն Աստուածարան ի վեր հանէ

Առաւօտեան տարել է ուխտ, դիտել են վանքը ներսից, երկրպագութիւն տուել, մոմ վառել. պարսիկներն էլ հետեւել են իրենց ուսուցչին: Ապա ձիաները նստելով ուրախ գուարթ դարձանք, ճանապարհին «մենք փառք էինք տալիս Աստուծուն, որ այսպիսի մի մարդ, մի գանձ է ընկել մեր ձեռքը»:

Լաւ արամադրութեամբ, գեղեցիկ տպաւորութիւններով քշում են ձիաները դէպի աւերակների մի սրտամաշ կոյտ, որի կողքով խըշըշալով գլորում էր փոքրիկ գետակը: Հիւանալի դերքը և պատմական յիշատակաց արժանի վայրը ազդեց Աբովեանի վրայ, չկամեցաւ շուտով թողնել սրբազան երկրի յիսին բեկորները, ուստի և ասաց իւր աշակերտներին: «տղայք,

հերօք իւրովք զամենայն բեկորս քարանց: Այս օրինակ շարունակելով զբազմաքիրտն վաստակ իւրեանց, բանան հետզհետէ գյարգանդ վիմին ի հրաշակաւոյց տաճար Աստուածային, յաւարտ որոյ մնան ինքեանք ի սպաս և ի բնակութիւն երկնամասն ձեռագործք իւրեանց, ուր կնքեն ի վախճանի և զկեանք իւրեանց երկնանուէր:

բ) Երկրորդ հրաշարանութիւն այսպէս ճնչէ. (Երեկ հնչէ)

Աշխարհակալին Լենգ-թեմուրայ՝ լուեալ զանուանելի հրաշագործութեանց սրբազան վանիցս և գոլով հեթանոս ապառուժ անձամբ անձին գիմէ ի փորձ լինել պատմաբանութեանս: Անթիւ զօրօք յարձակի ի ձորն ամայի՝ հրամայէ յոխորտանօք և ծաղրարանելով բերել նմա զսուրբ նշանս Գեղարդայ: Բայց այն ինչ ձեռք բարձրացուցանեն զնիզակն առ ի հարկանել զսուրբ նշանն աստուածային, յական թոթափել գունդք բիւրաւոր զօրաց անմարմնոց զբահաւորեալ և ի զգեստս երփներանգս յարձակին ի վերայ ամենուստեք: Թշնամին սուրբ հաւատոյ ոչ կարացեալ տանել անգամ և զտեսիլ զայս ահաւոր, տեսանելով մանաւանդ զշփոթ և զհարուած իւրայնոցն, յորոց բազմաց դէմ ի թիկունս դառնայ, այլոց ձեռք գօսանան, բազմաց կուրութիւն յաւիտենական փակէ զլոյսն տունջեան, այլք իբրև արձան անկենդան անդ մնան կարկառեալ, դառնայ առ իւրան՝ ողբազին և գոչէ:

գ) Աշամ, Գեօր-գէչ, որ տաճկերէն նշանակէ, Տէր իմ, տես անց, ապա մեծաւ հառաչանօք մաղթէ զթողութիւն, ընծայէ զպարգևս մեծամեծս և դառնայ յետս: Այսպէս անուանեն միշնչև ցայսօր և տաճիկք զսուրբ նշանն Գեղարդայ և ոչ պակաս ի Քրիստոնէից պաշտեն զայն:

դ) Վանքն սրբոյն Գեղարդայ է կառուցեալ յանուն սուրբ կուսին, բայց ի պատմագիրս Հայոց այրի վանք կոչի, որ անուն յերաւի ըստ իմ կարծեաց իսկապէս նկարագրէ զայժմեան այրիութիւն նորա և ամայի վիճակ»:

(Յիշ. պ. Ղօրղանեանի):

ես ուզում եմ այստեղ, այս ձորում մի լաւ քէֆ անենք, ինչ կասէք»։ «Ինչ պիտի ասենք պ. Արտվեան, հիւանդից էք հարցնում», պատասխանեցին նրա սիրասուն աշակերտները։

Անմիջապէս մօտակայ հովուից մի ոչխար գնելով մորթում են և մի լաւ կրակ պատրաստելով, չամփուրները քաշում և չորս կողմը նստում։ օրն արդէն մթնել էր. իրենք էլ սոված էին քանի որ ժամերով ձի էին խաղացրել։ Պայծառ բնութեան ծոցում, կապոյտ երկնակամարի տակ սկսում են իրենց ուրախութիւնները։ «տղայք, որ մենք մէկ ոչխար չուտենք, բաս ինչ մարդիկ ենք»։ «Ամբողջ գիշերը կերան խմեցին այդ ամայացրած սակայն կանաչազարդ ձորում»։

Լուսադէմին իսկոյն վեր են կենում և անմիջապէս բարձրանում դէպի բլրի գագաթն որտեղ ընկած են «Տրդատայ թախտ» կոչուած պատմական հրաշակերտ ամրոցը ¹⁾։ Բոլոր շինութիւնները այցելում էին, ամեն մի գեղեցիկ քանդակագործի վրայ ժամերով կանգ էին առնում, և տեսութիւններ տալիս։ Պատմում է ամրոցի անցեալի մասին, նրա նախկին փառաւորութեան և Խոսրովիդուխտի մասին։ Ձէ մոռանում այդ տեղի վրայ յօրինուած ողբերը, քերթողների երգածները։ (Նրեի Աբաբանցուն է ակնարկում)։ Գեղեցկագիր սիւների սքանչելի նկարներով զարդարուած պատուանդանները տեսնելով արտասուքի չիթեր է գլորում իւր այրուած աչքերից. ապա 4 հատի վրայ նշաններ դնելով յետոյ տանել է տալիս Նրեան. (որոնցից երկուսը ըստ Վ. Խուդ. գտնուում են նահանգապետի տան սիւների տակ)։ Աւերակների վրայ իւր չըջագայութիւնը վերջացնելով ծանր տխրութեան մէջ ընկղմուած չի կարողանում զսպել. համբուրում է հողը և պատուիրում է աշակերտներին հետևելու

¹⁾ Իբրեւ տասն ասպարէզ հեռի ի վանիցս (Գեղարդայ)՝ մերձ գեղջն Գառնի ի հարաւակողմն ի ծագ բարձրագիր և լայնանիստ ապառաժի միոյ տեսանեն տակաւին աւերակք ամրոցին և ճարտարաշէն հատուածք սեանց և որմոց ապարանացն՝ մեծազօր արքային Հայոց, Տրդատայ Արշակունւոյ, զոր չինեաց նա ի բնակարան վայելուչ ամուսնոյ իւրոյ սիրելւոյ։ Այս քարինք միայն բաւական են յապացոյց կենդանի նախնի փառաց արքայից Հայոց և ճարտարագործութեան ազգին մեր յայն ժամանակս, զոր տեսանողն՝ անս—զհուր չնչէ ի խորոց սրտի, աւաղելով զկորուստ փառաց աշխարհահռչակն Հայաստանի։ Սիրալի է աստի ահագնաձոր տեսիլ որ արշաւն Գառնի գետոյ, կանաչազարդ ձոր նորա և փրփրադէզ աղբիւրք, որք յամենայն կուսէ՝ բորբոքելով, դղրդալով ի ծոց նորա գրկախառնին առ ի բեղմնաւորել, պողաբերել զխնկաբեր դաշտս Հայաստանի։

(Յիշ. պ. Ղօրլան.)

իրեն ու ճանապարհ ընկնում: Բայց միթէ կարող էր այս սքան-
չելեաց շտեմարանն անմաս և անբաժին մնալ նրա սրտի հե-
ռաւոր անկիւններում, ուստի և վեհ զգացմունքն արտայայտեց
իւր գեղեցիկ տողերի մէջ:

Հի լուին ձոր միայնութեան
Կանգնես դու հին աւուրց արձան,
Գեղեցկարան ճարտար լեզուաւ
Դու զքոյդ ճառես շուք անվախճան...

Այլ ուր այն դար ոսկեկամար,
Հայաստանեայց բուռն զօրութեան
Որ զքեզ կառոյց՝ հրաշատաճար
Իւրում անուան անմահ արձան:

Նա հոգեշունչ լեզուաւ ետ քեզ
Անուն «Այրի» սիրտ իմ այրի,
Ուր հարսնութեան մանեակ, բեհէզ,
Ուր փեսային թագ, ծիրանի:

Հիմ Հայկազունն աստ անխռով
Դիմէ ուխտել այնպէս ուրախ,
Հիմ նորա աչք յարտասուաց ծով
Ոչ փոխին՝ յայս տեսիլ դառն՝ անխ:

Անդ ի տխուր միայնութեան
Բեկորք՝ չքնաղ ապարանին,
Հիմնատապալ, ի շունչ անձայն
Զոգիս քաշեն անցաւորին:

Լերինք, աստ վեհն Տրդատ արքայ
Տարածանէր զլազուկս հզօր,
Այս աւերակք, կայան նորա,
Այսպէս խախտեալ գլուխ ի ձոր... ¹⁾

(Յիշ. պ. Ղօրղան.):

Ազատ ժամանակները Արովեանը այցելում էր զանազան
գիւղեր, մանաւանդ այն տեղերը, որտեղ ուսումնարան կար:
Ծանօթանում էր հասարակութեան նիստ ու կացի, կենցաղա-
վարութեան և զպրոցական գործի հետ, որն այնքան զբաղեց-
նում էր իրեն:

¹⁾ Այս յիշատակարանը մի հատ 16 թերթանոց քառածալ
տետրակ է, շատ մաքուր արտագրուած և պարունակում է 19
բանաստեղծութիւն, որ շատ ցանկալի էր չուտով հրատարա-
կուած տեսնել: Խորին շնորհակալութիւնս եմ յայտնում պ. Ղօր-
ղանեանին, որը իմ մեծ. ուսուցիչ պ. Ս. Մանգինեանի երաշ-
խաւորական նամակով բարեհաճեց տալ ինձ այդ յիշատակարանը:

Աշտարակը, որ Արարատեան գիւղերի թագուհին, էր պատիւ է ունենում իւր մէջ ընդունելու մեծ հիւրին:

«Չեմ յիշում՝ առաջիկայ թէ երրորդ տարու ամառը՝ յանկարծ մեր վարժապետը լեղապատառներս է ընկնում մեր բացօդեայ ուսումնարանն և գոռում, ուղղուեցէք, կարգի ընկէք, փայտի նման տեղներդ չորացէք, վայր թափեցէք. Նրեանի թագաւորական վարժարանի մեծն եկել է, հէնց հիմի էստեղ կը լինի, ձեզ հարցմունքներ կանի, վայ նրան, ով որ մի տառում սխալուել է. ճիպտի տակին կը մահացնեն:

Խեղճ Շապուհը տերևի պէս դողում է, գոյնը գեղին քրքրումի (զաֆրան) է փոխուել, ատամներն իրար են դիպչում:

Մենք իսկոյն թուրքերի նամազի և յայտնի ժամերին անհրաժեշտ եղած լուլէին կոչուած ծորակաւոր խեցի ջրամաններով, որոնցով ջուր էինք խմում, մերձակայ առուից ջուր հասցրինք, սրսկեցինք: Մեզանից ոմանք էլ աւելները վերցրած՝ եկեղեցու բակը բոլորը մաքրեցինք, գրգրեալ ձեռք առանք և սկսանք ամեն ոք մեր դասերը բարձրաձայն կրկնել....

Ահա, հեւալով տուն ընկաւ գլխին և յայտնեց «աղայի» գալուստը:

Մի քանի ըրպէից «աղան» իւր հոտից Աշտարակի բոլոր առաջաւորներին քարշ տալով, մտաւ եկեղեցու բակը, գնաց ժամի գուռը համբուրեց և մօտեցաւ մեզ:

Մենք ուսուցչի պատուէրի համաձայն՝ տեղներիցս կանգնեցինք և խոր գլուխ տուինք:

Աղան բարևեց, յետոյ նստեց խալիֆայ Շապուհի միակ հասարակ փայտեայ աթոռի վերայ և մատով ինձ իւր մօտ կանչեց ու հարցրեց....:

Աղան քառորդ ժամի չափ մեզ հարցմունքներ արաւ, կարգալ, թարգմանել տուեց, մեր գրաբառ կարճ գրութիւնները տեսաւ և հրամայեց տեղերս նստել: Մի ժամի չափ բոլորին մի առ մի քննեց, ամենքիցս էլ գոհութիւն յայտնեց, վարժապետի էլ ձեռքը բռնեց, շնորհակալութիւն արեց»:

Եւ պատուիրեց ծեծը վերացնել:

«Տեսուչ աղան մի ուրիշ նորութիւն ևս սահմանեց, նա զարմացաւ, երբ մեզանից լսեց, որ զրկուած ենք լողանալուց:

Հիանալի լողնորդ է եղած աղան, բայց մենք էլ իրանից պակաս չէինք լողանում:

Նրեք օր անդադար գալիս էր տեսուչը մեզ այցելութիւն, աչքով չը տեսած և ականջով չը լսած նորութիւններն էր մըտցնում խալիֆայական մահակի և ռոզգու սովոր աշակերտներէս մէջ, նոր նոր խաղեր էր սովորացնում. ինքը խաղում էր մեզ հետ և ստիպում վարժապետին հետեւի իւր օրինակին...

Չորրորդ օրն եօթանասուն երեխայք, Շապուհ վարժապետն և գիւղի կէսը ողորդ ուղեկցում էինք Նրեանի արքունի դպրոցի մեծապատիւ Տեսչին:

Նա ինքը ցանկացաւ որ իրեն ճանապարհ դնենք երգելով և զուարճանալով:

Նա ձի չը հեծաւ, շուրջ առած դպրոցականներէս՝ մեզ խրախուսելով՝ ոտքով էր գնում:

Գետի կամրջովն անցկացանք, ձորը դուրս ելանք. եթէ նա մեզ չկանգնացնէր, մենք պատրաստ էինք մեր սիրելի և թանկագին հիւրին ուղեկցել մինչև Սրեան:

Ամենքիս մէկ մէկ համբուրելով իւր հրաժեշտը տուեց այս խօսքերով:

— Երեխայք, ձեր վարժապետն ինձ խոստացել է այսուհետև ծեծը բոլորովին վերացնել, ամառուայ շոքերին միայն առաւօտեան և երեկոյեան հով ժամանակը պարապել, միւս ժամանակներն ազատ էք, խոստացել է ամեն օր երեկոյեան դէմ ձեզ լողալու տանել, օրական երկու ժամ խաղացնել:

— Բայց երեխայք, եթէ որևէ խնդիր ունենաք ինձ դառնալու, իրաւունք եմ տալիս գրաւոր դիմելու. ես Սրեանի թագաւորական ուսումնարանի տեսուչն եմ, ձեր թուղթն ուղղակի ուսումնարան զրկեցէք. մի քաջուէք, ես ինքս էլ գիւղացի եմ, Գանաքեռ գիւղիցն եմ. իմ անունս է Խաչատուր Արովեան:

Աստուած կեանք տայ, շատ շնորհակալ ենք, ձայն ձայնի տուինք մանուկներս:

Նա ձի նստեց և հեռացաւ:

Բլրի ետևն էր անցել Արովեանցը, իսկ մենք մեր 'կեցցէները չէինք դադարեցրել»: (Յուշիկներ պ. Պռօշ.)

Որքան յիշում եմ Արովեանցը միջին հասակով, սպիտակադէմ գեղեցիկ մի երիտասարդ էր, նմանում էր իւր Վարդանին, բայց ոչ նրա պէս հաստ և գէր (չատ էլ հաստ չէ). շատ դիւրաշարժ և ճարպիկ էր, սրախօս էր և քաղցրաբարոյ»:

(պ. Պռօշեանի ինձ ուղղած նամակից):

Սկզբից ի վեր Արովեանը սէր ունէր երգեր յօրինելու և հաւաքելու. իւր աշակերտներին միշտ կանչում էր իրեն մօտ երգեր ասելու. նա առհասարակ սիրում էր թէ ազգային և թէ ժողովրդական երգեր: Մի անգամ նա առաջարկում է Դենշապուր աշակերտին գալ իւր տուն և երգել, սակայն վերջինս յայտնում է, որ ինքն անկարող է բաւականութիւն պատճառելու չափ երգել, բայց գիտէ մէկ ուրիշը որը կարող է գեղեցիկ երգել (Ար. Դատեան): Ըստ նրա համաձայնութեան Դենշապուրը պ. Դատեանի հետ գնում է. շատ երգեր ասելուց յետոյ սկսում են խաղալ նոյն իսկ կնոջ ներկայութեամբ, «Լալօյինի խաղալու ժամանակ չեն կարողանում երկու հոգով ծիծաղացնել Արովեանին, վերջապէս Դատեանը համարձակուում է չըրթունքներից բռնել և շարժել, որի վրայ նոյն իսկ կինը խիստ

ծիծաղում է և այնքան մօտիկ յարաբերութիւնից լշտացած թող-
նում է դրանց և հեռանում:

Այս Դենշապուրը մի անգամ առաջարկում է պ. Դատեա-
նին միասին խորհուրդ մեծ գնալու: Ջանազան տեղեր ման
գալուց յետոյ գնում են իրենց ուսուցչի մօտ. Արգէն Արովեա.
նը լսել էր այդ մասին և շատ նեղացած էր. Դենշապուրը վստա-
հութեամբ մտնում է և սկսում երգել. նա անմիջապէս լռեցնում
է և յանդիմանում. «քեզ ինչ կը սաղի, վեր ես կենում դռները
ման գալիս, ինչի կարօտութիւն ունիս: Սա ո՞վ է քեզ հետ,—
Արգարն է»: հանում է մի ռուբլի վերջինիս տալիս և իրեն պա-
տուիրում անմիջապէս տուն գնալ:

Այդ ժամանակ մի մեծ դէպք պատահեց հայկական աշ-
խարհում: Ներսէս Ծ. հաստատուել էր կաթողիկոս և շուտով
պիտի Բիսաւրաբիայից Էջմիածին գնար: Արովեան նամակ է
գրում կաթողիկոսին և խնդրում է Քանաքեռցի մի կնոջ հա-
մար, որ թոյլ տրուի նրան պակուել, քանի որ նրան «բռնի
քարչեն ողորմելին յեկեղեցին, նովին բռնահարութեամբ կար-
գան ի վերայ նորա զկարգ ամուսնութեան»: Կոնստանտնուպոլիս
թոյլ էր տուել պակուել, սակայն սինոդը երեւի ըստ կաթողի-
կոսի տրամադրութեան վճռեց չտալ իրաւունք ¹⁾:

Ներսէս կաթողիկոսին յայտնում է ոչ միայն յիշեալ կնոջ
մասին, այլ և իւր վիճակի դառնութեան, իւր սիրտ կրծող ցա-
ւերի մասին. «ի վերջին յուսահատութեան, ոչ վասն անձին
ապրուստի կամ փառաց, զորս ունիմ Տեառն ողորմութեամբ,
այլ վասն այնորիկ զի աւուրք իմ անցանեն ընդ վայր, զօրու-
թիւն իմ սպառի օր ըստ օրէ, միտք իմ գլանայ, ցանկութիւնք
իմ մեռանին, տեսանեմ զտարաբախտ վիճակ հայրենեաց և
չունիմ հնար և միջոց օգնել նմա իւրք, որ էր առաջին և վեր-
ջին նպատակ կենաց իմոց». Փորձ № Ը.

Այս խօսքերով նախապատրաստում է իւր ամուսնաթո-
ղութեան խնդիրը և կարճ ժամանակից յետոյ «գերդաստանի և
զաւակների տէր Արով. յանկարծ 1845 թ. փետրուարի 15-ին
Երեւանից դիմում է Ներսէս կաթողիկոսին և ցանկութիւն յայտ-
նում՝ հրաժարուել աշխարհից և կուսակրօն դառնալ «Յոյս հո-
գևոր հիմնաւոր կրթութեան ամենայն ազգի, նա մանաւանդ
մեր, ի հոգևորականաց միայն յառաջ գայ, բայց գոյ ի մէջ բո-

¹⁾ Պ. Երիցեանը կարծում է որ Արով. է եղել պատճառ
կնոջ բաժանուելուն. մենք գիտարանում ենք հաւատալու ի
նկատի ունենալով նրա անմեղ հոգին, պարզ սիրտը և աւե-
տարանի կատարեալ աշակերտ լինելը: Արով. մասին այս տե-
սակ կարծիք տանելը առ նուազն չափազանցութիւն է. ճիշտ
է, Երեւանի հասարակութեան մէջ կան նոյնատեսակ կարծիքներ,
սակայն այդ պիտի բացատրել նրա անօրինակ անկեղծութեամբ:

լոր հոգևորականաց մերոց և անձն մի որ իսկապէս ծանիցէ և կշռեսցէ զմեծախորհուրդ դիտաւորութիւն և զբարեփոյթ քաջաջանութիւն Ձերդ վեհափառութեան... Մտեալ յամուսնութիւն՝ վաղուց հրաժարեալ եմ զայնմանէ, ոչ վասն այնորիկ զի ոչ սիրեմ զընտանիս և զզաւակունս, քաւ լիցի։ Կին իմ գերնանացի գոյով՝ կարէ լինիլ զարդ ամենայն տան իւրով բարեբարոյութեամբ և պարկեշտութեամբ, այլ այս անբուժելի ցաւ սրտիս, որ և պատճառ լիցի մահուան իմում, խափանեալ և խանգարեալ ունի զամենայն զօրութիւն իմ, աշխարհ ամենայն մոռեալ է յաչս իմ։ Ձիք իմ այլ կեանք, քան բարեբախտութիւն հայրենեաց։ Պահանջեսցէ որ զկեանս իմ ի պատարագ նմա՝ պատրաստ եմ և զայն ընծայել ի զոհ։ Արարէք զիս շիւղ ոտից Ձերոց, վսեմափառագոյն եպիսկոպոսապետ։ Նիժէ օրէնք ի ձեռքս առաջնորդաց նն, քանի ևս ի ձեռս եպիսկոպոսապետաց և առաջնորդապետաց։ Չեմ ես առաջին օրինակ միայն՝ որ ցանկայ թողուլ զտուն և զաւակունս և բառնալ զխաչն Քրիստոսի. կամիմ, պատրաստ եմ հոգւով և մարմնով ի խաչ ելանել ի սիրոյ առ հայրենիս. Ձեն այս ցնորք տղայական, այլ հաստատ յօժարութիւն և փափաք առն կատարելոյ։ Մինն ի բազմարդիւն աշխարագործով վսեմագործութեան Ձերոյ եղիցի՝ դարձուցանել զիս յառաջին վիճակ իմ, որում միայն յուսամ կատարելագործել զամենայն փափաք սըրտիս։ Այ սրբազնասուրբ Տեառնդ զառաջինս կնքեսցէ զթողն Աբովի լինել Ձեզ զաւակ արժանաժառանգ և պիտանի որդի հայրենեաց։ Գուցէ այսմ իմում օրինակի հետեւեսցին և բազումք յաշակերտաց իմոց, յորոց սիրտ փափուկ վաղուց վտռեալ բորբոքեալ է իմ զնախանձ հայրենասիրութեանս՝։

Այս խնդիրը մնաց անկատար և թոյլ չտրուեց նրան ամուսնուց բաժանուելու։

Ներսէս ժողովրդի սրտագին կեցցէներով առաջնորդուած գարնան եկաւ դէպի Եջմիածին. Նրեանում մեծ և փառաւոր ընդունելութիւն ցոյց տուին. Աբովեան իւր աշակերտներով ընդ առաջ գնալուց դատ, գնում է սուրբ Սարգիս՝ կաթողիկոսի վեհարանը, որտեղ իւր աշակերտներից երկուսը Դենչապուր և Ղօրղանեան ճառեր են կարդում. առաջինը հայերէն (ոտանաւոր) երկրորդը ռուսերէն (վերջինս դեռ մնում է)։

Ներսէսը շատ հաւանում է տեսնելով նրանց ջանասիրութիւնը, նրանց գովելի յառաջագիմութիւնը խրախուսում է նրանց և խոտանում է աշակերտներից մի խումբ ուղարկել Ներսիսյան բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու համար։

Աբովեանի ուրախութեան չափ չկար, նա աւելի ոյժ է ստանում իւր բարոյական զաւակների յառաջագիմութեան գործըն աւելի և աւելի յառաջ տանում և այնպիսի հսկայական քայլեր է անել տալիս, որ կարող էին ուղղակի մտնել բարձրագոյն դպրոց։ Գերմաներէն ոչ միայն ուղիղ կարդում և գրում

էին, այլ ազատ խօսում և հասկանում էին:

Ներսէսի օծուելուց մի քանի ամիս յետոյ Արովեան դիմում է վեհափառին և յայտնում աշակերտների յառաջադիմութեան մասին և խնդրում է ժամանակ նշանակել: Ազգասէր հայրապետն օրհնում է Արովեանի ջանքը և եռանդը և խոստանում է մի քանի գործերը վերջացնելուց յետոյ ժամանակ նշանակել:

Աւելի ևս ոյժ ստացաւ ազգի վերածնութեան գործի մեծ հերոսը—գարձաւ և աւելի ջերմ կերպով շարունակեց իւր ուսումը: Շատ ամիսներ են անցնում, սակայն նա կրկին սպասողական դրութեան մէջ հայրապետի կարգադրութեան էր ակնյառել: Տեսնելով տղաների անորոշ վիճակը կրկին գնում է ս. էջմիածին և դիմում վեհ. կաթողիկոսին և խնդրում է ժամանակ որոշել: Կաթողիկոսը զբաղուած լինելով վիճակների առաջնորդների գործերով—միւս կողմից ինքն էլ մի քիչ անհոգ լինելով ասում է. «օրհնուած, ի՞նչ անհանգիստ մարդ ես, քեզ մի բան ասացին այլ և՛ ձեռք չես վերցնելու»:

Այս խօսքերը բոլորովին ջարդեցին հայ «ազնիւ տղամարդու» յոյսերը, նպատակները և նա տխուր-տրտում վերադարձաւ Նրեան: «Ազգասիրական բռւռն եռանդը, սէրը և այն լարուած դրութիւնը ինչո՞վ պիտի հանգստանար եթէ ոչ արտասուէքների հեղեղներով» (Կռունկ):

Սպասողական դրութեան մէջ և ապագայի ցնորքներով ոգևորուած աշակերտները հարցնում են «Պ. Արովեան ի՞նչ լուր, ի՞նչ համբաւ, սակայն ոչինչ պատասխան—բայց թէ տըխուր դէմք, մուայլ երես, աղիողորմ հեծկտանք, մազեր պոկեր»:

Սուգ և տխրութիւն է տիրում ուսուցչի և աշակերտների մէջ: Սակայն երկար չէ տևում: Հերոսի յատուկ եռանդով սկսում է իւր գործը միայն տարբեր ուղղութեամբ: Գերմանական ուղղութիւնն այլ ևս ձեռք չտուաւ, սկսեց ռուսերէնին հետևել «այսուհետև ռուսերէն, տղայք, դուք ինքներդ պիտի բանաք ձեզ համար ճանապարհ»:

Կեանքի զանազան հանգամանքները, անլուր բամբասանքները, յուսահատութիւնը ահռելի խոչընդոտներ են առաջացնում, կրօնաւորութեան խնդիրն աւելի ևս ձգում է Արովեանին անհուն տխրութեան մէջ: Մուայլ աշխարհայեացքներով էր այժմ զեկալարւում, ուստի և կորցնում է նախկին գուարթ բնաւորութիւնը:

Չնայած ուսումնարանական հոգաբարձուի յանդիմանութեան և տարօրինակ նամակներին—կառավարութիւնը գնաւ հատում է Արովեանին և 46 թ. դեկտ. 5-ին կօլլէժսկի ասսեսորութեան աստիճան է տրւում ¹⁾):

¹⁾ Տեսչական և ուսուցչական (աշխարհդ. թուաբան.) սլաշտօնի համար ստանում էր 380 ր.:

Այն խիստ տխրութիւնը, որ կեանքի վերջին տարիներում երեաց, ստիպում էր երբեմն փողոցներում ոստիկանի պաշտօն կատարել, նոյն իսկ ամենափոքր անկարգութիւն տեսնելուց: Մկրտանխանաներից քաշում, հանում էր երեխաներին և բերում ուսումնարան: Հրապարակում բարձր ձայնով յանդիմանում էր այդպիսի տղաների ծնողներին. «Ինչու ձեր որդիներանց ինձ մօտ չէք ուղարկում, այլ միկրտանխանան էք ուղարկում. ես խօ ձեզնից փող չեմ ուզում»:

Փողոցով անցնելիս տեսնում է, որ Ա.Ֆրիկեան (Առ. Աֆ. հայրը) իրանից մի քիչ առաջ անցնող մի պաշտօնէի առաջ վերկացաւ և խորը կերպով գլուխ տուեց, իսկ յետոյ ինքն անցկացաւ և ուշադրութիւն չդարձրեց. Արով. վերաւորուած հասնում է և մի քանի անգամ գլխին դարկում է ասելով—մի հասարակ պաշտօնէի առաջ ծունր ես դնում, իսկ ես որ ձեր երեխաների ուսուցիչն եմ, ինձ ուշադրութիւն չես դարձնում. Ա. Դ.

Արովեանն իւր թուրք աշակերտ Շափի-բէկի և առհասարակ շատերի տունը միշտ յաճախում էր: Այս մօտիկ յարաբերութեան մասին քաղաքում վաղուց սկսել էին խօսել և լսանալան բացատրութիւններ տալ, սակայն «ազնիւ տղամարդն» արհամարհում էր այդ տեսակ «ասէ-կօսէ»ները և իւր մտերմութիւնը պահպանում թէ հայ և թէ թուրք ընտանիքների հետ:

Զրպարտութիւնների և անհետեւ խօսակցութիւնների տուտը չի կտրուում, այլ ընդհակառակն երկարում են և մինչև անգամ չափազանցութեան հասնում, որտեղ և ստանում է իւր փառաւոր պսակն, այն է 1848 թ. սկզբին նա արձակուած էր Երևանի գաւառական վարժարանի տեսչութիւնից և իւր համար մասնաւոր վարժարան ունէր բացած:

Կաթողիկոսը լսելով այս մասին և շատ բարձր գնահատելով նրա ուսումնական արժանաւորութիւնն, անմիջապէս հրաւիրում է Թիֆլիզ Ներսիսեան դպրոցի տեսչութեան համար: Արովեանը շատ ուրախանում է, որ այնուհետև պիտի ծառայէ հայոց դպրոցում...

Սակայն զեռ չտեսած իւր իղձերի և փափազների իրագործումը, իւր ուսանողական ժամանակուայ դիտաւորութիւնների կատարումն, յանկարծ 1848 թ. յունիսի 12-ի գիշերը անյայտանում է (բառ Վ. Արով.):

Նոյն թուականին նահանգապետը (այստեղ ապրիլ է նշանակուած) պաշտօնապէս հաղորդեց փոխարքայ Իլիս Վօրօնցովին թէ Վերկանի գաւառական ուսումնարանի տեսչութեան պաշտօնէից արձակուած կօլլէժսկի ասսէսօր Արովեանը ապրիլի 2-ի լուսադէմին յայտնի չէ թէ ուր է գնացել և կորել անհետ: Նորա ընտանեաց տուած բացատրութեամբ, անհետանալուց երեք օր առաջնա տխրութեան մէջ էր ընկել, ոչինչ չէր ուսում, սակաւ էր խօսում, հանգերձը չէր հանում և ասես թէ անքնութիւնից տանջւում էր: (ДЕТЫ.)

Տիկին Արովեանն առաւօտեան յայտնում է ոստիկանատան, հեռագրում են զանազան կողմեր, բայց ոչ մի պատասխան չի ստացւում, անհետ կորչում է մեծ մարդը «դրոշմակով իւր դարը և ազգը»:

ԺԳ.

Արովեանի ողորդական մահը:

Մինչև այժմ անմահ բանաստեղծի մահուան մասին որոշ եզրակացութիւն անող չի եղել, քանի որ այնպիսի մի ժամ նախում է կատարուել նրա վախճանը, որ անկարելի էր հետամուտ լինել և ճշտապէս իմանալ այդպիսի մի անձնաւորութեան անյայտանալու պատճառը: Ուստի և առաջացել են զանազան ենթադրութիւններ:

Արովեանի անյայտանալու մասին զանազան ենթադրութիւններ կան, ոմանք քաղաքական միտումների են վերագրում, այլք թուրքերի վրիժառութեան հետեանք են ասում, իբրև թէ պարսիկ խաների կանանց հետ ունեցած յարաբերութեան համար, նրանցից խեղտուել և անյայտացել է...: Ասում են որ գլխարկը, կօշկի մի հատը, սերթուկը գտել են Ջանգուլի ավին. բայց այս ամենը բերանացի տարածուած լուրեր են, հաստատ ոչինչ չկայ. ոմանք էլ իբրև կնոջից լսած, ասում են թէ նա կորչելու նախընթաց երեկոյին շատ մտախոհ է եղել, ոչ ոքի հետ չի խօսացել, վաղ երեկոյից մինչև ուշ գիշերը ժամի մինչև չորսը շարունակ գրել է, առանց ուշադրութեան առնելու կնոջ խնդրուածները վեր կենալ և պարկել:

Առաւօտագէտ իբրև թէ կնոջ քունը տանում է, մէկ էլ աչքերը բաց է անում և գտնում է ամուսինը կորած. (պ. Պ. Պռօշ. նամակից):

«Ոմանք ասում էին՝ թուրքերն են սպանել, թաղել և հետքը կորցնելու մտքով արտաքին նշանները գետի ավին են ձգել իբր թէ՛ ինքնակամ գետն է ընկել խեղդուել:

Այլք ուրիշ հաւանական և անհաւանական ենթադրութիւններ էին անում.... ով գիտէ, ժամանակից առաջ ծնած մարդ էր, ամեն բան կարելի էր գուշակել, բայց հաստատ ոչինչ չի մացուեց:

Հաստատ էր միայն, որ Ջանգուլն աղեցին, մաղեցին ամեն տեղ որոնեցին և դիակը չը գտան, չը գտան ու չը գտան»:

(Յուշիկ. պ. Պռօշ.)

Թէ յիրաւի այս ենթադրութիւններէց մի քանիսը բոլորովին ճիշդ են, այդ կը տեսնենք յետոյ իմ հաւաքած տեղեկութիւններէց:

Յիշատակելով բոլոր թէ դրաւոր և թէ բերանացի լուրերը անցնենք իմ հաւաքած տեղեկութիւններին:

Արքովեանի անյայտանալուց մի քանի օր յետոյ նրա ծանօթ Վեքիլովը գալիս է տիկին Արքովեանի մօտ և սկսում է հարցաւ փորձ անել ամուսնու մասին, որ իբրև թէ ինքը ոչնչից-ոչնչի տեղեկութիւն չունի, գիւղումն է եղել եւ ուզում է իմանալ նրանից: Տիկինը պատմում է եղելութիւնը. ինքնակոչ պարոնն անմիջապէս իւր ցաւն է յայտնում և ապա առաջարկում է իւր պատրաստականութիւնը, ծառայելու և իւր բարեկամի վաղուց էր աչք դրել իւր բարեկամի ունեցածի, մանաւանդ նրա գեղեցիկ տան տեղի վրայ (ուր այժմ Երևանի քաղաքային ժողովարանն է) արդէն վերջապէս կարող էր հասնել իւր նպատակին. չկար նրա զօրեղ բարեկամը, և ինչ կարող էր անել մի միամիտ գերմանուհի... Շատ անգամ գնում է նա ամուսնու մօտ, ձևացնում է ամենամօտիկ բարեկամ, որ վերջ ի վերջոյ յաշոյղում է ինքնակոչ խնամակալի (опекунъ) տեսչալի տիպոսին հասնել:

Տիկին Արքովեանի բոլորովին իւր յոյսը չէր կտրում մարդուց. նա հաւատացած էր որ շատ շուտով կերևայ իւր ամուսինը, ուստի աշխատում էր Վեքիլովի իրաւունքներին լիազօրութիւն չտալ, միւս կողմից իբրև թոյլ կին երբեմն զիջանում էր նրա քաղաքավարի ձևերին և կարծեցեալ բարեկամութեան:

Տիկինն իրաւացի պատճառով իւր յոյսը չէր կտրում, քանի որ Արքովեանը սովորութիւն ունէր առանց տանը յայտնելու կամ միտմտացնելու զանազան կողմեր գնալ և այնտեղից նամակ գրել թէ այս ինչ տեղն եմ միամիտ կացէք:

Շատ անգամ գերմանուհին մարգարէաբար գուշակել էր թէ ես իմ մարդուն պիտի կորցնեմ, քանի որ նա հազուադիւրս յատկութիւններով է օժտուած: Ուստի թէև երբեմն երբեմն յոյս էր յայտնում, որ անպատճառ կերևայ—սակայն աւելի շատ համոզուած էր, որ այս անգամ անգարձ կորաւ:

Վեքիլովը, որ վաղուց տեսնում էր իւր պաշտօնին, կնոջ սիրտը հանգստացնելու համար իբրև ապացոյց, որ յիրաւի Արքով. կորել է, բերում է մի կօշիկ և մի սերտիկ, յայտնելով թէ Ջանգուի ափին են գտնուել: Ուզում էր դրանով հաւատացնել տիկնոջ որ Արքովեանը մեռել է: Վերջինս չէր յիշում չորր և կօշիկը և չէր կարողանում ճանաչել արդեօք իւր մարդունն են թէ ոչ: Վանչում էր աշակերտներին, գերձակին և կօշկակարին—մի գուցէ նրանք ճանաչեն. աշակերտները հերքում են, որ

իրենց ուսուցչինը չեն. իսկ կօչկակարը պատասխանում է «թէ ես միայն մի կաղապար ունիմ կօչկի. ով ուզում է նոյն կաղապարովն եմ կարում. այնպէս որ չեմ կարող որոշ ասել թէ ումն է: Նոյնպիսի պատասխան է տալիս և դերձակը:

Այսպիսով Վեբիլովի առաջի փորձն անյաջող անցաւ կնոջ հաւատացնելու համար Արովեանի խեղտուելը. ուստի և որքան աշխատեց սև հագցնել, չհալաւ, առարկելով որ ոչինչ փաստ չկայ որ ես համոզուիմ:

Սրանով չվհատուեց հնարագէտ թուրքը, երկրորդ փորձին դիմեց. այս անգամ ոսկրներից բռնեց: Մի օր մի քանի ոսկր և մի զանգ բերելով, ասում է—այս նրա ոսկորներն են և զանգը, այժմ կարող ես սև հագնել: Սակայն տիկինը կրկին չի ուզում հաւատ ընծայել, միայն վերցնում է ոսկրները և տանում բժշկին ցոյց տալիս. որը զննելուց յետոյ այն եզրակացութեան է գալիս, որ 16 տարեկան աղջկայ զանգ է մի քանի տարի ջրի մէջ մնացած: Այսպէս թէ այնպէս Վեբիլովը շարունակում է լինել խնամակալ և փչացնել նրա ունեցած չունեցածը «Աստուած գիտէ թէ ինչ էր անում»: ¹⁾

Վեբիլովի բռնած դերքը թէ մինչև այժմ և թէ յետոյ ինչպէս կը տեսնենք ցոյց է տալիս, որ նա գիտէր Արովեանի մասին, սակայն չէր կարողատնում որոշ յայտնել:

Արովեանն ունէր մի քանի թուրք աշակերտներ, որոնցից մէկը Շաֆի բէկը ²⁾ շատ դիւր էր եկել նրան. ուստի և ամենայն ահսակ խնամք պակաս չէր անում նրանից: Սրա հայրը պարտքերի տակ է ընկնում և փախչում Պարսկաստան, թողնելով կնոջը և որդուն նրեանում: Պարտատէրերն այդին պիտի ծախել տային իրանց փողը վերցնելու համար: Շաֆի բէկի մայրը իմանալով որդու և Արովեանի մօտիկ յարաբերութիւնը

¹⁾ Այս բոլոր տեղեկութիւնները ես հաւաքել եմ տիկին Ջարմանդուխտ Բաթեակուց՝ Արովեանի հարազատ աղջկանից ներկայութեամբ մեծ. տիկին Աշխէն Տէր-Սարգսեանի: Պ. պ. Վ. Խուզարաշեան, Յովհ. Ջալալեան և Աբ. Դատեանը նոյնպէս պատմել են ինձ շատ դէպքեր:

²⁾ Շաֆի բէկի նախնիքը Նախիջևանի գաւառի Շաթլու թրքաբնակ աւագակարարոյ գիւղիցն են: (Յ. Ա.).

և մտերմութիւնը՝ դիմում է նրան և խնդրում օգնութիւն: Դէպի Շաֆի բէկն ունեցած յարգանքը ստիպում է սիրող ուսուցչին անմիջապէս օգնութեան ձեռք կարկառել և 700 ր. փող տալով նրան ասում է «տաք պարտքերդ տուր և այգիդ ազատիր, յետոյ կաշխատեսքիչքիչ կը տաս, կամ ինչպէս կուզես»:

Այս դէպքից յետոյ Արովեանը կապւում է այդ հրաշալի այգու հետ, որ գտնուում է Երևանի արևելեան կողմում Դամուրբուլաղ կոչուած տեղում և շատ անգամ գնում է այդ այգին զբօսնելու: Թուրք խանումը իւր անկեղծ շնորհակալութիւնները միշտ յայտնում էր Արովեանին և նրա ամուսնուն զանազան նուէրներով: Այդպիսի յարաբերութիւնը հետզհետէ տաքացնում է տաքարիւն բանաստեղծին էլ աւելի յաճախ կատարել իւր զբօսանքը այն այգում, որտեղ ամեն ոք կարող էր դուարձանալ շնչելով տեղւոյն պարզ օդը և դիտելով գեղեցիկ տեսարանները, որոնք ձգւում են դէպի հիւսիս և հարաւ:

Ժամանակակիցները սկսում են նրա վերայ կասկածել և զանազան թեր ու դէմ ենթադրութիւններ անել...

Սակայն որքան լսում էր, այնքան աւելի էր բարկանում և աւելի էր գնում, շատ անգամ իւր աշակերտների հետ միասին, որտեղ թէյ էին խմում և կանաչ խոտի վրայ արևելեան փաւը վայելում:

Կասկածները հետզհետէ աւելի խիստ կերպարանք են ստանում. այս մասին լսելով տիկին Էմիլիայն մի քանի անգամ նկատում է ամուսնուն «բեզ ինչ կը պատկանի այդքան շուտ շուտ գնում ես մի թուրքի բաղ, գնա հայի բաղ, որտեղ գնաս որքեղ արգելին»: Առանց ուշադրութիւն դարձնելու կնոջ նկատողութիւններին վերայ շարունակում էր նա իւր զբօսանքն հէնց նոյն այգում:

Խօսակցութիւններն այնպիսի ծայրայեղութեան են հասնում, որ մի դէրք ունեցող մոլլայ նախագուշակելով վտանգաւոր ապագան, գնում է Արովեանի կնքահայր գնդապետ Լիւգմինօվի մօտ և յայտնում այն բոլոր դաւադրութիւնները, որ մի քանի թուրքերի մէջ պատրաստւում է:

Գնդապետն անմիջապէս գնում է տիկին Արովեանի մօտ և ասում. «Ես չեմ ուզում Խաչատուրին նկատողութիւն անել, տաք բնաւորութիւն ունի, կը վիրաւորուի, ասա որ ինձ մօտ մի մօլլայ եկաւ և յայտնեց Ժողովրդի տրտունջների և դաւադրութեան մասին, խորհուրդ տուր, որ այլ ես չգնայ այն այգին»: Տիկինը ասում է որ «շատ անգամ եմ խնդրել, ճար չի լինում». «Փորձիր վերջին անգամ» աւելացնում է գնդապետը:

Արովեանը կնոջ խօսքերը լսելուց յետոյ աւելի ևս նեղանում է և ասում. «մինչև այժմ օրական մի անգամ եմ զննցել առաւօտեան, այսուհետև 3 անգամ պիտի գնամ, խալիսին ցոյց

տալու համար որ սիրտս բարի է, թող ինչ ուզում են անեն, վախեցողը չեմ...»,

Այս խօսակցութիւնից մի քանի օր յետոյ մի գիշեր լուսադէմին իւր առանձնասենեակից դուրս է գալիս և գնում նրնջարանը, որտեղ պարկած է լինում իւր փոքրիկ դուստր Զարմանդուխտը և համբուրում. ապա կրկին մտնում առանձնասենեակ: Այս տարօրինակ չէր տիկնոջ համար, ուստի և ոչինչ չէ լսօսում, քանի որ մի քանի անգամ արդէն նկատողութիւն աւել էր, որ թողնէ այս սովորութիւնը և քնած ժամանակ անհանգիստ չանէ երեխաներին: Սակայն նա ուշադրութիւն չէր դարձնում:

Տիկնոջ կարծում է, թէ նա իւր սենեակում շարունակում է պարապել, քանի որ միշտ մինչև լոյս աշխատում էր:

Առաւօտեան վեր են կենում, թէյ պատրաստում, յետոյ տեսնում որ չկայ Արովեանը: Կինը ծառային հարցնում է. արդեօք ինչ եղաւ ամուսինս. երբ դուրս եկաւ. պատասխանում է. չլուսադէմին մէկը գուռը բաց արեց, միայն չիմացայ ո՞վ էր»:

Ըստ կնոջ ասութեան, Արովեանն ուղղակի գնում է Շաֆի բէկի այգին (Շաֆի բէկը 92 թ. խօրհայրով վախճանուել է): Հայրը վաղուց Պարսկաստանից վերադարձել էր և մտածում էր Արովեանի պարտքը մի կերպով վերջացնել, աւելի յարմար է համարում մի քանի հոգով բռնել Արովեանին և սպանել, որ և անում է: Սպանութիւնը կատարւում է կացնով, և ապա ամփոփում են խնկելի մարմինը այգու խորքի հին փլատակների տակ:

Թէ յիշաւի նրա սիրելի աշակերտը մասնակից է եղել սպանութեան, յայտնի չէ. ոմանք ասում են որ առաջի հարուած տուողը նա է եղել. իսկ ոմանք պատմում են թէ հայրը որդուց ծածուկ է կատարել այդ եղևունագործութիւնը: Թէև դանազան կարծիքներ կան և այլանդակ ենթադրութիւններ, ես ընդունում եմ միայն այս, որ նրա համար գերեզման փորողը եղաւ իւր բարեգործութիւնը—700 բուրլին:

Այս լուրը կայծակի արագութեամբ տարածւում է ամեն կողմ. սիրելի աշակերտները չկարողանալով դիմանալ և լսած լինելով որ Շաֆի բէկի այգումն է սպանուել, խմբով գնում են մի անգամ մտիկ տալու այն հողին, որտեղ իրենց պաշտելի մարդու նշխարքն է ամփոփւում: Դեռ չմտեցած այգուն, խեղճերն սկսում են գողալ, «ուսուցչի ուրուականն երևում է մեր աչքին»: Դողիղող այգու այս և այն կողմից սկսում են մտիկ տալ հին-հին փլատակներին: Մի քանի թուրք երիտասարդներ տեսնելով Արովեանի աշակերտներին ասում են. «ձեր ուսուցչին էք ման գալիս, այ այնտեղ» ցոյց տալով Շաֆի բէկի այգու փլատակներից մէկը: Դրանցից մեծն անմիջապէս ընկերներին արգելում է շարունակել խօսակցութիւնը: Աչքս

ձգեցի այն փլատակի վերայ, որտեղ ցոյց տուաւ թուրքը, ջանս սարսուռ ընկաւ, ուստի թողեցի և մինչև տուն վազեցինք» (Վ. Խ.) ¹⁾

Այս մասին մինչև այսօր վկայում են թուրք ծերերից մի քանիսը, որոնք ծանօթ են թէ Արովեանին և թէ ժամանակի հանգամանքներին: (Յ. Ա.)

Տիկին Արովեանը մի քանի օրերից յետոյ բոլորովին համոզում է վերոյիշեալ դաւադրութեան մէջ, ուստի և թէ և ուշ խնդրում է ոստիկանապետին խուզարկել կասկածաւոր այգին: Մի քանի անգամ այս խնդիրը կրկնում է անհետեանք:

Թուրքերն այս մասին լսելով, հանում են դիակը և ձգում ջանգուն:

«Սէթի տղայ Մարտիրոսը ձուկ որսալու ժամանակ յանկարծ սևաքարերի մէջ մի դիակ է գտնում, չափիկը գլխին քաշած, մարմինը բոլորովին այլանդակուած, այնպէս որ չի կարողանում մարմնից ճանաչել թէ ո՞վ է. միայն կրօնական ձեր չափիկը և կոճակները կարծել է տալիս, որ նորերում անյայտացած Արովեանի դիակն է: Խեղճ ձկնորսը վախենալով թէ մի գուցէ դիակի տեղը յայտնելուց ինքն ընկնի որոգայթի մէջ, քարերի արանքից հանում է և գցում ջրի զօրեղ հոսանքի մէջ» (Ար. Կատ.)

Շատերը կարծում են որ դիակը այդուց բոլորովին դուրս չեն բերել, քանի որ հաւատացած էին որ ոչ ոք չափիտի խուզարկէ..., բայց ես հաւանական և ճիշտ եմ կարծում Մարտիրոսի պատմածը, որը երկիւղով իր կեանքի միայն վերջին օրերումն է պատմել:

Թէ յիշաւի այնտեղ է սպանուել՝ կրկին մի քանի փաստեր բերենք:

Տիկին Զարմանդուխտը պատմում է, որ մի անգամ մայրը ներկայ է լինում Շաֆի բէկի և Վեքիլովի մէջ տեղի ունեցած փնտրանութեան, որտեղ սուաջինը երկրորդին «МОШЕННИКЪ» է ասում, իսկ երկրորդը պատասխանում է «ПОСМОТРИМЪ КТО ИЗЪ НАСЪ МОШЕННИКЪ»: Այս խօսքերի վրայ յանկարծ յիշում են տիկին Արովեանի ներկայութիւնն և գունատուած՝ խօսքը ուրիշ բանի վրայ են փոխում:

Մի անգամ էլ Արովեանի փեսայի մօտ (Վաղարշապատի հաշտարար միջնորդ) գալիս է Շաֆի բէկը: Խօսք է ընկնում Արովեանի ունեցածի մասին: Այդ բոլորէին մտնում է տիկին

¹⁾ Ես անձամբ պ. Յ. Ա. հետ գնացի տեսնելու վերոյիշեալ այգին. չորս կողմը բարձր պարսպով պատած էր, չկարողացանք մտնել, միայն բարձրացայ փողոցի մի ծառի վրայ և դիտեցի եղեռնագործութեան դաժան վայրը:

Զարմանդուխտը և լսելով հօր անունը ասում է «Շաֆի բէկ, մեր տունը քանդեցիր... Աստուած չի վերցնելու», նա՛ կէս ժամ լեզուն կապում, չի կարողանում խօսել:

Արովանի ողբերգական մահուանից անցնում է մի քանի տարիներ, իւր դուստր օր. Զարմանդուխտն աւարտած Թիֆլիզում Մադամ Ֆաուրի երեքդասեան դպրոցը գալիս է նրան. և դեռ հօր անյայտանալու մասին ոչինչ չէր իմանում. ոչ ոքից չէր լսել Շաֆի բէկի այգում սպանուելու մասին: Նոր եկած օրիորդը, ցանկանում է այցելութիւններ անել, մի ուրիշ օրիորդի հետ գնում են մի ընկերուհու տուն, որը գտնւում է այն փողոցի վրայ, որտեղ է և Շաֆի բէկի այգին: Հազիւ էր մի քանի քայլ արել, յանկարծ թուլութիւն է զգում օր. Զարմանդուխտը, սիրտը նուաղում է և այլ ևս չի կարողանում առաջ գնալ: Ինքուրովին ուժասպառ յետ է դառնում տուն և սլաւաժում մօրն այս դէպքի մասին: Մայրն անմիջապէս արտասւում է ասելով «աղջիկս դու բարի ես, սիրտդ իմացել է որ քո հայ ընկդ սպանուած է այն այգում, որի մօտով պիտի անցնէ այդ փողոցը»:

Թէև չատերին առասպել կը թուայ այս, սակայն ես դնում եմ վկայութիւնների շարքում:

Այսպիսով 48 թ. դառնում է մի ահարկու թուական հայոց կեանքի հորիզոնի համար:

50 թ. վախճանում է կինը՝ սրտի բաբախումից, որը ստացել էր մարդու սպանութիւնից յետոյ, որովհետև մինչև վերջին րոպէն նա կարծում էր որ պիտի ամուսնին դայ և ամեն մի թրխկոց լսելուց՝ աղջկան ասում է. «տես, հայրդ չի եկել»:

Առ Խաչատուր զպիրն Արովանց ի Գիրպո

Տփլիս ի 25 յուն. 1832 ամի

Ողջոյն քեզ, սիրասուն եղբայր: Նոր օր, նոր յունուար. Նոր արդեօք և որ յիսն կրից գրականալ, քաւ յինէն, նոյն որ հնանայն և նոյն որ նորոգի, նորոգի—հնանալով և հնանայ նորոգելով, զսէրն իմա՛ զսիրողիդ և զսիրելւոյդ, որոյ կայծ հոգիս ցոլանայ, ցոլանայ՝ և զի ի ներքոյս զիմ հրդեհէ:

Գիտեմ, զի յամսեանն եթերաճեմ Արեգին վերստին մտանէ ի նախկին կենդանատեսակն ի Խոյ, իսկ պանդխտելոյդ երբ յիւր հայրենին դարձ՝ անգիտանամ ամենեին: Այս բանք են իմ առ ի ցուցանել, եթէ զմիակ անձկալիդ հոգւոյս ի մոռացունս ունել երբէք չհաճիմ, թէ և չմարթացայց զոր ինչ սուրբ սիրոյն են օրէնք՝ բովանդակ լնուլ:

Յանցանք է այս յերկարելս իմ ցայս վայր և զմիջոց գրածոյիցս. այլ մեծայոյս եմ, թէ եղբայրութեանդ որ առ իս՝ անարատ սէր, ինքնին ծածկեսցէ զամենայն ըստ դիպաց առթեալ պակասութիւնս:

Աղաչեմ գթեզ եղբայր իմ՝ աղաչեմ, մտադիր լեր, սրտադիր, խնդութեամբ ճգնեայց. ծիրածիր ընթաց յասպարիսիդ հայրենասիրութեան, որում լրիւ չափ զկեանքդ ողջակիզես: Իմ իսկ փորձ առեալ է բազում անգամ, զի միայնութիւն յօտարութեան՝ մերկէ երբեմն ի մարդում զնեղսրտութիւն, այլ դու զուարթ կաց Խաչատուր իմ, չեմ ես ի քէն ի բաց. յոր վայր իցես՝ մերձ եմ, ի մօտի կամ և հոգւով և մտօք, թէ և Կովկասեան բարձունք շնդ մէջ կայցեն: Քան ինձ Հայաստան՝ քեզ Դերպտ հայրենիք համարեսցի այսօր: Արարատայն յայսմ հետէ կորեաւ վայելչութիւն, երբ իշխանական գաւազան տուաւ ի ձեռս Փելմանույն, մեկին ասացից. Կարբեցի եպիսկոպոսն կաթողիկոսացեալ առ կենդանութեամբ զառամելոյն եփրեմայ ի 8 Նոյեմբերի անցեալ ամի, գահակալէ այժմ ի Դերբորեան Հայրապետանոցին, թոռն Մարուգէի՝ ճոխահեմ սիգայ. նորատունկ Դէորգէոսք նազաքայլ ընթանան, Կեսարացին Բարսեղ սաստկահրաման յոխորտայ. ջրուրակերքն էջմիածնի՝ որոց ստուերամած են մտաց անկողինք, զորս միանգամ արտաքոյ իւրեանց տեսանեն մօլորահտ գնացից՝ լուտերազանդ և օտարհաւատ անուամբք քարկոծին, թէ և գիտեն իսկ ոչ, թէ ո՞վ, կամ յորպիսեայց ոք լուտերն էր և զինչ նորայն քարոզութիւն:

Թալիադեանն Մեսրոպը՝ զորմէ լուեալ էք թերեւ, եկեալ ի Հնդկաստանէ ջան դնէ դպրոց բանալ յաւերակս Վաղարշապատայ՝ առ ի լոյս ծագել որդւոց Հայրենեաց: Հրաչք է՝ թէ գայցէ ի գլուխ ըստ յուսոյն՝ զոր ունի:

Իմ այժմու վիճակ ոչ եկեղեցականի է և ոչ աշխարհականի. կեամ՝ որպէս օրէն է կեալ պանդխտելոց յանժանօթ երկրի. յօրէ յորմէ հետէ հրաժեշտ ետու գլխովին ի ծառայանալոյ ծառայողացն կրից՝ էջմիածնեցւոց, կեամ այո այլ աղքատին կենօք լուռ մուռ անկեալ յաւերակս սուրբ Սարգիս անուանեալ ուխտատեղւոյն ընդ ծերունւոյն Հ. Մանուէլի խարչիմ խարչատիմ մանաւանդ յորժամ զանսպայիցն յաջողութիւն տեսանեմ: Միմիայն միեթար մնայ ինձ այն՝ զի անհամեմատ Հ. Սալաթեան ոգւով չափ տքնի դմաբանութիւն իմն իբրեւ ըզՄխիթարայն՝ հիմնել, որպէս գիտէքդ, և զմեզ ի գոգ իւր ժողովել, այլ ո՞հ, զիմոր յամենայն ժամ խափանարկուք ընդ առաջ ելանեն: Սղբայր իմ, իլձ միւր ի մեզ մեռանի, և զմեզ ընդ իւր մեռուցանէ: Վառեալ եմք հոգւով՝ ես, և առաւել հոգեկիցն իմ Առաքեալ դպիր Արարատեան, այլ ի ձեռաց մերոց վճարի և ոչինչ: Յոյս իմ առ Քեզ է Խաչատուր իմ, Խաչատուր իմ, Սարգիս լափեցին զիս էջմիածնեցիքն Խաչատուր իմ, այլ փառք նախատեսանողին անսահման բարեգլխութեան, ողջ եմ, և չկամիմ ճաշակել զմահ, մինչև փարեցայց զլսնջօք անձկալոյդ: Ակն ունիմ թէ զընթացս ուսմանդ յոր բուռն հարիւր, աւարտեսցիք ոչ անազան:

Այլ իմ իզուր իզուր ծախեցան աւուրք ի հաւարոյնս անդ էջմիածնի ոսկրամաշ գրագծութեամբ և ծախին իսկ ցայսօր աստէն վհատութեամբ: Չմեղանչիմ որպէս քարկոծիմս, ասելով թէ ասիաբակ ազինք, յորս յաւէտ եկեղեցականք կոյր են կամ գէթ միականիք:

Գեղամովն յայլակարծուց իմն պակսեցաւ կոխելոյ գերկիր: Եպիսկոպոսունք Մարտիրոս տեղապահ, Ստեփաննոս Տեղապահան, Ժամօրհնող Փիլիպպոս, Յակովբոս Կոնտեցի, Մատթէոս Յովհաննէս վ. Շահրիարցի հիւրընկալ, Խաւհակ սարկաւազ Գեղամով և այլք չոգան յաստեայցս վայելել յանախ: Սահակ վարդ-Դարբինեան հեայ ի մահիճս: Այս է արդի վիճակ Աթուռոյն:

Չմարթիմ փութով առնուլ յընտանեացդ զգրաւոր տեղեկութիւն զվիճակէ իւրեանց կամ գէթ զպատասխանի թղթոյս, որոյ պատճառ կարծեմ այն է զի նոքա չեն սովոր արկանել ի փօշտ զթուղթ, այլ սպասեն ուղևորի, որ ոչ միշտ պատահէ: Շատ լիցի ձեզ այժմ գիտել, թէ նոքա են յողջիք բարօրութեան, ընդ որս և ես իսկ աղօթող լեալ վասն ցանկալի կենդանութեան անհամեմատ սիրելւոյդ, գոչեմ համարձակ՝ ես Խաչատուրայ, և Խաչատուր ինձ:

(Փս:րոս № Ե. 76 թ.)

Սրբազնակատար քահանայապետ

Ամենաողորմած Տէր

1. Ի դարձուցանել իմում զդէմս առ Հայրենիս, ներկայանայ ինձ նոր երևումն, արեգակնակերպ ճառագայթեալ իմոյս Հայաստանի, և խնդութիւն հոգեպարոյր փայլի, փայլալի ի դէմս այնոցիկ ընդ որս անցին այն ոսկեղէն աւուրք մանկութեան իմոյ: Ամենայն բերան ի գոհաբանութեան և ամենայն սիրտ խնդալից ովսաննիւք որ ընդ առաջ ել նոր փեսայիդ: Այս երևումն սիրելի, այս խնդութիւն համազգային մղէ և զիս, թէ և ի բազում տարաձգութեան պանդխտացեալ, ձայնակից և երգակից ընդ այլ եղբարց իմոց և համազգէից ելեալ ընդ առաջ նորա օծելոյդ և ի սեղան սրտիս ընծայաբերեալ Ձերդ սրբազնութեան զիմ մանկական գոհաբանութիւն, զիմ մանկական չնորհաւորութիւն, առի ընդ երկար և բախտաւորեալ աւուրքք ինդրել Ձեզ վայելել զայդ տուր երկնածիր. զդահ իշխանական բազմերախտ Հօր մերոյ և երջանիկ նահատակի սրբոյն Գրիգորի. խաղաղութեամբ և անվրդով յար մնալ ձեզ յաթոռ նոր և ի փառս՝ զորոց կախին սիրտք ամենայն Հայկազնէից: Չայս ցանկայ և խնդրէ ձեզ սիրտն որ կիսով չափ պատրաստ է լինել ձեզ մտերիմ և հայրենեաց հարազատ և վստան անուան նորա անձնանուէր և կենսանուէր:

2. Երևումն այս նոր և սքանչելի ի դարս փրկութեան Հայաստանի լինել գահակալ և դարագլուխ ի ժողովել որդոց նորա, լինել հայր և հովուապետ, նոր կայսր, նոր աշխարհ, նոր ազգ, և նոր հայր ազգի: Եւ որ առաւելն է, դուք օրհնութեամբ նախնոյն ձերոյ ժառանգեցիք զայդ գահ, ի կենդանութեան նորա վայելէք յաջորդութիւն, որպէս թէ ցուպ լինել ծերութեան նորա ցուպ և ժողովրդեան յանձն եղելոց այժմ Ձերդ հովուապետութեան: Օրինակ-անօրինակ զորս երջանիկ որդիք և օրհնեալքն յԱստուծոյ միայն վայելցեն և վայելեն...: Զինչ ոչ արգասաւորեսցէ առ այս ջերմ օրհնութիւն ձեր (ծերունոյն) յԱստուծոյն, որ բարեբախտութիւն ոչ աստուածային այժմ ի կեանքս ձեր, մինչ երջանիկն ի հողածինս օրհնութեանց և ետ ըստակալ ձեր ի գլուխս ձեր, աչք նոր տեսին զձեզ փառօք պսակեալ և սիրտ նորա խնդաց առ այդ, յորս խնդայք դուք և ամենայն որդիք հօտի ձերոյ: Ոչ անխորհուրդ այս տնտեսութիւն նախախնամողին, ոչ առանց բարեյաջող նպատակի այս կառավարութիւն վերնոյն, որ կշռով չափէ և կնքէ զվիճակ և կարգ իւրեանց ստեղծուածոց: Լինել հայր ազգի, գլուխ եկեղեցւոյ, կառավարիչ ժողովրդեան. չիք ինչ ի հողեղինացս պատուականագոյն ինչ քան զայս, չիք ինչ գերազանցագոյն զորս երկրածին ոք կարասցէ ընդունել ի ծառայութենէ բարձրագոյն: Եւ ո՞ր սիրտ ոչ խնդացի առ այս, ո՞ր բերան ոչ լլցի տէրահամբան վերին պատրաստութեան: Աւետիս մեզ նոր, կրկին աւետիս: Տարածեցէք յայսմ չրջանի զլոյս ձեր և ամենաբարձրեալն առաջնորդեսցէ զընթացս ձեր ի բարին և ամենայն համազօրիք օրհնեսցեն զաւուրս ձեր և զանուն լի յուսով և մխիթարութեամբ:

3. Եթէ միմիայն զ խօսեցայց, այո երջանիկ է նա՛ որ ժառանգեալոց ցայդ տեղի, այն զի ազատ է այժմ ազգ մեր, ազատ աշխարհ մեր, եկեղեցիք մեր, աթոռս մեր և խաչն Փրկչական ամբառնայ, վերամբառնայ ի հալածեալ զամբարիշտս և ի բարձրացուցանել, ի պաշտպանել զփրկեալս իւր: Այս դար է յորս միմիայն յաղթականաց և մեծաց մնայ միայն ժառանգել զանմահ անուն ի յիշատակ և ի սիրտս յետ մնացից: Այս դար է, յորս առաքելիք, յուչ ածեալ զանթառամ պսակին պատուականութիւն, ջանան, ջան գործեն զվայել միայն բուռն հարկանել, վայելչացուցանել զեկեղեցիս, պայծառացնել զազգս, լուսաւորել զժողովուրդս, բախտաւորել զհայրենիս, ձեռն տալ անկեղոց, կանգնել զգլորեալն, չինել զաւերեալն, դարձուցանել զտկարն և յամենայն յամենայնի դարման տանել ի կանգնել և ի նորոգել զմուգայս իմաստութեան, ուր նախնիք զբուստեն, առաքելիք ներբողեն, վատք անգոսնեն, սիրտ հայրենասիրութեան կենդանոյն, մեռեալ ոսկերք ազգայնոց զուարթանան, փառք հայրենեաց մեծանայ, մանկունք զհետս քաջութեան նախնեաց որոնեն, մանկութիւն գալարի ոգւով մեծագործութեան

և ձայնը գովչաց խառնեալք ընդ ձայնից հրեշտակաց, պատուին անմահացնեն զանուն պատճառին այնոցիկ ամենայնի: Առ այս լի է յուսով սիրտ իմ սրբազնասուրբ Տէր քահանայապետ, թէ և առաջի ձերդ յարարթուն և առաքինասէր հոգւոյ սլանան մտածմունքս այսոցիկ. անցեալ փառօք մեծագործութեան քան զայլ ամենայն նախնիս ձեր, զերազանցեալ մեծագործութեամբ, որպիսին Ներսէսն առաջին մեծ և Ներսէսն երկրորդ շնորհալի, ստուեր արկանել չըոյ նոցա. մնալ ընդ ստուերեալ: Այո, ոչ է կենդանի այժմ ազգաշէնն Վառձապուհ, մեծա արքայն մեր. ոչ տիրեն աշխարհին մերոյ այնոքիկ սիւնը հաստատութեան, իշխանը և ազատը ազգին մերոյ, այլ մեծ է կայսրն մեր, մեծ իշխանութիւն նորա, մեծ սէր և բարեգթութիւն նորա առ ազգն մեր, մեծ տիրախնամ հովանաւորութիւն նորա, առ ի բախտաւորել զազգ մի թափառեալ, որպիսի է ազգ մեր, քաղցրահայեաց աչք նորա անորոշ ակնարկէ և հայի յորդին Հայաստանի որպէս յորդիս Ռուսիոյ: Աննախանձ սիրոյ նորա չիք ինչ զանազանութիւն, եւ նա ընտրեաց զՁեզ և նա կացոյց զձեզ լինել հովուապետ և գլուխ ազգի մերոյ, ուրիմն որ ճանապարհ, որ հնար մնայ ձեզ փակ համեմատ ցանկութեան և կամաց ամենաողորմած կայսերն մերոյ, վարել և բախտաւորել զազգ մեր, հանել զնա ի խորին մթոյ տգիտութեան ի յոյս տունջեան լուսաւորութեան. ի բաց առնուլ զանուրն դժուարատանելի ծառայութեան և ընձեռել սրտից և կենաց նորա զնոր հոգի ազատութեան, նոր հոգի բարեբախտութեան, նոր հոգի հայրենասիրութեան և նորաստեղծեալ զխախտեալ և խամբեալ շինուածն կործանել, ի ձեզ յառին այժմ աչք ամենայն հայրենակցաց ի նորն դարու ազատութեան մերոյ, տալ մեզ զհին բախտաւորութիւն, նոր եպսիպոյ կանգնել ի պատմութեան ազգի մերոյ և պատմութեան օտարազգեայց: Բաւական տքնութեանց ազգ մեր, բաւական թափառանաց ժողովուրդ մեր, բաւական չարչարանաց եղբարք մեր բաւական տառապանացն հայրենակիցք մեր, բաւական է լաց որբացեալ հայրենի մեր ի վերայ կորստին սիրելի որդւոց իւրոց և փլատակք ոսկերաց նախահարց մերոց բաւական թաղցին ընդ փոշուք մոռացութեան, ի վաղուց հետէ ոչ տեսին նոքա չար և նորածին որդւոց իւրեանց ոչ լուսն նոքա զդրուատ անյեղծանելի քաջագործութեան իւրեանց, ոչ քաջալերեացն հետազնացութեամբ հաւատարմաց իւրեանց և նորա թանկագին արիւնն նահատակութեանց նոցա վասն աշխարհին մերոյ, խառնեացն արիւնք ստրկաց և զերելոց յաշխարհին մերում ի ծառայից անօրինաց: Այս ամենայն են արձանք սրբազնիք յորս ոչ առանց խորին թաւաշման և վայել և արտասուաց հայի ամենայն սիրտ հայրենասէր, արձանք յորս քաղի և մաշի հոգի իմ ընդ յուշ ածելն իմ զայնպիսի հղօր նախնիս և ի տեսանելն զիս զայնպիսի տկար գիրիս ի ձեռս օտարազգեայց, և որպէս

իմ, նոյնպէս և հաւատարիմ և վասն այնոցիկ՝ յորս սիրտս սկը-
սաւ ջեռնուլ կայծն հայրենասիրութեան, և յորս տակաւին ու-
նի ջեռնուլ։ Ով որպիսի ասպարէզ հայրենաշինութեան, բարե-
կարգութեան, որպիսի ասպարէզ անմոռաց վաստակոց
աստ մեզ այժմէն դար, և յայսմ ասպարիզի ով նախագլուխ,
ով նախաթու, եթէ ոչ դուք Աստուածարեալ քահանայապետ,
պարտէ կրկին սպասեալ նոր միջոցի, սլարտէ զանց առնել
պայտու բարեկալից պատահմամբ։ Ահա ասպարէզ, ուր հարկա-
նեն երակք թագաւորաց և յանմահական փառս կրթելոց, խա-
ղացէք յայսմ ասպարիզի և ահա ամենայն որդիք ձեր կուռն ի
կուռն, սիրտ ի սիրտ համակիլ, պարեսցեն և ճախրեսցեն
յաջմէ ձեր և յահեկէ։ Աստ բնկեսցի թուլամորթն, վեհերտոն,
որովայնասէրն, արծաթասէրն, աստ պսակեսցի առաքինին,
վեհանձն, հայրենասէրն, ազգասէրն։ Աստ տմաշեսցին կանացի
տէր Մ և շահատակեսցին և պարտեսցին Սալնդետանք,
Մսուր, Աւաքել և այլք նոցա նմանիք։ Աստ զինուորութեան
երկնաւոր, ուր չարք վասնեսցեն, և առաքինիք բարձր ի գլուխ
վերահմեսցեն շքովք։ Այս խրատէ սրբազնասուրբ քահանայա-
պետ, զորս ինքնին հաղորդակիցք ինձ ի բաժանելն ձեր ի
Տփլիսեաց այն ինչ ես համբուրեալ զաջս ձեր ի վեր մարդիվա-
նի Սիմէօն եպիսկոպոսի, կամէի առնուլ զվերջին բարեաւ
մնալն կնքեցիք զսիրտ իմ և զլսելիս այսու անմոռանալի բա-
նիւք, մի մոռասցիք զհայրենիս ձեր։ Այս խրատ այնպէս քաղցր
սրտի իմոյ և դաւարացուցիչ ոսկերացս որպէս կաթն մօր իմոյ,
նչ ելցէ ի մտացս, որքան շուռչ իմ կայ յիս, որքան մարմին
իմ զկենդանութիւն վայելէ, ես պահեալ զայն իբրև աւանդ
Աստուածապարգի, այժմ վերադարձնեմ, վերակրկնեմ լի շնոր-
հակալութեամբ. ոչ մոռանամ զհայրենին, որքան կեայ և իշխէ
գլուխդ և Հովնապետդ, ոչ մոռանամ զայն և ահա յետ սակաւ
միջոցի, ես հայրենեաց և հայրենին իմ ինձ։ Յթէ զիս այդպէս
խրատեսցիք, ապաքէն սիրտ իմ լի է յուսալով թէ և ամենայն
ստորագրեալք ձեր զնոյն ընկալցին խրատ, մի գրփել, դատա-
փետել զհայրենին, այլ կառուցանել, շինել և հաստատել։ Ա-
պաբախտ է՝ որ հեռացեալ ի հայրենեաց, գտաւ զվայելչու-
թիւն յօտար աշխարհի, մոռացի զհայրենին, այլ ապաբախ-
տագոյն ես որ ի հայրենւոջ անդ խլեալ զվայելչութիւն այլոց,
ստորացեալ զարժանաւորս, հարստահարեալ, յափշտա-
կեալ անարժան ձեռօք զփառս եղբարց իւրոց, կամիցի աս-
տուածանալ, փոշիտեսակ շահիւք և որք կեղտ անար-
գանք են այլանդակ երեսաց իւրոց, եղիցի աղաչեմ, այս սուրբ
խրատ ձեր և այլոց՝ մի մոռանալ զհայրենիս՝ որպի-
սիք Տէր Մարութեանն է և այլք։ Կնքեսցին այսպէս բանք
ձեր յայնոսիկ սիրտս՝ որք գոհական շնորհակալութեամբ ան-
մահացուցանեն զանուն ձեր աստ և ի հանդերձելումն, սիրտ
իմ լի է յուսով ասեմ և հաւատացեալ ի բանս ձեր, թէ այժմ

չըջագեսցեն զձեզ ոչ դասք հայրենատէից, այլ հայրենասիրաց, ոչ տգիտաց, այլ իմաստնոց, ոչ մարմնամոլից այլ մարմնատէից և փոխանակեսցեն ընդ երջանիկ հովանաւորութեամբ ձերով խրճիթք գետնոց ի պալատս և պալատք անիմաստից ի խրճիթքս, կշիռ, չափ և օրէնք զորս ամեն ոք իրաւախոհ գովէ և հառարանէ: Անհնարին լինէր ինձ գտանել բանս յառաջ բերեալ անդէն զօրինակս ի լուսաւորեալ Ներոպիոյ. այլ մեք ի դրացեաց մերոց առցուք զօրինակ: Սուրբանն թուրքաց եղեալ է զանձն ի մահ լուսաւորել զվայրենացեալ ազգ իւր, որսիսի նահատակութիւն: Փաշան Նգիպտոսի բաց ի բազմօրինակ բարեկարգութեանցն յաշխարհին իւրում, առաքեաց յանցեալ ամի Վ40 մանկունս արաբացիս, կրթել և վարժել նորպական ուսմամբք ի վարժարանս Փարիզոյ, որպիսի ազնիւ ձեռնարկութիւն: Արքայն Զերմիոյ՝ որ ի նորոգ ազատեաց զազգ իւր ի ծառայութենէ տաճկաց օգնութեամբ հզօր տէրութեան Ռուսաց, առաքեաց նոյնպէս մանկունսն կրթել յՆերոպիոյ: Եւ մեզ միայն մնասցէ ոչ հետեւել այսմ, մեզ միայն մնասցէ հայել միշտ ի վատարախտութեան ազգին մերոյ և բացասել նմա զօգնութիւն. ի լուսաւորութենէ կանգնի ազգ ինչ, ի լուսաւորութենէ ելանեն ամենայն բարեկարգութիւնք, լուսաւորութեամբ հաստատի կապ հպատակաց առ իշխանաւորս իւր, սէր առ հայրենիս իւր, սէր առ բարեկամս իւր, հնազանդութիւն առ կայսրն, երախտագիտութիւն առ երախտաւորս, պաշտպանութիւն Հայրենեաց:

Քանի՞ բարիս ոչ գործէր Սիմէօն կաթողիկոսն, եթէ լեալ էր յայսմ դարեոջ, այլ նա նոյնպէս իւրովսանն ազգաշինութեամբ ոչ ջնջեսցի ի յիշատակէ ամենայն հայրենասէր հոգւոյ: Այս երախտագէտ յիշատակ կամի և ջանայ գրել յանմոռացութեան և զանուն ձեր այս հաւատարիմ սիրտ ցանկայ տեսանել զձեզ իսկապէս գլուխ մարմնոյ իւրոյ. գլուխ հայրենեաց իւրոց և ես յուսամ թէ այսպէս ջերմ ցանկութիւն և խանդանք ի հաւատարիմ սրտէ ընդունելի եղիցին ձեզ, քան բիւրազգի պաճաղանք և կեղծք մարդելոյդ բարեկամաց բախտի, որոց սիրտս մտան չարիք, այն ինչ բերան նոցա զհաւատարմութիւն խոստանայ, ծածկեալ զդառնութիւն որ ընդ քաղցրութեամբ մեղու: Յաւատ տեսանեմ զանջատեալ ազգի իմոյ որ ի Վ. Պօլ, և երկչիմ թէ մի գուցէ և մնացեալք հետեւեսցեն նոցա օրինակի. պատճառ ինքնին խօսի թէ յոր կողմանէ ելունէ այս, վասնորոյ և ես թոյլ տամ ինձ լուել և մաղթեմ երեսս անկեալ իբրև իսկական որդի, ջնջել զայս ախտ ազիտութեան յերեսաց ազգայնոց մերոց, ժողովել զպիտանի անձինս, որք կարեն օժանդակել ստորանդեալ բազմութեան: Զմինն ահա ունիք ի ներկայութեան, զՄեսրոպ Ռադիաղեանն— եղիցին ընկերք նորա բազում, բազում, բազում: Քանձք ձեզ եղիցի որդիք Հայաստանի և լուսաւորութիւն նոցա ձեզ փառք անմեռանելի: Եթէ ես որ այսպէս սիրէի զհայ-

րենիս, արտասուք, անհաց, անպաշար ելի ի նմանէ, զինչ եղիցի նոցա, յորոց միտս դեռ չէ ծագեալ թէ զինչ է հայրենին և զինչ սրբազան պահպանութիւն նորա: Ես անդրէն դառնամ, սէր նորա ոչ թողցէ զիս ուրեք թէ և բիւրաւոր բարեաց իցեմ աստէն մասնակից յօտար աշխարհի, այլ ո՛հ ո՛հ այսպէս խորհի ամենայն ոք, ո՛չ այսպէս ցանկայ ամենայն սիրտ. տառապակրութիւնք նորա յերեսաց, տգէտ, յիմար, անսիրտ հայրենակցաց իւրոց, յանդիմանել նմա ամենայն ուրեք և նա վճռէ հանգստեան աղբաստնալ յօտարիս, քան հոգեմաշ շաւաշիլ ի ձեռս անողորմից: Ոչ պարսիկ, ոչ թիւրք, այլ մեք մեզէն իսկ մեք պատճառք կորստեան մերոյ և կործանման մերոյ, ատելով և հալածելով զիրեարս, ոչ մնաց ազգ ի բախտաւորութեան առանց միասիրտ միաբանութեան: Կորնչին աներևոյթանաւ ամենայն կապք և օրէնք մինչ յիմարք իշխեն իմաստնոց, մինչ հայրենատեացք, հայրենասիրաց, մարմնապարարք—ողջախօհից: Դեռ սարսին ոսկերք իմ, յուշ ածելն իմ զգոնգակ կատաղութիւն և զյափշտակումն ընչից և հանդերձից իմոց պատուական հայր Յովսէփի Տէր Մարութեան, սասանելի դէմք նորա ընդ առաջ ելանեն ինձ յամենայն անկեանս, նաև ի լայնակէտ հեռաւորութեանս, այլ ես քրիստոնեայ եմ, ունիմ զսիրտ քրիստոնէի, զսիրտ հայրենասիրի, համբերող, ներող (երկայնամիտ) լի սիրով առ բարեկամս և առ թշնամիս, յիմմէ կողմանէ ներեմ նմա զամենայն հարստահարութիւն իւր ընդդէմ իմ, այլ ի հայրենեաց կողմանէ աններելի են նմա, զոր առնէ, և նմանեաց նորա. վաղուց կամ անագան ո՛չ թողցին սիրտք հայրենասէրք ինդրել զվրէժ արդար հատուցման ի նմանէ և ի նմանեաց նորա. բոլոր բոլոր հայրենին մեր չէհպատակ նորա և ոչ տմենեքեան տխմարք զանցառուք, որք տեսեալ զակնյայտնի զամենայն չարիս, տմարդի թուլամորթութեամբ լուին: Արդարախոհ սիրտն բնաւ ոչ լուէ յայս և ոչ ներէ զի բոլոր ազգ և վիճակ համայն ազգի մերոյ եղիցի յընդունայն զոհ միոյ միայնոյ անիմաստ անձի: Այժմ կայսրն մեր, իրաւախոհ, արդարակշիւ, աշխուրջ, բարեացակամ, բարեհաճոյ առ հպատակս իւր և ոչ սեպդէմ պարսիկք ուր ապաստանարան էր այնպիսեաց, ամենայն անիրաւութիւն դատեսցեն, ամենայն զրկեալ բաւականացնի և արժանին արդար վրիժուց ընկալցի զհատուցումն: Համարձակ խօսեցայ և խօսիմ, այլ ես յուսամ թէ անկեղծ, աներեսապաշտ այս, յառաջագրութիւն և սրտաբացութիւն ոչ տհաճոյ թուեսցեն բարեխորհուրդ քննողութեան արդար դատաստանի մտաց ձերդ սրբազնութեան: Սիրտ հաւատարիմ պարտ է լինել միշտ բաց թէ և բիւրաւոր հալածանք զիմազրաւեսցեն նմա, և նա է ճշմարիտ բարեկամ որ առ ականէ զարդարն խօսի, թէ և կեանք նորա իցեն անդէն և անդ մահու վտանգի: Անհնարին է ինձ տալ չափ կանացի լուութեան, մինչ լսեմ թէ Մսուր պատուական դպիրն ի Տփլիս սովամահ ճնշի և ընկերք

նորա զարկորեայս պարարին: Աղաչանք ելանէ նորա յամենայն ժամ ի բարձունս և ամենաբարձրեայն ոչ իսպառ դարձոյց զակն, ոչ խնամել նոցա. նա՛ որ և թռչնոց անգամ հոգ տանի, զի ապրեսցին. թէ ոչ հայրենազգիք զթասցին նոցա գացին օտարազգիք՝ որք դարման տանիցին նոքա մարդկային պարտաւորութեան: Ձեր քաղցր ակնարկութիւն քաղցրացուցէ զվիճակ ամենեցուն այնոցիկ և տէր տացէ ինձ ի մտանել իմ ի հայրենիս, յերաւի ի հայրենիս մտանել, և մի յօտարինս:

Ի վաղուց յետէ կարծեմ թէ ոչ հասին լուրք բարեհամբաւք յինէն առ ի ուրախ առնել զսիրտ սրբազնասուրբ Տեառնդ և որոց առ իս են սէր և գթութիւն, և այլ յիրաւի իմ պարտաւորութիւն. զի այսչափ անագանեցայ: Պատճառ լուրթեան իմոյ էր մանաւանդ անընդհատ փոփոխութիւնս այդր, և ես սպասէի խաղաղ ժամու, որպիսի այժմ, յորս սրբազնութիւն ձեր գլուխ կարգեցաւ ազգին իմոյ: Այս բարեպատեհ էած, զարթոյց, զուարթացոյց զիս առնուլ զգրել և գրել, զոր գրեցի. այլ մինչև ցարդ դեռ ոչ կարացի պատմել զինէն և զվիճակէ իմմէ: Սիրտ ուրախ, լի զմայլմամբ բարեհամբաւ լրոց, դժուարաւ զգայ իւրն: Յօրէ յօրմէ յետէ մտնալ է իմ ի բարեչէն քաղաքս Դորպատ և կենակցեալ ընդ պատուական ազգին Գերմանացոց և մտնալ ընդ անմուսնալի բարերարին իմոյ Բարրօտի և սկսեալ խաղալ ի դաշտս գիտութեան, որոյ բարի աստ մուգայն, չգիտեմ, զիմարդ անցանին, թռչեն առուրք իմ իբրև քուն, իբրև երազ քաղցրահանգիստ: Ի լրումն նպատակի իմոյ առ ի կատարելագործել զիս յուսման և ի հարկաւոր գիտութիւնս՝ որք պիտանի են յաշխարհին մերոյ, զի ինչ երկրայել, երթայ որպէս հարկն է, ըստ կամաց և ցանկութեան իմոյ. լեզուազգիտութիւնն գերմանացւոց, լատինացւոց եւ այլ զանազան ուսմունք իսկն յինէն զթանգագին ժամանակն իմ եւ ես ի նոցանէ զհաճոյս եւ զկերակուր մտաց եւ հոգւոյ: Այլ թէ որ անձինք որպիսի երեւելի, պատուական, իմաստուն պրօֆէսորք եղեն հաղորդակից եւ խնամակալու օտարութեան իմոյ, ոչ կարեմ զանուանս նոցա առանց մեծի շնորհակալութեան եւ գոհութեան ի բերան բերել եւ ի գիր արձանացուցանել: Միայն փոխանակ այժմ բազումք (քաղցր զիր, որք մարդասիրութեամբ եւ ազատահոգութեամբ, հիւրասիրութեամբ եւ օտարասիրութեամբ իբրեւ զաստեղս փայլեն յաշխարհի, ոչ թողուն եւ վայրկեան մի դառնանալ վիճակի իմոյ եւ կամ տիրել մրտի իմոյ) ի սէր նոցա եւ բարեկամութիւն վայելեն զառուրս ի քաղցրագին վիճակի: Այսօր առ մինն վաղիւն առ միւսն եւ տուն նոցա տուն իմ: Աչք իմ դեռ ոչ հաւատան թէ այս ամենայն սէր տուեալ լինի այնմ՝ որ հալածեալ կար ի հայրենակցաց եւ ես զայս ամենայն տամ ոչ անձին արժանաւորութեան այլ սիրոյ հայրենեաց, որ սիրելիս արար զիս աստ եւ առնէ. որքան նորդի բորբոք նորա այնքան յաւելանան սէր եւ բարե-

կամութիւն սոցա առ իս: Եւ նոյն իսկ լուսաւորայլ մինիստրն լուսաւորութեան արտաքոյ քան զարժանաւորութիւն իմ բաղդաւոր առնէ զիս: Միջոց առ միջոց մարդասիրական հաղորդակցութեամբ և հարցմամբ իւրով զեղանակէ իմմէ: Միմիայն հայկազուն և բազում և շնորհամիտ գեր. ամենեցուն աչք սիրով հայի առ իս: Մերով զպանդխտութիւն իմ սփոփէ, ամենայն ոք մխիթարէ զիս, խնդայ ընդ յառաջագիմութիւն իմ, մանաւանդ պատուական պրօֆէսորք և ազնիւ տիկնայք գերմանացւոց, ոչ հնացուցանէ ժամանակին հնութիւն զսէր նոցա, այլ մանաւանդ որքան յերկարին աստ, առ գովանի ազգս, այնքան բազմանան վասք հաղորդակցաց վիճակի իմոյ, ոչ ոք ի մերայնոց հաւատայր եթէ ինչ ինչ յաստային կենաց իմոց նկարագրէք աստէն: Ոհ, երանի թէ և այլ ազգակիցք իմ ստանային առ իս զայս խընդակցութիւն, առ շնորհամեծար ազգս գերմ. և ոչ ես միայն: Զի սոքա են յիրաւի պատկերք մարդկային զգացութեան: Այլ յայսմ ամենայնի և օրինաց իմոց պահպանութիւն կայ միշտ առաջի աչաց իմոց: Բարեբարն իմ մեծաստիճան Բարբոս որ այժմ ընկտոր է աւելոյս համալսարանի, յետ այնքան անփոխատրելի երախտեաց իւրոց ի վերայ իմ, ընկալաւ և զայս վաստակ յանձին, որ մեծ է վասն իմ և անվճարելի, զի պահոց առուրս առ ինքն հաշիցից, բարեպաշտուհի ամուսին երկրորդ մայր իմ և բարեբարունի պատրաստէ լուսաթաթախ ձեռօքն զայս (կերաւորն վասն իմ): Եւ այր և կին անզոյգ երախտաւորք իմ, ոչ որոշեն զիս ի դասուց այլ սիրելի ազգակցաց իւրեանց: Ի քաղցր չրջանս ընտանեաց նոցա մի կամ և ես համարեալ ի նոցանէ. ի վեր քան զակնկալութիւն իմ սէր նոցա և յարգումն առ իս: Հոգի այր առն մեծի առաւել տանջի վասն հայրենակցաց իմոց, և առ ի պահպանել զիս յօրէնս և ի ծէսս մեր, առ ի լուսաւորել յօգուտ ազգին իմոյ քան ուրուք այլ հայրենակցի, բարերար երկինքն վճարեսցեն նմա վասն ամենայնի, զոր նա առնէ, զի ես և ազգ իմ չենք բաւական առ այն: Ահա ստորագրութիւն արդի գրութեան իմոյ. այլ միթէ խախտեսցեն այս ամենայն վայելչութիւնք. զջերմեռանդութիւն իմ առ հայրենիս. լուծցեն այս ամենայն բարեմասնութիւնք զիս ի սիրոյ նորայ, զն անդր, չիք իմ այլ նպատակ առաջի, բայց եթէ ի հայրենիս հեռանել, և ծխել զնուազ շունչ. իրբն զխուսկ առաջի ոսկերաց նախահարց իմոց, թող յիմարք խափեսցեն այսու և ըստ առակին մտեալ ի տուն հարսանեաց, ասացեն «այս լաւ է քան զտուն մեր», իմ տուն հայրենիք իմ, իմ վայելչութիւն մեռանել վասն նորայ, իմ փառք որդիք նորայ, յորոց չրջանի ակն ունիմ տեսանել զիս՝ երբեմն և չարժել: Ի գիշերի և տունջեան սլանան, վերանան ի միտս իմ այն նազելի կողման Արարատայ, յորս երբեմն խաղացի ըզխաղ ոսկեղէն մանկութեան իմոյ և թէ երբ տեսից զձեզ, երբ արժանացայց ներկայ յանդիման մատուցանել ձեզ զիմա երկընդաւորութիւնս, այդ մութ անյայտութիւն ծածկէ, նսեմացուցա-

նէ երբեմնակի զմիտս իմ, բաց յորոց չիք իմ այլ պակասութիւն,
հնչ յիրաւի երբ ծածկեացէ սիրելին գետին Հայաստանի զանպի-
տան ոսկերս իմ, խառնեացի արդեօք փոշի իմ ընդ երկրպագե-
լի փոշոյ իմոյ հայրենակցաց իմոց: Ոհ, Աստուած իմ, երբ տես-
ցէ զայս աչք իմ, երբ յանդիմանեացէ ինձ ծուխ հայրենեաց ի-
մոց, երբ ծիծաղեացին ինձ ցանկալի լերինք Հայաստանի. անդ,
անդ սպառեացի շունչ իմ, մինչ կրկին ծծեցից զմարմանդ զե-
փիւռ հարաւոյ, որ նազաքայլ է, որ է վերայ ծաղկաբեր դաշ-
տացն Հայաստանի անմոռանալի Հայրենեաց իմոց:

Սովին խնդալից հոգով կնքեմ զբանս և մաղթեմ, զի նե-
րողամիտ ընկալեալ զայս իմ որդիական աւետարելութիւն սըր-
տի արժանի արասջիք զիս երբեմն յիշել ի գասս այնոցիկ, որք
չըջանակեն զօծեալ անձն ձեր,

1832 Դեբրպո
Ի 2 Մարտի:

Սրբազնասուրբ քահանայապետ
զիս զնուաստ ծառայս
Խաչատուր Ապովեան:

(Յիշատակ.ն.)

(Մի քանի բառեր չէր հասկացում, այդ տեսակ բառերի
տեղ գիծ եմ քաշել):

Պատճէն այն խնդրագրի, որ ուղղուած է եղել առ սին-
հոգոսն սուրբ Էջմիածնի հոգևորականութիւնից ազատուելու
համար:

Առ սինհոգոսն լուսաւորչական գահու սրբոյ Աթոռոյն
Էջմիածնի.

Ի վերակացուէ նահանգական ուսումնարանին Տփլիսոյ
(исправляющий должность питатного смотрителя)

Խ ն դ ի ր

Ի տասնամեայ հասակի մանկութեան իմոյ մտեալ ի կրթ-
թութիւն և ընդ խնամարկութեամբ լուսածին գահու մայր Ա-
թոռոյ Էջմիածնի, մնացի անդ զամս բազումս, ծառայեալ զբա-
նի մի ամիս իբրև դպիր, յետ ժամանակի մտեալ ի ծառայու-
թիւն հանգուցեալ Անտօն արքեպիսկոպոսի, եկի նովին կոչ.
մամբ ի Տփլիս և ուսեալ աստ զամս երկուս. վերադարձայ
կրկին ի սուրբ Աթոռդ ի 1826 ամին, մնացի յընթացս երկց
ամաց առ ժամանակ մի, ընդ ծառայութեամբ նորին Անտօն
Արհւոյ, յետ վախճանի նորա Նփրեմ արքեպիսկոպոսի յորմէ
և ստացայ գչորս աստիճան կիսասարկաւագութեան: Յետ մա-
հուան նորա կարգեցայ Թարգման և գրագիր նորին վեհափա-
ռութեան հանգուցեալ Նփրեմ կաթողիկոսի, յոր ժամանակս ի
1829 ամի եհաս ինձ ողորմութիւն նորին կայսերական մեծու-

թեան, որ պատճառաւ թողեալ զպաշտօն հոգևորականութեան զնացի ի համալսարան Դերպտի, ուր մնացեալ զամս վեց յետ աւարտման ուսման իմոյ, վերադարձեալ միւսանգամ ի հայրենին իմ, թէև կամ էր ինձ ամենայն ցերմեռանդութեամբ ընծայել զանձն իմ անդրէն ի պաշտօն նախկին կոչման իմոյ, բայց բազմակերպ հանգամանք և մանաւանդ զգալով թէ փոփոխութիւն մտաց և վարուց իմոց ոչ կարէին պատասխանել ճիշդ, ծանր և ժուժկալու կենցաղավարութեան հոգևորական վիճակի, ստիպեցայ մտանել ի ծառայութիւն արքունական, յոր և գտանիմ ահա զամս երկու յընթացս բոլոր այսր ժամանակի, գիտէ ամենագէտն Աստուած, ես ոչ կամեցայ զլիսովին թողուլ զհոգևորական կոչումն, ցանկութիւն իմ այն էր, փորձել զանձն իմ և գիտել հաւասարի, կարելի է ինձ արդեօք յանձն առնուլ զայն և տանել ըստ արժանւոյն, բայց բազմադիմի փորձք զհաւառակն ցուցին ինձ, վասն որոյ կամք իմ է գոնէ այսու ընթացիւք կենաց հայթայթել զապրուստ կենաց իմոց և յայս միտս համարձակիմ ամենախոնարհաբար խնդրել ի սրբազան անդամոց Սինոդոսի, որոց բազմաց յայտնի է վիճակ կենաց իմոց և որոց բազմաց սիրտ ցանկայ բարեբախտութիւն իմ, արձակել զիս ըստ օրինի ի կոչմանէ իմմէ և շնորհել ինձ ամենագլխածաբար զայն թուղթ, եթէ կարելի է երկու ամօք նուամբով և թուով յառաջ գի մի երկամեայ ծառայութիւն իմ և արտօնութիւն ոչնչասցի և իզուր անցցէ:

Միթէ ո՞րք աշխարհականք են, չեն որդի Աթոռոյն, միթէ այսու վիճակաւ ոչ կարեմ միշտ ծառայել նմա: Յայս սակս խընդրեմ մի անտես առնել զխնդիր իմ և ցանկալ բարւոյ իմում, իբրև որդւոյ սրբոյ Աթոռոյդ, յորմէ բազումք ստացեալ զբախտաւորութիւն կենաց և ես զիս ի նոցանէ համարելով մնամ իսկական գերայարգութեամբ

Խ. ծառայ Խաչատուր
Արովեանց.

1838 ի 15 Դեկտ.

Ի Տփլիս

(Խօսերայ է եղել այս թուին և թուղթը ըստ նախնական սովորութեան ծակծկուած է):

Այս խնդրի վճիռը

Ի 23 յունուարի 39 ամի, ըստ հրամանի նորին կայսերական մեծութեան ի լուսաւորչական Հայոց սինօդի սրբոյ Էջմիածնի լուսն զխնդիր վերակացուի նահանգական ուսումնարանին Տփլիսոյ Խաչատուրոյ Ապովեանցի ի 15 դեկտ. անցեալ 38 ամի № 49 յորում գրէ...

Հ Ր ա մ ա յ ե ց ի ն:— Համաձայն ցանկութեան կիսասարկա-

ւագ Խաչատրոյ Ապովեանց արձակել զնա բոլորովին ի հոգեւորական տեսչութենէ, տալ նմա առ այն ըստ պատշաճին ըզվկայական՝ զոր՝ ի պատճառս չմատուցանելոյ յիշեալ Ապովեանց սահմանադրեալ թուղթ զրուագաւոր, գրեալ ի վերայ հասարակ թղթոյ առաքել զայն կանոնադրեալ եղանակաւ առ Տ. նահանգապետն Վրաստանի, խնդրելով տնօրէնութիւն նորին գերագանցութեան յանձնել զայն վկայական, ընդ ձեռն որոյ հարկն է՝ Խաչատրոյ Ապովեանց առնելով ի նմանէ գձեռագիր վասն ստացման այնորիկ. նոյն օրինակ պահանջեալ ի նմանէ գհասանելիս յարքունիս, որպէս վասն ի կիր ածեալ աստ ի սիւնհոգոսիս փոխանակ արքունի գրուագաւորի երկց թերթից հասարակ թղթոց, գերիս ռուպլիս պղնձեայ, ըստ ներկայ գործոյս, որ յազա արձակման Ապովեանց ի հոգեւորական կոչմանէ, այնպէս և զգին հասարակ թղթոյն յորոց վերայ գրեցաւ նմա վկայական արձակման, փոխանակ գրուագաւորի երեք ռուբլի արժողութեամբ, գերիս ռուբլիս ևս ընդ ամենայն զվեց ռուբլիս պղնձեայ առաքել զայնս ըստ պատկանելոյն յօգուտ արքունեայ և գհետմանէն առաքելով զյիշեալ ձեռացագիրն Ապովեանց տալ տեղեկութիւն սիւնհոգոսիս:

(Քաղուած սինօզի օրագրութիւններէց):

Препровожденное Дирекціею при предписаніи отъ 24-го марта сего 1839-го года за № 380-мъ свидѣтельство, выданное мною отъ Армяно-Григорянскаго Эчмиадзинскаго синода объ увольнение меня изъ Духовнаго вѣдомства, мною получено, во удостовѣреніе чего и расписываюсь.

Исправляющій должность штатскаго смотрителя

Х. Абовянцъ

1839-го года 13-го Февраля

Тифлисъ

Դիրեկցիան ներկայացրել է կաթողիկոսին մայիսի 16-ին 1839 ամի № 5447.

Արովեանի նամակներէց մէկն ուղղուած իւր աշակերտին:

1847 թ. օգոստոսի 17 ի Մոսկուա առ շնորհափայլ որդեգիր ձեմարանին Տեարց Նշիագարեանց Յարութիւն Իւզբաչեանց:

Հոգեկից իմ բարեկամ,

Հիմ փափագէի յայսմ իսկ ըսպէի անկանել ի գերկս Ձեր և ներհեղով ի սիրտ սիրելւոյդ զարտասուս վշտաց և ցաւակցութեան: Նւ յայսմ զրկեցայ ի քաղցր տեսութենէ ձերմէ, ա-

մենայն ինչ պատրաստեալ էր, եկի ի Թիֆլիզ առ Ձեզ վերաթեմել:

Այլ զինչ անիրաւ խօսերայն փշեաց խորտակեաց զամենայն յոյսս և գիտաւորութիւնս իմ երանի թէ այս միայն իցէր տարաբախտութիւն իմ և ամենայն սիրելեաց և բարեկամաց իմոց. ոչ մնաց աչք, որ ոչ սգայ այժմ զթանգագին կորուստ սիրելոյ ուրուք: Ոչ մնաց սիրտ յամենայն տեղիս կառկառի, որ չէ վարակեալ այժմ արեամբ և կսկծանօք: Եւ մեզ պարտ էր ոչ մնալ անմասն յայս աշխարհաւեր հարուածոց և ես կորուսի զմայր թանգագին, զեղբայր սիրելի, ոչ ասեմ զբարեկամս և զազգականս բազումս. ցաւել արդեօք պարտիմք առ այս, թէ փառաբանել զամենիմաստ անօրէնութիւն այնր, որ ստեղծն զմեզ և պահպանէ: Երկոքեանն ևս պարտիք են մեր, ցաւել և սգալ զզրկումն ի սիրելեաց մշտապէս և փառաբանել զկամս ամենագութ Արարչին, որ հարկանէ և ինքն ևս բժշկէ զսիրտ և զհոգի մեր, վառեցարուք և դուք այսու հաւատով, այսու համբերութեամբ, այսու քրիստոնէական և որդիական երկրորդածութեամբ և Քրիստոս պատուական և Քրիստոս սիրելի հրրձուին ամսով միով առաջ ի դասս արդարաց: Անդ ուղղեալ յայսմ հետէ զազօթս և զչնորհակալու սիրտ Քրիստոս զթանգագին ոսկերս և զյիշատակ հանգուցելոյն և փոյթ կալ արժանաժառանգ որդի ծնողաց Քրիստոս զայս խնդրէ և մաղթէ ի Քնն Քրիստոս հարազատ բարեկամ Խաչատուր Աբովեանց:

Նոյն Իւզբաշեանին և այս մարգարտաշար տողերն է ուղղում:

Կամայ ակամայ զրեմ ուսերէն կամ գերմաներէն առ ձեզ, նայելով ի զրութիւնս ձեր: Գուցէ ծուլանայք ի մերս բարբառ, ես ոչ գայդ խրատ աւանդեցի ձեզ: Աններելի է զիտել զտասն լեզուս, այլ ոչ զհայրենական. ուսարուք զճոխ և զքաղցրը հայկաբանութեան առ պարոն էմինն առ ի լինել Հայկազն ըստ հոգւոյ և մարմնոյ:

(Արտագրել եմ պ. Ար. Յովհաննիսեանի մօտ, պ. Ս. Կանայեանի միջոցով):

Արովեանցի տեսիլքը ըստ աւանդութեան:

«Խաչատուր Աբովեանին յանձնում են Ներսէս վարդապետին կրթելու, որ այդ ժամանակ նշանակւում է Թիֆլիզի առաջնորդ և իւր հետ վերցնելով Աբովեանին տանում է Թիֆլիզ, ուր ուսուցանում էր նորան, բայց ուսման մէջ Աբովեանը ոչ մի յառաջադիմութիւն չէ ցոյց տալիս, որի համար միշտ անհանգիստ է Ներսէսը և խիստ ցաւում էր այդ բանի համար:

Արովեանցի անընդունակութիւնը կրթութեան մէջ վշտացնում է վարդապետին, ուստի և մի քանի անգամ նախատում է, անարգում և մինչև անգամ ծեծում ու տանից դուրս է անում: Հեռու օտար երկրում արդեօք ինչ կը լինէր Արովեանի դրութիւնը, այնպիսի մի զգայուն մատաղ երիտասարդի, որը կրթութեան մէջ իրեն այնքան թոյլ էր զգում: Մի խիստ մտատանջութիւն պաշարում է նրան. ալեկոծուած երիտասարդը հանգստութիւն չունէր. նորա խիղճը իրեն տանջում էր, քանի որ ընդունակութիւն չունէր, մինչդեռ դրա հետ խիստ փափագ ունէր կրթութիւն և ուսում ստանալու: Ներսէս վարդապետը մի անգամ ծեծելով և անիծելով դուրս է անում նրան տանից. Արովեանը փոքրիկ պարտիզում վարդենիների հովանու տակ մեծ յուսահատութեան մէջ պարկում է և քնում, երազում մի ալեգարդ ծերունի հրում է նորա կողը և աւետիլք տալով ասում. «սրանից յետոյ լաւ կը կարգաս, վեր կաց և գնա տուն». Արովեանը հարցնում է ծերունու ով լինելը և նա պատասխանում է. «Գրիգոր Լուսաւորիչն եմ» և անյայտանում: Գիշերով վեր է կենում և գնում առաջնորդի դուռը ծեծում, վարդապետը դուրս է գալիս և բարկութեամբ հարցնում—«ինչ ես կամենում, ես երգուել եմ քեզ չընդունել, — «օրբազան տէր հիմա լաւ կը կարգամ, ընդունիր» և ընդունում է: «Հիմա լաւ կը կարգամ» բառերը վերագրելով երկիւղի կամենում է հէնց սկզբից նորա խաբէութիւնը պատժել և առաջարկում է կարգալու մի բան. «ընչանք էն վախտը ըսկի չէր կարճ կարգայ և ըսկի չէր կարճ. ամեն մի կիրը կըմկըմալէն էր ասում — հիմի ջրի դայդա գնում է, ինչ գիրք որ գնում ես առաջը, բիրադի հաւասար էր նրա համար»:

(Համբարձում Արովեանց, աշակերտ Երևանու թեմական դպրանոցի Ն. դասարանի):

Խաչատուր Արովեանի աշխատութիւնները եւ մի քանի ուրիշ թղթեր պահուած իւր յիշատակարաններում

1. «О курдах»
2. Восхождение на Арапатъ „Кавказъ“-ում.

Վեննայի և Դորպատի թերթերում հնագիտական, ժողովրդական նկարագրութիւններ ունի:

Հայերէն

(Երկծալ—գրաբառ)

1 Տետրակ.— Սիւրելի և պատուելի եղբայր, սկիզբն ազատական ճարտարապետութեան. յազատութիւն Հայաստա-

նեայց (հազներգութ) ի 19 յունվ. 1830 թ. օրինակ վերապատուելի վարդապետաց Տէր Տ. հ. Մկրտիչ վարդապետի և Իգնատիոս վարդապետի ի տէր խնդալ: Առ սրբազան Հայր Միքայէլ վ. Չամչեան: Լիզայի վրայ (ոտան.) ի պարոն Յարութիւնէ Սհակեան Նոր-Ջուղայեցւոյ վերաբնակելոյ ի Բումբայ քաղաք Հնդկաց, դարձեալ ի նոյն պարոնէ յօրինեալ (ոտան.) 2 օրինակք. սրբազան Ներսիսի վիճակաւոր Արքեպ. ամենայն Հայոց բնակեցելոյ Վրաստան ի Նիկողայոսէ Վայսեր Ռուսաստանի: 11 տարեկան Գէորգ Շահնազարեանի ճառը որ ասուեցաւ նահանգական ուսումնարանումը Ներսէս կաթ. ներկայանալու ժամանակ (հայերէն-ռուսերէն) Ներսէս կաթ. օծման հանդիսին: Վկայք փառաց Հայաստանի:

2 Տետրակ. — Հրաժարումն ի բարեկամաց և այլն:

Քառածալ

Տետր. 1. Առ հանդէս մտից Նորին վեհափառութեան Տ. Ներսիսի սրբ. հայրապետի և ծայրագոյն կաթողիկոս ամենայն հայոց ի Հայաստան յ-8 մայիսի 1846 թ.

Բան ասացեալ ի Ստեփաննոս արքեպիսկ. Արղութեանցէ ի ներկայանալ աշակերտաց նահանգական ուսումնարանի երևանութուն Գալիթ խան Ծատուրեանի մետասանամեայ մանուկն Գէորգ Շահնազարեան ասաց զհետագայ... բանս ի հայոց բարբառ: Այլ աշակերտ նահ. ուսումնարանի եղբոր որդին Յովհաննէս կաթողիկոսի՝ երկոտասնամեայ մանուկն Գրիգոր կարդաց զհետ... ոտանաւորս ի Ռուս լեզու:

Տետր. 2. Առ բարեծնունդ և սիրելի աշակերտ իմ նահանգական ուսումնարանին Տփլիսոյ ի 25 մայիսի:

1838 ամի յիջմիածին. Գաշտն Կոտայի, Շուլաւեր, Լօռի, Փամբակ, Անի, Սարգարապատ, Արմաւիր, Էջմիածին և բնակութիւն մեր անդ: Վերադարձումն բարօնին. օրհնութիւն սրբալոյս միւռոնի. ելն մեր յիջմիածնէ. երևան. Ժուլի կամ նոր Ելոյիզար, (նամակ). Հարսանիքն մեր հոգևոր էառ զլրումն. նորին վեհափառութիւն:

Նոյն մեծութեամբ աշխարհարար

Տետր. 1. Լինդայ պատմութիւն. Կարլոս մեծի պատմ. երազ Պետրարկայ բանաստեղծի:

2. Նամակներ բարեկամի մօտ, բարեկամութեան զատիկը, ողջում ախպեր. Պարբոտ, Աօնաղլութիւն. Քրիստոսի ծնունդը, Տարեմուտ, Թաղումն, հայրենասիրութիւն, Պարբոտի բնութիւնը, Պարբոտի գրութիւնք. Սուգ իմ աշակերտ Աղամ-Ղանեանի վրայ:

3. Թուրքի աղջիկը. Իշի հարսանիքը. Բարեկամի մօտ: —

4. Արքիպ. (ոտան.) Յունայնութիւն աշխարհի,

այգին Ղորղանովին. էշն ու բլբուլը. (ոտան.) Աչքի լոյս ջան
դարդ մի անիլ (ոտան.):

5. Առաջին սէրը. Մաղկի վանքը. Վանի—Փա-
րիւան:

Նոյն մեծութեամբ ռուսերէն

Հինգ հատ պաշտօնական գրութիւններ այս և այն պե-
տական հաստատութեան:

1. Краткіи историческій очеркъ (տպում) г. Эрива-
на (въ 2 эк).

2. Отчего аптекарей называютъ девяносто девятымъ.
3. У нѣмцевъ.

4. Ученный споръ въ Эривани 18 ноября.

5. Трое западныхъ мудреца сопровождаемые христиан-
скимъ муллою.

6. Извлечение изъ исторіи Мойсея Хоренскаго писан-
ной имъ около 485 или 490 г.

7. Краткое правило отъ словеснаго употребленія
туркскаго языка.

8. Общее замѣчаніе и преподаваніе и недостатки он-
наго и программы для первокласныхъ двухкласныхъ училищъ.

Առանձին թղթերի վերայ:

1. Հրաժարումն բարեկամաց:

2. Աչակերտք առ հրաժարումն ընկերակցաց իւրեանց:

3. Վերջին հրաժարական քաջագոր արքային Հերակլի:

4. Բան ասացեալ յաւուր տօնի սուրբ Զատիկին յեկեղեց-
ւոջ վերացման ս. խաչին ի Մոսկով ի 1836 ամի:

5. Այլ բան համառօտ ի վերայ յարութեան:

6. Նոյնը:

7. Մտածմունք ի վերայ խաչելութեան Տեառն:

8. Յունայնութիւն աշխարհային բախտին:

9. Նահատակութիւն սրբոց Վարդանանց:

10. Գիշերն ամարային:

11. Ի վերայ հայրենասիրութեան:

12. Ի վերայ նաւագնացութեան:

13. Ի վերայ հաղորդութեան:

14. Ամարային առաւօտն ի գիւղս:

15. Մուտ դարնան:

16. Մնունդ Քրիստոսի (ոտան):

17. Յաւուր տօնախմբութեան բարեկամի միոյ:

18. Առ այլ բարեկամ մի ընդ փոքր ընծայի իւրք յաւուր
ծննդեան Փրկչին:

19. Կղզին Բօլգհոլց (ի Կարամզինէ):

20. Թայիսայ (հին բալլադ ոտան.)

21. Հեկտոր (ոտան):

22. Խնդամիտ զգացմունք երախտագէտ հայկազնոյ վասն ազատութեան հայրենեաց իւրոց ասացեալ յՆրեան յամի 1826 ի վեշտասան հասակի իւրում (ոտան.):

23. Սրբազնագոյն Քահանայապետ զթաժագոյն հովուապետատեք (ոտան.):

24. Բան հրաժարական (ոտան.):

25. Կարօտութիւն նախնի վայելչութեան հայրենեաց իմոց ասացեալ ի 1824 ամի Նրեան (ոտան.):

26. Ողբերգք ի վերայ մահուան բազմեքախտ ուսուցչին իմոյ Յարութիւն վարդապետի Ալամդարեանց, ազնիւ բարեկամին իմոյ Աղամջանեանց Շիրազմանեան և քաղցր հօր իմոյ Յարութիւն Աբուլեանց զորոց զբոթալուրն ի միում շաքաթոջ ստացայ ի լինելն իմ ի Դերպտ 1834 12 Նոյեմ (ոտան.):

27. Աղօթք առաւօտեան (ոտան.):

28. Նախասահմանութիւն (ոտան.):

29. Գարուն (ոտան.):

30. Աղերս գոհութեան առ ամենաբարձրեալն (ոտան.):

31. Ծնողասէր աղջիկն և մեծահոգի հարուստն (ոտան.):

32. Ողբ ի վերայ Միլզաջանի քաջ գնդապետի հայկազնոյ, որ մեռաւ ի 1837-ի 1 փետր. այր լի շնորհօք, սիրելի հասարակութեան, յառողջ ժամանակի զրկեալ ի կենաց (ոտան.):

33. Նրեակայութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լեառն Արարատ ի 1829 թ. 28 սեպ.

34. Մուտ Հայկայ ի Հայաստան ու արհաւիրք (ոտան.):

35. Տխուր տեսարան սքոյն և սքազգեաց Հայաստանի առ նահատակ. սրբոց Վարդանանց (ոտան.):

36. Առ Վարդան (ոտան.):

37. Աղերս (ոտան.):

38. Ի վերայ դամբարանի բազմեքախտ ուսուցչի իմոյ Յարութիւն վարդապետի Ալամդարեանց ի 1836 ամի 15 մայի. սի ի Ն. Նախիջևան:

39. Ի լինելն իմ ի Մոսկով 1836 ամի 18 մարտի առաւօտեան:

40. Առ Էմ. Կ.

41. Առ Մ. Ա.

42. Առ Էմ.

43. Առ Ն.

ո տ ա ն ա լ ո Ր

44. Բան ասացեալ ի վերայ դամբարանին սիրելի աշակերտին իմոյ Ղարիմազ Արդութեանի ի բերանոյ ընկերաց իւրոց, որ վախճանեցաւ ի 29 մարտի 1840 ամի 15 ամի կենաց իւրոց:

45. Սուգ ի վերայ մահուան սիրելւոյն իմոյ և ուսուցչի Վալտերի ի գիշերին ուր ես պահապան եղէ նմա ի սենեկի իւրում. 1831 14 սեպտ. ի Դերպտ (ոտան.):

Եւ պ. Ղորղանեանի մօտ գտնուած յիշատակարանում 19
կտոր թէ ոստանաւոր և թէ արձակ, որոց ցուցակը տպուած է
"Կռունկ"-ում և «Արձագանք»-ում:

46. Ագնէս պատմական աշխարհագրութ.

47. Ֆէօդորայ կամ որդիական սէր:

48. Օվսաննա (տպուած Կռունկ-ում)

49. Զանգի (տպուած

50. Ագնուամտութիւն և շնորհակալութիւն:

Մօտ 30 ձեռագիր նամակներ էլ գտել է պ. Երեցեանը Ս.
Էջմիածնի արխիւում:

Գնրմաներէն

1) Ein Blick über den Ursprung, Volksthümlichkeit,
Sprache, sitten und gebräuche der Kurden.

2) Die Kurden.

3—4) Zwei unbeeendigte Briefe an einem liebsten Fre-
und aus Petersburg an 1835 den 27 und 28 Januar.

5) Ein Zeugniß vom Ararat.

Ներսէս Տէր-Կարապետեանց:

ՀԱՅՐ ՍՈՒՐԵԸ

Ա.

Ծաղկոցեցի Յովհաննէս հայր սուրբը միշտ խորին բերկրութեամբ է յիշում իր փոքրաւորութեան օրերը Քեանդեազրմեազի մօտ Թարգմանչաց անապատում: Քեանդեազրմեազը մի խստակեաց կրօնաւոր էր. այդ անունը նրա լան տուել էր շրջակայ հայ և թուրք ժողովուրդը, որի աչքում նա ոչ թէ սոսկ վարդապետ էր, այլ մի խկական ճգնաւոր, մի կատարեալ սուրբ մարդ: Տամնեակ տարիներ ապրելով Թարգմանչաց վանքում, նա ոչ մի անգամ ոտք չի դրեց շրջակայ գիւղերում. նա միշտ խուսափում էր մարդկանցից. նրան երբէք չէին յափշտակում այս անցաւոր աշխարհի վայելչութիւններն ու հրապուրանքները, ուստի նա գիւղեր չէր մտնում երբէք. այդ պատճառով էլ կոչուեց Քեանդեազրմեազ ¹⁾, այսինքն գիւղ չը մտնող: Մեծ տօներին վանքում հաւաքւում էին հազարաւոր ուխտաւորներ: Կանանց երես չը տեսնելու համար Քեանդեազրմեազն առանձնանում էր մի մութը քարայրում, որը կոչւում էր ճգնաւորի խուց: Նա այնտեղ մնում էր ամբողջ օրերով, հաց ու ջրով միայն կերակրուելով. օր ու գիշեր նա աղօթում էր այնտեղ ու իր յորդառատ արցունքով թռչում չոր քարերը: Իր քարայրից նա դուրս էր

1) Թուրքերէն բառ է, նշանակում է գիւղ չը մտնող, գիւղից խուսափող:

գալիս միայն այն ժամանակ, երբ ուստաւորները բոլորովին հեռանում էին վանքից, երբ հինաւուրց մենաստաններ իսպառ մաքրւում էր կանանցից: Վանքի տնտեսութիւնը վարում էր Բալունց Ստեփաննոս վարդապետը: Չատ բանիմաց ու եռանդուն տնտես էր Ստեփաննոս հայր սուրբը. նա վարում էր, նա հնձում էր, կալսում էր ցորենն ու գարին ու լցնում էր վանքի շտեմարանները: Վանքն ունէր իր սեփհական գութանը գոմէշներով ու եզներով: Ստեփաննոս վարդապետն ինքն էր բռնում գութանի մածր, «հօ» անում եզներին ու օրհնում հօտաղներին, որոնք երգելով իրանց «դօրօն» ¹⁾, աչ ու ձախ «ջան» էին ասում գոմշուկներին ու եզներին ու միշտ առաջ, առաջ քշում նրանց: Հայր սուրբն իր շարականներով երբեմն ձայնակցում էր հօտաղներին. նա յոգնել չը գիտէր, նա օր ու գիշեր աշխատում էր միշտ:

Վանքի նախիրը ծածկում էր լայնածաւալ հովիտներն ու դաշտերը: Կաթը ջրի նման հոսում էր. վանքը միշտ, ձմեռ, ամառ, լիքը լիկում էր. չրջակայ ժողովուրդը առատութեամբ օգտւում էր նրա բարիքներից, երբ նա կարէր էր զգում, երբ տիրում էր սով, չքաւորութիւն, երբ գալիս էին մուկն ու մորեխը:

Բ.

Անցան տարիներ: Քեանդեագրմեազ ու Ստեփաննոս հայրերը ծերացան. հարկաւոր էր մտածել վանքի ապագայի մասին: Մի օր Քեանդեագրմեազը կանչեց իր մօտ Ստեփաննոս վարդապետին ու ասաց. «հայր սուրբ, մենք արդէն ծերացել ենք, էսօր-էգուց մեռնելու ենք, նկ, քա-

¹⁾ «Դօրօն» հօտաղների երգ. է. երգում են վար ու ցանքսի ժամանակ:

նի դեռ կենդանի ենք, մի ժառանգ թողնենք այս անապատում, որպէս զի նա մեզանից յետոյ էլ ֆայսպէս չէն մնալ»:

—Ո՞ւմ թողնենք, հայր սուրբ, — հարցրեց Ստեփաննոս վարդապետը:

—Ծաղկոցեցի Յովհաննէսին. նրան պէտք է արեղայ ձեռնագրել. ուրիշ ոչ որի մեր վանական ծառայողներից ես յարմար չեմ գտնում: Սրբազանն ինձ վաղուց անձամբ խօսք է տուել նրան ձեռնագրել, երբ ես ցանկութիւն կը յայտնեմ: Դու հիմա պատրաստուիր նրան վերցնել ու տանել քաղաք ձեռնագրելու:

—Հայր սուրբ, — ասաց Ստեփաննոս վարդապետը, — ահր Յովհաննէս Ծաղկոցեցին դեռ պակաս-պուտ տեղեր շատ ունի, հարկաւոր ա նրան մի առ ժամանակ էլ պատրաստել, որպէս զի սրբազանի առաջին սեւրեոս չի լինենք. ահր նա դեռ այիր-բէնը չի վերջացրել:

—Գլտեմ, գիտեմ, — պատասխանեց հայր սուրբը, — այիր-բէնը նա դեռ չի մարսել. այդ ոչինչ. յետոյ երբ մաջալ ¹⁾ լինի, կը սովորի. գրոց լեզուում նա շատ ճարտար ա, ինչ հարկաւոր ա, նա արդէն անգիր իմանում ա, էլ այիր-բէնն ի՞նչ ա անում. նա լաւ տնտես ա, նա իմ ու քո տեղը կունի. այդ ամենագլխաւորն ա:

—Լաւ ես ասում, հայր սուրբ, — պատասխանեց Ստեփաննոս վարդապետը, — ես էլ եմ կարծում, որ վերջը Յովհաննէսն ա մեր յիշատակը այս վանքում պահպանելու. դէ որ այդպէս ա, նամակ գրի սրբազանին, որ հետս տանեմ:

—Նամակը կը գրեմ, հայր սուրբ, — պատասխանեց Քեանդեազրմեազը, — դու էլ չիտակ պատրաստութիւն տես. սրբազանի մօտ դատարկ գնալը մեր անմին վայել չի:

¹⁾ Ժամանակ:

մառանդ լաւ պտուի, քո խելքի կտրած ամեն բանից հետդ զատ վեր առ: Յովհաննէսի մօտ էլ հէնց հիմա մարդ ուղարկիր, տաւարից կանչիր ու այս մի քանի օրը նրա հետ աղօթքները, շարականներն ու պատարագի արարողութիւնները մի լաւ սերտիր:

— Զատ բարի, հայր սուրբ, — ասաց Ստեփաննոս վարդապետն ու գուրս գնաց Քեանդազըմեազի խցից:

Գ.

Յովհաննէս Ծաղկոցեցին շատ խոնարհ ու հնազանդ փոքրաւոր էր, ամա ինչ արած, որ կարդալ-գրելում հըմուտ չէր: Զատ տանջուեց ու շարշարուեց խեղճ Քեանդեազըմեազը, բայց Յովհաննէսը տետրն անգամ չը վերջացրեց: Ժամասացութիւնը կամաց-կամաց անգիր սովորեց, ամա կարդալը չը մարսեց, չը նայած Քեանդազըմեազի օրհնուած դաւապանի հարուածներին: «Չահրիմար ըլի սա, թա տետրն ա, — մտածում էր երբեմն ինքն իրան Յովհաննէսը, — անտէրն այսքան կուճուր ¹⁾ ու այսքան դժուար. էդ Աստուած վեր կուճի. լաւ, սա էս ինչ ա, որ ես կարողանում չեմ երկու օրում ծայրէ ի ծայր անգիր անել. հլէ էն մեծ-մեծ հաստ պրքերից լինի, ով դարդ կանի. էն դուլէն ²⁾ եաշողն էլ ա կը տեսնայ, որ ես մի բան եմ սովորում»: Ինքն իրան նամուս էր ընկնում Յովհաննէսն ու սկսում վրայ-վրայ սերտել տետրը. բայց երբ Քեանդազըմեազի հօօր աչքերի առաջն էր գուրս դալիս, ամեն բան մոիցն ընկնում էր, մնում էր կմկմացնելիս. նա էլ առնում էր խսկոյն դաւազանն ու զորս դու պատուիրեցեր շօշափում նրանով մեր Յովհաննէսի գլուխն ու մէջքը: «Անիրաւ, գնա, սովորի. անի-

¹⁾ Փոքր: ²⁾ Կողմից:

րաւ, գնահ, սովորի» — կրկնում էր հայր սուրբը, նի պրա-
նելով: Դուրս գալով Քեանդեազըմեազի խցից, Յովհան-
նէսը մտնում էր տնտեսատուն, մի հաց աղլուխում փա-
թաթում, մէջքին կապում ու պուկ անում ¹⁾ գէպի Ծի-
րանաւորի ձիւրը, տաւարի կուշտը ²⁾, իր մտերիմ նախը-
շի Քիբիի մօտ, որից նա աւելի շատ բան էր սովո-
րում, քան Քեանդեազըմեազից: Քիբին, նախըշի լինելով,
միկնոյն ժամանակ կատարում էր վանքում և դպրի պաշ-
տօնը. պատարապի ժամանակ նա միշտ սպասաւորում էր
Քեանդեազըմեազին. բոլոր աղօթքներն ու պատարապի
արարողութիւնները նա բերանացի, անգիր գիտէր: Յով-
հաննէսի իսկական ուսուցիչը նա էր: Յովհաննէսը նրա-
նից երբէք չէր քաշւում. միշտ ստիպում էր, որ Քիբին
նրան աղօթքներ, շարականներ, սաղմոսներ ու գրաբար
սովրեցնէ: Երբ տաւարի նախիրը ժողովւում էր Ծիրա-
նաւորի կամ Հին Անապատի առուի ափին կէսօրելու,
Քիբին Յովհաննէսի հետ միասին շուարի տակն էր քաշ-
ւում ու սկսում էր նրան ուսուցանել աշխարհիս բոլոր
իմաստութիւնները: Ամենից դժուար բանը գրաբար սո-
վորեցնելն էր. բայց Քիբին գրաբարի համար այնքան էլ
դէս ու դէն չէր ընկնում. նա ունէր մի շատ հեշտ ու
հանճարեղ մեթօդ: Նա ասում էր իբր սանին. «աշխարհա-
բար խօսքի առաջին եթէ «Զ» գնես, նա իսկոյն գրա-
բար կը դառնայ. զօրօրինակ՝ տանձն, որն ընկաւ ծա-
ռից, դեռ խակ էր. դիւր ամեն մի խօսքի առաջին «Զ»
ու տնս, ինչ երևելի գրաբառ ա դուրս գալիս՝ գտանձն,
գորն զընկաւ գծառից զդեռ զխակ էր:

— Զեա՛ ան, ան Քիբ, նանը մեռնի, էդա գրաբար
հա՛, — հիացմամբ նկատում էր նրան Յովհաննէսը, — եանի
էդ իմաստութենէդ որ մի պատառ էլ ինձ տաս, քնչ կըլի:

¹⁾ Գնում գաղտնագողի: ²⁾ Նախիրի մօտ:

— Գլխամեռ, սովորի, որ դու էլ իմաստուն դառնաս, — հպարտութեամբ ասում էր Քիբլին, — իսկ գիտես իմ կարկաժին ¹⁾ քանի դադանալ ա տրաքել, որ ես ըսհենց իմաստուն եմ դառել. ափսոս, որ պսակուած եմ, — աւելացնում էր նա, — իմ հօր վիզը կոտրի, ինձ պսակիրով, [թէ չէ եթէ ես ազալի ²⁾ լինէի, հմի Քանդեազրմեազ հայր սուրբը վաղ էր ինձ տարել սուրբազանի մօտ ու վրդապետ չինել:

Յովհաննէսը, տեսնելով, որ վանքում վարդապետութեան միակ թեկնածուն ինքն է, մեծ եռանդով իմաստութեան պաշար էր վերցնում նախրչի Քիբուց, ամա ինչ կանես, որ զահրիմար տետրը միշտ խանգարում էր նրան. չարբանդի պէս անտէրն ընկել էր առաջն, էլ [թողնում չէր, որ ուսումնածարաւ Յովհաննէսը ոտով-գլխով իմաստութեան անձնատուր լինի: Մի անգամ Քեանդեազրմեսզը լաւ քօթակ տուեց Յովհաննէսին, այն պատճառով, որ նա «բան» բառը «պեան» կարդաց: Քեանդեազրմեազը Ծաղկոցեցուն նի պրանեց, ասելով՝ «էդ ոնց պեան ւ, էդ ոնց պեան ւ, անիծուած. դէ գնա ու մինչև էգուց պեանդ բան չինի, [թէ չէ էս գաւազանը էդ ախմախ գլխիդ ջարդ ու փշուր կանեմ»: Յովհաննէսը տնտեսաւորից մի քանի հատ լաւաշ վերցրեց ու գնաց Ծիրանաւորի ձորը, տաւարի կուշտը, իր մտերիմ Քիբուց իմաստութեան դասեր առնելու:

Պատմեց Քիբուն իր գլխին եկած չարիքը:

— Անտէր ըլի քո տետրն, անտէր, — ասաց Քիբին, — էդ զահրիմարաւը դու գատ չես դառնալ. լաւն էն ա, հրետին ժամագիրքը ձեռդ առ, էսօր-էգուց ահր վրդապետ պտես դառնալ:

— չը՛ ը՛, ես էս զահրիմար տետրը հէնց տեղ ու-

¹⁾ Գլխին: ²⁾ Աճուրի:

դարկեմ, որ գնալն ըլի, էլ ետ դառնալը չըլի,—ասաց Յովհաննէսն ու, հանելով գրականից մի նոր փափուկ լաւաշ, նրա մէջ փաթաթեց տետրը: Քիբին հետաքրքրութեամբ նայում էր այդ գործողութեան: Տետրը լաւաշի մէջ փաթաթած Յովհաննէսը մօտեցաւ Ջամամ կովին ու փաթեթն ուղղակի դէմ արաւ նրա դնչին: Կովը հոտոտեց փաթեթը, լաւաշն իսկոյն շարժեց նրա ախորժակը, նա բացեց բերանը, առաւ ատամներով Յովհաննէսի ձեռքից լաւաշի փաթեթն ու մի ային-օյին ծամծմելուց յետոյ կուլ տուաւ:

—Հըր', քու նանը մեռնի, Ջամամ կով, —բացականչեց Յովհաննէսը,—ա՛ Քիբ, տես, ո՞նց կերաւ տետրս, ո՞նց. տրամեղը թամամ բապունի ¹⁾ ա՛ կտրելու, բապունի, —ասաց Յովհաննէսը ձեռքերը կողքին դրած յաղթական հայացքով նայելով Ջամամ կովին:

—Աղա՛, —ասաց Քիբին, —դու՛ստ ես ասում, Ջամամը բապունի ա՛ կտրելու ²⁾, ամա՛ դրանից օրէս ետի ծնուածն էլ թամամ իմաստուն ա՛ ըլելու, իմաստուն:

—Հը՛ր', —ասաց Յովհաննէսը, —մի վախտ ³⁾ որ էս ձորերն իմաստուններով լցնեմ ոչ, մքամ էդ ո՞նց կըլի:

—Կը լցնես, կը լցնես, դու դեռ վրդապետ դառ, —ասաց Քիբին, —ալամեաթ ⁴⁾ բաներ շատ ես անելու:

Տետրը Ջամամ կովին ուտացնելուց յետոյ Յովհաննէսը մի առ ժամանակ վանքից դադարգին ընկաւ ⁵⁾, որպէս զի Քեանդազըմեազը չիմանայ տետրի անհետանալը: Գիշերները նա գալիս էր տաւարի հետ թովլումը մ'նում, իսկ առաւօտները նրանց հետ գնում կրկին հանդը: Այգալէս մի քանի օր շարունակուեց: Վերջապէս մի

1) Բապունի, գիտնական, ամեն բան իմացող. ռաբբի, ռաբբունի բառերի աղաւաղումն է: 2) Դառնալու: 3) Ժամանակ: 4) Զարմանալի: 5) Կորաւ:

օր Քեանդեագրմեազը, որն արդէն իմացել էր Յովհաննէսի բացակայութեան պատճառը, պահանջեց, որ Ծաղկոցեցուն տափի տակիցն է, գլխիցն է, գտնեն ու բերեն իր մօտ: Վանահօր հրամանը թունդ էր, թագն ուկլ այլ ևս չէր կարելի. Յովհաննէսը եկաւ, չոքեց վանահօր առաջին ու յանցաւոր գլուխը խոնարհեցրեց նրա առաջ:

—Աղա, տետրդ ուր ա,—հարցրեց Քեանդեագրմեազը:

—Հայր սուրբ, Համամ կովը լաւաչի հետ ձեռքիցս խլեց,—պատասխանեց Յովհաննէսը:

—Յետոյ ինչ արաւ. բապունի կտրեց, չէ:

Յովհաննէսն էլ բան չի գտաւ պատասխանելու:

Աղա, ա անիծուած,—ասաց Քեանդեագրմեազը և օրհնուած մհակով բոլոր ուժով ու եռանդով սկսեց նի պրանել Ծաղկոցեցուն, ասելով՝ «բա բու նամուսը ո՞նց վեր կալաւ, որ նա բապունի կտրեց, դու ոչ. նա բապունի կտրեց, դու ոչ. դէ հմի էլ դու գնա բապունի կտրի»: Այդ ասաց ու ժամագիրքը դրեց Յովհաննէսի առաջին: Քեանդեագրմեազը մի գլուխ կարդաց, Յովհաննէսը նրա հետ միասին կրկնեց, աչքի մինը միշտ օրհնուած մհակի վրայ պահելով, որ չը լինի, թէ զահրիմարը մնել նրա գլխին իջնի: Դասը վերջացաւ. Յովհաննէսն առաւ Քեանդեագրմեազի աջը, վերցրեց ժամագիրքն ու գնաց Ծիրանաւորի ձորը իր մտերիմ Քիբիի մօտ բապունի կտրելու:

Դ.

Անցան մի քանի ամիսներ: Սրբազանից հրաման եկաւ, որ Յովհաննէսին ուղարկեն քաղաք արեղայ ձեռնադրելու համար: Քեանդեագրմեազը կանչեց իր մօտ Ստեփաննոս հայր սուրբին ու պատուիրեց նրան պատրաս-

տուժիւն տեսնել Յովհաննէսին քաղաք տանելու համար։ Ստեփաննոս հայր սուրբը սկսեց պատրաստուել, գաթայ ու բաղարջ թխեց, մի քանի հատ հաւեր մորթեց ու եփեց, մեղր ու կարագի մեծ պաշար վերցրեց, վանքի դռներինց մի լաւ ճոկեց, որ իրանց հետ տանեն սրբազանի համար։ Երբ ճանապարհուելու օրը հասաւ, ահն ու դողն ընկաւ մեր խեղճ Յովհաննէսի սիրտը։ «Ճշմարիտ է, նա ուզում է վարդապետ դառնալ, բայց ոչ այսքան շուտ։ Եթէ նրա միջոցով գեռ մի հատ էլա սպիտակ մազ չի կայ, վարդապետն առանց սպիտակ միրուքի ի՞նչ վարդապետ է, նա դեռ վարդապետահուտ է, նրան ով «Աստուած օգնական» կասի, — անցնում էր այդ բոլորը Յովհաննէսի մտքով։

Օրը շաբաթ էր։ Առաւօտեան ժամից յետոյ Ստեփաննոս հայր սուրբը մտաւ Քեանդեագրմեաղի խուցը նրա օրհնութիւնն ստանալու ճանապարհուելու համար։ Երբ նա խուցից դուրս եկաւ, կանչեց Յովհաննէսին, բայց վաերում Յովհաննէս չը կար։

— Աղա, հանէսն ի՞նչ ըլաւ, — հարցրեց Ստեփաննոս հայր սուրբը վանքի հորթարած Պօղոսից։

Գնաց տաւարի կուշտը, — պատասխանեց նա։

— Ինչո՞ւ։

— Գիտում չեմ, հայր սուրբ, սուտ էր, ըզորթ ¹⁾ էր, ասեց՝ խնձոր եղն ու Մարալ կովը կորել են, գնում եմ մանգալ ²⁾։

— Գլխամեղը սուտ ա՛ն ասել, դէ շուտով գնա՛, կանչի՛, ասա՛՝ հայր սուրբը ճանապ ա՛ ընկնում. եկ։

Պօղոսն իսկոյն վազեց, գնաց վանքի մօտիկ բլուրը բարձրացաւ ու սկսեց բարձր, շատ բարձր ձայնով կանչել՝ «Հէ՛է հանէս, հանէս», — կանչեց նա։ Յովհաննէսը

1) Ճշմարիտ։ 2) Փնտռել։

ձայն չի տուեց: Երկբիրդ, երրորդ անգամ Պողոսը կանչեց, աւելի ու աւելի բարձրացնելով: Վերջապէս Աշառի ծմակից Յովհաննէսը ձայն տուեց, ասելով՝ «Հէյ, հէյ. արա, ա՛ Պօղ, ի՛նչ ես ասում, ի՛նչ»:

—Արա, հայր սուրբն ասում ա՛ եկ է՛, եկ:

—Արա, հայր սուրբն ինձ ի՛նչ անում, ի՛նչ:

—Արա, տանում ա քեզ վրդապետ շինի է՛, վըրդապետ:

«Տէր մեղայ քեզ Աստուած, էս ի՛նչ խաթայ էր, որ ինձ հետ պատահեց,—ասաց Յովհաննէսն ինքն իրան, ծոծրակը քորելով,—ադա, ա՛ Քիր, էս ո՛նց անեմ, դնամ Հեանդաղ քարի տակին գաղլու ⁴⁾ կենամ,—գարձաւ նա իր մտերիմ Քիբուն:

—Ա՛ գլխամեռ, —ասաց Քիբին, —գաղլու կենալով գատ չես շինիլ. էլ ախիրը քեզ կը գտնեն. ասում են մի մօլլա հաջի չէր գնում, գլուխը թակելով էին տանում, քու գլխին էլ նոյն օյինը կը դնեն, եթէ գնաս Հեանդաղ քարի տակին գաղլու կենաս. լաւն էն ա քու կամքով գնա վրդապետ դառ:

—Ադա, ահր ես կարալ ¹⁾ չեմ վրդըպտուլթին անել, կարգալը դեռ գիտում չեմ:

—Ժամ ասիլը հօ գիտում ես,—հարցրեց Քիբին:

—Հա, մի ային-օյին գիտում եմ,—պատասխանեց Յովհաննէսը:

—Դէ էդ էլ բաւական ա, կարգալն էլ կամաց-կամաց կը սովորես: Մնականանց վրդապետն էլ չէր կարգալը գիտում, ամա մի տեսնալ պտիր, ոնց էր ժամ ասում: Մեր Քեանդեագրմեագ հայր սուրբը, ճշմարիտ ա, շատ ա իմաստուն, ամա ժամ ասիլում կարալ չէր Մնականանց վրդապետին յաղթի:

¹⁾ Թագ կենամ: ²⁾ Կարող չեմ:

—Ա՛ Բիբ, — հարցրեց Յովհաննէսը, — սրբազանն ինձ քննութիւն կանի։ Խելքդ ի՞նչ ա կտրում, ի՞նչ կը հարցնի։

—Ամեն բան էլ կը հարցնի, — պատասխանեց Բիբին, — նա ամենից շատ կարդալին զօռ կանի, դու տղայ ես, անպիրին զօռ արա՛։ Ինչ որ հարցնի, դու սուտ ա, ըղորթ ա, սուռալի ¹⁾ ասա, հէնց կը կարծի, թա դու թամամ րապունի ես։ Դու հմի ինձ էն ասա, անգիրներումը մնց ես, շատ վախտ ա չեմ հարցրել։

—Ա՛ Բիբ, անգիրներումը լաւ եմ, միայն հայր մերը «հաց բեր»-էն դէնը մտիս կենում չի. մի, քե մատաղ, ասա, տեսնեմ՝ «հաց բեր»-էն դէնը ի՞նչ ասում։

—Աղա՛, ա՛ . . . տղի տղայ, — բարկացաւ Բիբին, — էդ թամամ խայտառակչութիւն ա՛։ Էս Աշառի ծմակէն որ մի արջ բռնեն, տանեն սրբազանի կուշտը, նա, հաւատա՛, քեզանից լաւ քննութիւն տայ. ափսոս, որ նրան վրդըպտութիւն չեն տալ։ Դէ ասա՛ հայր մեր...

Բիբին սկսեց հայր մերն ասել, Յովհաննէսը նրա յետեից կրկնել. երբ «հաց բեր»-ին հասան, Բիբին միջանկեալ ասաց՝ «այ հացը քու գլխին հարամ ըլի» ու շարունակեց։ Երբ մի քանի անգամ կրկնեցին հայր մերը, Բիբին Յովհաննէսին ճանապարհ գցեց, ասելով՝

—Դէ գնա՛, գնա՛, ա՛ գլխամեռ, գնա՛ վրդապետ դառ, ամա «հաց բեր»-էն դէնը մտիդ լաւ պահի, հա՛։

—Կը պահեմ, ա՛ Բիբ, կը պահեմ, արխային ²⁾ կաց, — ասաց Յովհաննէսը, ճանապարհուելով. — ամա դու էլ մտիդ լաւ պահի, որ վրդապետ վախտս էլ ետ միտս գըցես, երբ ես մոռանամ։

¹⁾ Հատ արագ։ ²⁾ Միաժիտ մնա՛։

Ե.

Յովհաննէսը Ստեփաննոս հայր սուրբի հետ գնաց քաղաք սրբազանի մօտ: Հայր սուրբը, տեղ հասնելուն պէս, իսկոյն գնաց, ներկայացաւ նորին սրբազնութեան ու յայտնեց, որ Քեանդեազրմազ հայր սուրբի փոքրաւոր Յովհաննէս Ծաղկոցեցուն բերել է արեղայ ձեռնադրելու համաձայն առաջադրութեան նորին սրբազնութեան: «Չատ բարի, շատ բարի, հայր սուրբ,—ասաց սրբազանը,—լաւ էր արել. վաղը բերէք. տեսնեմ ձեր այդ փոքրաւորը ինչքան հմուտ է»:—«Ծառայ եմ կամքիդ, հայր սրբազան», —պատասխանեց Ստեփաննոս հայր սուրբը, առաւ սրբազանի աջն ու իւրս գնաց սենեակից:

Գալով Յովհաննէսի մօտ, հայր սուրբն ասաց նրան. «աղա, էգուց սրբազանը քեզ քննութիւն պտի անիլ. նստի՛ էսօր կրկնողութիւն արա, պատարագի արարողութիւնները լաւ սերտի՛»:

Յովհաննէսը նստեց սերտելու, իսկ Ստեփաննոս հայր սուրբը գնաց հարկաւոր մարդկանց տեսնելու: Յովհաննէսի գլուխը մեռնի, նրա վրայ յոյս դնել չէր կարելի, պէտք էր մարդկանց տեսնել. առանց այդպիսի տեսակցութիւնների գլխամեռի ձեռնադրութիւնն անհնարին բան էր: Միւս օրն առաւօտեան Ստեփաննոս հայր սուրբը վերցրեց Յովհաննէսին ու գնաց սրբազանի մօտ. հայր սուրբը պատուիրեց նրան, որ նա խտտի ¹⁾ վանքից բերած գառն ու այնպէս մտնի սրբազանի սենեակը, չոքի նորին սրբազնութեան առաջին, աջն առնի ու իր անմեղ նուէրը դնի նրա առաջին: «Այդ սիրուն գառը կը լինի ապացոյց քո սրտի մաքրութեան», —աւելացրեց հայր սուրբը: Երբ մտան սրբազանի սենեակը, Յովհաննէսը չո-

¹⁾ Գրկում բռնի:

քեց նրա առաջին, ցած դրեց պառն, առաւ սրբազանի
աջն ու այնպէս գլուխը գետնին խոնարհեցրած մնաց նրա
առաջին չորած:

— Կանգնիր, տիրացու, կանգնիր, — ասաց սրբազա-
նը, — կարդալ-գրելը գիտեմ:

— Դիտեմ, սրբազան հայր, — պատասխանեց Յովհան-
նէսը, — ամա որ հարցնի, ես էս ո՛նց կանեմ, — մտածեց նա:

— Քերականութիւն սովորել կ'ս, — հարցրեց սրբա-
զանը:

— Այո, սրբազան հայր, — պատասխանեց Յովհաննէ-
սը, մտքումն ասելով «տեսնաս, էդ զահրիմար քերակա-
նութիւնը էդ ի՞նչ գատ ա, որ սրբազանը հարցնում ա. չը
լինի, թա դա էլ մի նոր աղօթք ա»:

— Ո՛ւմ մօտ ես սովորել քերականութիւնը, տիրա-
ցու, — հարցրեց սրբազանը:

— Քեանդեագրմեազ հայր սուրբի մօտ, սրբազան
հայր, — պատասխանեց Յովհաննէսը:

— Ա՛ ուրեմն դու պէտք է լաւ իմանաս քերականու-
թիւնը, — ասաց սրբազանը, Քեանդեագրմեազ հայր սուր-
բը գիտնական մարդ է: Ապա, տիրացու, — դարձաւ նա
Յովհաննէսին, — կրկնի այս նախադասութիւնը՝ «հովիւ
բաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց»: Յովհաննէսը
վայ էն հալին կրկնեց:

— Այժմ ասա, — շարունակեց սրբազանը, — «ոչխա-
րաց» բառը եզակի է, թէ յոգնակի:

— Տէր Աստուած, քե մատաղ, տեսնաս էս ի՞նչ ա
հարցնում ինձ, — մտածեց Յովհաննէսը, — չը լինի, թա
մեր վանքի եղանց մասին ա հարցնում. ահր սա եղների
հետ ի՞նչ բան ունի, սրբազան մարդուն վար անիլն ինչ
կը սաղայ:

— Հը՛, ասա՛ «ոչխարաց» եզակի է թէ յոգնակի, —
կրկնեց սրբազանը:

Յովհաննէսը մնացել էր պապանձուած:

— Մինն ասի, — մտածում էր նա, — սրբազան հայր, եզն ի՞նչ ես անում, որ եզանց մասին հարցնում ես. ահր ոչ վարող ես, ոչ հնձող. էնա ծլպատակ տեղդ դինջ նստի, աջդ սրա-նրա դրդի ¹⁾ դէմ արա՛, պաշեն ու ա- ջահամբուր տան, դու էլ կեր, խմի ու քէֆ արա՛. էլ ե- զանց մասին հարցնում ես, ի՞նչ անես, նրանց հետ ի՞նչ դարդ ունես:

— Հը՛, տիրացու, — կրկնեց սրբազանը, — այժմ ասա՛ «ոչխարաց» շատ ոչխար ա՛նշանակում, [Թէ մի հատ ոչխար:

— Ատա ըզորմի ²⁾ քու հօրը դէ հրետին ասա՛ է, — մտածեց Յովհաննէսը, — փորացաւդ նոր հասկացայ. ես էլ ասեմ, խի՛ ա քերականութենի եախէն բռնել ու էլ բաց չի [Թողնում. դու մի ասիլ սա ինձ գրաբառ հարց- նում ա՛ ոչխարներ ինձ համար շատ էք բերել, [Թա հէնց էս մինն ա: — Սրբազան հայր, ծառայ եմ կամբիդ, — ա- սաց բարձրաձայն Յովհաննէսը, ոչխարը մինն ա, մինը:

— Ո՞նց [Թէ մինը. ահր ասած է՛ «ոչխարաց», լաւ մտածիր:

— Սրբազան հայր, դէ մենք ոչխարը մինն ենք բե- րել ձեզ համար. եթէ իմանայինք շատ էք ուզում, շատ կը բերէինք, այլ ոչ [Թէ միայն էս մինը, — ասաց Յով- հաննէսը, ցոյց տալով բերած գառան վրայ:

Սրբազանը բարձրաձայն ծիծաղեց, շատ ծիծաղեց, ձեռքով նշան արաւ Յովհաննէսին, որ դուրս գնայ: Ստե- փաննոս հայր սուրբը մնացել էր լուռ կանգնած. ի՞նչ ա- սէր նա սրբազանին. գլխամեռ Յովհաննէսը նրան ու Քեան- դեազրմեազին սկերես արաւ սրբազանի առաջին: «Ստե- փաննոս հայր սուրբ, — դարձաւ նրան սրբազանը, — ձեր արեղացուն շատ զուարճացրեց մեզ, նա շատ միամիտ է

¹⁾ Բերանին: ²⁾ Ոչորմի:

թուում ինձ. նրան հարկաւոր է գեռ քերականութիւն սովորել, բայց ի՛նչ արած, Քեանդեագրմեազ հայր սուրբի խնդիրը չեմ կարող մերժել, պէտք է ձեռնադրել. գնացէ՛ք ու պատրաստեցէ՛ք նրան վաղուան հանդէսի համար»։ Ստեփաննոս հայր սուրբը համբուլեց սրբազանի աջն ու դուրս գնաց նրա սենեակից։

2.

Միւս օրը մեծ հանդէսով կատարուեց Յովհաննէսի ձեռնադրութիւնը։ Սկզբից մինչև վերջը նա իրան զգում էր մի տեսակ կախարդական աշխարհում։ Նա բոլորովին չէր հասկանում, թէ ի՛նչ է կատարւում իր հետ, ի՛նչ է նշանակում այս կամ այն ծէսը, այս կամ այն խորհուրդը։ Նա գիտէր միայն, որ այդ բոլորը կատարւում է նրան «վրդապետ շինելու համար», բայց թէ ինչո՞ւ համար են «վրդապետ շինում», ի՛նչ նպատակով, ի՛նչ մտքով, — այդ նրան այնքան էլ չէր հետաքրքրում։ Քեանդեագրմեազ հայր սուրբն ասեց՝ «գնա՛ վրդապետ դա՛ռ», նա էլ եկել է «դառնում», էլ իր ի՛նչ գործն է, թէ ինչու համար է դառնում։ «Ա՛խ, ա՛ Քիբ, ա՛ գլխամեռ, — մտածում էր նա, — էդ սրտեղ ես, մի եկ, թամաշա արա՛, տես էստեղ քու Հանէսի գլխին ինչ օյլն են դնում է՛»։ Հանդէսը շարունակւում էր. Յովհաննէսի համբերութիւնը հատնում էր։ «Դէ թա ինձ վրդապետ են շինում, — մտածում էր նա, — էն զահրիմար պօպօզը ¹⁾ խի՛ չեն գլխիս դնում. հարա, հարա, էսհէնց գլխաբաց բաց թողնեն, գնամ վանքը, ու մեր տղէքը անումս անպօպօզ վրդապետ դնեն. չէ, ես էդհէնց սարսաղ չեմ. եթէ էդհէ բան պատահի, կը գնամ Աշառի ծմակումը գաղլու կենամ, էլ վանքը կ'ոսիլ

¹⁾ Վեղարը։

չեմ, մինչև պօպօզ չի դնեն գլխիս»։ Վերջապէս պօպօզը դրան Յովհաննէսի գլխին, և նա տեսաւ, որ ճշմարիտ ինքը վարդապետ է, որ այլ ևս փոքրաւոր Յովհաննէսը չի, որին Քեանդեագրմեազ հայր սուրբը դեռ երէկ-մէկեք օրը օրհնուած մհակով աջ ու ձախնի էր պրանուում։

Է.

Յովհաննէսը, հայր սուրբը դարձած, վերադարձաւ վանք, ուր մեծ շքով նրան հանդիպեցին։ Քեանդեագրմեազ հայր սուրբը տուեց նրան իր աջը, օրհնեց նրան ու ներկայացնելով վանական ժողովրդին, ասաց. «Սիրելիք, ահա ձեզ մի նոր հովիւ. սա այլ ևս Հանէս փոքրաւորը չէ, այլ Յովհաննէս հայր սուրբը։ Հոգին Սրբի շնորհը իջել է սրա վրայ. եկէք ու առէք սրա աջը։ Հորթաւորած, վառնարած, տաւարած ու այլ վանականք մօտեցան Յովհաննէսի աջն առնելու։ Նախրչի Քիբին, երբ մօտեցաւ աջն առնելու, կամաց ձայնով ասաց.

— Ազա, պօպօզդ շնորհաւոր ըլի։

— Ապրես, ա Քիբ, — պատասխանեց Յովհաննէս հայր սուրբը, — զօգնութեամբն զքո զստացեալ եմ զայս։

— Ազա, ա գլխամեռ, — ասաց Քիբին, — էդ ա կարգին գրաբառ եմ խօսում. որ հէնց ա չիտակ վրդապետ ես։

Երբ Յովհաննէս հայր սուրբը վերջացրեց իր քառասունքը, Քեանդեագրմեազը պատուիրեց նրան պատարագ մատուցանել. այդ նրա անդրանիկ պատարագն էր։ Նշանակուած օրը շրջակայ գիւղերից վանքում հաւաքուել էր մեծ բազմութիւն նորընծայ արեղայի անդրանիկ պատարագին ներկայ գտնուելու համար։ Յովհաննէս հայր սուրբը զգեստաւորուած դուրս եկաւ խորանից. հարկաւոր աղօթքները վայ էն հալին կմկմաց ու բարձրացաւ սեղան նախրչի Քիբիի հետ միասին, որը նրան դալութիւն էր

անում:

—Ա՛ Բիր, քե մատազ, —ասաց նա ցածր ձայնով Քիրուն, —հէնց արա՛, որ ես սկերես չի մնամ. դու աղօթքների տակից-գլխից վրայ գցի, մնացածը ես սուտ ա, ըզորթ ա, կասեմ, մի հանգաւ կը կմկմացնեմ:

—Արխալին կաց, հայր սուրբ, —պատասխանեց դուպիրը, —Քիրին միթէ մեռել ա՛, որ դու սկերես մնաս:

Սկսուեց պատարազը: Հայր սուրբը, ինչ որ խելքը կտրում էր, ասում էր: Վերևում Քիրին էր եօլա տանում, իսկ ներքևում հորթարած Պօղոսն իր խմբով: Քեանդեազըմեազ ու Ստեփաննոս հայրերը, ամենքն իրանց դասում կանգնած, լուռ լսում էին նորընծայի պատարազը: «Լալկվէր դուր, ոնց լալկվել էք, —ասում էր նրանց հասցէին ինքն իրան պատարազիչը, —եանի մի բան էլ դուք ասեցէք էլի. ի՛նչ էք այդտեղ տազ արած կանգնել ու աչքերնիդ ուստա ¹⁾ գայլերի պէս վրաս ցըցել. ո՞վ ա տեսած, որ խամ քուռակին մէնակ կալ լծեն, ոնց դուք ինձ լծել էք»: Քիրին շարունակ վրայ էր գցում. նորընծան էլ շարունակ սխալում էր: Մի անգամ, երբ Քիրին ասեց «Օրհնեա՛, տէր», նորընծայ պատարազիչը, փոխանակ, ինչպէս պահանջում էր այդ զէպրում, ժողովրդին դառնալու ու «խաղաղութիւն ամենեցուն» ասելու, ձեռքերը բարձրացրեց վերև ու սկսեց ձայնով՝ «Եւ Յիսուսի Քրիստոսի...»: Քիրին, իսկոյն նկատելով սխալը, ասաց հայր սուրբի ականջին՝ «ա՛ գլխամեռ, էդ չի, էդ չի. առա՛ խաղաղութիւն ամենեցուն»: Հայր սուրբը, մի անգամ էլ կրկնելով՝ «Եւ Յիսուսի Քրիստոսի... կանգ առաւ այդ խօսքերի վրայ ու աւելացրեց գլուխը կորցրած՝ չէ՛ ամմա, էս չի... խաղաղութիւն ամենեցուն, — դարձաւ նա ժողովրդին: Սուրբ հայրերը ներքևում իրար

¹⁾ Վարպեա:

երեսի նայեցին, չարժեցին գլուխները, բայց էլ ինչ կարող էին անել, իրանք էլ էին տեսնում, որ արջին կալ են լծել: Յովհաննէս հայր սուրբը սեղանի վրայ իր դիրքը համարեա չէր փոխում. բոլոր ժամանակ ձեռքերն ու գլուխը վերև բարձրացրած իրեն թէ աղօթում էր, այն ինչ մտքումն անիծում էր այն օրը, երբ նրան վարդապետ շինեցին, էլ թող չարին, որ գնայ այս անցաւոր աշխարհում իր արևի ձէնն ածի ¹⁾: Քիբին, նկատելով այդ, մօտեցաւ նրան ու ասաց ականջին. «Ա տուն կրակ ընկած, ինչ ես ձեռքերդ չարդախ արել, ինչ ա, կարծում ես, թա վերևից ոսկի պտեն թափիլ գլխիդ. ահր մի կէնդ-կէնդ էլ առաջիդ գրքին եաշի, որ գոնէ ներքեից կարծեն, թա աղօթքներ ես կարդում է»:

—Ահր կարում եմ, որ կարդամ. թող մի, տեսնամ գլխիս ինչ հողն ու ցեխն եմ տալիս է, — անբաւականութեամբ պատասխանեց նրան հայր սուրբը:

—Քե թաղեմ, քե, ա քաշալ գլխամեռ, քիզ պատարագ անել տալը թամամ արջին կալ լծելը դարձաւ, — ասաց Քիբին ու շարունակեց եօլա տանել:

Վերջապէս մի հանգաւ Յովհաննէս հայր սուրբը պատարագը վերջացրեց ու ցած իջաւ Յովհաննու աւետարանը կարդալու: Ասում ենք կարդալու. ահր ո՞նց կարդար խեղճ հայր սուրբը. կարդալը նրա բանն էր: Աչառի ծմակի համալսարանումը Քիբի գլխամեռը նրան կարդալ է սովորացրել, որ նա կարդայ. մի տետրն ունէր, էն էլ տրամեռ Չամամ կովը լաւաշի հետ կերաւ, մաքրագարդեց: Ճար չի կար, պէտք էր եօլա տանել. սկսեց՝ «Եւ ի սկզպիսննէ էր պեանը՝, և պեանն էր առ Աստուած... ը՛ ը՛ ը՛ ը՛ ը՛ ը՛... Անաստասին ասեցէք տալ ա-նի...²⁾», — միջանկեալ աւելացրեց հայր սուրբը, ակնար-

¹⁾ Իւ համար ազատ ապրի: ²⁾ Սուս կենայ:

ձեռով եկեղեցու դռնում բարձրաձայն խօսող անցքանեցի Անաստասի վրայ ու էլի շարունակեց կմկմացնել, — ը' ը' ը', — չո՛ւ, չո՛ւ, — ասում էր ինքն իրան Քիբին ու խնկարկում նսրընծային. ժամաւորներն ու սուրբ հայրերը մնացել էին իրար երեսի նայելիս, — ը' ը' ը' և Աստուած էր պեանը... ը' ը' ը'...»։ Այդ միջոցին հակառակի պէս հայր սուրբի ձեռքից մոմը կաթեց ու ծածկեց մի ինչ որ գլխատառ «Եւ»։ հայր սուրբը ձեռքի խաչով բերեց մոմը, որ «Է»-ը գտնի, բայց թուլթը պատռեց ու «Է»-ը բոլորովին անհետացաւ, իսկ նրա տակից, գրքի միւս երեսից, մի բոլորովին այլ բան երևաց հայր սուրբի աչքին։ Խեղճը բոլորովին գլուխը կորցրած շարունակեց ընթերցանութեան եղանակով ինչ որ բերանն եկաւ, հարցնելով կողքում մոմը սլահող հորթարած Պօղոսից՝ «Պօղոս ջան, «Է»-ը ո՞ւր Է, տրամեւը կորաւ, էլ երևում չի, ը' ը' ը' ը'...»։ Հայր սուրբ, լաւ եաշի «Է»-ը պատռեցիր, վրայ բերեց Պօղոսը։ Աղա՛, — շարունակեց հայր սուրբը, — անտէրի տակէն էն ա հրէ մի ուրիշ գատ ա երևում, էն էն ի՞նչ Է, աչքս լաւ չի տեսնում, մի ասա՛ ի սէր Աստուծոյ...» — «Եւ ընդ հոգոյդ բճում», — վրայ բերեց Քիբին ու խնկարկելով մօտեցաւ հայր սուրբին, աչքերով նշան անելով, որ հրետին աւետարանը ծածկի. հայր սուրբը ծածկեց, ու ժամը վերջացաւ։

Երբ ժողովուրդը ցրուեց, Քեանդեադրմիազը սաստիկ յանգիմանեց Յովհաննէս հայր սուրբին ու խստիւ պատուիրեց, որ այլ ևս համարձակուի ոչ պատարապ անի։ «Ես էլ հէնց էդ եմ ուզում, հայր սուրբ, — ասաց մտքում Յովհաննէս հայր սուրբը, — պատարապն իմ ի՞նչ պեանն ա. էս զահրիմար պօպօղը բերել էք գլուխս պըրծացրիլ, բաւական չի, դեռ ստիպում էք պատարապ էլ անիլ»։

Ը.

Դրանից յետոյ ոչ որի մտքով չէր անցնում Յովհաննէս հայր սուրբին պատարագ պատուիրել, իսկ նրա մրտրով ևս առաւել չէր անցնում սեղան բարձրանալ պատարագչի զգեստով: Ժամասացութեան ժամանակ փիլոն էր ծածկում ու մի անկիւնում սուս-փուս կանգնում. երգեցողութեան ժամանակ ձայն էր պահում. այդ էլ մեծ բան էր, որ նա անում էր: Ո՞ր քարին տար գլուխը խեղճ հայր սուրբը. նա ժամ ասէր, գիրք կարդար, թէ տնտեսութեամբ պարապէր, որն այժմս գլխաւորապէս ծանրանում էր նրա վրայ. Ստեփաննոս հայր սուրբը միայն հրակում էր ու հրամաններ տալիս նորընծային: Նա մեծ առաջադիմութիւն էր ցոյց տալիս իւր ու պանիր շինելում, իսկ միւս տեսակի առաջադիմութեան մասին խեղճին ժամանակ չէին տալիս մտածելու անգամ: Մի անգամ, յուսիս ամսին, սրբազանը հիւր եկաւ Թարգմանչաց անապատը: Նրան ընդունեցին մեծամեծ հանդէսներով. ժողովըրդի մեծ բազմութիւն եկաւ նրա աջն առնելու ու օրհնութիւնն ստանալու: Մի առաւօտ սրբազանը վարդապետների ու քահանաների հետ միասին նստած վանքի մեծ թիթենու տակ կաթնով ու մեղր-կարագով թէյ էր վայելում: Տաւարը արօտատեղից նոր էր վերադարձել վանքարխաջը ¹⁾, ուր Յովհաննէս հայր սուրբն ու նախրչի Քրիստի կթում էին կովերին ու կաթնով լիբը կթիչները տանում ու թափում էին տնտեսատան չարխի զազանի ²⁾ մէջ: Հեռուից նկատելով Յովհաննէս հայր սուրբին կթիչը ձեռքին, սրբազանը հրամայեց կանչել նրան իր մօտ: Քահանաներից միին իսկոյն գնաց Յովհաննէսի ետեից ու տնտեսատան չէմքումը կտրեց նրա առաջն, ասելով. «Սրբազանը քեզ կանչում ա»:

¹⁾ Տաւարի կանգնելու տեղը: ²⁾ Մեծ կաթսայի:

—Ի՞նչ ա անում ինձ սրբազանը, — հարցրեց զարմացմամբ հայր սուրբը:

—Գիտում չեմ, — պատասխանեց քահանան, — ասեց՝ զանչեցէք արեղային. եկ, գնանք, էլ ի՞նչ ես կանգնել:

—Տէր Պօղոս, եկ դրուստն ասա, դու կը գիտաս, չը լինի սրբազանն ուզում ա ինձ յննութիւն անի:

—էդ նրա բանն ա, հայր սուրբ, ուզի կանի, չուզի, չի անիլ. դու եկ, գնանք:

—Դէ որ էդհէնց ա, թող գնամ վեղարս գլխիս գնեմ:

— 2է, վեղարը հարկաւոր չի. ասել ա՝ թող այնպէս կլթիչը ձեռքին գայ:

—Ա՛հ երէց, թող գնամ վեղարս ծածկեմ:

— 2է, հէնց էդհէնց եկ գնանք, — ասաց տէր-Պօղոսն ու բռնեց հայր սուրբի փէշից:

—Տէր մեզայ քեզ Աստուած. ա՛հ երէց, թող գնամ էր զահրիմար պօպօղը գլխիս պրծացնեմ, երբ էն անտէրը գլխիս լինի, իմ առաջը քեօթուկ ¹⁾ գցող չի ըլիլ:

—Ա՛հ գլխամեռ, եկ, ամօթ ա, ուշանում ենք, սրբազանն էլ մարդ կուղարկի, — ասաց տէր-Պօղոսն ու քաշեց հայր սուրբի փէշից:

Խեղճը ճարը կտրած կլթիչը ձեռքին գնաց նրա յետեից, գնաց, ուղղակի իրա սրբազանի պայծառ աչքերի առաջին կանգնեց: «Եթէ մի փեանդ ²⁾ չը բանեցնեմ, ես կորած եմ», — մտածեց Յովհաննէս հայր սուրբը, խորը գլուխ տալով սրբազանին: «Արեղայ, — ասաց սրբազանը, — կարծում եմ, որ այժմս պիտի բաւականին յառաջադիմած լինես քերականութեան մէջ. արա՛, ասա, տեսնեմ...» — «Տրամեռ. քերականութենի անումն էլ տուաւ. դէ, եա բազդ», — մտածեց հայր սուրբն ու, յանկարծ կըտ-

1) Փայտ: 2) Հնար:

րելով սրբազանի խօսքը, ասաց. «Սրբազան հայր, ծառայեմ կամքիդ, թոյլ տուէր մի առաջ ես ձեզ մի բան հարցնեմ իմ քերականութենէն»։ Բոլորն էլ ապշած նայում էին։ Քեանդեագրմեազը մտքումն ասում էր՝ «ա՛ տափ, դու ճղվի ¹⁾», ես մէջդ ընկնեմ, էս գլխամեռը մեզ խայտառակելու ա»։ Սրբազանն էլ սկզբում դարմացաւ ու խոժոռ հայեացք ձգեց յանդուգն արեղայի վրայ, բայց իսկոյն՝ ծիծաղադէմ դարձաւ նրան, ասելով՝ «Ճատ հետաքրքիր է այդ, շատ հետաքրքիր է. հարցրու, արեղայ, մի քաշուիր»։ Յովհաննէսն իսկոյն դրաւ կաթնով լիքը կթիչը սրբազանի առաջն ու հարցրեց. «Ասացէք, սրբազան հայր, էս կաթը տարուայ չորս եղանակներին, գարնանը, ամառն, աշունն ու ձմեռը մի տեսակ համ ու սննդարարութիւն ունի, թէ զանազան»։ Սրբազանը չը պատասխանեց, թողնելով հայր սուրբին բացատրել. նա բացատրեց. «Ասացէք, սրբազան հայր, կաթնից ո՞նց պէտք է իւղ ու թան պատրաստել»։ Սրբազանը մնաց լուռ։ Հայր սուրբը բացատրեց ու էլի համարձակութեամբ շարունակեց. «Ասացէք, սրբազան հայր, թանը ո՞նց պէտք է կտրցնել որ թանձրանայ. կաթնից ո՞նց պէտք է պանիր շինել»։ Սրբազանը մնաց տուգ արած։ Հայր սուրբն այդ էլ բացազրեց, նորին սրբազնութեան գոհունակութեան արժանանալով, որը մի քանի անգամ ասաց. «չառ լաւ, շառ լաւ, արեղայ, լաւ տնտեսագէտ ես երևում»։ Քաջալերուած դրանից Յովհաննէս հայր սուրբը շարունակեց. «Դէ, սրբազան հայր, էդ իմ փեշակն ²⁾ ա, և դուք տեսնում էք, որ ես լաւ եմ իմանում. էն քերականութիւն իմանալը, գրել-կարդալն ու ժամ ասելն էլ ձեր փեշակն ա՛, դուք լաւ իմացէք, էլ ինձանից ի՞նչ էք ուզում»։

Սրբազանը բարձրաձայն ծիծաղեց. վարդապետներն

1) Պատուիր։ 2) Արհեստ։

ու քահանաները հետեցին նրա օրինակին ու երկար, շատ երկար ծիծաղեցին բոլորն էլ: Սրբազանը, դառնալով Յովհաննէս հայր սուրբին, ասաց. «շատ զուարճացրիր մեզ, արեղայ. վնաս այժմ հանգիստ բո փեշակով պարապիր. այսուհետեւ էլ բեզ քերականութիւնից չեմ քննիլ»: Յովհաննէսը կթիշը վերցրեց սրբազանի առաջից ու յալթական հայեացք ձգելով չրջապատողների վրայ, արձակհամարձակ գնաց տնտեսատուն, ուր պատմեց իր մտերիմ Քիբուն տարած յալթութիւնը:

—Ադա, — ասաց Քիրին, — ըզհէնց որ դու սրբազանին յալթել ես, նա բեզ ծայրագունութիւն ¹⁾ ա տալու:

—Ծայրագունութիւնն ուզում չեմ, ա Քիր, — ասաց Յովհաննէս հայր սուրբը, — ինչս պէտք ա աւելանայ. շատ, շատ անմիւս մի դահրիմար «Ծ» պէտք ա կպցնեն, չէ, էդ պէտքը չի, միայն թա էն անտէր քերականութէնից էլ քննութիւն չանի սրբազանը, — ասաց ու կաթը թափեց չարխի դազանի մէջ:

Թ.

Անցան տարիներ: Ստեփաննոս վարդապետը վախճանուեց: Նրա մահն անբուժելի վիշտ պատճառեց Քեանդեազումեաղին, մի հոգեմաշ վիշտ, որը շուտով նրան էլ տարաւ գերեզման: Թարգմանչաց անապատը մնաց Յովհաննէս հայր սուրբին, որը ստանձնեց վանահօր պաշտօնը: Զատ զժուարացաւ խեղճ հայր սուրբի բանը. նա պէտք էր համ ժամ ասէր, համ պատարագ անէր, համ էլ տնտեսութեամբ պարապէր:

Սկզբում հայր սուրբը գլուխը կորցրեց, բայց էլի շուտով իրան հաւաքեց. ժամն ասում էր, պատարագն

¹⁾ Ծայրագոյն վարդապետի կոչում:

արձակ-համարձակ անում էր, Քեանդեազըմեազն այլ ևս չկար, որ նրան յանդիմանէր: Հայր սուրբի միրուքը սպիտակացել ու բաւականին երկարացել էր: Վանքի ծառայողներն ու ժողովուրդը այժմս պատկառանքով էին վերաբերում նրան. էլ մարդ չէր լինում, որը յանդգնէր նրա մօտովն առանց «Աստուած օգնականի» անցնել: «Աստուած պահապան, որդի ջան», կասէր այդպիսի դէպքում հայր սուրբն ու հարց ու փորձի կենթարկէր պատահողին. «Սրտեղացի է, ո՞նց է ապրում, ունի՞ ընտանիք, տուն-տեղ, ապրուստի միջոցներ և այլն: Եթէ նա կարօտ էր լինում խորհուրդների, հայր սուրբը խորհուրդներ էր տալիս նրան, խրատում էր հայրաբար. եթէ կարօտ էր լինում կենսական միջոցների, հայր սուրբը առատաձեռն օգնութիւն էր ցոյց տալիս նրան վանքի շտեմարանից ու տնտեսատնից: Անտուն-անտէրը վանքում միշտ օթեան էր գտնում: Առաջ էլ այդ կար, բայց Յովհաննէս հայր սուրբի օրով աւելի մեծ ծաւալ ստացաւ հինաւուրց մենաստանի հիւրընկալութիւնը: Վանքի շտեմարանների դռները միշտ բաց էին բոլոր չքաւորների, անտուն, անճար ու անիլլաջների առաջ. ամեն ոք օգնութիւն էր ստանում, ոչ ոք «չէ» չէր լսում Յովհաննէս հայր սուրբից: Պատահում էր գիւղացուն դժբաղդութեան մէջ ընկնել, եզը կորցնել, կամ կովը ծախել վաշխառուից ազատուելու համար. խիզանը սովում էին ու սկսում «հաց, հաց» աղաղակել,—նա վերցնում էր պարկը ու գնում վանքը Յովհաննէս հայր սուրբի մօտ, ասելով. «Հայր սուրբ, կարգիդ մատաղ, խիզանս սոված կոտորում են, մի-երկու խոն ցորեն տուր եօլա գնամ մինչև հունձը. երբ արտս հնձեմ, ցորենը կը վերադարձնեմ քեզ կրկին»: Հայր սուրբն առանց երկար ու բարակ մտածելու տանում էր գիւղացուն շտեմարան, լցնում էր նրա պարկը ցորենով ու ճանապարհ դնում, ասելով. «տար, որդի ջան»:

Թէ կը վերադարձնես — մարմնուս, Թէ ոչ — հոգուս»: Այդպէս ու այդ խօսքերով էր միշտ ճանապարհ գցում հայր սուրբը բոլոր իրան դիմողներին: Երբ վանքից ստացած օժանդակութիւնը չէին վերադարձնում, նա բոլորովին չէր տրանջում և ասում էր. «էն հոգուս համար էր, հալալ լինի իրան, տանողին»: Լսում էր երբեմն հայր սուրբը, որ այս ինչ գիւղում, այս ինչ ընտանիքի միակ աշխատող տղամարդը մեռել է, որբերին կերակրող չը կայ, Թշուառութիւնը ծայրահեղ է. նա իսկոյն գնում էր ու օգնութեան հասնում խեղճերին: Նրանց հայր սուրբը լոկ խօսքերով չէր մխիթարում, ոչ. խօսքերով ո՞նց մխիթարէր, երբ նա խօսելու չնորհէր չունէր, քերականութիւն չէր սովորել ահա. նա սփոփում էր նրանց վիշտը գործով, մխիթարում էր նրանց իր հայրական օգնութեամբ. սովածին հաց էր տալիս, մերկին շոր, աշխատանք փնտռողին աշխատանք. վանքի կալուածներում աշխատող ձեռքերի պահանջ զգացւում էր միշտ: Մերժել հայր սուրբը չը գիտէր. նրա սրտի գութն ու բարութիւնն անսահման էին. նրան դիմում էին անընդհատ, և նա բոլորին էլ բաւարարութիւն էր տալիս: Գարնան սկզբներին գալիս է նրա մօտ հարկստահարուած շինականն ու ասում. «Հայր սուրբ, կարգիդ մատաղ, տասը խոն սերմացու ցորեն էի յետ քաշել իմ երեսանց բողաղից, որ էս գարնանը սերմեմ. Կաղունց Մակին եկաւ երէկ ստարչինի ¹⁾ հետ միասին տունըս, զօռով ցորենս ամբարից դուրս տուաւ ու պարտքիս տեղը տարաւ: Նրան քսանհինգ մանէթ փող էի պարտ, երկու անգամ աւելի ինձանից շահ ²⁾ վերցրած կը լինէր, բայց չը նայած դրան, եկաւ ցորենս էլ տարաւ, տասը մանէթ միայն պակասացրեց մայից ³⁾ ու տասնհինգ մանէթի թուղթ տուաւ: Լաց ու կոծով աղաչեցի, պաղա-

¹⁾ Տանուտէրի: ²⁾ Տոկոս: ³⁾ Մայր գումարից:

տեցի, որ մինչև աշունքն սպասի, այն ժամանակ քսանհինգ մանէթն իրան շահով կը տամ, չը լսեց, դեռ ուշունց էլ տուաւ, իսկ ստարշինն էլ մի լաւ գլուխս թակեց: Հայր սուրբ, ես քո սուրբ կարգին մատաղ, դէ հմի մի տասը խոն ցորեն տուր, տանեմ, սերմեմ, իմ ճար ու իլլաջը հիմա դու ես»: Հայր սուրբն իսկոյն տանում էր գիւղացուն շտեմարանը, չափում ցորենը նրա չուալի մէջն ու ասում՝ «տար, որդի ջան, տար, սերմի. եթէ Աստուած քեզ կը տայ, դու էլ հայր սուրբին կը տաս. իսկ եթէ ոչ, քեզ ու քո քիւլփաթին ¹⁾ հալալ»: Գիւղացին չալակում էր ցորենի չուալն ու Աստուծուն փառք տալով հեռանում վանքից: Պատահում էր գիւղացուն զալ հայր սուրբի մօտ այս խօսքերով՝ «հայր սուրբ, ծառագ եմ, տունս քանդուում ա, օգնիր ինձ. ստարշինը չովուշով ²⁾ տանս ինչ գտաւ, գուրս քաշեց տարաւ ծախելու, որ հարկս առնի, ասում ա՛ էլ կարող չեմ սպասել, . . . որդի, տուր, թէ չէ, ինչ որ ունես, կը ծախեմ ու դեռ քեզ էլ տուն գցեմ»:

— Որդի ջան, ինչքան ա քեզ հարկ հասնում, — հարցնում է հայր սուրբը:

— Տասնութ մանէթ, հայր սուրբ, տուր ու փրկիր իմ տուն ու տեղը կորստից. կը գնամ Ղարա-Բուլաղում Ուսէփ-բէգի հանդին անձող ³⁾ կանեմ ու կը բերեմ պարտքըս տամ:

Հայր սուրբն իսկոյն հեռանում էր խուցի ամենամութ անկիւնը, շորերի տակից մի ինչ որ կապոց էր հանում ու անթիւ, անհամար փալասների միջից հանում էր փողն ու տալիս գիւղացուն ասելով՝ «Տար, որդի ջան, ամա եթէ ձեռքդ աշխատանք ընկնի, չը մոռանաս հայր սուրբին. փողն էլ ետ նրան տուր, որ նա էլ ետ ուրիշի

1) Ընտանիքին: 2) Գզիրով: 3) Ածուխ:

տայ»։ Դիւղացին արտասուխառն աչքերով համբուրում էր դողդոջուն շրթունքներով հայր սուրբի աջը, ընդունում նրա ձեռքից փողն ու գնում իր տունն ու տեղն աւանդում տանուտէրի ճանկերից փրկելու։

—Ա՛ վրդապետ,—ասաց նրան մի անգամ նախրչի Քիթին,—դու էդ խալիսն փխ ես սովրեցնում. էդ հէնց որ շարունակես, կը գան էս վանքի պատերն էլ ուտեն. հէնց աջ ու ձախ տալիս ես, էլ ոչ քոռ ես հարցնում, ոչ քաշալ, ոչ կաղ, ոչ սաղ. ահա մի բիշ էլ վանքի մասին մտածի է, էդ հէնց բան չի գալ, վանքը կը քանդվի»։

—Ա՛ Քիթ,—պատասխանեց նրան հայր սուրբը,—ահա մեր նախահայրերն էս վանքը շինել են ժողովրդի համար։ Եթէ մենք էն ուրիշ Փրանգստանում ուսում առած ուստա վարդապետների պէս ժողովրդից պրկենք, պոկենք ու նրան ոչինչ չը տանք, էլ վանքը կենում ա ինչ անի. լաւն էն չի, որ նա քանդուի։ Ամա եթէ մենք ժողովրդին տանք, նա էլ մեզ կը տայ, ու վանքը երբէք չի քանդուիլ, հաւատացնում եմ քեզ։ Երբ վճռեցին ինձ վարդապետ ձեռնադրել, Քեանդեազրմեազ ու Ստեփաննոս հայրերը, Աստուած նրանց հոգիները լուսաւորի, շատ և շատ իմաստուն խրատներ տուան ինձ։ Քեանդեազրմեազն ասաց՝ «ա՛ որդի, դու ուսում չունիս, որ ժողովրդին իմաստութիւն սովրեցնես, պէտք է ուրիշ կերպով աշխատես նրան օգտաւէտ լինել. միշտ շէն պահիր այս հինաւուրց մեհաստանը ու միշտ օգնիր, խեղճին, թըշուառին, քո անբաղդ, հալածուած ու հարստահարուած եղբայրներին, իմացած լինելով, որ Աստուած քեզ կրկնակին կը տայ»։ Ստեփաննոս հայր սուրբն ասաց՝ «երբէք չասես ժողովրդին՝ պի՛րէք, պի՛րէք, որ ես տեղս դինջ նստած ուտեմ ու ձեզ համար աղօթեմ։ Ի՞նչ օգուտ մարդկանց քո աղօթքներից, երբ դու նրանց ցաւերը թողնես անդարման. մի ձեռքով տուր, միւս ձեռքով միշտ կը

ստանաւ ժողովրդից, բայց երբէք չը պոկես նրանից: Թէև հոգևորականը ժողովրդի հովին է, բայց ժողովուրդը նրա կլթի կովը չի, այդ լաւ իմանաս»:

—Ըղորմի քեզ, ըղորմի, Ստեփաննոս հայր սուրբ,—
ասաց Քիբին:

—Լիս դառնաս դու, Քեանդեագրմեազ,— աւելաց-
րեց Յովհաննէս հայր սուրբը:

Ժ.

Խեղճ Յովհաննէս հայր սուրբ. տարուայ ընթացքում նա իսկի հանգիստ օր չունէր: Բացի վանքի գործերից նա զբաղուում էր նաև ժողովարարութեամբ: Հէնց որ ազատ ժամանակ էր գտնուում, իսկոյն վերցնում էր Քիբուն ու սկսում գիւղից գիւղ ժողովարարութեան ման գալ: Ճշմարիտ է, հայր սուրբն ու Քիբին ժամասացութեան մէջ հմուտ չէին, բայց շիտակ միմեանց եօլա էին տա-
նում. երբեմն պատահում էր, որ Քիբին «հաց բեր» էն դէնը հայր սուրբի միտն էր գցում, բայց այնպիսի վար-
պետութեամբ, որ ներկայ գտնուող ժողովուրդը գլխի չէր ընկնում, թէ բանն ինչումն է: Հայր սուրբը ժողովում էր իւղ, պանիր, ցորեն, դարի, թրինձ, գինի, լցնում էր այդ բոլոր բարիքներով վանքի շտեմարանն ու մառանը, որ յետոյ առատութեամբ աջ ու ձախ բաժանի: Երբեմն պատահում էր, որ Քիբին ձանձրանում էր ժողովարարու-
թեան գնալուց ու ասում էր հայր սուրբին՝ «ան վրդապետ, մենք էս սւմ համար ենք այսքան չարչարում. թո՛ղ էս տարի էլ դինջ մեր անապատում նստենք»:

—Ա՛ Քիբ,—ասում էր հայր սուրբը,—մեր հոգու համար ենք չարչարում, մեր հոգու. պէտք ա չարչա-
րուենք, որ յետոյ մեզ ըղորմի ասեն:

—Դէ որ հոգու համար ա, եկ, գնանք, ա՛ վրդա-

պետ, եկ, — ասում էր Քիբին ու գնում էշը փախնելու, որ ժողովարարութեան գնան:

Մի որ և է գիւղում քահանան հիւանդանում էր. ով էր հօլա տանում, հայր սուրբը: Ճշմարիտ է, նա ամեն կերպ խուսափում էր ժամ ուսելուց, բայց երբ հարկը պահանջում էր, անտրտունջ կատարում էր իր պարտքը: Ամեն բանում մեծ հմտութիւն ձեռք բերեց հայր սուրբը, միայն ժամասացութեան կարգ ու կանոնը չը կարողացաւ լաւ սովորել. ահր նա ո՛նց սովորէր, երբ հազար ու մի դարդ ունէր: Մի անգամ Մեղբան գիւղում տէր. Պօղոսը հիւանդացել էր. հակառակի պէս այդ միջոցին մի պսակ պատահեց գիւղում: Տէր-Պօղոսը մարդ ուղարկեց հայր սուրբի ետևից, որ գայ, պսակի: Ո՛նց անէր խեղճ հայր սուրբը. թէ ասէր պսակ անելը գիտում չեմ, սա-զալ չէր, խաբարը սրբազանին կը հասնէր. ճար չի կար, վերցրեց փոքրաւոր Վարդապարին ու եկաւ գիւղը:

Պսակուող զոյգը մակարներով ¹⁾ շրջապատուած եկաւ եկեղեցի. հայր սուրբը շուրջառ ծածկած հանդիպեց նրանց: Սկսուեց պսակի արարողութիւնը. առանց երկար ու բարակ մտածելու հայր սուրբը հարսնացուի ձեռքը դրեց խաչեղբօր ձեռքում, ասելով՝ «տուեալ աջն Եւայի ընդ աջն Ադամայ». արարողութիւնը շարունակվեց: Մակարներից մինը, նկատելով այդ, դարձաւ իր ընկերին, ասելով՝

— Արա, էդ վրդապետն էդ ինչ բանի ա. ահր փեռին թող արած հարսնացուին խաչեղբօր հետ ա պսակում. եկ, ասենք՝ հայր սուրբ, փեսէն դա չի, դա խաչեղբայրն ա, ինքն էլ դեռ պսակուած մարդ ա:

— Արա, — պատասխանեց նրան ընկերը, — տազ արա, երևի վրդապետի պսակն այդպէս ա լինում:

¹⁾ Նորափեսայի ընկերներով:

Վարժելով, որ վարդապետի կատարած պսակն այդպէս է լինում, մակարները լուռ հետևում էին արարողութեան: Փեսան ու խաչեղբայրն էլ մի բանի անգամ իրար երեսի նայեցին, բայց նրանք էլ չը բողբոջին: Հայր սուրբն իր խելքի կտրած շարունակում էր պսակը. Վարդապարը սպասաւորում էր. բանն արդէն եկաւ նարօտ կապելուն հասաւ: Հայր սուրբը կապեց նարօտը հարսի պարանոցից ու կնքեց խաչով, յետոյ վերցրեց միւս նարօտն ու գցեց խաչեղբօր պարանոցը. արդէն պատրաստուում էր նարօտը կապել ու կնքել, երբ յանկարծակի մտաւ եկեղեցին հարսնացուի հայրը ու, իսկոյն նկատելով բանն ինչումն է, մօտ վազեց, բռնեց հայր սուրբի ձեռքից, ասելով

—Ա՛ վրդապետ, էդ ի՞նչ բանի ես. ահր իմ աղջկան ես դրան չեմ տալիս, դա պսակուած մարդ ա, խաչեղբայրն ա, իմ փեսէն հրէս սա՛ ա, սա՛,—ասաց, ցոյց տալով իսկական պսակուողին:

—Ատա՛, օրհնուած, դէ հրետին ասա՛ է,—ասաց հայր սուրբը,—ահր քիչ էր մնում, թէ քեանդիբը ¹⁾ էդ գեադի ²⁾ ճիտն ³⁾ էի գցել, է՛, տէր-Պօղոս, դէ էս լաւ օյին ա, որ դու իմ գլխին ես դրել. ահր պսակ անելն իմ ի՞նչ բանն ա, մեր անապատում ո՞վ ա պսակուում, որ ես պսակ անելն իմանամ:

Ո՞նց անէր, ո՞նց չանէր խեղճ հայր սուրբը. պսակը համարեա կատարուած վերջացած էր, բայց հակառակի պէս հարսնացուին պսակել էր խաչեղբօր հետ, իսկ իսկական փեսային հայվանի պէս այնտեղ կանգնած թողել: Տէրը մի արասցէ, եթէ սրբազանն իմանար, հայր սուրբի փիլոնը վրայից վեր կունէր ու կը խայտառակէր: Միտք արաւ, միտք արաւ հայր սուրբը, բռնոթամանը

1) Թոկը: 2) Տղայի: 3) Պարանոցը:

հանեց գրպանից, մի երկու անգամ ախորժակով բռնոթի քաշեց ու յետոյ, դառնալով փոքրաւոր Վարդազարին, ասաց՝ ադա՛, ժամագիրքը ետ չդակի ¹⁾, էլ ետ գլխիցն սկսի. փուշ անիծած, նկատեց նա Վարդազարին, — ես պառաւել եմ, աչքս լաւ չի տեսնում, դու էլա չը կարացիր ինձ հրետին իմաց անես՝ բանն ինչումն ա՛. դեռ ուղում ես ձեր շինումն երէց դառնալ. ահր աշխատի պըսակ անելը սովորել, որ ետոյ ինձ սկերես չանես է՞»։ Վարդազարը ժամագիրքը ետ չդակեց։ Հայր սուրբը «տուեալ աջն Եւայի ընդ աջն Ադամայ» ասելով, դրեց հարսնացուի ձեռքը փեսայի ձեռքում ու նորից սկսեց պսակի արարողութիւնը, որը վայ էն հալին մի կերպ վերջացրեց։

Երբ գնացին հարսանքատուն, ջահիլ-ջհուլ տղէքը հայր սուրբի կատարած պսակով շատ զուարճացան։ Հայր սուրբը նստած էր սուփրի գլխին. նա լսում էր, ծիծաղում ու ինքն էլ էր զուարճախօսում։ «Ա՛՛ ձեզ մատաղ, — ասում էր նա, — ես քանի քանի անգամ եմ ասել մեր տէր Պօղոսին, որ ես ժամ ասելու հետ գործ չունեմ, կարգալու գլուխ չունեմ. թողէք հանգիստ իմ անապատում իմ խելքի կտրածն անեմ։ Ես եմ գիտում իմ արած՝ բանն ու իմ նախըջի Քիւրին. մենք այնտեղ մեր անապատում ոնց ժամ ենք ասում, եօլա ա գնում, բայց էլի կարողանում չեմ եախէս թափել մեր տէր-Պօղոսից, մնէլ ես տեսնում, բերում ա ու ինձ ըսէնց խաթի մէջ գցում։ Հայր սուրբը իր պակասութիւնները ոչ մի տեղ և ոչ դիւց չէր ծածկում. պարզամտութեամբ խոստովանում էր իր բոլոր թերութիւնները։ Հացկերոյթի սկզբում տանտէր ներսէսը մի մի բաժակ արաղ առաջարկեց պատուաւոր հիւրերին. երբ բոլորն էլ լսմեցին, նա մի բաժակ էլ ածեց ու կրկին առաջարկեց հայր սուրբին, ասելով՝

1) Բայց գրքի սկիզբը։

— Հայր սուրբ, կը կարաս էս մինն էլ խմել:

— Բն, մատաղ եմ, — պատասխանեց հայր սուրբը, — խի չեմ կարալ, մգամ ¹⁾ կարդալն ա, որ կարամ ոչ:

Ասաց, առաւ Ներսիսի ձեռքից բաժակն ու դատարկեց: «Ահ, — խօսեց հայր սուրբը, — ինձ բերել էք իմ առաքաւորից, թէ՛ հայր սուրբ, պսակ արն. պսակն իմ ինչ բանն ա, ինձ պսակել են, որ ես պսակ անելն իմանամ: Ինձ ասացէ՛ր՝ հայր սուրբ, գնա՛ շէնի աղքատների համար ժողովարարութիւն արն, ձեռաց էշս փալանեմ ու գնամ սար ու ձոր մանդամ, բան հաւաքեմ. հայր սուրբ, եկ, մեր հիւանդին ակը տուր, դեղ ու դարման արն, ձեռաց ապտիեկս առնեմ ու գամ»: Հայր սուրբը ոչ միայն բարոյական, այլ և ֆիզիքական վէրքերին ու ցաւերին դեղ ու դարման էր անում: Նա իր հետ միշտ ման էր ածում դեղորայքով լիբը մի արկղ, որը կոչւում էր «ապտիեկ»: Այդ արկղում կային զանազան տեսակի դեղորայք հայր սուրբի ձեռքով պատրաստած: Պատահում էր մէկին վիրաւորուել, իսկոյն հայր սուրբին իմաց էին անում. նա գալիս էր իր ապտիեկով ու դարմանում վէրքը: Պատահում էր մի գիւղում մի ծանր հիւանդ. մարդ էին ուղարկում հայր սուրբի յետեից. հայր սուրբը գնում էր բուժելու: Հիւանդը նրան տեսնելուն պէս թեթեւութիւն էր զգում: Եթէ հիւանդը չէր բժշկւում, մեռնում էր, հայր սուրբը հոգոց էր ասում ու աւելացնում՝ «այդ Աստուծոյ կամքն էր. նա ստեղծել է, և նա տարաւ»: Ոչ որ նրա վրայ չէր տրտնջում, և այդպիսով հայր սուրբի բժշկական վարկը չէր ընկնում:

Հոգեհացին հայր սուրբը, յիշելով անցաւորանց, միտի-թարում էր մնացողաց: Ել տուն չը կար, որի անցեալն ու ներկան նրան լաւ յայտնի չը լինէր, բանի որ ամեն

¹⁾ Միթէ:

տան սուրբ հայրն էր նա: Մի անգամ Տէր-Վտիտանց տանը ժամահաց կար: Մեծ բազմութիւն էր այնտեղ հաւաքուել: Հայր սուրբը նստած էր սուփրի մէջ տեղը, իր աջ ու ձախ կողմերում ունենալով քահանաներին: Երբ սկսուեց խորհրդաւոր հացկերոյթը, հայր սուրբը վերջրեց գաւաթը, լցրեց զինով ու դարձաւ ժողովրդին, ասելով «ն խալիսը ¹⁾», Աստուած ըզորմի էս տան անցաւորանց, Տէր-Վտիտանց հին ու նոր ննջեցեալանց:

—Աստուած ըզորմի,—միաձայն կրկնեց ժողովուրդը:

—Աստուած ըզորմի էս տան նախահայր Տէր-Վտիսին,—չարունակեց հայր սուրբը,—նրա որդի Խաչատուրին, նրա որդի Աբրահամին, սրին քիւրդերը սպանեցին Պիլօր հոգում:

—Աստուած ըզորմի:

—Աստուած ըզորմի Ստեփան սլապին, Աստուած ըզորմի Քեարիտ տատին ու նրանց որդիներանց՝ Գրիգորին, Հանէսին, Մուքելին ու Խաչատուրին:

—Աստուած ըզորմի:

—Աստուած ըզորմի էս շինի հին ու նոր ննջեցեալանց:

—Աստուած ըզորմի:

—Աստուած ըզորմի մեր հայոց ազգի անցաւորանց:

—Աստուած ըզորմի,—կրկնեց ժողովուրդը:

Հոգեթասերն սկսեցին արագ-արագ պտտուել: Գինի տուղիները առաջարկում էին հիւրերին լիքը բաժակներն, ասելով «Աստուած ըզորմի անցաւորանց»: Ընդունողները կրկնում էին նոյնն ու անցաւորանց հոգու հանգստութեան համար դատարկում բաժակները:

—Հայր սուրբ,—դարձաւ նրան Մնացականց Հանէսը,—լաւ վրդապետ ես, լաւ, ամա ափսոս, որ քարոզ տալը գիտում չեմ: Միտդ ան, անցեալ տարի Վարդապա-

¹⁾ Ժողովուրդ:

ռին սրբազանն ու յաջորդը մնց էին քարոզ տալիս. բա-
րո գլխիցն ա կտրուել էնհէնց մի քարոզը. մի դու էլ
տուր է, մի դու էլ տուր, որ ասեմ թամամ վրդապետ ես է:

—Հանէս, մատաղ եմ,—պատասխանեց նրան հայր
սուրբը,—նրանք համ քարոզում են, համ տըտրօզում ու
գզում, այսինքն զինչ իրանց համար նստում, ուտում,
լմտում ու քէֆ անում: Իմաստուն մարդիկ են, ֆրանգի
երկրումն են կարդացել, քերականութիւն են սովորել:
Նրանք ինձ պէս վար ու հունձ անող չեն, չէնից-չէն,
չներ հաշացնելով, փալանած իշի վրայ նստած, ժողովա-
բարութեան չեն ման գալի, որ կարգալը մոռանան ու
էլ կարան ոչ քարոզ տալ: Ես մնց կարող եմ նրանց ե-
տեից հասնել. էս հասակում էլ մնց կարգալ-գրելը սովո-
րեմ, որ ժողովրդին զօրբա-զօրբա ¹⁾ քարոզներ տամ. ես
մի խեղճ մշակ վրդապետ եմ: Ո՛ւր ա, եթէ ես նրանց
չնորհքն ունենայի, քարոզ կը տայի ժողովրդին ու յետոյ
կը գնայի մեր անապատումը զինչ կը նստէի, Աստուծու
տուածից ինձ համար բօլ ²⁾ կուտէի, բօլ կը խմէի, ձեռ-
քիւս հոտաւէտ սապոններով կը լուանայի, որ ջահիլ-
ջհուլ հարսներն աջս առնելու համար իրար գլուխ պա-
տառէին ու ասէին իրանց մէջ՝ «այախ ³⁾», էս ա լաւ
վրդապետ հա. էն օրը եկեղեցում հէնց քարոզ տուաւ,
հէնց քարոզ տուաւ, որ էս լաց եղայ: Դէ ես կարում
չեմ քարոզ տամ, որ հարսներն ինձ գովեն: Քեանդեա-
ղըմեազ ու Ստեփաննոս հայրերը, քարոզը թողած, ինձ
այլ բաներ սովորեցրին: Նրանք միշտ ուզում էին ու բա-
ժանում, նրանք միշտ աշխատում էին իրանց մերձաւոր եղ-
բօր համար, որ վերջն իրանց ըզորմի տան այս աշխարհում,
իսկ այն աշխարհում առանց խղճի խայթոցի կանգնեն Աս-
տուծոյ ահեղ դատաստանի առաջ: Ես էլ հետևում եմ նրանց

¹⁾ Մեծ. մեծ: ²⁾ Բաւականին: ³⁾ Աղջի:

օրինակին. վանքում աշխատում եմ ու տնքում. երբ գլուխս ձանկս է ընկնում, ազատում եմ վանական գործերից, վերցնում եմ իմ ծերունի Բիքի ամուն ու նրա հետ գիւղից-գիւղ, տնից-տուն ման եմ գալիս ու բաժին ուզում, երեսս անդացնում եմ, սրա-նրա դուռը թակում եմ, ուզում եմ, միշտ ուզում, որ յետոյ մեր անապատում ինձանից ուղողներին բաժանեմ: Գանայք երբեմն գլուխ հոյում են իմ յետևից, քանի որ ես նրանց միշտ ձանձրացնում եմ իմ ուզողութեամբ. այդ ոչինչ, թող հողեն. կը գայ ժամանակ երբ ըզորմի կասեն հայր սուրբին: Քեանդեազրմեազը միշտ ասում էր ինձ՝ «ս որդի, աշխատիր, բրտնի ժողովրդի համար, չը մոռանաս, որ նա քեզ հայր սուրբ է ասում. ջուր տուր ծառալին, հաց տուր քաղցածին, օթևան տուր անտուն անտէրին, եթէ չունենաս դու միջոցներ, այն ժամանակ ուզի-բաժանի, ուզի-բաժանի, աշխատիր ըզորմատեղի թողնել այս անցաւոր աշխարհում, որպէս զի սատանաները չը տանջեն քեզ յաւիտենական աշխարհում»: Ստեփաննոս հայր սուրբն ասում էր՝ «ս որդի, այս աշխարհից այն աշխարհը մարդս միայն մի հարստութիւն կարող է իր հետ տանել — այդ մարդը անունն է և մի զանձ կարող է միայն թողնել այստեղ — այդ բարի յիշատակն է. աշխատիր ժողովրդի սրտում թողնել այդ յիշատակը և քո անունը մարդու ու անբիծ տանել քեզ հետ գերեզման. այն ժամանակ քեզ միշտ ըզորմի կասեն, և քո հոգին յաւիտենականութեան գրկում միշտ հանգիստ կը լինի»:

—Մ խալխը, — դարձաւ ժողովրդին Յովհաննէս հայր սուրբը, գինով լիբը գաւաթն առնելով ձեռքը, — Աստուած ըզորմի Քեանդեազրմեազ հայր սուրբին:

—Աստուած ըզորմի, միաձայն կրկնեց ժողովուրդը:

—Աստուած ըզորմի Ստեփաննոս վարդապետին, — ասաց հայր սուրբը:

—Աստուած ըզորմի, — կրկնեց ժողովուրդը:

—Աստուած ըզորմի Թարգմանչաց անապատի անցաւորանց, — ասաց հայր սուրբը:

—Աստուած ըզորմի, կրկնեց ոգևորուած ժողովուրդը:

ՍՏԵՓԱՆ ԱՆԵՏԻՔԵԱՆ—ԲԱՆԱՆՑԵՑԻ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԻ ԺԱՄԱՅՈՅՑԸ

(Նուէր երաժիշտ պ. Յովսէփ Տէր-Դաւթեանին):

Ծնուելուց յետոյ չիմացայ թէ՛ ինչ ուր տարան: Միայն՝ երբ մի օր քնից սթափուեցի, տեսայ, որ ընկած եմ մի ապակիազարդ վանդակի մէջ:

Ինչ հետ ապակու երեսով շարեշար ընկած էին բազմաթիւ ժամացույցեր: Ամենքս լուռ-մուռ նայում էինք դէպի դուրս: Մարդիկ անդադար անցուղարձ էին անում, կառքերը ծանր ու բարակ դղրդոցով յետ ու առաջ էին սլանում. ես ոչինչ չէի հասկանում, թէպէտ հասկանալու էլ կարիք չունէի: Մարդիկ յաճախ կանգնում էին մեր պատուհանի առաջ, երկար դիտում. թէ ինչ՝ թէ իմ ընկերներին:

Մի օր, բայց չեմ յիշում ինչ օր էր և չէի կարող յիշել, որովհետեւ իմ սլաքները կանգնած էին և ես ոչ ժամերի թիւը գիտէի, ոչ օրերի: Ինչևիցէ, մի օր էր, երբ մի երիտասարդ պարոն մօտեցաւ մեր պատուհանին, կանգ առաւ մեր դիմաց ու սկսեց զննել ամենքիս: Ես նկատում էի, որ նա գլխաւորապէս հայեացքը սեւեռում էր մերթ ինչ վերայ, մերթ իմ երեսին կախած մի փոքրիկ կտոր թղթի: Նա վերջապէս հեռացաւ և քիչ ժամանակից յետոյ ինչ վերցրին ու մօտեցրին նրան: Ուրեմն նա ներս է մտել: Նա դիտում էր ինչ, ես էլ նրան:

Նիհար, փոքրիկ սևաթուր մօրուսով, գեղեցիկ, վառ-վռուն աչքերով մի երիտասարդ էր նա: Եւ որքան լուռ-թեամբ նայում էր ինչ վերայ, պտըտում էր ինչ իւր քրնքոյշ ձեռքի մէջ, յաճախ շօշափում երեսիս կպցրած թուղթը, նոյնքան և աւելի շատ խօսում էր մեր ընդհանուր

բանտի տէրը: Ահ, նրա դէմքը երբ մտաբերում եմ, ոչ միայն զգւում, այլ միանգամայն սարսափում եմ, սառնում:

Նա մի անսիրտ ծերունի էր, երկայն, ճերմակախառն մօրուսով, կնճռոտ, նեղ ճակատով, փոքրիկ աչքերով և արծուանիշ, սրածայր քթով: Ակնոցները քթի վերայ սաղեցրած, կեղծաւոր ժպիտը շրթունքին առած, նա նորեկ պարոնի առաջ անվերջ գովեստներ էր թափում իմ մասին. — առնում էր ինձ իւր ձեռք և կարծես ինձանով անկեղծօրէն զմայլուած շրթունքների ծայրերը հասցնում էր մինչև ականջները, նայում ինձ, մեկնում երիտասարդ անծանօթին և նոր նոր գովեստներ հեղեղում իմ հասցէին, — գովեստներ, որ կեանքիս մէջ երբեք լսած չէի նրանից: Եւ նրանից ոչ թէ գովեստ չէի լսել, այլ ես լաւ գիտէի, որ նա ինձ սրտանց առում էր և հաշուում ամենավատից վատը:

Ո՞րքան արժէ, հարցրեց նորեկ պարոնը մի թախծալի, սակայն քաղցր ձայնով:

Էժան, օ, շատ էժան, աւելացրեց ծերունի բանտապետս լպիրշ հալեացքը շեշտակի սեւեռելով անծանօթի աչքերին:

Ուրեմն որքան:

Տասնեութ ռուբլի:

Առաջին անգամն էի իմանում իմ արժողութիւնը:

— Տասն և ութ ռուբլի. — ահա թէ ինչ եմ ես:

Բայց ոչ թէ այդքան, այլ աւելի քիչ: Տես՝ անծանօթ երիտասարդի շրթունքներին խաղում է հեզնական ժպիտ. — ես հասկացայ, նա համաձայն չէ այդ գնին: Ահա նա շարժւում է, ուրեմն... նա թողնում է ինձ միւսնոյն բանտում, միւսնոյն անարգ բանտապետի մօտ:

Բայց ես որքան էի ուզում այդ նեղ բանտից դուրս գալ. անի, գնալ, ազատ լինիլ, նոր աշխարհ տեսնել, նոր կեանք, նոր մարդիկ, նոր տէր, վերջապէս տարբեր օրեր ու մինչև իսկ տարիներ: Էհ, իմ վիճակն այլ էր:

Երիտասարդ պարոնը տխուր, սակայն քաղցր հալեացքը ձգեց ինձ վերայ, երկու ըոպէ ականապիշ նայեց

ինձ և ապա «ոչ, թանկ է» ասելով, կամեցաւ դուրս գնալ:

Ծերունի տէրս սկսեց իւր սակարկութիւնը. կանց, կանչեց նա, մի գնար, տուր որքան կամենում ես — տուր տասն ու եօթը, տասն ու վեց, հմմ, տասն ու հինգ.... երիտասարդը շէմքում կանգնած՝ մի ձեռը արդէն տարել էր զէպի խանութի դուռը:

— Հեռու էք, շատ հեռու, չեմ կարող, ասաց նա: Դէհ ասա — որքան ես տալու, բայց զիտես, որքան լաւն է, որքան գեղեցիկ. գոչեց շաղակրատ ծերունին և աւելացրեց. — Դէհ, լաւ, տասն և չորս տուր, հմմ...

Ինչևիցէ, երկար սակարկութիւնից յետոյ, երիտասարդն առաջարկեց ութ ուսուրի և որքան ծերունին ասեց, գովեց, ծռուեց աջ և ձախ, նա ոչինչ չաւելացրաւ: Վերջապէս ծերունին համոզուեց:

Որքան ուրախութիւն: — Ես դուրս եմ գալիս բանտից: Թէպէտ այդ րոպէին զգացի և մի թեթեւ տխրութիւն ընկերներիցս բաժանուելու վերաբերմամբ, բայց և այսպէս ուրախութիւնս յաղթող եղաւ:

Երիտասարդը հանեց գրպանից թղթէ մի փոքրիկ փաթեթ, թափեց ծերունու առաջ չորս թղթէ ու մի բուռն պղնձէ և երկաթէ գրամներ: Ծերունին այդ բոլորն առնելով մեկնեց ինձ նրան, բաժանուելուս համար առանց մի ցաւ, առանց մի վիշտ յայտնելու: «Բայց շատ էժան եղաւ» այս ասաց ու ինձ յանձնեց նրան: Երիտասարդն առաւ ինձ, մի հայեացք ևս ձգեց ինձ վերայ, փաթեթեց թղթի մէջ և դրաւ իւր ծոցում: Ես ընկայ ուղիղ նրա կրծքի վերայ: Աստուած իմ, ինչէր չլսեցի ես այդ կրծքի տակից: — Ինձ թւում էր թէ այնտեղ որոտում են ամպեր, փայլատակում է երկինք, թրնդում են ամպրոպի ձայներ և երբեմն կարծես խոխոջում են առուներ, երգում, կարկաչում սոխակ ու արտոյտներ, երբեմն էլ ինձ թւում էր թէ այնտեղ թեթեւ զեփիւռն է փչում ու նրա հետ վարդեր ու մանուշակներ սօսափում, իսկ երբեմն կարծես այդտեղ համերգ է կատարւում, օհներգի ոգեշունչ ձայներ լսւում: Վերջապէս որքան ժամանակ ես նրա կրծքի վրայ էի լինում միշտ

միևնոյն ձայներն էի լսում, միևնոյն ուրախ և տխուր երգերը, միևնոյն փոթորիկն ու հեղիկ հովերը:

Խանութից դուրս գալուց քիչ ժամանակ չանցած նա ինձ հանեց ծոցից, նայեց ինձ վերայ և դրեց մի սեղանի երեսին: Իմ շուրջը թափուած էին անթիւ, անհաշիւ թղթեր, գրքեր, գրիչներ, թանաքաման, զանազան մանր իրեղէններ, թարմ ու չորացած ծաղիկներ և ծխախոտ ու ցիւրուցան գլանակներ: Նայեցի հեռու, նայեցի իմ չորս կողմը և ոչ մի եզրակացութեան չեկայ, չհասկացայ այդ իմ նոր տէրը ինչ մարդ է, ինչ արհեստ կամ ինչ աշխատանք ունի: Նրա սենեակը մեծ չէր և ոչ չքեղ զարդարուած: Երկու պատուհաններ նայում էին դէպի դուրս, դէպի կապուտ երկինք: Սարերով չրջանակուած հորիզոնը միշտ ժպտում էր նրան: Կանաչ բլուրներ, ծառեր, ծաղիկներ, դաշտեր, ձորեր, ամենքն էլ երեւում էին այդ երկու պատուհանից: Յերեկն արեն է իւր ճառագայթներն սփռում սենեակի ներսը, գիշերը լուսինն է ժպտում իւր արծաթավառ շողերով: Սենեակի զարդարանքը կազմում են մի մահճակալ, մի սեղան, երկու երեք հինաւուրց աթոռներ ու մի մեծ դրոց, լի անթիւ գրքերով: Գրքեր, ակ, որքան գրքեր կային այդտեղ: Նա մի երկու անգամ առաւ ինձ իւր ձեռք, նայեց, նորից գնեց և դիտեց, ապա կրկին դրաւ սեղանի երեսին, հայեացքը սևեռեց մի կէտի, յենուեց կրճանը և սուզուեց մտքերի մէջ:

Նա մտածում էր, սակայն ես չգիտէի ինչ էր մտածում:

Այն որքան գրաւիչ էր նրա դէմքը: Ինչպիսի հրապուր էր խաղում նորա երեսին, որ ժպտում էր երկու կրակոտ, սևաթուր աչքերի հետ: Եւ ի՞նչ ժպիտ, ի՞նչ քաղցրութիւն: Ո՛րքան դիւթիչ էր նրա թախծալի հայեացքը, որքան գեղեցիկ խոհերում ծրարուած նրա լայն ճակատը: Մտքերից սթափուելով, նա առաւ գլանակ վառեց և սկսեց անցուդարձ անելով ծխել: Այդ միջոցին ներս մտաւ մի երիտասարդ պարոն ու հարցրեց նորան «պարոն Զէտը դուք էք»:

Այո՛, պատասխանեց նա:

Ձէտ, այսպէս էր նրա անունը ուրեմն նրա մասին
խօսելիս ես ևս Ձէտ կանուանեմ նրան:

Ձեզանից կամենում եմ գրքեր գնել. ասաց նորեկը:

Հրամայեցէք. պատասխանեց Ձէտը:

Ուրեմն նա գրավաճառ է, գրավաճառ:

Վերջապէս ես իմացայ նրա ինչ լինելը:

Լուռ, տխուր դէմքով նա գգրոցից հանեց մի քանի գրքեր և դարսեց սեղանի երեսին:

Ո՛րքան արժէ հարցրեց նորեկը:

Հինգ ռուբլի—պատասխանեց Ձէտը, ոչ ժպտալով,
ոչ որևէ այլ խօսք աւելացնելով:

Հինգ ռուբլի, կրկնեց նորեկը, մատը շրթունքին
դրած մի ըոպէ մտածեց, ապա ժպիտն առած շրթունքին
ասաց. «ես հինգ ռուբլի կտայի, բայց հաւատացէք,
փող չունիմ, զիջումն արէք»:

Տուէք, որքան կարող էք—ասաց Ձէտը, նստեց և
հայեացքը սևեռեց, ի՞նչ էք կարծում, ո՞ւմ վերայ—դարձեալ
ի՛նձ, ի՛նձ վերայ:

Նորեկը հանեց երեք ռուբլի, առաջարկեց նորան:
Նա ընդունեց առանց մի խօսք արտասանելու:

Նորեկն առաւ գրքերն ու դուրս գնաց: Ես մնացի
զարմացած: Այդ ձևի առևտուր կեանքումս չէի տեսել:
Ակամայից յիշեցի իմ նախկին տէրը—այն անարգ ծե-
րունին, որ մի որևէ ապրանք վաճառելիս խօսում էր
ամբողջ ժամերով, սուտ տեղից երգւում Երկնքով, Աս-
տուծով և հազար մի նուիրական անուններով: Սակայն
բոլոր խօսքերը սո՛ւտ, սո՛ւտ, սո՛ւտ:

Գիրք գնողը գնալուց յետոյ, Ձէտը բարձրացաւ
տեղից, կանգնեց պատուհանի առաջ, հայեացքն առաւ
կապոյտ երկնքին և սկսեց մտածել: Ա՛խ, ի՛նչ էր նա
մտածում: Ես որքան էի ուզում իմանալ, բայց չկարո-
ղացայ, հեռու էի նրանից: Նա երեսը յետ դարձրեց, մի
խոր հառաչ արձակեց ու դարձեալ սկսեց չորս պատերի
մէջ-տեղ յետ ու առաջ ճեմել: Բոպէներ չանցած, յան-
կարձ դուռը բացուեց: Ներս մտաւ մի անձանոթ մարդ:
Կարմրադէմ, մսալից այտերով, հաստ փորով, լայն վեր
ու վար հաստացած շրթունքներով և լպիրշ հայեացքով:

Նա մի անախորժ ձայնով «բարի օր» ասաց, և, առանց Ձէտի հրաւիրելուն, նստեց սենեակի մի անկիւնում ընկած արկղի վերայ, ձեռները դրաւ ծնկներին ու դարձաւ Ձէտին.

«Հմ՛մ, Ձէտ աղպէ՛ր...

Խնչ կայ, հարցրեց Ձէտը:

Ողջութիւն: Ե՛, ձեզ մօտ քնչ կայ:

Ինձ մօտ ոչինչ, պատասխանեց Ձէտը և տխրամած ձայնով աւելացրեց. դուք երևի եկել էք սենեակի վարձն ստանալո՛ւ:

Այո՛, այո՛, ասաց հաստափոր պարոնը և մի լկտի հրճուանքով շարունակեց. ախր դէ՛հ ժամանակն է հօ, գիտէք ես էլ խեղճ եմ, հացի փող չունիմ. քնչ անեմ:

Սպասեցէք, եթէ կարելի է, մի ամիս ևս:

Ոչ, ամենևին չեմ կարող, գոչեց հաստափորը, դէմքը խօժուելով և շարունակեց կէս մուրացկանի, կէս ոստիկանի ձայնով.

Ձէ, չէ մի ասէք, չեմ կարող, վճարեցէք, իսկ եթէ փող չունէք, ծախեցէք այդ անպիտան գրքերը, որոնք թերևս մի կոպէկ էլ չարժենան, ծախեցէք ձեր հագուստը, վերջապէս ինչ ուզում էք արէք, միայն թէ ինձ փող տուէք, ես էլ կարիք ունիմ, հաց պիտի առնեմ:

Աստուած իմ, քնչի էր նման այդ ժամին Ձէտի երեսը: Իժգունած դէմքը այնպէս խաղաղ, այնպէս դիւթիչ հայեացք էր ստացել, որ նա այդ ժամին նմանում էր մի գերբնական արարածի: Աչերն ակնապիշ ուղղել էր իւր գրքերին և լուռ ու մունջ լսում էր այդ անիրաւ մարդու անարգ խօսքերը: Նա մի խոր հառաչ արձակելով, մօտեցաւ սեղանի երեսին ընկած թրդ-թաղրամին, առաւ, մեկնեց հաստափոր պարոնին և թախծալի ձայնով ասաց. «եթէ քաղցած էք, առէք, տայ Աստուած, որ մի օր այդպիսի քաղցից յագենաք»:

Հաստափորն առաւ դրամը, կոխեց գրպանը և իսկոյն փոխելով դէմքի գծերը, մի կեղծ ժպիտ առաւ շրթունքներին, փոքր ինչ էլ վիզը ճկեց և ողորմելի ձայնով դարձաւ Ձէտին. «մի նեղանաք, ես գիտեմ դուք բարի մարդ էք, հաւատացէք, ձեզ շատ և շատ սիրում եմ,

ես այնքան անիրաւ չեմ, որ ձեզ նեղութիւն պատճառեմ, իմ տունը ձերն է, ապրեցէք, ինչպէս ապրել էք մինչև օրս, շնորհակալ եմ ձեզանից, շատ շնորհակալ»:

Ասաց և դուրս գնաց:

Զէտը լուռ էր, նա ոչինչ չխօսեց և ոչ մի պատասխան անգամ չտուաւ: Միայնակ, լուռ նստեց սեղանի մօտ դարձեալ գրիչն առաւ ձեռը առ ընդէ սուղեց մտածմունքի մէջ: Այդ միջոցին աչքերից թափուող աղի կաթիլները ոռոգում էին նորա թոշնած այտերը:

Ա՛խ, ի՛նչ մարդիկ, ի՛նչ մարդիկ կան:

Ես նոր նոր էի ուսումնասիրում մարդկանց:

Մէկը, որ այնքան հէզ է, բարի, համակրելի և այնքան աշխատաւոր ու մտածող — արտասուում է, իսկ միւսը, որ մի կատարեալ գազան է, մի լպիրշ աւագակ — հրճւում է, խնդում ու ուրախանում:

Զէտն աչերը սրբեց, հառաչելով սուաւ ինձ, դրաւ ծոցումը, դարձեալ ուղիղ կրծքի վերայ և դուրս գնաց:

Ա՛խ, եթէ իմանայիք էլ ինչեր լսեցի նրա կրծքի տակից: Կարծես որոտում էր, կարծես մի ահագին գետ էր վշշում կամ սաստիկ հեղեղ էր թափում:

Նա գնաց և վերջը ներս մտաւ մի փոքրիկ սենեակ: Ճանապարհին գլուխս փոքր ինչ հանել էի ծոցից և այդտեղ ամեն ինչ տեսայ: Երկու փոքրիկ երեխաներ էին նստած, որոնց տեսնելով նա ժպտաց, նստեց նրանց մօտ և դարձեալ գրքեր հանեց ու դրեց առաջը: Այդ միջոցին նրա կրծքի տակ հեղեղը կարծես սպառուեց, որոտմունքը հետզհետէ տեղի տուին բարակ ու քաղցր երգեհոնի, կարծես գետերի վշշոցը փոխուեց աղբիւրի խոխոջի և բարակ սիւգերի վզզոցի:

Նա երկար կարդաց այդ երեխաների հետ: Ես չեմ յիշում ինչ կարդաց, ինչ գրեց, վերջը այդ պարապմունքը երկու ժամ տևելով, բարձրացաւ տեղից ու դուրս գնաց:

Բակի դռան շէմքում կանգ առաւ, ճակատը սրբեց և սկսեց մտածել:

Ես ընկած էի ինչպէս ասացի, ուղիղ նրտ կրծքի

վերայ և ճիշտ այն կողմում, ուր ընկած է նրա սիրտը: Նրա մտքերը փոքր ինչ իմացայ. «ո՛ւր գնամ, ասում էր նա ինքն իրան, հաց չկայ, փողն էլ անիրաւը տարաւ, ո՛ւր գնամ, թնչպէս քաղցած եմ, ա՛խ, այս թնչ վիճակ է, ինչ ճակատագիր, Աստուած, ինչո՞ւ այսքան դառն է, այսքան փշոտ...»

Նա անդադար վարանում էր: Սիրտն այնքան վառուել էր, որ քիչ էր մնում պայթէ: Հոգւոյ հպարտութիւնը, պատուասիրութիւնը, քաղցը, վիճակի դառնութիւնը կատաղած ալիքների նման ծփծփում էին սրտի թելերին:

Այսպէս դառն մտքերի մէջ սուզուած, քայլերը շարժեց դէպի առաջ:

Նանապարհին նրան հանդիպեցին երկու գեղեցիկ կանայք:

Պարոն Զէտ, գոչեցին նրանք:

Զէտը լետ նայեց, ձայնակցեց նրանց, մօտեցաւ ու մի բռնազբօսիկ ժպիտով սեղմեց նրանց ձեռները, հարցրեց նրանց առողջութիւնը և ուր գնալու տեղը:

Գեղեցիկ կանայք աջ ու ձախ պաշարեցին նրան և խնդրեցին գնալ իրանց մօտ ու միասին ճաշել:

Այդ խնդիրը Զէտը չմերժեց: Զանազան խօսակցութիւններով զբաղուած կամաց կամաց գնալով հասան տուն և մի շքեղ ընդարձակ սենեակում սկսեցին ուրախ խօսել, ծիծաղել ու զուարճանալ: Կանանցից մէկը նըստեց մի մեծ գեղեցիկ դաշնակի մօտ, մատները դրաւ ստեղծութիւն վրայ, շարժեց լետ ու առաջ, աջ ու ձախ և ձայներ, Աստուած իմ, ի՜նչ ձայներ, ի՜նչ երգեր հնչեցրեց:

Զէտը իսպառ փոխուեց, նա դարձաւ մի ուրախ պատանի: Ծիծաղում էր, պարում, երգում և անդադար խօսում: Խօսում էր, բայց որքան ճարտար, որքան քաղցր ձայնով: Ա՛խ, ի՜նչ լեզու է, ի՜նչ բառեր, որքան գեղեցիկ, որքան դուրեկան:

Եւ ես միշտ նկատել եմ, որ նա խօսելիս երբեմն լսողների աչքերից արտասուք է քամում:

Սակայն որքան նրա մօտ մնացի, նրա բնաւորու-

Թիւնը չկարողացաւ մի կերպ որոշել: Երբեմն տեսնում էի միայնակ նստած և ինչպէս մի փիլիսոփայ, լուռ, անդորր մտքերի խորքերը սուզուած: Այդ ժամանակ միայն գրիչն էր խաղում նրա ձեռքին:

Տեսնում էի երբեմն էլ ինչպէս ալեւանջ ծերունի ճակատը ծալքերով ծածկուած և թէ մենաւորութեան մէջ ու թէ մարդկանց՝ հետ խօսելիս պահում իրան ծանրախոհ, տրտում ու հոգալից: Տեսնում էի նրան և ինչպէս վշտահար մայր, դէմքը թախծութեամբ քողարկուած, մրրիկը թանձրացած յօնքերին և կախուած աչքերի վերայ: Եւ երբեմն նա սյնքան փոխւում էր, որ դառնում էր մի խնդավառ մանուկ: Խաղում էր կայտառ շարժուածքով: Խաղում էր ծաղիկների և թռչունների հետ, խօսում էր աղբիւրների և առուակների հետ, երգում էր արշալոյսին և վերջալոյսին, երգում արեւին, լուսնին ու աստղերին:

Եւ առհասարակ ես նկատել եմ, որ նա անչափ սիրում էր աստեղագարդ երկինքը, ժպտահայեաց ծաղիկները և խոխոջիւն առուակները: Նրա սեւանից ընդմիջտ ծաղիկներն անպակաս էին լինում: Այդ բոլորը բերում էին գեղաչեայ տիկիներն ու օրիորդները:

Կարճ ժամանակ անցաւ այդ օրից:

Մի օր նա սաստիկ տխուր էր. իսկ երբ տխրում էր սկսում էր անվերջ վարանել: Մերթ նստում էր, մերթ կանգնում, գլանակներն իրար ետևից վերջացնում ու մէկ մէկ յատակին գարնում: Նայում էր պատուհանից դուրս, նայում էր երկնքին, ստէպ ստէպ հառաչում ու երբեմն ինքն իրան խօսում. ո՛ւմ դիմեմ, ասում էր նա, էլ թնջ միջոց ունիմ. տան վարձ, հաց, հագուստ, ան... այս ասելով նա հանեց ինձ ու մի թախծալի հայեացք ձգեց ինձ վերայ:

Այդ միջոցին ներս մտաւ մի պարոն, գեղեցկադէմ, լի աչտերով, ուրախ և ժպտալից դէմքով: Նրա կրծքին փայլում էին ադամանդէ կոճակներ, ոսկէ շղթայ,

մատներին շողշողուն մատանիներ, իսկ ձեռին արծաթէ ձեռնափայտ:

Կարգացիք. ասաց նա ժպտալով բարեւելով:

Ի՞նչ, հարցրեց Զէտը:

Այսօրուայ լրագիրը:

Ոչ, ի՞նչ կայ:

Օ, ի՞նչ գովասանքներ ձեր մասին, ի՞նչ խօսքեր ան, որքան ուրախ եմ, որքան բաղդաւոր: Պ. Զէտ, հաւատացէք, անկեղծ եմ ասում, ձեզ հետ իմ ունեցած ծանօթութիւնը ինձ համար մեծ պատիւ եմ համարում:

Շնորհակալ եմ, ասաց Զէտը մեղմադձոռ ձայնով:

— Պայծառ աստղի պէս շողում է, շարունակեց նորեկը, նստած դիրքն ու դէմքի գծերը փոխելով, Զէտի անունը մեր զրականութեան երկնակամարի երեսին, նրա գրիչն բեղմնաւոր է, տաղանդն ուժեղ, կարճ ապագայում նա մեր պարծանքը կըլինի: Զիշտ խօսքեր են, պ. Զէտ, ճիշտ:

Զէտը ուղղուել էր մաքերի մէջ, ոչինչ չէր խօսում, իսկ ես նորեկի խօսքերից ոչինչ չհասկացայ:

Ի՞նչպէս, ուրեմն Զէտն ուրիշ մարդ է, ուրեմն գրավաճառ չէ, եթէ այդպէս է, անշուշտ նա գիրք յորինող է: Ե՛հ երևի ստույգը վերջը կիմանամ:

Ի՞նչ տխուր էք, պ. Զէտ, ասաց նորեկը:

Այո, պատասխանեց նա մի թախծալի հառաչով:

Ինչու:

Զգիտեմ:

Ասացէք խնդրեմ, գուցէ ձեր տխրութիւնը ես փառաւել կարողանամ:

Եթէ այդպէս է, խօնեց Զէտը կիսայոյգ ձայնով՝ ձեզ կասեմ ուրեմն. — տուէք ինձ մի քանի ուղբի, իսկ յետոյ ես ձեզ կվերագարձնեմ:

Նորեկի դէմքի արտայայտութիւնը փոխուեց: Նա լուրջ հայեացք առաւ և մի բռնի ժպիտով պատասխանեց. ան, պ. Զէտ, ներեցէք խնդրեմ, այժմ ես չունիմ, գուցէ մի ուրիշ անգամ ես կարողանամ ձեզ բաւակա՜նութիւն տալ, ան ինչքան ափսոսում եմ, որ չունիմ ներեցէք խնդրեմ, այսպէս ասաց նա, կամաց կամաց տե-

ղից բարձրանալով, գլխարկն առաւ և, «ցտեսութիւն» ասելով, դուրս գնաց:

Լաիրը փարեցեցինք, ասաց Զէտը և յուզուած սրբտով դարձեալ սենեակի մէջ սկսեց իւր անհանդիստ անցուդարձը: «Աստուած, էլ ի՞նչ անեմ», կրկին մտածեց նա, կրկին հանեց ինձ, մի խոր հայեացք ձգեց ինձ վերայ և դարձեալ դրաւ ծոցի մէջ ու դուրս գնաց: Շանապարհին ինչ որ կատարուում էր նրա կրծքի տակ, այդ ես այլ ևս անզօր եմ նկարագրել: Այժմ էլ ինձ թւում էր թէ այնտեղ ահռելի հրդեհ է գոյացել, թւում էր թէ լսում էի ահեղ ճարճատիւն, կամ կրակի որոգընտոտ ձայներ:

Նա կամաց կամաց գնաց, կանգ առաւ մի խանութի առաջ, կամեցաւ ներս մտնել, բայց փոքր ևս կանգ առաւ և ապա մի խոր հառաչ արձակելով, ներս մտաւ. բայց ի՞նչ խանութ. — մի ահագին շտեմարան, ամեն բարիքներով լիքը: Խանութի մի կողմում նստած էր մի հաստափոր պարոն, լայն, կարմրավառ դէմքով. թանձր ընչացքներով ածիլուած այտերով և ապշած աչքերով:

Ա՛, պ. Զէտ, բարո՛վ, ի՞նչպէ՞ս էք, ի՞նչ նորութիւն ունիք, ասաց հաստափոր տէրը, սեղմելով Զէտի ձեռքը:

Ծնորհակալ եմ, պատասխանեց Զէտը, տխուր և թախծալի ձայնով:

Հաստափոր պարոնը սկսեց մի քանի անկապ հարցեր տալ ու իւրաքանչիւր խօսք նա դեռ չվերջացրած հռահռում էր: Իսկ Զէտը այդ միջոցին կարծես փշերի վերայ էր կանգնած: Նա մի րոպէ դադար չէր զգում, անդադար վարանում էր: Ա՛խ, այդ տարտամ միջոցին լիջեցի այն օրերն ու գիշերները, որ նա միայնակ նստած իւր սենեակում իւր անբաժան ընկեր գրիչը ձեռին գրում էր անդադար, զարդարում էր լուռ, անխօս թրղթի երէտները զանազան խօսքերով ու մտքերով: Այդ բոլոր տոկունութիւնը, այդ չարչարանքն ու նեղութիւնները լիջեցի և զարմացայ, որ այնքան տանջանքը ոչ մի բանով չպստկուած, նա այժմ կանգնել է ուղիղ փրջերի վերայ: Նրա հպարտ հոգին սեղմուել էր մի սառնասիրտ հարուստի առաջ. անխ, ի՞նչքան ցաւալի է այդ,

Բնէքոն խղճալի: Նա մի խոր հառաչ արձակելով, դարձաւ հաստափոր պարոնին, և դողդոջուն ձայնով ասաց. «պ. Տգրուկեան, ձեզ պէտք է խնդրեմ... բայց դեռ խօսքը չվերջացրած այդ Տգրուկեանը գէմքը խոժոռեց և Ձէտին ընդհատելով ասաց. «Բնչ էք կամենում»:

Ե՛ս, խօսեց Ձէտը, ես կամենում եմ... բայց... ահա այս ժամացոյցը ձեզ մօտ թողնել:

Եւ, նա, Բնչ էք կարծում, Բնչ արաւ. հանեց ինձ և մեկնեց այդ լպիրշ հաստափորին:

Ես անվերջ նայում էի Ձէտին, իսկ նա իւր հայեացքը մի վայրկեան անգամ չէր հեռացնում ինձանից:

Խնչ է սա, Բնչ անեմ հարցրեց Տգրուկեանը, ինձ իւր ահագին ձեռքում խաղացնելով:

Իմ ժամացոյցը, ասաց Ձէտը, և, տխրամած աչքերը դարձնելով հաստափոր պարոնին, շարունակեց. այդ պահեցէք ձեզ մօտ, իսկ այժմ ինձ տուէք մի քանի ռուբլի:

Ո՛րքան էք ուզում, հարցրեց Տգրուկեանը:

Որքան... Ձէտը տատանուեց և կամեցաւ խօսել յանկարծ Տգրուկեանն ընդմիջեց և ասաց. «երեք ռուբլուց աւելի չեմ կարող տալ»:

Երեք, ես ութ ռուբլով եմ գնել:

Այդ միկնոյն է, այժմ սա միայն երեք ռուբլի արժէ:

Տուէք, ասաց Ձէտը և արտասուալից աչքերով վերջին հայեացքը ձգելով ինձ վերայ, հաստափոր պարոնից առաւ երեք ռուբլին և դուրս գնաց:

Տա՛ր ինձ, տա՛ր, ո՛ւր ես գնում, կանչեցի նրա ետևից, բայց նա չլսեց, նետուեց դէպի դուրս և միանգամայն անհետացաւ իմ աչքից: Ես զգացի իմ սև բաղդը, զգացի թէ՛ ինչ օր, ինչ դրուժիւն է սպասում ինձ:

Ձէտից յետոյ հաստափոր Տգրուկեանը նորից սկսեց գննել, դիտել ինձ և վերջապէս նա իւր ծոցից հանեց մի ոսկէ ժամացոյց և ինձ դրեց նրա տեղը:

Այժմ ես ընկած էի մի նոր կրծքի վերայ, սակայն, Աստուած իմ, Բնչ կուրծք, կարծես մի սառած ժայռի վրայ եմ ընկած, չէի լսում, ոչ մի քաղցր ձայն, ոչ մի

շշուենչ, միայն չ'ուրանամ, որ մերթ ընդ մերթ լսում էի այնպիսի խռմփոց, կամ այնպիսի բոմբիւն, որ սարսափում էի, դողում, վախում: Այնքան տխրեցի, այնքան մոլորուեցի, որ այդ մութ տեղը այդ գարշելի կրճքին սլաքներս կանգ առին, ես էլ սուգուեցի խոր քնի մէջ:

Օրերն անցան, բայց չիմացայ որքան օրեր:

Միայն մի անգամ չգիտէի մութ էր, թէ լուս, մի օր լսեցի, որ Տգրուկեանը խօսում էր մի քանի մարդկանց հետ: Խառնիճաղանճ ձայներից շատ բան չէի հասկանում, վասնզի շատ բան էլ չէի սրողում. ինչ որ լսում էի, ինձ բոլորովին տարօրինակ էր թւում: Իմ պաշտելի Ձէտի հետ սրքան ապրել եմ, որքան նրա խօսակցութիւններն եմ լսել այդպիսի խօսքեր երբեք նրանից չէի լսել:

Վերջապէս խօսակցութիւններից իմացայ, որ իմ նոր տէրը—այդ անպիտան Տգրուկեանը իւր ընկերների հետ գինետանն են գտանւում:

Նրանք պահանջեցին առանձին սենեակ, գինի, ընթրիք և խաղաթղթեր: Իմացի, որ բազմեցին սեղանի շուրջը և սկսեցին խաղալ ու խմել: Խաղամիջոցին չիմացայ ինչ արաւ իմ նոր տէրը, միայն յանկարծ նրա կրճքի տակից լսեցի մի այնպիսի ձայն, որ ես սարսափահար եղայ: Կարծես այդտեղ բացուեցին դժոխքի դռները և դուրս եկան, սատանաներ բարձրացնելով իրանց գարշելի հռհուոցներն ու քռքռոցները: Նոյն ձայները նորից ուժգնացին, որից լետոյ լսեցի նստածներից մէկի հետևեալ խօսքերը. «Տգրուկեանը թղթերը ուղիղ չէ դարսում»: Զանազան վէճերով ու աղմուկներով նրանք իրանց խաղը վերջացրին և ապա սկսեցին ուտել: Աստուած իմ, ինչեր էր ուտում այս մի նոր տէրը, ինձ թւում էր թէ ընկած եմ մի ահռելի փոսի եզրին, որի մէջ ուղիղ իմ մօտով թափւում էին ամեն տեսակ առարկաներ, որոնց իհարկէ ես չէի տեսնում: Այլև կարծես այդ կրճքի տակով մի ահագին խողովակ է ընկած ծայրը պնդացրած մի մեծաբերան աղբիւրի: Գինի էր, թէ ջուր, չգիտէի, սակայն կարծում եմ թէ գինի էր այդ, որ գետի նման հոսում էր դէպի նրա անդունդաձև փորը:

Երկար ու բարակ այգպիսի զուարճութիւններ ու լիտի ուրախութիւններ անելուց, միմիանց յարգելով անվայել փողոցային խօսքերով, տեղից բարձրացան, չգիտեմ ինչ հաշիւներ տուին գինետան, դուրս եկան:

Դուրս գալիս, ուղիղ շէմքում, Տգրուկեանը մի խոր խոմփացնելով, լանկարձ երեսի վերայ վայր ընկաւ: Սաստիկ երկիւղեց ես իսկոյն դուրս նետուեցի և ի՜նչ. ի՜նչ, ի՜նչ վնասեցի, թե երս պոկուեցին, սլաքներս փշրուեցին, լոեցի և ջարդուած՝ մնացի գետնին փռուած:

Տգրուկեանը հազար մի հայհոյանքներ թափելով ինձ վերայ, փշուրներս հաւաքեց, ածեց գրպանը, գնաց: Զգիտեմ ուր գնաց, միայն քիչ ժամանակից կանգ առաւ և հարեց զանգակի զսպանակը: Դուրս եկաւ մի պարոն, երեւի ծառան, ներս ընդունեց Տգրուկեանին և զուռը կրկին կողպեց:

Տիկինը քնած է. հարցրեց Տգրուկեանը:

Այո, պատասխանեց ծառան:

Թող սատկի, ասաց Տգրուկեանը և աւելացրեց. եկ, եկ, շորերս հանիր:

Ծառան հետեւեց նրան:

Ներս մտնելուն պէս նա վերարկուն ձգեց մի կողմը ապա փշուրներս հանեց և դրաւ սեղանի երեսին: Ես այնուհետեւ բոլորը տեսայ:— Տեսայ և զարմացայ, ահա մի մարդ, որ արժանի է ամեն արհամարանքի ինչ տան մէջ է ապրում, ինչպիսի սենեակում և ինչպիսի զարդերով է նա զարդարուած: Պատուհանները ծածկուած էին շքեղաշուք վարագոյրներով, պատերին ոսկէշող պատտառներ, փայլուն մահճակալ, փառահեղ անկողին և շողշողուն կահ կարասիք: Երկար ժամանակ մտածեցի և դարձեալ ոչինչ չհասկացայ. մտաբերեցի իսկոյն ագնիւ Զէտին, կրկին սուգուեցի մտքերի մէջ և դարձեալ մնացի ապշած ու զարմացած: Բայց միթէ իսկապէս այսպէս է տնօրինուած մարդկանց համար: Միթէ Տգրուկեանների նման ատելի և զգուելի արարածներ պէտք է ապրեն այգպիսի շքեղ և պճնազարդ սենեակներում: Եւ միթէ Զէտերի նման պաշտելի անձնաւորութիւնները պէտք է միշտ այնպէս քաղցած մնան:

Ինչևիցէ: Ամբողջ գիշերը այդտեղ մնացի: Առաւօտեան զարթոնեց իմ զգուելի տէրը, թէյ խմեց, ապա նախաճաշ վայելեց փարթամ սեղանից, հազնուեց, եկաւ, առաւ ինձ, դրեց գրպանի մէջ և դուրս եկաւ, գնաց խանութ:

Խանութում հանեց ինձ գրպանից և առանց ամաչելու, առանց խղճահարուելու, ձգեց մի նեղ, մթին արկղի մէջ, — մի բանտ, որ ես գեռ չէի տեսած: Ա՛խ, իմ պատիւը նա միանգամայն ցեխի հետ հաւասարացրեց: Յետոյ ի՛նչ: Բանտիս դռներն էլ ամուր կողպեց: Ես սոսկացի, մնացի լուռ: Ինչ կարող էի անել: — Ի՛նչ էի արել, մտածում էի ես, քիչ վնաս տուի նրան: Ոչինչ, այո՛, ոչինչ, ես անմեղ էի, ես մեղաւոր էի միմիայն նրա համար, որ երկար ծառայելուց յետոյ յանկարծ ընկայ, հիւանդացայ: Ձէ՛ որ ես չէի կարող փախչել նրա ձեռից, չէ՛ որ ես ոչ մի վատութիւն չէի արել և չէի կարող անել, էլ ինչո՛ւ բանտարկեց ինձ, ինչո՛ւ մինչև իսկ բանտի դուռն էլ ամուր կողպեց, թողեց ինձ մթութեան և խաւարի մէջ: — Ա՛խ բարբարոսներ, բարբարոսներ:

Զգիտեմ, որքան ժամանակ անցաւ այդ դէպքից: Մի օր բանտիս դուռը բացուեց և ես լոյս տեսայ, բայց դարձեալ ընկած էի այդ դաժան Տգրուկեանի ձեռին: Մտածեցի՝ արդեօք պիտի ազատուի՞մ, թէ ոչ: Սակայն ի՛նչ, աւելի անարգ, աւելի անտանելի վիճակ: Եւ ինչ էք կարծում. — ես նորից վաճառուելու եմ լոյս ընկել: Մի այլ պարոն խօսում էր Տգրուկեանի հետ: Երկար խօսակցութիւններից յետոյ ես անցայ նոր պարոնի ձեռը և իսկոյն մտայ նրա գրպանը:

Ինքս ինձ ուրախացած ճանապարհին ասում էի. ահա վերջապէս ազատուեցի բարբարոսի ձեռից, այժմ անշուշտ մի լաւ մարդու ձեռքին կը լինեմ: Բայց ինչու լաւ, ինքս էլ չգիտէի: Մէկի ձեռքին երկար տանջուողը, միւսին, թէպէտ անծանօթ՝ բնազդմամբ լաւ է համարում: Ես էլ այդպէս էի կարծում, այդպէս մտածում, սակայն այդպէս չեղաւ:

Նորագոյն տէրս ինձ գրպանից հանեց մի մուժ
բանտի մէջ դրեց և դուռը կողպեց:

Բանտ, ինչո՞ւ համար դարձեալ բանտ, մտա-
ծում եմ և ոչինչ չեմ հասկանում: — Այդտեղ
միջուկեան մէջ որոշեցի ինձ պէս մի խումբ ան-
բաղտներ, պատկանող զանազան ցեղերի: — Այդտեղ
կային գզաւներ, մատանիներ, ապարանջաններ... Բոլորն
էլ տխուր, բոլորն էլ թախծալի: Խօսեցի նրանց հետ:
Բոլորն էլ լիշեցին իրանց նախկին տէրերին, որոնց մօտ
սկզբում գտնուել են և որոնք միշտ քաղցրութեամբ և
սիրով են վերաբերուել իրանց հետ: — Ա՛խ, ես էլ մտա-
բերեցի Ձէտին, մտաբերեցի և դարձեալ մնացի անհուն
տխրութեան մէջ: Ձգիտեմ, որքան օր էր անցել այդ
դէպքից, որքան ամիս, միայն մի օր ես բանտի մէջ լսե-
ցի դրսից մի նոր խօսակցութիւն:

Առ հասարակ, պէտք է ասած, որ մեր բանտը շատ
մօտիկ էր մեր տիրօջ: Այնպէս որ նրա խօսքերը ամեն
անգամ լսում էի, սակայն ուշադրութիւն չէի դարձնում,
որովհետեւ ինձ համար բոլորն էլ անհետաքրքիր էին:

Իայց այդ օրը լսեցի Ձէտի անունը և իսկոյն ու-
շադրութիւնս լարեցի դէպի դուրս: Մի անծանօթ ձայն
խօսում էր իմ տիրոջ հետ այսպէս. «կարող էք շինել
արծաթէ փոքրիկ ժապաւէն և վերան փորագրել, չիւք
հայրենիքի քրտնաթոր մշակին, մեծանուն բանաստեղծ
Ձէտին՝ հասարակութիւնից»:

Կարող եմ, ասաց տէրս և յանձն առաւ երկու օ-
րուայ ընթացքում պատրաստել:

Ձէտին՝ հասարակութիւնից. այս ի՞նչ է նշանակում:
Արծաթէ ժապաւէն, ուրեմն էլ ի՞նչ... Նշանակում է նրա
համար յարգանք ու մեծարանք են սարգում: Մտա՛նեցի
ես և բռնտը առ ժամ մոռանալով, ինքս ինձ ուրախացայ:

Քիչ ժամանակից յետոյ ինձ բանտից հանեցին, փըշ-
րեցին և ամբողջովին զետեղեցին մի փոքրիկ ամանի
մէջ: Ես դեռ չէի հասկանում, թէ ի՞նչ է կատար-
ւում ինձ հետ, միայն փոքր ինչ յետոյ իմացայ, որ ես
ընկած եմ կրակի վրայ և որի ջերմութիւնը հետզհետէ
ինձ յաղթեց: Ջերմացայ, այնպէս ջերմացայ, որ ծնուած

օրս իսկոյն միտս եկաւ: Ապա ամբողջովին ջուր դարձայ, ընկայ մի այնպիսի տեղ, որ փոքրիկ ժապաւէնի ձև ստացայ: Տէրս ինձ առաւ, աջ ու ձախ կողմերս շրտկեց, ուղղեց, գեղեցկացրեց, ապա ինձ վերայ փորագրեց մի շարք սիրելի բառեր՝ «Իւր Հայրենիքի քրտնաթոր մշակին—մեծանուն Բանաստեղծ՝ Զէտին Հասարակութիւնից»:

Թէ որքան եռ ուրախացայ, այդ չեմ կարող ասել: Այժմ ես լիովին համոզուեցի, որ նորից Զէտի ձեռքը պիտի ընկնեմ: Եւ ինչ բաղտաւորութիւն, ինչ ուրախութիւն: Ահա դարձեալ կեանք, մարդիկ, աղմուկ...: Երկու օրից ներս մտաւ մի պարոն, ձեռին բռնած վարդերից ու դափնիներից հիւսած մի մեծ պսակ:—Պարոնը հարցրեց իմ մասին:

Պատրաստ է առաջ իմ նոր տէրը:

Ուրեմն պնտացրէք նրան ահա, ուղիղ այստեղ, այս վարդերի մօտ:

Ա՛խ, ինչ բաղտ, ինձ առին և գետեղեցին ճիշտ ժապաւէնի մէջտեղում, չքնաղ ծաղիկների մօտ: Ապա առան—տարան, բայց ո՛ւր, ինքս էլ չիմացայ:

Յանկարծ պսակը դրին մի բարձր ոսկեգօծ կառքի ճակատին: Ինչե՛ր ես տեսայ այդ բարձրութիւնից, Աստուած իմ, ինչ հանդէս: Այդպիսի հանդէս ես երբէք չէի տեսել և չհասկացայ թէ ինչ էր այդ: Մտածում եմ՝ եթէ այդ բոլորը Զէտի համար է, հապա ո՛ւր է ինքը Զէտը, ինչո՞ւ ինձ չառաւ իւր ձեռը, կարօտալի հայեացքը չձգեց ինձ վերայ:

Կառքը քիչ ժամանակից շարժուեց: Նրան հետեց ասհագին ժողովուրդ—մի ժողովուրդ, որին ոչ թիւ կար, ոչ համար: Երևացին փայլուն խաչուառներ, դրօշներ, շուրջառազգեստ քահանաներ, ամենուրեք վառվառն մօմեր, վարդեր, ծաղիկներ, կնդրուկի ծուխ և այլն: Այն պսակը, որի վերայ ես ընկած էի, միայնակ չէր. նրա նման հարիւրաւորը պճնել էին գեղեցիկ կառքը:

Հանդէսը շարժւում էր զէպի առաջ, բայց զէպի ո՛ւր, այդ ես դեռ չիմացայ:

Քիչ ժամանակից լետոյ երևաց գերեզմանատունը:

Այս քննչ է: Ինչո՞ւ գերեզմանատուն, միթէ այս հանդէսը պատկանում է մի հանգուցեալի, մի մեծանուն իշխանի և գուցէ Ձէտին:—Ո՛չ, ո՛չ, այդ լինել չէ կարող, նա մեռած չէ, նա կենդանի է, ես դեռ պիտի տեսնեմ նրան, ոչ, եթէ թաղում են, ուրեմն անշուշտ մի անուանի իշխան են թաղում, որ ապրել է չքեղ ապարանքում, միշտ զարդարուել ոսկով ու բեհեզով, կերպրուել համադամ խորտիկներով ու շրջապատուել անթիւ ստորադրեալներով, այսօր էլ անշունչ դիակը արժանացել է այսպիսի մեծարանքի ու այսպիսի փառահեղ հանդէսների:

Վերջապէս սրտատրոփ մօտեցանք գերեզմանատան: Պսակը, որի վերայ մեխուած էի, առան կառքի ճակատից:

Խուռն բազմութիւնը հաւաքուեց մի փոսի մօտ: Արտասուքը շողում էր բոլորի աչքերին, բայց քնչ, այդ արտասուքը անտարբեր հողն էր ծծում: Ամենքն էլ հառաչում էին, սակայն նրանց հառաչանքները քամիներն էին տանում:

Փոսի մօտ շինուած էր մի բարձր ամբիօն, ծածկուած սև թաւիշով ու ծաղիկներով: Մարդիկ բարձրացան այդտեղ և սկսեցին հերթով ճառեր խօսել:

Խօսեցին երկար, բայց քնչ էք կարծում, քնչ զարմանք, ամենքն էլ դրուատում էին Ձէտին, ամենքն էլ գովում, փառաբանում էին՝ անմահ, բազմաշխատ, մեծաքանքար, ազգի նահատակ, հայրենիքի սիրով ապրող և սորա նման անվերջ ածականներով:

Եւ այդպէս բոլորը խօսելով այդպիսի հանդէսներով հողին են յանձնում այն Ձէտին, որ օրերի մեծ մասը անց էր կացնում քաղցած, ծարաւ, տխուր և արտասուալից: Իսկ այժմ... Այժմ յանկարծ տեսայ ոսկեշող դագաղ զարդերով պճնուած և նրա մէջ մետաքսներով զարդարուած, պառկած Ձէտը, աչքերը փակ, շրթութունքները դժգոյն, դէմքը դալկացած: Ա՛խ, նա ոչինչ չէր լսում, ոչինչ չէր տեսնում և այդ բոլորը, որ անուում էր նրա համար, մի ապարդիւն խաղ էր, որին նա ոչ մի կերպ չէր կարենում մասնակցել:

Խօսիր, կանչեցի ես: Նա ոչինչ չասաց: Նա քնած էր յաւիտեան քնով: Նրա երեսը ծածկեցին, ապա շքեղաշուք դադաղում՝ դրին խոնաւ հողի մէջ:

Կանց, ո՛ր ես գնում, ինձ էլ տան:

Նա չլսեց:

Հողը թափեցին նրա վերայ այնքան, որ մի փոքրիկ բլրակ կազմեցին և այդ բլրակի վերայ վարդերի ու ծաղիկների փանջակներով ահագին դէզ շինեցին:

Շուրջը վառեցին մոմեր, ծխեցին կնդրուկ, ապա մօտը մի բարձր խաչ տնկեցին և ինձ պսակի վերայ կախեցին խաչի վերևից: Ամենքն արտասուելով համբուրեցին այդ խաչը և տխուր հառաչներով հեռացան:

Իսկ ես, ես անբաղտ մխիթարուեցի միայն նրանով, որ ես ի վերջոյ խաչի վերայ պահապան մնացի իմ պաշտելի տիրոջ — իմ անմոռանալի Ձեռնի դամբանին:

ԱՐՇԱԿ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Մ Ա Ն Ո Ւ Կ

Մանուկ մ'էի երբ սոխակներն
Թռչում էին ընդ այերն
Դարնանային 'ի յիշատակ
Բիւր խայտային քաղցր 'ի նուագ:

Մերթ 'ի վարդին մերթ 'ի շուշան
Հանգիստ տային հետ 'ի շրջան.
Առնէին սիրտս 'ի հետ իրեանց
Զի այն երգեր էր հայրենեաց:

Օհ ի՞նչ անուշ քառ հայրենիք
Ականջս 'ի թունդ քաղիւէր սրտիկ
Նոքա ազատ քայց ես գերի
Զունիմ հայր, մայր, ըսի, լացի:

Այն սոխակներն քովս եկան
Սիրտ տուին ինձ ու բերկրեցան
Ըսին երբ որ մեծ մարդ ըլլաս
Օգնես ազգիդ, ուրախանաս:

Տ. ԱԶՆԻԻ

Գ. գիւղի արեւելեան ծայրում գտնուում էր Մարտիրոս աղայի տունը, որը իւր բարձրութեամբ և մեծութեամբ իսկոյն ևեթ աչքի էր ընկնում գիւղը մտնելիս: Տան առաջ տարածւում էր բակը, բակի մէջ բացւում էին Մարտիրոս աղայի առանձնասենեակի (Դիւանի) «ամպար» — շտեմարանի և մառանի դռները. իսկ բակից դուրս մի սաժէն հեռաւորութեան վրայ գտնուում էր աղբիւրը, որի երկու երկաթեայ խողովակներից ցայտում էր պարզ և սառը ջուր: Աղբիւրի շուրջը շարւած էին հաստաբուն և բազմաճիւղ ծառեր, որոնց ստուերների տակ երբեմն-երբեմն ամարային օրերում վճռւում էին գիւղական խնդիրներ Մարտիրոս աղայի նախագահութեամբ:

Սորա անունը ո՛չ միայն գիւղում այլև ամբողջ գաւառում տարածուած էր շնորհիւ իւր հարստութեան, բարեգործութեան և որ ամենից գլխաւորն է՝ պապական «օջախ»-ի: Եւ այդ պապական «օջախ»-ի մասին շատ առասպելական զրոյցներ էին պտտում ժողովրդի մէջ: Պատմում էին թէ Մարտիրոս աղայի տան մէջ բնակւում է մի ծերունի, որը յայտնւում է, երբ մի դժբաղդութիւն է սպասում Մարտիրոս աղային: Սորա «Դուլլաթը» կախում ունի այդ ծերունուց, որը տարիներ ի վեր բնակուելիս է եղել Մարտիրոս աղայի տանը:

Մայիսեան գեղեցիկ օրերից մէկն էր: Մարտիրոս աղան լուռ և մունջ նստած աղբիւրի մօտ անձնատուր էր եղել մտածմունքներին. նրա լայն ճակատի վերայ հաւաքւել էին կնճիռներ, նորա աչքերը լցուած էին արտասուքով, որ կա-

Թիւ-կաթիլ գլորուելով թափուում էին նորա ծնկների վերայ և միւսնոյն ժամանակ նորա սիրտը հեկեկանքից տրոր-տրոր էր լինում: Նա վեր կացաւ տեղից, ուշադրութեամբ շուրջը նայելով՝ հանեց գրպանից թաշկինակը և մաքրեց արտասուքը. նա բարկութիւնից սկսեց արագ-արագ ման գալ և ձեռքերը միմեանց սեղմելով սկսեց խօսել: Ի՞նչ է դորա պատճառը:—Մարտիրոս աղայի ծերունկ «Դովլաթ»-ը երազում յայտնել է թէ իրեն մի մեծ դժբաղդութիւն է սպասում, որին զոհ պետք է գնան թէ՛ ինքը և թէ՛ ընտանիքը:

Մարտիրոս աղան առաւօտը վեր կացաւ բոլորովին փոխուած, նա հաւատում էր ծերունկին առանց այլ և այլու. թեան, նա այդ բանը չը յայտնեց ոչ որի, որպէս ղի ոչ որի սիրտը չը պղտորէ: Ահա այդ բանի մասին էր մտածում Մարտիրոս աղան. արգեօք ի՞նչ դժբաղդութիւն պիտի լինի այդ: Բայց չանցաւ երկու ժամ, նորա մօտ եկաւ նորա վաղեմի ծանօթ քիւրդ Մըհէն և ասաց նորան.

«Անցեալ օր ցեղապետ Մըստոն ձեր գիւղի միջով անցնելիս, տեսել է քո հարսին և զարմացել նորա գեղեցկութեան վերայ. նա կամենում է հէնց առաջիկայ գիշեր 40 ձիաւորով յարձակում գործել տանդ վերայ և յափըշտակել հարսիդ, այդ բանը իմ եղբայր Ըլոն ասաց ինձ, որը Մըստոյի «խուլամն» — ծառան է:

Մարտիրոս աղան երբ այդ լուրը լսեց, նորա երեսի կարմիր գոյնը փոխուեց, այլայլուեցաւ ու յուսահատ ընկաւ Մըհէյի ոտքերը հնար և օգնութիւն խնդրելու.

—Իմ քերուայ Մըհէ, ըռճա ու դիւա (խնդիր) կընեմ քրզնից մի ճամբա բանաս ու մըզի էս խաւից փրկիս:

—Մարտիրոս աղա ես ի՞նչ անեմ, իմ ձեռքում ի՞նչ կայ, դու չգիտե՞ս, որ մենք ևս նորա ձեռքի տակ ենք: Ինչպէս որ ուզէ, այնպէս կը վարուի մեզ հետ: Ես քո հին «քերուէն» — ծանօթն եմ, իմ գլխի մազերից շատ եմ կերել քո տան հաց, և այդ բանը լսելով, եկայ քեզ յայտնելու, բայց միայն մի ճար կայ, որի միջոցով կարող է քո հարսդ ազատուի, այն է՝ որդիդ և հարսդ գնան Ռուսաստան:

—Մհէ շատ շնորհակալ եմ քրզնէ. բու բարի գործի համար և այդ խորհուրդը լաւ է, եթէ որդիս համոզուի:

—Ինչպէս կարող է չհամոզուել, առաջ խրատիր, եթէ

չը լսեց՝ ստիպէ, որովհետեւ ձեր փրկութիւնը միայն դրանով կարող է լինել: Եւ ես իմ պարտքս եմ համարում քո որդուն ու հարսին ողջ ու առողջ անցկացնել:

— Հատ շնորհակալ եմ: Արի, դնանք տուն ճաշեր և ապա գնա:

Երկուսը միասին գնացին Մարտիրոս աղայի առանձնասենեակը: Մարտիրոս աղան հրամայեց կնոջ, որ իրեն և իւր քիրուայ Մըհէին հաց բերէ: Մի քիչ յետոյ Մարտիրոս աղայի կինը՝ Գիւլէն պատրաստեց «ձուածեզ», մածուն, մեղրով կարագ և բերեց առանձնասենեակը, ուր յատակի վերայ փռուած գորգի վրայ նստած էին Մարտիրոս աղան և իւր պատուելի հիւրը:

— Կին, ի՞նչու այդքան ուշացրիր, հարցրեց Մարտիրոս աղան. բայց Գիւլէն առանց ամուսնուն պատասխանելու, գնաց և բարևեց Մըհէին:

— Ի՞նչպէս ես եկել Մըհէ, քէֆդ ինչպէս է: Կինդ Գիւլիզարը ի՞նչ է անում:

— Փառք Աստուծոյ, բոլորն էլ ողջ և առողջ են և քեզ բարևում: Կինը տեսնելով՝ իւր ամուսնու ալլայլուած դէմքը, իսկոյն և եթ գուշակեց, որ Մըհէն մի վատ լուր բերած կը լինի իւր աղայից, կամ փարայ, կամ ցորեն, կամ տաւարների համար խոտ պահանջելու է ուղարկուած: Բայց զժբաղդաբար զոցանից ոչ մէկն էլ չէր: Այդպիսի թեթեւ պահանջներն այնքան սովորական էին դարձել Մարտիրոս աղայի համար, որ վերջինս այդպիսի շնչին պահանջներին երբեք ուշադրութիւն չէր դարձնում:

— Գիւլէ, գնա բանիդ, ի՞նչ ես սպասում այստեղ: Դու գիտես, որ ես չեմ ուզում որ կին արմատը մարդու գործերի մէջ խառնուի, և վերջինս առանց «ձէն ու փուս» հանելու գնաց:

Ճաշից յետոյ Մըհէն միաս բարև տեսելով գնաց և խօսք տուեց, որ էգուց կըգայ: Մըհէն շատ էր ցաւում. նա բոլորովին անկեղծ էր վերաբերում դէպի Մարտիրոս աղան: Նա իւր ազգակիցների նման չէր ատում հայերին, ընդհակառակը նա սիրում էր նրանց: Նա մանկութիւնից սկսած մինչև ամուսնանալը Մարտիրոս աղայի նուպատար էր՝ «գիւշերապահ»։ Նրա մէջ արիւն և մի էին դարձել հայ սովո-

ընթերցանները, հայ վարք ու բարքը. նա թէպէտ անունով քիւրդ էր, բայց իսկապէս հայ էր:

Յեղեղուկ բաղդը նրան բաժանեց Մարտիրոս աղայից և նա մտաւ Մըստոյի մօտ հովուութեան պաշտօնով. այդ բաժանման պատճառը նորա եղբայրն էր հանդիսացել. կասկածելով Մըհէի հայ դառնալու վրայ, բայց ի հարկէ այդպիսի քայլ չէր կարող անել նա այն ժամանակ, երբ իւրաքանչիւր հայի գլուխը բրդերի մօտ հաւասար էր սոխի գլխի:

Երեկոյ էր, երբ Մըհէն հասաւ իւր տեղը. նա ոչխարի հօտը յանձնելով իւր ընկերոջ, գնաց Մըստոյ աղայի մօտ և թոյլաւութիւն խնդրեց գնալու Գ. գիւղը:

Երբ Մըհէն գնաց Մըստոյի կոնի մօտ, որը գըտընուում էր Սպիտակ սարի ստորոտում Ազըր գէօղի մօտ, նա դժբաղդաբար Մըստոյ աղային չգտաւ այդտեղ. նա ժիշաներից տեղեկացաւ, որ գնացել է որսի իւր ծառաների հետ միասին: Մըհէն մի քանի ժամ սպասելուց յետոյ, տեւաւ, որ ձիաւորների մի խումբ երգելով գալիս են դէպի վրան, նա իսկոյն և եթ ճանաչեց Մըստոյին, որը հեծել էր արաբական նժոյգը. վազեց դէպի նա, բռնեց ձիու սանձը: Երբ Մըստոն Մըհէին տեսաւ, հարցրեց թե ի՞նչ գործով է եկել — Մըհէն գլուխը խոնարհեցնելով ցածր ձայնով պատասխանեց.

— Աղա, խնդրեմ թոյլ տաք ինձ գնալ Գ. գիւղը:

— Ի՞նչ գործ ունիս, բղաւեց Մըստոն:

— Առնելիք ունիմ:

— Դէհ, գնա՛, բայց շուտ գաս, եթէ մի ոչխար կորչի՝ բեզնից կը պահանջեմ, այդ էլ հաստատ իմանաս:

Մըհէն շնորհակալութիւն յայտնեց և իսկոյն ևեթ հեռացաւ վրանից, գնաց շուտով իւր վրանը, որը գտնուում էր իւր աղայի վրանից ոչ հեռու, պահանջեց կնոջից իւր զէնքերը և նոյն իսկ չպատասխանելով կնոջ հարցերին, իրեն օգնական կանչեց Աստծուն և արագ քայլերով դիմեց դէպի Գ. գիւղը:

Մըստոյ աղան իւր մի քանի ծառաների հետ գնաց վրան, որը բաժանուած էր մի քանի սենեակներից: Գուան մօտ անմիջապէս գտնուում էր Մըստոյի առանձնասենեակը, որի կողքին էր կանանոցը, իսկ միւս սենեակները ծառայում էին իւր-

րև ընդհանուր դահլիճներ: Մըստոն իւր մի քանի ծառաների հետ խորհրդակցելուց յետոյ, գնաց Ազըր գէօղի շուրջը ման գալու:

Լուսնկայ գիշեր էր: Անթիւ աստղերը փայլում էին երկնակամարի վրայ: Լուսինը իւր աղօտ ճառագայթները սփռել էր երկրիս վրայ. Ազըր գէօլը խաղաղ էր, նրա չըբնաղ տեսքը տեսնողին զմայլեցնում էր: Չորս կողմից պատած լինելով ծաղկալից դաշտով, որի վրայ բարձրանում էին փոքրիկ բլուրներ, որ աւելի ևս հիացնում էին նորա տեսքը: Մըստոն, դա պատկանում էր Հսյաստանցի բուրդ աշխատին, բարձրահասակ և ամուր կաղմուածքով. նորա խոր ընկած աչքերը, նեղ և կնճռոտ ճակատը, նորա թաւ յունքերը, նորա ածիլած և սւռած թշերը, կատարեալ գաղանային տպաւորութիւն էին թողնում մարդու վրայ. նա մի քանի անգամ երթեկեկութիւն անելով՝ կանչեց իւր մօտ իւր ծառաներին և պատուիրեց նոցա պատրաստութիւն տեսնել Մարտիրոսի հարսը փախցնելու: Նա իւր ծառաներին առատ նուէրներ խոստացաւ տալ, եթէ հայուհուն ողջ և առողջ կը յանձնեն իրեն: Ի պատասխան դորա, որոտաց բիւրդ ամբոխի աղաղակը և բոլորեքեան միաբերան գոռացին. «Երդուում ենք շեղիւ Բըմուղանի անունով, որ մեր տիրոջ հրամանը պէտք է կատար ածենք»: Ապա վերադարձան վրան: Այդ բանը արդէն մի քանի շաբաթ առաջ պատուում էր Մըստոյի ծառաների մէջ, ոչ ոք բացի Մըհէի եղբորից չգիտէր թէ արդեօք ի՞նչ պիտի կատարուի յարձակումը: Այդ օրը բոլորեքեան էլ, որոնք պիտի մասնակցէին այդ գործին, իմացան, որ առաջիկայ գիշերը 40 ձիաւորով պէտք է տեղի ունենայ յարձակումը:

Այդ բանը իմացել էր և Մըստոյ աղայի կին Աշէն, որը հակառակ էր ամուսնու նպատակներին և ամենայն ջանք գործ էր դնում խափանելու համար:

Բ

Երբ Մըհէն բաժանուեց Մարտիրոս աղայից՝ վերջինս սկսաւ խորը մտածել:

—Արդեօք, այս ի՞նչ կեանք է: Աշխատում ես, բայց

աշխատանքիդ պտուղը չես վայելում, ծեծ, հայհոյանք, նախատինք, այդ բոլորը վիճակուած են մեզ, բացի դոցանից դեռ ուզում են ընտանեկան սուրբ պատիւդ էլ յափշտակել, բայց դոքա չգիտեն, որ հայը ամեն բան զսհում է ընտանեկան պատուի համար, թէպէտ չունինք այնքան դժ նրան դիմադրելու, բայց այնուամենայնիւ աւելի գերադաս եմ համարում ծերութեան այս հասակում այդպիսի մի պատուով մեռնել, քան ապրել աշխարհիս վերայ և անպատուած լինել: Հարկաւոր է շուտով վերջնական վճիռ տալ գործիս, գնում որդուս և կնոջս յայտնեմ այդ բանը:

Երեկոյ էր: Ծառաները և տան աշխատաւոր դասը շրջապատել էին սեղանը և ուրախութեամբ խօսում միմեանց հետ: Դոցա թւում էր նաեւ նրա որդի՝ Աւօն. նա հանգիստ և ուրախ էր և մինչև անգամ չէր երեւակայում, որ յեղյոյնդ և խաբուսիկ բաղտը նոյն իսկ յաջորդ երեկոյին մի դաւադրութիւն է պատրաստում իրեն համար: Տխուր էր Մարտիրոսը. տուն մտնելուն պէս ամենից առաջ նա տեսաւ իւր որդուն և անմիջապէս արտասուքի կաթիլներ թափուեցին նորա աչքերից և դոցա հետ համարեա լսուեց նորա հեկեկանքը: Նա նստեց աթոռի վերայ, նորա մօտ եկաւ նորա ամենասիրելի թոռը, որին իւրաքանչիւր անգամ տեսնելիս ուրախութիւն էր զգում, բայց այս անգամ թոռան ներկայութիւնը պատճառ եղաւ նորա յորդառատ արտասուք թափելուն:

Երբ ճաշը վերջացաւ, նա պատուիրեց իւր որդուն, կնոջ և հարսին գալ իւր մօտ իւր առանձնասենեակը:

Մարտիրոս աղան գուրս գալով տանից դանդաղ քայլերով դիմեց դէպի իւր «գիւանը» — առանձնասենեակը և ներս մտնելուն պէս՝ նստեց բազկաթոռի վրայ, հանեց գլուխից գլանիկ և սկսեց ծխել. մի քանի րոպէ անցնելուց յետոյ երեւացին կինը, որդին և հարսը:

Կինը տեսնելով ամուսնու տխրութիւնը հարցրեց.

— Քանի, ի՞նչ է պատահել քեզ, չլինի թէ մեր նոպատար Մըհէն վատ-վատ խաբարներ էր բերել իւր աղայից:

— Այո՛ խաբար, բայց այնպիսի մի խաբար, որ ինձ սարսափեցնում է:

— Ի՞նչ խաբար, հայր, շուտով ասա:

— Մըստոյ աղան ուզում է հարս... ան, չեմ կարող, լեզուս չէ շարժում այդ բառը արտասանելու, ասաց նո և միւսնոյն ժամանակ բարձր բարձր հեկեկալով:

— Հայր իմ լաց մի լինիր, ասա՛, որպէսզի շուտով վըտանգի առաջն առնենք:

— Մստոյ աղան ուզում է քո կինը փախց... Թող անիծուի այդ պիղծ և անօրէն քիւրդը, որ յանդգնում է իմ սուրբ պատիւը արատաւորել:

— Քա՛, պարզ ասա՛ ինչ կին, ինչ պատիւ:

— Ամօթ և հազար ամօթ է ինձ այդ բանն ասել: Բայց ինչ անեմ որ հարկը ստիպում է ինձ ասել և մի հնար գտնել: Սիրելի որդեակս, քիւրդ թողուն՝ Մըստոյ աղան ուզում է կինս յափշտակել բռնի միջոցով:

Այդ լուրը գրգռեց նորա արդար զայրոյթը և նա բարձրաձայն գոռաց:

— Ա՛խ, դու երկչոտ ծերո՛ւկ, փոխանակ վրիժառու թեան կրակով վառուելու, լաց ես լինո՛ւմ. երկչոտ լինել ան ժամանակ, երբ պատիւը արատաւորում են, նշանակում է զուրկ լինել զգացմունքներից: Հայր իմ, հաստատ համոզուի՛ր, որ մինչև մահուան վերջին րոպէն պատրաստ եմ պաշտպանել ընտանիքիս պատիւը. հարստութի՛ւն, մա՛լ, յափշտակելուց յետոյ ուզում են սեպհական պատիւս յափշտակել: Այլևս ո՞ր օրուայ համար եմ պահել ուժեղ բազուկներս, էլ ինչի՞ համար եմ ապրում, ապրել անպատիւ լինելու համար. այդպիսի ապրելն ես մեռնելուց վատ եմ համարում: Հայր, երգում եմ Ս. Ասրապետով, երգում եմ սեպհական պատուովս, ո՞ր ես մինչև մահուան վերջին րոպէն հնազանդ պիտի լինեմ ասածիս: Այս խօսքերը արտասանելիս, բարկութիւնից նրա աչքերից թափւում էին արտասուքի կաթիլներ:

— Որդի՛, հանդարտուիր, ասաց հայրը, ես մի հնար եմ գտել, որով թէ՛ դու և թէ՛ կինդ կարող էք ազատուել: Շուտով մեր նախկին գիշերապահ Մըհմէն ինձ այդ լուրը յայտնեց և միւսնոյն ժամանակ խոստացաւ, որ ձեզ ողջ և առողջ սահմանը կանցկացնէ և կը տանէ Ռուսաստան:

— Հայր, ես Հաւատում եմ Մըհմէնի անկեղծութեան, բայց չեմ կարող ձեր խորհուրդը ընդունել:

— Որդի՛, լսիր հօրդ, ասաց Աւօյի մայրը, արտասուա-

լից աչքերով: Հուսով հեռացիր ձեռքացիր:

Միայն հարսը լուռ կեցած էր և անդադար լաց էր լինում:

Նորա կամարակապ և թուխ յօնքերը, նորա երկու աչքերը, որոնք կարծես թէ նման էին երկու փայլուն աստղերի՝ մառախուղի մէջ, նորա սև փայլուն ասեղի նման արտեանունքները, կարմիր այտերը, վարդի նոր բացուած կոկոնի նման շրթունքները, փայլուն և մարգարիտի նման ատամները, առոյգ կազմուածքը, չինարի հասակը՝ մի յաւերժահարսի ապաւորութիւն էին թողնում տեսնողի վերայ: Նորա աղջիկ ժամանակ շատերը սիրահարական խօսքեր էին ուղղել միջնորդների միջոցով. բայց ոչինչ չէ օգնել. նորա սիրտը պատկանելիս է եղել միմիայն Աւօին և իրաւ այդ երկու զոյգերը շատ չարամիտ մարդկանց նախանձ էին գրգռել: Աւօն իւր բաջուածեամբ, ճարպիկութեամբ և գեղեցկութեամբ ոչ միայն գիւղումն էր համբաւ ստացել, այլև ամբողջ գաւառում: Աւօի ազապ ժամանակ շատ աղջիկներ գաղտնի կերպով յայտնել էին իրենց սէրը, բայց բոլորին էլ Աւօն մերժել էր:

Աւօն շատ կոհնեղումն է եղել, բայց բոլորից էլ ողջ և առողջ դուրս է պրծել շնորհիւ իւր բաջութեան:

Նա, առանց երկիւղի յարձակում էր գործում իւր հակառակորդի վերայ, այդ ի հարկէ շնորհիւ իւր արիութեան. և երբ քրդերն յարձակում էին գիւղի վերայ տաւարներ յափշտակելու, դոցա դիմադրող ոյժը հանդիսանում էր Աւօն:

Այս բոլորի հետ նա ունէր, ինչպէս վերև ասացինք, աննման գեղեցկութիւն. նորա փոքրիկ գլուխը, գանգուր մազերը, որ իջնում էին մինչև ուսերը, լայն ճակատը, վառ վռուն և կրակոտ աչքերը, հայկական արծուաքիթը, բարակ պեխերը և վերջապէս նորա ամուր և վիթխարի կազմուածքը ուղղակի երկիւղ և պատկառանք էին ազդում մարդու վերայ:

Երբ Աւօն խօսում էր իւր ծնողների հետ, այդ ժամանակ դուռը զարկեցին: Մարտիրոս աղան հրամայեց իսկոյն դուռը բաց անել: Դուռը բացուելուն պէս՝ երևեցաւ Մըհէն զինաւորուած:

— Բարի երեկոյ ձեզ:

— Աստծու բարին:

— Քիրուայ Մըհէին աթոռ դիր թող նստի, ասաց Մարտիրոս աղան իւր կնոջը:

— Ի՞նչպէս եղաւ գործը, արդեօք Աւօն համաձայն-
ւո՞ւմ է:

— Որդիս չէ ուզում ինձ լսել, Մըհէ:

— Հայր իմ, ես միշտ հնազանդ եմ եղել քեզ և լսել եմ քո պատուէրներին, բայց այս դէպքում ես չեմ կարող քեզ լսել: Ես չեմ ուզում բաժանուել այն հայրական տնից, որի մէջ սնուել, մեծացել եմ, նոյն տան մէջ եմ ծը-
նուել և նոյն տան մէջ էլ պիտի աւանդեմ հոգիս:

— Որդի, արի՛, լսիր հօրդ, մի հակառակիր, կոխիր չարի գլխին: Ես քեզնից մեծ եմ, ես աւելի շատ բան եմ հասկանում, քան թէ դու, լսիր ինձ և ա՛ռ կինդ՝ գնա՛: Որդի, ախր դու մենակ ի՞նչ պէտք է անես 40 ձիաւորի դէմ, ո՞վ կը գայ քեզ օգնական. դու չգիտե՛ս, որ մեր գիւ-
ղացիները նապաստակի պէս երկչոտ են, չես յիշո՞ւմ ան-
ցեալ տարուայ դէպքը, որ տեղի ունեցաւ մեր գիւղում: Քրդերը կողոպտեցին մեր դրկից Պետոյին (Պետրոսին) և մինչև իսկ ուզում էին սպանել, ոչ որ չգնաց խեղ-
ձին օգնելու բացի քեզնից, դու էիր, որ ազատեցիր նո-
րան. բայց ես հաստատ գիտեմ, որ եթէ դու գտնուես վտանգի մէջ՝ ոչ որ քեզ օգնելու չի գալ. նոյնպէս յիշո՞ւմ ես, որ Սևտինի «խուլամներ» — ծառաներ պահանջում էին գիւղացիներից, որ իւրաքանչիւրն իւր կողմից մի.մի բարդ խոտ տայ Սևտին աղայի ոչխարների համար, ոչ որ այդ բանին չընդիմացաւ բացի քեզնից և այդ պատճառաւ կոխ-
բաց արիր նոցա հետ և այդպիսով բոլորն էլ լաւամարդ եղան բացի քեզնից: Արդէն ապացուցուած բան է, որդի, որ մենք՝ հայերս չունինք միութեան ոգի. եթէ մենք միու-
թիւն ունենայինք, այսքան ժամանակ չէինք հեծեծայ ստոր-
կութեան դառն լծի տակ: Արդ, որդիակս, ստացիր քո հօր վերջնական օրհնութիւնը, յուսով եմ, որ այդ օրհնութիւնը կազատէ քեզ ամեն վտանգից, որովհետեւ դա բղխում է մա-
քուր սրտից և անկեղծ է:

— Արի՛ «քիրուայ» — բարեկամ, լսիր հօրդ, ասաց քիւրդ Մըհէն, հօրդ ասածները բոլորն էլ ճիշտ են: Ես էլ փոքրութիւ-

նից ձեր մէջ եմ եղել, մատներիս պէս ճանաչում եմ ձեր գիւղացոց, բոլորն էլ մատնիչ, վատ մարդիկ են: Ախր դու մենակ ի՞նչպէս պիտի կռուիս 40 ձիաւորի հետ: Կըգան բեզ կը սպանեն և կինդ կռնեն կը տանեն: Թող Աստուած վերև լինի վկայ, որ ես ձեզ ողջ և առողջ կանցկացնեմ սահմանն և նոյն իսկ կը գամ ձեզ հետ Ռուսաստան, որովհետև եթէ Մըստօն իմանայ՝ շատ բնական է ինձ սպանութեան կը մատնէ, ես ինքս օտարութեան մէջ կաշխատեմ և կը պահեմ ձեզ:

— Որդի, արի հօրդ և քիրուայ Մըհէյին լսի՛ր, «ջըհելութիւն» մի արա՛, ես և քու հայրը 60 տարեկան ենք, բաւական է որքան ապրեցանք, թող գայ Մըստօն և մեզ սպանէ, արդէն առանց այն էլ միշտ սպանուած ենք: Այսքան ես բեզ սնուցել եմ, մեծացրել եմ, արի այսօր լսի՛ր քո մօրը և մի մերժիր նորա առաջարկութիւնը: Ես բեզ համար միշտ աղօթող կը լինեմ գիշերը անքուն, մեր աղօթքը և արդարացի բողոքը կը հասնի Աստծուն և Սաիր արդար դատաստանը կ'անէ:

— Ես չեմ կարող ձեզ մատնել Մըստոյի ձեռքը և ինքս երկհոտութեամբ փախչել, եթէ սպանուելու ենք՝ միասին սպանուինք, եթէ մեռնելու ենք՝ միասին խմենք մահու բաժակը: Այդպէս է թելադրում ինձ խիղճս:

— Աչքիս լղս, ասաց Աւջի մայրը, հասել եմ ծերութեան դուռը, երբեմն յեղյեղուկ բաղդը ուրախացրել է ինձ և երբեմն տխրացրել. բայց գլխաւորապէս իմ ամբողջ կեանքում տեսել եմ շատ սև օրեր: Դու գիտես, որ անցեալ տարի սպանեցին եղբօրս առանց մի որ և է պատճառի, այն էլ իմ միակ և հարազատ եղբօրը. և ամբողջ տարով սգի մտնելով և արտասուք թափելով՝ ցամաքել են աչքերս և դու ուզում ես հին վերքի վերայ մի նոր անբուժելի վերք ևս բանալ:

— Խնդրում եմ հանգիստ թողէք ինձ, ասաց Աւօն արտասուալից աչքերով, դուք ուզում էք, որ ես կուրօրէն հետևեմ ձեզ, դուք ուզում էք որ ես չլսեմ իմ խղճի ձայնը, ես չեմ կարող բաժանուել ձեզնից և վտանգի մատնել ծնողներիս, այդ ապերախութիւն կը լինի և ի՞նչ է, վերջապէս, դուք ուզում էք, որ ես էլ ուրիշների պէս

կնոջս հետ օտարութեան մէջ թափառեմ, այդ արդէն մահ է ինձ համար:

— Բըրուայ Մարտիրոս, դռնալով Մըհէն դէպի սա, հանգիստ թողէք Աւօյին, այժմ ես հաստատ գիտեմ, որ Աւօն յետ չի կենայ իւր ասածից և իզուր է այդքան խօսելը: Ես գիտեմ, որ Աւօն անպատճառ զէնք կ'աւնենայ, ես էլ Աւօյին ընկեր կ'ըլլինեմ, մենք երկուսս կ'ը կռուենք նոցա հետ մինչև մահուան վերջին րոպէն, իսկ երբ մենք կ'ընկնենք՝ այն ժամանակ Աւօյի կինը՝ Գիւզալը, թող ինքնասպանութիւն գործէ, որովհետև աւելի լաւ է այդ պատուով մեռնել, քան թէ անպատուած լինել:

Մըհէի այդ խօսքերը թափանցեցին Աւօյի հոգու մէջ և նրա քնարի լարերին առանձին զարկ տուին. Աւօն իսկոյն փաթաթուեցաւ նորա վզով և սկսաւ համբուրել նորան.

— Ահա, տեսնում ես աղնիւ հոգու տէր մարդ, ասաց Աւօն. Մըհէն այժմ իմ միակ մխիթարն է, հոգուս միակ թարգմանը:

Այնուհետև ծնողները երկար դիմադրելուց յետոյ՝ համաձայնուեցին Աւօյին և Մըհէին:

Բոլորը արդէն քնել էին. Մարտիրոս աղան պատուիրեց Աւօյին, որ Մըհէին տանէ հիւրասենեակը քնելու. իսկ ինքը և իւր կինը մնացին իր առանձնասենեակը:

Աւօն Մըհէին հիւրասենեակը տարաւ, խօսեցին երկուսը միասին թէ ի՞նչ կերպով պէտք է կռուեն, ի՞նչ դիրք պէտք է ստանան և այլն:

Աւօն մնաս բարեաւ ասելով՝ դուրս գնաց հիւրասենեակից՝ եկաւ տուն և գտաւ իւր կին Գիւզալին, որ առանձնասենեակի մօտ կանգնած՝ լաց էր լինում:

— Ինչո՞ւ ես լաց լինում, սիրելի Գիւզալ, արդեօք դու համաձայն չե՞ս իմ և Մըհէի վճռին:

— Ես գերադաս եմ համարում քեզ հետ մեռնել, քան թէ ընկնել պիղծ մարդկանց ձեռքը:

— Շատ ուրախ եմ, արի ելնենք կտուրի վերայ և գաղտուկ խօսինք, գուցէ քան ունիս ինձ ասելու:

Խաղաղ էր ամենայն ինչ: Կապտագոյն երկինքը ծածկուած էր քնքուշ ամպերով, երկնքի թադուհին՝ լուսինը խաղ էր անում ամպերի հետ. երբեմն մօտենում էր նոցա,

երբեմն թագնւում նոցա տակ իւր ստուերը ձգելով երկրիս վերայ. երբեմն փախցնում էր ամպերին և ինքը հրապարակ դուրս գալով իւր մեղմ լուսով, լուսաւորում էր երկիրը: Ահա այդ պահուն Աւօն կտուրի վերայ ելնելով, փ ծանր հայեացք ուղղելով իւր շուրջը՝ տեսաւ, որ ամենայն ինչ խաղաղ է, բռնեց կնոջ՝ Գիւզալի ձեռքը և ասաց.

—Սիրելիս, ես գիտեմ, որ մահը անխուսափելի է, երդուենք որ մինչև վերջին րոպէն չբաժանուենք միմեանցից, թող Աստուած վկայ լինի մեզ:

—Աւետիս, միթէ դու կասկածում ես իմ վերայ, միթէ ես պէտք է թողնեմ քեզ. չէ՛, Աւետիս, չէ՛, երդուում եմ Աստուծով, երդուում եմ քո դալար և ազիզ արևով, որ քեզ հետ պիտի մեռնեմ. մեռնել «նամուսի» համար, դա ամենանուիրական և պաշտելի բանն է աշխարհիս երեսին:

—Այժմ հանգիստ եմ, սիրելի Գիւզալ, արի այդ խօսքերի համար մի համբոյր՝ գուցէ վերջնական համբոյր դրոշմեմ քո վարդագոյն այտերի վրայ:

Երկար և անվերջ համբուրելուց յետոյ նոքա կտուրից վայր եկան բակը և կամաց քայլերով մտան տուն:

Գ.

Աւօյի և Գիւզալի հեռանալուց յետոյ՝ մնացին Մարտիրոս աղան և իւր կինը, երկար խօսեցին, երկար վիճեցին:

Ամբողջ գիշերը նոքա անքուն անցուցին, գիշերով կանչեցին Մըհէին, խորհուրդ արին նորա հետ, այսպէս ասած թալեցին, բռնեցին, վերջնականապէս եկան այն համոզմունքին, որ Աւօն չգնայ օտարութիւն, ոչ թէ՛ նրա համար, որ իրանք չեն ցանկանում, այլ հաստատ գիտէին որ նա չի հրաժարուիլ իւր համոզմունքից: Նոցա անդադար վիճելու շնորհիւ չիմացան թէ ինչպէս անցաւ գիշերը:

—Կին, գոչեց Մարտիրոս աղան. երգիկը նայիր, արդէն լուսացել է, գնանք աղօթարան, կանչենք Աստծուն մեզ օգնական:

Կինը դուրս ելաւ. աղբիւրի պաղ-պաղ ջրով լուացուելուց յետոյ, ծունկ չոգած, դողդոջուն ձեռքերը դէպի երկինքը բարձրացած սկսաւ աղօթքներ մրմնջալ:

— Ես մեռնիմ բզի, բարի լուս Աստուած, դու իմ տատ հասնիս իմ մէկ ու ճար որդուն, ազատիս անօրէն բրդի ձեռքից: Մեռնիմ բրդի Մշու սուլթան սուրբ Կարապետ, դու իմ բզիգ, հարազատ որդուս թե ու թիկունք հասնես, ես Խատուն տիրամէր Աստուածածին, ես սուրբ Սարգիս և այլն:

Ազոթելիս նորա աչքերից թափւում էին յորդարատ արտասուքք Մարտիրոս աղան և Մըհէն ևս դուրս եկան տանից և լուացուեցան: Մարտիրոս աղան կանգնեց ազոթի, իսկ Մըհէն դարձաւ դէպի իւր ազոթարանը և սկսեց իր «նամազը»։ Նա միւս բրդերի պէս երկար չէր նամազ անում, այլ հազիւ 15 րոպէ։ Նա իր «նամազ»-ում Աւօյի համար յաջողութիւն էր մաղթում:

Արդէն առաւօտ էր: Արեգակը իւր առաւօտեան նուազ նշոյլները սփռել էր երկրիս վերայ: Եռում էր գիւղական կեանքը, մի կողմից լսելի էր լինում կովի բառաչիւնը, մի կողմից երկրագործի «հոռովելը», միւս կողմից թռչունների առաւօտեան բաղջը դայլայլիկը:

Մարտիրոս աղան գնաց տուն, պատուիրեց իր որդուն՝ Աւօյին, որպէս զի չգնայ արտը վարելու, այլ պատրաստուածիւններ տեսնի. Աւօն հնազանդուեց իր հօրը:

Դ.

Աւօն և Մըհէն ոչ ոքի ասածին առանձին ուշադրութիւն չէին դարձնում. նոքա տեսնում էին կռուի պատրաստութիւնը, նոյն իսկ ամբողջ օր ոչինչ չուտելով, իսկ Մարտիրոս աղան և իւր կինը կեցած ապշած նայում էին իրանց որդու վերայ, որը այնպէս էր իրան պահում, կարծես թէ ոչինչ չէ լսել:

Երեկոյ էր. Աւօն, նոպատարին «գիշերապահին» կտուրի վերայ կանգնացրել էր, որ երբ գան՝ իրեն իմաց տայ:

Ահա, գիշերապահը ձայն տուեց երգիկից, թէ գալիս են. թէպէտ այդ լուրը շփոթութիւն յառաջացրեց այդ փոքրիկ ընտանիքի մէջ, բայց Աւօն մի քանի խօսքերով քաջալերեց, որպէսզի չփախնան: Աւօյի տոգոյն և տխուր մայրը աղօթում էր, իսկ հայրը գերանդին ձեռքին արտասուալից աչ-

քերը դարձրեց դէպի հարսը, որը լուռ ու մունջ կեցած էր, իսկ արտասուքը հեղեղի պէս թափւում էր նորա աչքերից:

Հեռուից արդէն սկսեցին ձիաների տրոփիւնը, մարդկանց աղաղակները և նոցա հետ հրացանների թնդիւնը: Մըստոն, որը կանխապէս լուր էր ստացել գիւղացիներից, անարգել կերպով եկաւ Մարտիրոս աղայի վերայ: Շրջապատեցին չորս կողմից տունը: Վեսը բարձրացան կտուրի վերայ և երդիկից, իսկ կէսն էլ դռնից հրացաններ էին արձակում տան մէջ: Աւօն և Մըհէն ապահով տեղից անդադար գնդակներ էին արձակում և թոյլ չէին տալիս բրդերին ներս մտնելու: Մըստոն տեսնելով, որ ճար չկայ՝ հրամայեց կոտորել դուռը և մտնել ներս: Բայց Աւօն ու Մըհէն կռնակ կռնակի տուած միբանի հոգի բրդերից սպանեցին, որոնց թըլոււմն էր և Մըհէի եղբայրը: Քրդերը երդիկից նկատեցին Մըհէին և բարձրաձայն գոչեցին «Մըհէն, Մըհէն»: Սպանեցէք դորան, գոչեց Մըստոյ աղան, որը չէր մասնակցում կըռուին և հեռուից դիտում էր. մի գնդակ կպաւ Մհէյի կուրծքին և տապալեց գետինը:

Աւօյի ծեր հայրը չէր յուսահատուել, խրախուսում էր իւր որդուն, միայն խեղճ մայրը ուշաթափ ընկած էր գետին. իսկ Աւօյի կինը այդ ժամանակ չէր հեռանում իւր ամուսնուց. նա կպած էր նորա կրծքին գրկած իւր որդուն, որ յուսակտուր և լեղապատառ աղաղակում էր և ուռիներման դողում:

Բարբառոտների գնդակները կարկտի նման թափւում էին. ահա այդ միջոցին մի գնդակ կպաւ Մարտիրոս աղային և սա ընկաւ գետին:

Աւօն տեսնելով հօրը՝ ընկաւ հօր վերայ, և համբուրեց նրան:

Այդ միջոցին բրդերին յաջողուել էր տան դուռը կոտրել և քիչ էր անցել, որ ներս թափուեն: Այդ միջոցին ընկաւ նաև Աւօյի մայրը: Բայց Աւօն չէր վհատուում, նա կռւում էր հերոսաբար. նորա աչքերը լցուած էին արիւնով. նա վառւում էր վրէժխնդրութեան կրակով: Նա որոնում էր իւր հակառակորդին, բայց դժբաղդաբար, վերջինս չէր մասնակցում կռուին. նա հրացանը պարպեց խառն ամբոխի վերայ:

Նա այնպէս արագութեամբ էր պարպում հրացանը և լըցնում, որ մինչև բրդերի տան մէջ յայտնուիլը՝ միքանի հոգի սպանեց և ապա ինքը հերոսաբար ընկաւ։ Քրդերը տեսնելով Գիւզալին, սկսան աղաղակել, փախցրէք, բայց Գիւզալը չէր մոռացել իւր երգումը, ամուսնու և դեռահաս ու դեռափթիթ որդու ընկնելուն պէս անմիջապէս հանեց ծոցից դաշոյնը, խփեց իրեն և ընկաւ ամուսնու վերայ։ Քուրդ ամբոխը ներս խուժելով՝ տեսան գետնի վրայ վեց դիակներ, որոնց թուում և Մըհէի դին։ Նոքա կողոպտեցին ամբողջ տունը, վերցրին Մըհէի դիակը և դուրս հանելով կտոր կտոր արին։

Նոքա զարմանում էին Աւոյի բաջուլթեան վերայ և նախատում Մըհէին, բայց Մըստոն լուռ ու մունջ էր։ Նոքա գիւղից դուրս գալով և իրանց հետ վերցրած 10 դիակներ՝ գնացին։

Զէ կարելի երեւակայել Մըստոյ աղայի կնոջ ուրախութիւնը, երբ նա տեսաւ, որ ամուսինը առանց հայուհու է գալիս։ Նա փաղաքշանքներ է անում ամուսնու սիրտը գրաւելու, բայց այդ բանը նրան չէ յաջողւում։ Մըստոյի երեւակայութեան առաջ միշտ պատկերացած է լինում հայուհին։

Այդ ահեղ կռուի պատճառաւ Գ. գիւղի բնակիչները տանից դուրս չէին գալիս, երբ բրդերը հեռացան՝ նոքա գնացին և Մարտիրոս աղայի տան յատակի վրայ սպանուած գտան հինգ դիակներ, որոնց թաղումը առաւօտեան գիւղական բահանան կատարեց շատ հասարակ։

Ա. ՄԿՐՏՁԵԱՆ

ԱՂՔԱՏԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

Ըստանից խնդրեմ հեղինակից օրըն ընկնես,
Որ պատան փթաթանդ հ'լ պարտքով տոնես:
Ժող. անհոք:

Ա.

Սիրտ ուտող վաշխառուները Կ. գիւղացի Մէջլում ապինումն էլ հալ չէին թողել: Անիրաւները կարծես թէ փութանոց մոլորճ վրաբերած լինէին խեղճի մէջքին, որ էլ չէր կարողանում դռել:

Հարկի, կոռ ու բէգիառի համար մի անգամ երեք մանէթ տուողը շահին էլ շահ առնելուց ամենւին չէր կըշտանում, այլ՝ արնածարաւ հարամի տղուկի նման դունչը մերկ աղքատի բուգը խրած շարունակ ծծում ու ծծում էր, որ արնաքամ անի նրան: Հէնց այդպիսի ուռած ու տոզած, աչքները տրաքուած անգութներն էին պատճառը, որ Մէջլում ապին տարին տասներկու ամիս՝ օր ու գիշեր արիւնքրտինք գցելով, անդադար քար ու փայտ կրծելով, չարչարում, հալում, մաշում, աշխատում էր, ըստ էլի եախէն պատուած, ծունկը ծակ էր մնում, հացը, կորեկ ու գարի, թիքէն ցամաք և ծանր պարտքը շինքին ու շինքին...

Մարդ, երբ սիրտ էր անում նայի խեղճ Մէջլումին, կարծում էր, թէ իւր առաջ գիշատիչների ճանկերով բլրաբլրած, թեփուհան արած մի ճնճղուկ է տեսնում, այնքան լանձիլանձի քրքրուած էր նա՝ թէ շորով և թէ մարմնով: Շատ անգամ սեւասրտած Մէջլում ապին այսպէս էր դարդահալ լինում իւր նմանի հետ, իրենց դառը ցաւերի մասին զրոյց անելիս:

— Ա՛խ, Մէլիք ջան, էլ ասըմ ես, թէ ի՞նչ անես.

մազս սիպտակեց, աչքս վրա՝ մնաց, որ մի անգամ էլ ես մի թաղա ըրեսալուղ կիենամ, ու, մի Ասծու կիրակի օր՝ ըրիսիս խչհանիլու հըմար եղեցի մտնեմ, եա թէ չէ, մի մանէթ փող, եա մի ուսկամբ ջիբս դրած մի հրսանիք գնամ, — սրտալի մարդամէջ դուս գամ, որ ասեն թէ՛ սա էլ մարդ ա, սա էլ ուրախանալ գիտայ... Անտէր խարջի ու բէգիառի համար խո՛ւ. եբոր գեղամէջ են կանչըմ, կանես թէ միսս վրէս վեր ա թափւում— էլ ինձանըմ հալ չի մնում, թամամ հալածակւում, կէս մարդ եմ դառնում, — ոչ ո՞տս ա նոր, ոչ էլ գլխիս փափախ կայ: Ըրիցի տարածնիս (շորերս էլ) էլ՝ հրէս, հրէս՝ մի հլա մտիկ արա՛. թամամ ձըմեռուայ գոմի դռան ծակուծուկը կոխելու լանթեր են դառել, — տխուր, տրտում, ուսերից կախկսուած ձանգլերից բռնելով և բաց ծունկը ցոյց տալով, ասեց խեղճն՝ ու մի ծանր հոգոց բաշեց:

— Է՛, — գլխին պտտելով ասաց նրա ունկնդիրը, — անտէր լի էսթաուր ապրիլը, մթամ մընք էլ ապրում ե՛նք. հա՛ գէնա դժոխքի չըջարմունք ա, բաշում ենք, էլի:

— Բա ի՞նչ, — ձեռներն իրար կցելով, պատասխանեց Մէջլում ապին և մի առ ժամանակ երկուսն էլ լռեցին տարուածի նման:

— Մէջլում ջան, ասըմ եմ հալբաթ ըսէլ ա Ասծու արած բան, էլի...

— Ո՞րը:

— Է՛ն, որ գող Գիգինի տղի թիքիցը եղը ծորի պէս ծլծլում ա, մերն իսկի ցամաք էլ չի ճարւում:

— Վա՛լլահ, Ա՛րթին, էսղայդի ապրիլուցը ես մեռնիլն աւելի սալահ եմ տենում քանց ապրիլը, միան բողաղըմ մնացած ոսկոռի նման մի անտէր դարդ ունիմ սրտըմս, թէ չէ հըմի ես բայեաղ (վաղուց) ի մեռել, հա՛...

— Դարդդ ընտէքդ կլին, էլի:

— Հա՛: Ոչ հէ՛ր ունեմ, ՚չ աղպէր, վախում եմ, թէ մեռնեմ, ինձանից եղը ընտէքս անտէր մնան, պահող չլի...

— Է՛հ. ինչ ասեմ, աղպէր, դրուստ ես ասըմ. ինսանաթմն էլ մրուաթ (խղճմտանք) չի մնացել, մեռնիլուցդ եղը՝ եղանն առած չափարդ են ետ տալու, քլուսդն առած պատերդ են քանդելու...

— Մթամ թէ դու դրուստ չ'ասեցիր. աչքիս ղաթին չի Թմրալի տղի էնթաճւոր խնամքով շինած տան տեղը. — խեղճը չրջարւեց, չրջարւեց, եդոյ հէնց գլուխը վե դրեց թէ չէ, օճորքը ետ տուին, աւերեցին ու պակըմն էլ սխտոր ցանեցին... հէյգիտի հա՛...

— Հա՛. խեղճ մարդին մի կէնտ իշատակ (յիշատակ), մի մինուճար էլ մնաց, որ հօր ծուխը ծխի. ընտուր էլ էնքան բեօխվի ու գզրի դգեանակի տակը գցիլ տուին, էնքան՝ իր տեղն էլ, ուրչի տեղն էլ կող ու բէգիառ դրին բարակած շինքին, որ լիս դառած հօրից եդը կէնտ իրեք տարի զոռի ապրեց:

— Է՛. մենակ մեռնելուս օրը չգիտամ, թէ չէ մեր գեղի լենուէն գիլանոնց ատամնին վաղուց եմ հըմբարել, հա՛...

Ապագայի մասին էլ այդպէս խեղճ-խեղճ խօսեց Մէջլում ապին, որի կմախք դարձած դէմքին նայող կարեկիցն արդարեւ, չէր կարող սառնասիրտ մնալ — չխղճալ և չարտասուել: — Ուրախ օր, առատ աչք չ'ունեցած երբէք, միշտ մերկ, պարտքի տակ, մտրակի դաղը մէջքին, ընտանեկան ծանր հոգսերը բեռան պէս բարձուած, ծանրացած ուսին, և, մի օր կիսակուշտ, հինգ օր անօթի ու քաղցած մնալով, բարակել, ցամաքել, դեղնագունել ու չոր ոսկր էր դարձել նա տեղն ու տեղը: Այն դրութեան մէջ, նա շատ անգամ նոր հագուստով ընկեր-հարուանի պատահելիս՝ մայր մտած աչքերը ամօթխածութեամբ տափն էր կթում և այնպէս անցնում մօտովը. կարծես ինքն էլ չէր ուզում իրեն վրայ նայել... Այն դառնաղէտ բեասիրը հարկն ու բէգիառը բաշելուց յետոյ՝ ճարած միքանի կոպէկ մշակավարձն էլ կնոջ ու երեխանց վրայ անելով, ինքը դարձեալ մնում էր արևում այրուելիս և կամ ցրտում վրվթալիս:

— Ես ջհաննամը, ոնց որ լի՛, եօլա կը գնամ. թող հլէ օղլուշաղիս ձեռնուոտն էլա ծածկած պըհեմ, կնիկարմատ ա, — ասում էր նա: Իսկ, երբ նկատում էին, թէ ինչո՞ւ մի նոր՝ գոնէ կտակէ շապիկ չի առնում, հագնում. նա խիստ դառնացած պատասխանում էր:

— Ա՛յ աղպէր, այ ջանըմ, որ ասըմ էք թէ ան. ախր ընչո՞վ առնեմ. վեր ընկած տեղէս ըսկի կարըմ եմ վեկեւեմ, որ առնեմ: Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ. ձեր խէրը շատ լի.

ա՛, բա հէ իմ սիրտը չի ուզում, որ մըհետ էլա եախէս նորե՞մ...

Այդպէս, արևի էրած, ցրտի տարած Մէջում ապին մէջքը կռացրած շարունակ ապրուստի, աւելի պարտքի համար՝ տանձի կոթի պէս բարակած շլինքը բեռը բաշող եզան պէս ձգած՝ սրա նրա հողում հնձում, տակոի էր հանում և կամ, գոմի, մարագի պակ կտրելով, ուզում էր մի կերպ իւր չիփլախ երեխայքը սովից, չոռից ու ցաւից ազատի՝ մեծացնի, որպէսզի այստեղ-այնտեղ ծառայ տայ՝ ապրուստն ու պարտքը փոքր ինչ թեթեւացնի նրանց բերած միքանի կոպէկով, սակայն, աչքը բաց ժամանակ խեղճ աղքատը գէթ այդ նպատակին էլ չըհասաւ...

Մէջում ապին, լծնափախ տոռոզ եզան պէս, շատ անգամ՝ երեկոյեան ո՛ւշ տուն դառնալով, առաւօտեան ժամանակից վաղ վեր կենալով, պարտատիրոջից փախուստ էր տալիս, որ մէջէմէջ իւր գործերից գոնէ մինն ուղղէ, բայց մի առաւօտ քնով ընկնելով, խեղճը յանկարծ վեր թռաւ տեղից և տեսաւ, որ լուսացել է։ Նա ահը սրտումը հարաքաթ արաւ, տրէխները մի կերպ ոտներն առաւ, երկու չոր ճաթի հաց, մի ձուիկ քացախ և մի քանի կէռիք սխտոր խուրջինը գցեց, մանգաղն առաւ և հէնց ուզում էր գլուխը շէմքից հանի ու տպտապ անելով ճանապարհ ընկնի դէպի իւր գարու արտը, յանկարծ թմբի գլխից մի գոռ բայլուչի ձէն լսելով, հարուած ստացածի նման ինքն իւր մէջքը բըռնեց ու բացականչեց։

— Վա՛յրէ՛ք ու ձէնն Աստօծ կտրի, մէջքս խի կոտրեցիր։ Վա՛շ գարիս փչացաւ, կորաւ, կծղե՛ց, վա՛շ...

Թմբի գլխինը Կ. գիւղի գայլատամ վաշխառուն էր։ Նա հպարտ-հպարտ, ձեռները ետեին էր դրել և անգուծի սև կերպարանքով՝ գառանը դիտող գայլի պէս վերևից նայում էր դէպի աղքատի խրճիթը և ձէն տալիս դաժան դաժան։

— Ա՛յ ախճի, ա՛յ ախճի. Սա՛րգիւլ, Սա՛րգիւլ. ախճի Մէջումին ասա աղէն ասըմ ա ուրիշ տեղով զրաղ չլե՛ս, էս շաբաթ պարտքի շուրա (կողմից) պէտքա մեղ համար հունձ անես. իմացա՛ր։

— Հա։ Միսակ ջան, Միսակ. էս չխօսկան իմ. էն սըր-

տամբուն ասա կ'ասեմ, «ամա եաւաշ տենամ Մէջլումը տանըն ա»:

Խեղճ Սարգիւլը մի փոքրիկ տղայի երեսն առնելով, նրա բերանով խօսեց գայլի հետ և աշխատեց մի կերպ խաբել, հեռացնել նրան, որպէսզի Մէջլումը կարողանայ ազատուի նրանից և իրենց բանին կենայ: Երեխան չակերտնեւրիս միջի խօսքերը հաղորդեց վաշխառուն թէ չէ, անպիտանը բարկութեան թոյն թափեց վերեւից:

—Ա՛խճի, ա՛ լաչաւ. բա ո՞ր ջհաննամին ա, որ ասըմ ես՝ «եաւաշ տենամ...», հրէդ ձեր պրիշակմն, էլի (աւերակումը): Ասա դո՛ւս գայ, թէ չէ հրէս կըգամ գլխներդ փուլ կածեմ:

Խեղճ կինը երկիւղից թւերն իրեն բաշած ճուտի պէս տուն բաշուեց մրմնջալէ:

—Վա՛յ, բու մրուաթն Աստօժ կտրի հա՛. բա որ էս խեղճը ձե՛զ հունձ գայ, մե՛րն ով հնձի, —ասաց վաշխառուն և ապա ամուսնուն դարձաւ:

—Ի՛, ա՛ խեղճ ու նաչար, մէջքդ բռնել, մնացել ես կաղնած, թէ ի՛նչ անես, հրէ եկել ա գրողի պէս վերւը կաղնել, հրէ՛...

—Օ՛հ, ես դրա հէրն անիծեմ: Բա հըմի ո՞նց անեմ, ա՛ կնիկ —թէ գնամ, երկու խանէն տեղ գարուս պատառը կծղելու, կորչելու ա, թէ թւքաշ տամ, չգնամ, վախըմ եմ էտ անիրաւը ինձ բօխվի ըռէխը գցի, ետոյ մի թաղար գարի էլ նրան պարտ մնամ. ո՞նց անեմ, հը՛...

—Ի՛հ, դրա սրտի ծէրը սև անեմ. եա՛րաբ ի՛նչ կլի, որ թողայ մերը պրծնես, ետոյ կանչի, —սրտնեղած ասաց Սարգիւլը շուարած Մէջլումին, որ մտածում էր դեռ:

—Սարգիւլ, թող ես ծալքի տակը մտնեմ, տապ անեմ, դու դուս արի ասա՛ Մէջլումը տանը չի, բալի ըռադ լի, գնայ, —ասաց Մէջլումը, բայց այդ ժամանակ վաշխառուն ոտները գետինը թակելով այնպէս հերսոտած թնդաց կռկին, որ խեղճերի խրձթի կտրից հող թափուեց գլխներին:

—Մէջլում, էհէ՛ Մէջլում. ա՛ հայվանի տղայ. ա՛, խըլուել ե՛ս, մոշուտը մտած ղալբ եղան պէս քանդուածըմդ տաղ ես արե՛լ... —այս և ուրիշ լպիրշ հայհոյանքներով վաշխառուն կամաց-կամաց արդէն իջնում էր դէպի խըրճի-

Թը, երբ Սարգիսը գլուխը շէմբից հանելով կրկին նիրս առաւ ու ասաց մարդուն:

— Նրա կոմբալ գլուխը թաղեմ, Էհէյ, հրէ գալիս ա. արի դու գլուխդ ղալմաղալի մէջ մի՛ գցիլ, դուս արի, ասա կը գամ, — ահամայից խորհուրդ տուեց կինը: Մէջլումը դուրս գալով և միքանի հայհոյանքներ և՛ս ընդունելով նրանից, խօսք տուեց գնալ:

— Վայիս մարդ ա, ա՛ կնիկ, լաւ ասեցիր, Թէ ղալմաղալի մէջ կը գցի, գնամ հունձը տամ, մնայ էն եաղու մնացած թաղար ու կէս գարին, ընէլ բողազներիցս ետ կը քաշենք, որ ըռագ անենք գլխներիցս, — ասաց Մէջլում ապին ու նեղութիւնից պատի տակ շարտած մանգաղն ու գուդին վեր առնելով, ճանապարհ ընկաւ դէպի Կեռզօրին, ուր գտնուում էր այն վաշխառուի արտը, որը Մէջլումից տասն ռուբլուն՝ իբրեւ երեք տարուայ տոկոս, ստացել էր վեց ռուբլի կանխիկ դրամ, մի թաղար (վեց փութ) գարի, հինգ հաւ և դարձեալ պահանջում էր — երեսուն տասնեակի հունձ (տասնեակն արժէր 25 կոպէկ) և թաղարուկէս գարի՝ այն էլ մաքուր խախալած:

Մէջլումը գուդին ուսին, մանգաղը կռանը գիւղից դուրս եկաւ, առաջի ձորը մտաւ և այնտեղից դուրս գալով, տիպին դէմ առաւ, վերջապէս երեւաց հեռու մի լանջի վըրայ, ուր նրա հետ գնում էին նա՛ն ուրիշ շատ հնձուորներ: Նրան նկատելով վաշխառուն, յանկարծ կրկին որոտաց ետեից:

— Մէջլում, Մէջլում, Մէջլում, էհէ՛ Մէջլում. ա՛, շոգն ընկաւ, էդ ո՞նց ես գնում, ոտներդ խի՞ չես լեղով (արագ) փոխում, կոտրուած ե՞ն...

Մէջլումն ականջաքառի էր տալիս կարծես, իբր Թէ չէր լսում նրա ձայնը, աշխատում էր մի կերպ շուտով բլրի ետեւն անցկենալ:

— Մէջլում, Մէջլում, ա՛ թիւմբաթիւնի տղայ, մանրմ չե՛ս, — փորը պատռելու չափ ուժեղացրեց ձայնը:

— Այ չոռի է մեծը քե՛, — ասաց ցածր ձայնով, — դ'էնա գնում եմ էլի, — այս անէծքով խեղճ Մէջլումը կարծես փոքր ինչ սիրտը հովացրեց և լուռ ու վրդովուած հայեացքով կանգնեց ու ետ նայեց միայն:

—Ա՛հա, ես բրաուերդ եմ անըմ տենըմ, որ դու զասիդ ոտնակախըմ ես, անսիրտ ես գնըմ, ու անսիրտ էլ հնձիլ դես, ամա էս ա ասըմ եմ, ա՛յ, արտս պէտքա թամուզ հնձես—կո՛խ չտաս, հասկ չթողաս, թէ չէ՛, փշերի, տատասկների մէջ էլ որ թո՛ղած լես, հաւի նման դնչովդ հըւաքիլ եմ տալու. իմացա՛ր, ինչ ասեցի, գիւղից դէպի լանջը գողոււմ, աղաղակում էր վաշխառուն, իսկ երբ ձայնը կտրեց, Մէջլումը ճանապարհը շարունակելով կրկին մրմնջաց.

—Ա՛խ, ա՛ որդամեռ, —ասաց նա, —որ տհէ քուի արջի պէս գողգողըմ ես, մի հլա թխպած սրտիս էլ մտիկ արա, է՛: Այ անըծւի՛ օսալ բաղդը, սօրուայ օրը մի տուն լիբը փւլփթատէր մարդն էլ իրանը թողած ուրիշի հըմար հունձ կըգնա՛յ, ա՛խ...

—Ո՛վվէ՛, խեղճ Մէջլում, սօր էլ չի իրան հունձ գնըմ հա, —վաշխառուի անձոռնի ձայնը հատնելուն պէս այս ու այն կողմից խղճացին լսողներից ոմանք և աւելի ևս յուզեցին Մէջլումին, որն այնքան ընդարձակ ձորերն ու ցաքուտներն անցնելու ժամանակ այնքա՛ն խորասուզուել էր իւր ցաւերի մէջ, որ երբ աչքը բարձրացրեց, տեսաւ Աեռ-ղօբին է հասել, կարծեց թէ՛ երազումն է. «վա՛յ, էս կրակ ընկնիլուն եմ հասե՛լ, —ասաց զարմացած և կամաց-կամաց մօտենալով, կանգնեց, նայեց արտին և կրկին բացականչեց.

—Ո՛ւհ, կրակ ընկնի սա, էս ի՛նչ կառնուպ ա. անտէր փշերը լաշս լափիլու են: Հը՛հ. էն որդամեռն ընդուր էր գրողի բուղի (ցուլի) պէս ետեւիցս բղաւըմ թէ՛ թամիւզ հնձի հա՛: Էս խու թամիւզ հնձիլու համար ես պէտքա տասն օր ըստի նստեմ. բա իմը՞: Ա՛խ, էրնակ ըեխանցս դարդը չլի, հրէս տաղարած, ձեռաց գլխովերեմ հա գետն ընկնեմ, —հեռոււմ վշշան Աղստեին նայելով, շշնջաց նա և առջակապը շլինքը ձգելով, մանգաղն առաւ արտը մտաւ սևասրտած ու սկսեց սոված արածող եղան նման խշտացնել:

Բայց դեռ մի ժամ չ'անցած, ձին բշած եկաւ վաշխառուն, շտապով իջաւ և առանց ողջունի, յօնքերը տօթած մտաւ հնձած արտը և ասեղ փնտռողի նման ծղնօտների միջից մի քանի մկնահատ, վտիտ հասկեր գտնելով, թուռա-

լից դէմքն այլայլելով տարաւ Մէջլումի աչքին դէմ արաւ
և զայրանալով, թքոտալով հնձիւն արգելեց:

— Էս ինչ բան ա, էս ինչ ես արել. էսքանը որ թո-
ղել, կոխ ես տուել, էլ ինչ ես հնձել ինձ համար. ես
քե վէջ եմ տուել. նազդ փոշ եմ տուել, նա՛ղդ. իստակ
հնձրմ չեմ, հնձիլ մի. գնա՛, գնա փողս բեր, որ ես մի
հալալ մշակ բռնեմ, գնա՛, հարամթոխըմ, ըռաւօտն էլ ետ
չէր մտիկ տալի վրէս:

— Ա՛ղայ, մեղք եմ, ի սէր Ասծու, թող հնձեմ, որ
պարտքս տամ, իրեք տարի ա քեզ մի թիւմանի եսիր եմ
դառել: Ա՛ղայ, ընխեքս սոված են, գարուս ծլաքը կը կծղի,
կկորչի, թո՛ղ, թէ քու որդու արևը կսիրես, — ձեռը դէմ
անելով, աղաչում էր Մէջլումը, իսկ նա հրելով աղքա-
տին շարունակում էր փողն ուզել:

— 2է՛, չէ՛, — ասում էր նա, — քու հնձիւն ուզում չեմ,
գնա՛, գնա կարմիր թիւմանս բեր. արտս զասիդ կոխ ես
տալի, գնա՛, կորի՛...

— Ա՛ղայ, Աստօծ վկայ, որ կոխ չեմ տուել, էդ հաս-
կերը մկան, մորենի կտրած են, զասիդ չեմ թողել, թող
հնձեմ...

— Է՛է՛հ. չէ՛ եմ ասում, էլի. գնա՛, կորի, — աւելի
հերսոտուեց, խեղճի մանգաղը խեց ձեռից, դէնը շարտեց և
վզին տալով, դուրս արաւ հնձածից:

Մէջլումը ձեռները ծոցը դրեց և խղճացած մէջքը
մի բարի դէմ արաւ ու աչքերը երկինք բարձրացնելով,
բացականչեց.

— Ո՛վ, Աստօծ, եանի սրանից դէնն էլ դառն օրեր,
ա՛խ, եարար մեղքս ինչ ա, որ սհենց չըջարում ես, հոգիս
ընչի չես առնում, որ պրծնեմ էս ըշխարհից...

Այդ բացականչութեան հետ նրա արտասուքը խառ-
նուելով քրտնքին, արնագոյն գլուխն սահեցրին չորացած
այտերի վրայից:

— Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ. ա՛ օրինած, բա դու տե՛նում չես
իմ հալը՞, տենում չես արնալուծիկ լաջը՞ս. թող էլի, որ
պարտքս տամ, — կրկին դառնալով անգուլթին, ասաց Մէջ-
լում ապին:

— Ա՛, Մէջլում, խի՞ ես լաց ըլում ընխայ հու չես. ա-

ղայ մարդ ա, չարացել ա, դուս ա անըմ. հրէս չարութիւնը վեկնատի, էլի կհնձես, ինչ դի ասիլ, որ թողայ ոչ,— հարեան արտից քաջալերեց մի ուրիշ հնձուոր և դառնալով վաշխառուին ասեց.

—Աղայ, մեղք ա, թող հնձի. ես վկայ լեմ թող, եթէ էլի հասկ թողայ, հնձածը հնձած չհաշուես:

—2է. լիլ չի, ըռաւօտն էլ ետեիցը կանչըմ ի, ըռիս անկաճ չէր դնըմ, թող գնայ խրատուի:

—Միւննաթ եմ անըմ, աղայ, միւննաթս տափը մի գցիլ, ես էլ եմ պէտքական մարդ, մի օր էլ դու ինձ մի բան կասես, կլսեմ. թող որ հնձի,—կրկին խնդրեց դրացին, իսկ նա դարձաւ Մէջլումին և մատը վրան թափ տալով ասաց.

—Տե՛ս. Սիմոնի խաթեր քե թողըմ եմ, որ հնձես, միայն շատ թամիւզ պէտք ա հնձես, թէ չէ, քեօխվի դաքին ուղտի պէս կձկուացնեմ, ետոյ կառնեմ թիւմանս, ըսպառնաց նա և ձին հեծնելով անցաւ բլրի միւս կողմը, ուր նրա մի ուրիշ ընդարձակ հողում յիսնաչափ մշակ էր բսնուում:

—Ա՛խ. Վերնէյին տէր. Վերնէյին Աստօծ. մեղաւոր բերնովս ասեմ, արդար ընգաճովդ լսես. էս արինքրտինքով հնձածս իրան ջուխտ որդու համար չուել տարուայ գլուխը մռլահաց (բելեխ) թխիլ տաս,—այրուած սրտից խօսք ուղղելով Աստուծուն, վաշխառուին անիծեց Մէջլումը և ապա այսպէս ասաց. «Եթէ հարաքեաթ չանեմ էս կրակ ընկածըմ, գարիս էս շաթուայ ճճեքած արեին դիմանալ չի. յուսատեղս էն ա. ինչ կլի, կլի՝ արի ուժ տամ կըռներիս, ասաց ու հարաքեաթ արաւ...»

Բ

Ընտանեկան դառն հոգսերն այնքան ծանրացել էին Մէջլումի սրտին, որ մի րոպէ անգամ չէր մտածում, թէ իւր եղած ուժն էլ կսպառի և առողջութիւնը յանկարծ կբայբայուի: Նա աչքի տակն էր կալել երեքհարիւր խորձը երեք օրում հնձի. այդ միւսնոյն էր, թէ մի բեռնակիր, որ կարող է կրել իննը փութ, մենք նրան բեռնում ենք քսան: Մէջ-

լուժը բանի նոր էր արտը մտել, տանում էր ոնց ո՛ր էր, բայց հետզհետե, կէս ճանապարհին ծանր բեռան տակ ճըկ-
ռող բեռնակրի նման, թլանալով, թւում էր, թէ մի տեղ
պիտի ընկնի ու տնքայ:

Առաջին օրը լաւ էր — ութսուն խրձան երկու վար վեր
գցելուց յետոյ միայն թլացաւ և զգաց, որ մինչև այդ րո-
պէն հացի պատառ չի դրել ատամի տակը:

— Ո՛ւհ, բոլ ա, սովեցի, — ճակատի բրտինքը բերելով,
մէջքը գզեց նա և ծանր քայլերով մի նոսրաստուեր ցաբբու-
տակ քաշուեց, գոգուց պաշարը հանեց, սխտորը թակեց
ամանում, բացախը վրէն ածեց և գարի բորբոսնած չոր պա-
տառները մէջը բրթելով, կերաւ ու տակի մնացորդ բացա-
խըն էլ վրա քաշեց խմեց ու առանց հանդիստ առնելու,
կրկին մտաւ խոտալից արտը, ուր օրուայ այն պէլացած շո-
գին մազաշարժ բամբ անգամ չէր խաղում, այնպէս որ, Մէջ-
լուժը տապից հազիւ էր շնչում. բափուքրտինքը հեղեղել էր
նրան և լանթերը մղւում էին ջրում: Անճարը գլուխը թաշ-
կինակի փոխարէն խոտով էր փաթածել, նմանապէս վա-
րուել էր նաև ոտների հետ, որովհետև գուլպեք չունէր.
եղած պաճիճներն ու հալաւի լանթն արդէն ցեցի կերած
էին դարձել, իսկ այն բրբրուած տեղերին քիստը, ծղօտը
կառն ու տատասկները այնքան դիպել, այնքան թակել
էին, որ լաշը վերքերով լցուած բորոտի լաշն էին դարձրել,
թէև ցամաքած մարմնից նուազ արեան հետքեր միայն նկատ-
ւում էին գոյացած սպիւնների բերանին. նրա մէջքը կռացել
էր կմախքի պէս, իսկ արեառ շինքի կաշին վեր էր կացել
չոր կեղևի պէս, բայց նա, այնուամենայնիւ, լղար ու չար
եզան նման դարձեալ շարունակում էր քաշել, աշխատել:

Մինչդեռ սովորական չափով երեսուն տասնեակն այն
մահաշունչ, փակուած հովտի խորքում, ուր անապատի նը-
ման զովացուցիչ մի կաթիլ ջուր էլ չկար, լաւ հնձողը
հինգ օրում պիտի հնձէր միայն, նա, իւր արնանուաղ բազ-
կով կէռ մանգաղի բերանից սև սրտով կրակ թափելով, օ-
րական վաթսուն խնձան տեղ հարիւրը կապեց, որ ինչ է,
ժամանակին գնար իւրն էլ հնձէր, ապա թէ ո՛չ, կկծղէր,
կփչանար ու թռչունների միայն կերակուր կդառնար:

— Էն երկու օրավար գարովը պէտքա պահեմ ընտէքս:

նրանով պետք տամ բեօխի, կոռ ու բեգիառի ու պարտքատիրոջ ջուղաբը, ընէլ որ կծղի, հնծիլիս բռնըմս փշրուի՝ աչքերիցըս պէծեր թափի, ես էլ ոնց անեմ, ասում ու հայ էր տալիս Մէլլումը. բայց, վերջին օրն այնքան թլացել էին նրա բազուկները, որ, թէև շարժում էր, սակայն ակամայ: Նա այդ օրը ոչ նախաճաշել էր և ոչ ճաշել, քացախն ու սխտորը սպասում էին գուգում, բայց նրա ակորժակը պինդ փակուել էր և մի բանից զգուածի նման շարունակ թքոտում էր շուրջը ու ճիւղկոտալէ ասում ինքն իրեն. «Ո՛Ք, ջանս վեր առել ա, սիրտս էլ էրււրժ ա կրակի պէս»: Վարժես թէ մահը պտտուելիս լինէր գլխին, այնպէս տխուր էր դեմքը և ամպած սիրտը:

— Ա՛խ, էս ինչ մտաւ սիրտս, որ սհէ պինդ շանջու ա տալի, — ինքն էլ կասկածելով իւր դուրսեան վրայ, մէկ-մէկ սիրտը տրորելով ու դէմքը կնճռելով շնջում էր նա, — չնի թէ ըռաւօտը որ անթուց ջուր խմեցի ընդուցի զատ բշամ եկաւ սրտըմս: Ո՛ւՔ, թո՛ղեմ գնամ, թէ էս միքանի բուռն էլ կապեմ ու ետոյ...

Հէնց այդ մտքի վրայ էր խեղճը, որ յանկարծ գունատուեց, լքեքաց ու ձէնը փորն ընկած վայր ընկաւ տեղը. նա խոտերից բռնելով աշխատեց վեր կենալ, չկարողացաւ. ապա սկսեց մէջքը կոտրած լորտուկի պէս փորի վրայ սողալ դէպի դարսած տաննեակի ստուերը, ուր գտնուում էր նրա գուգին: Նա մի կերպ այնտեղ հասաւ, շուռ եկաւ մէջքի վրայ փոքր ինչ շունչ բաշեց և ապա օձի շանթածի նման յանկարծ սկսեց հարսոյ կանչել:

— Վա՛յ, մե՛ռայ, այ հաւատար, մե՛ռայ, մի կաթիլ ջուր, էրուեցի՛, էրուեցի՛, թէ Աստօծ կսիրէք, բեօմակ աբէք, մե՛ռայ, էրուեցի՛...

Այդ աղէկտուր ձայնը սարսափ տարածեց նրա շուրջը:

— Ա՛, էն ինչ ձէն ա, տղերք. մի հլա սո՛ւս կացէք տենանք, — հանդի հնձուրների շարքերը կանգ առան, իսկոյն ականջները այն փոսի կողմը դարձրին, ուր Մէլլումն ընկած օգնութիւն էր կանչում:

— Ա՛ղա, խի՞ էք կաղնել թմաշ տնւմ, վա՛յ տուէք, է, — մէկը, հեռու, բայց մի բարձր թմբի գլխից աւելի շուտ տենելով ընկածին, ձայն տուեց. — հրէ՛, հրէ՛ փէնջաքի տակին, փէնջաքի տակին...

— Ա՛, ինչ ասում ա՛:

— Ասմա Մէջլումն ա, վեր ա ընկել փէնջաբի տակին, այս խօսքերը իրար հաղորդեցին ամենքը և վազ տուին դէպի մահուան առաջին հարուածն ստացած Մէջլում ապին, որը հասնողներին սկսեց աղաչել և խնդրել:

— Ձեզ մատաղ, ես մեռնում եմ, ինձ Սարգիւլին հասցրէք, նրան բան եմ ասելու:

— Ա՛յ, ինչ կայ բեզանըմ, որ անուահ ես լիւ:

— Ձէ՛ ձեզ մատաղ. Մրզանց Ալեքսանի պէս սրտիցս ա կալել, սպանիլ տի, տարէք ինձ:

— Ա՛, վախիլ մի՛, շոգով ես ընկել, վախիլ մի՛. քու բաղդիցը դալլաքն էլ ըստի ա, հրէս խղիտակիցդ արին առնի թէ չէ, լաւանալ տես, — բաջալերելով երեսին ու կրծքին ջուր տալով, ասում էին նրան շրջապատողները:

— Ա՛յ. հըմի որ պրծած ես, եկաւ դալլաքը: Ա՛յ, դալլաք. նաշտարդ վրէժ ա՛. արին, արին:

— Ո՞րտիան ա վրէս, տանն եմ թողել, — ձեռը գըրպանը կոխելով պատասխանեց դալլաքը, — թի՛ւ. ասա բի, է՛, խու ծանդրութիւն չի անում:

— Բա ոնց անենք, սա ըննաբան ա, մարդն ըննով ա ընկել:

— Ա՛, ցէրը սուր դանակ չունէ՞ք:

— Ունեմ, ունեմ. ըհը՛:

— Էդ ա լսւ ա, իստու, իստու, — դանակը մէկի ձեռից աննելով դալլաքը. տարաւ խրեց խեղճ Մէջլումի ծոծրակի երակներից մէկի մէջ և եղած արիւնն էլ նա՛ բամեց:

Հետզհետէ նորանոր հարայահատներ էին գալի, բայց ի զուր, անգուլթ մահը եկել էր թեւակոխել աղքատին, իսկ հոգիառն արդէն մտել էր նրա աղքատիկ խրճիթը, որի առաջ անմեջ և անհոգ գառներին նման բարուչոփերի ետևից ընկած խաղում էին հինգ անչափահաս զլբաց երեսաներ, իսկ նրանց անբաղդ մայր Սարգիւլը վեցերորդը ծծին՝ կրծքից կպցրած, եօթներորդն արգանդում, ծառի տակ նստած գոքում փիփերթ էր հընտրում, որ ջարդուած-փշրուած Մէջլումի չոր պատառը թրջելու համար երեկոյեան ուտելիք պատրաստի:

Հայ քրիստոնեայ Մէջլում ապինի խրճիթը, որ ոչ սողխաղբ ունէր, ոչ էլ սրահ, գտնուում էր գիւղի դիմացում

մի առանձնացած տեղ, որը կարծես խմբից հեռու կանգնած՝ խրոփած երեխայ լինէր: Բայց նրա հօրից մնացած տուներն այլ տեղ չէր, գիւղամիջումն էր, մի պարտեզ էլ առաջին. սակայն, հարեան վաշխառուն իւր բակը լայնացնելու համար, երաշտի, սովի, հարկի և կեանքի ուրիշ նեղ բոկէներին օգուտ քաղելով հանգամանքից, մի խան կորեկ, հինգ խան (խանը 12 գրվանքոց է բաշում) ցորեն կամ գարի և կամ մի քանի շահի փող տալով ձեռը ծոցում պաշտոնող աղքատին, կամաց կամաց, կտոր կտոր, իբրև տուածի տոկոս, յափշտակել, Մէջլումի յայն տեղը խիստ նեղացրել էր, ուստի նա էլ մնացածը մի խողի հետ փոխելով դուրս էր եկել այնտեղից և արեակէզ մի լանջի կռնատակ մտել եթիմ ուլի պէս:

Գիւղացիք Մէջլումի խրճիթին «բարձուտի գորտան պիւն» (բուն) էին անուանում ծաղր անելիս և կիրակի չըկար, որ այդ ծաղրով չզուարճանային: Գորտան բնի հանդէպը մի ուսաւոր բլուր կար կանգնած, որի վրայից եկող ճանապարհն իջնում ու անցնում էր խրճիթի մօտով, այնպէս, որ եթէ մարդ բարձրանար բլրի գլուխը, առաջին անգամ կնկատէր խրճիթի դռները, որ դէպի նա էր նայում:

Արեգակն արդէն մայր էր մտել և արեազուրկն ընկել խրճիթի վրայ, որ յանկարծ բլրի կատարից մի օտարօտի խօսակցութիւն սկսուեց և հէնց առաջին ձայնը գնդակի նման դիպաւ խեղճ Սարգիւլի ականջին:

— Ո՛վ վէ, խղճի կնիկը հրէ դռանը հասած:

— Սրտածաք ա ըլացուք, որ տենայ:

— Գլուխը բարձր բռնի, Սիմոն ապի, կախ մի՛ գցիլ:

Այս անորոշ խօսքերը Սարգիւլի սիրտն ահ գցեցին. նա փիփերթի թւերը ձեռին մի առ ժամանակ նայելով ճամպին, մնաց ականջ դրած, մինչև որ էլ բան լսէ:

— Ադա, Սիմոն, էդ ո՞վ ա, էդ ի՞նչ ա լել, — այդուց հարցնելով, չափարը կօխեց, դուրս եկաւ մէկը և հետաքրքրութեամբ ետեւերից հասաւ:

— Մրդանանց Մէջլումն ա, ո՞վ ա, — տխուր պատասխան տուին նրան:

— Վա՛շ, խեղճ Մէջլում. էս ի՞նչ ա լել:

— Տուր ա դիպել, արին առան, ամա չ'օգտեց:

—Վա՛շշ: Մէջը՞մ, ա՛, ի՞նչ ա, էդ խի ես տհէ լել, երեսին անյոյս հայեացքով նայելով՝ հարցրեց մտեցողը, դեռ չիմանալով նրա համրացած լինելը:

—Լեզուն կապուել ա, կապուել. կարքմ չի խօսայ, —տխրութեամբ ասացին բերողները և երկու ձողի վրայ դադաղի նման վերցրած, Մէջըմին ճանապարհից դուրս բերելով առաջների փոսով թեքուեցին դէպի նրա խրճիթը, ուր Սարգիւլը դեռ երկիւղով յափշտակուած կարծում էր, թէ երազում է. չէր հաւատում իւր ականջներին, բայց երբ նրանք փոսից խրճիթի դիմաց դուրս եկան կրկին, և երբ Սարգիւլը տեսաւ իրողութիւն է, ծծկերին կրծքից դէնը շարտեց, կարիճի շանթածի նման վեր թռաւ տեղէն և «բու՛նըն օձ մտած զուշի պէս թաթաչհար գալով», իրեն բազկարձակ նետեց ներքև և այնտեղ գլխին տալով, սկսեց մազերը փետել ու երեսն արնաթաթախ անել եղունկներով:

Վա՛յ, աման հա՛րահէ՛յ. ջնազա կապած էդ ո՞ւմ էք բերքմ. մի տուն քիւլթթատէր աղբատին. վա՛յ, վա՛յ, —ասում ու կրկին և կրկին տալով գլխին, պոյոյտ էր գալիս շուրջները, մինչև որ անզգայ հիւանդին վեր դրին խրճիթի առաջ:

Սարգիւլը չոգեց ամուսնու կողքին, կուռը վզի տակը տալով բարձրացրեց գլուխը և սկսեց լալով հարցնել:

—Էդ ի՞նչ ես լել Մէջըմ ջան, էդ ի՞նչ ա բու հալը. ասա մի տենամ:

—Ա՛աա, —այդ միայն լսեց Սարգիւլը և նորից սկսեց վայ տալ:

—Վա՛յ. քոռանամ, կուրանամ ե՛ս, վա՛յ, բեանից իտը ապրիլ չեմ ե՛ս, ինձ ջուրը կգցեմ, ինձ սարին ու քարին կտամ, վա՛յ, —երեսը երեսին դրած չէր ուղում մխիթարուել նա, իսկ Մէջըմը, որյոյս ունէր բաց լեզուով տուն հասնի և նրան մի բան ասի, միայն պէլ-պէլ նայում էր երեսին, որով աւելի ևս այրում էր նրան: Մէկ-մէկ նա թոյլ մատները տատանում էր օդում, բայց չէր հասկացում, թէ ի՞նչ է ասում և կամ ինչ ուղում: Բայց աւելի սոսկալի և սրտաճմլիկ էր մանաւանդ այն տեսարանը, որ երեսայքը՝ մէկը ոտը բաց, միւսը ոտն էլ, գլուխն էլ, երրորդը բոլորովին մերկ, չորրորդը և հինգերորդը լանթ շապիկների կեղտոտ օղակները միայն շէնքներին ժողովուել էին:

շուրջը և մօր արտասուելից աչքերին ու ճչոցին նայելով, որք եղնիկների պէս վիզներն ուսներովը ձգած լալիս էին սվսուռէ: Բայց շատ ժամանակ չանցաւ, մի ժամից յետոյ Մէջլումն արդէն աչքերը փակած շնչում էր բոլոր ուժով և մեռելագունած ճակատից շաղի նման մահուան սառը քրտինք տալով հետզհետէ թլանում էր ամբողջ մարմնով: Իսկ իրեն ձեւատող արնաթաթաղ Սարգիւլը մի ձեռք նրա ճակատին դրած, միւսով շօշափելով սառչող ոտները, նայում էր երեսին խիստ անյոյս, անմխթար և բռունցքը վրա բերելով խելագարի նման, ջարդում, փշրում էր իւր գլուխն ու յօնքերը և մեղետու նման տխուր եղանակելով իւր դառը սուգը, փչում էր շրջապատողների բոլոր սիրտը:

— Վա՛յ, Մէջլում ջան. խախը կ'հնձեն, կ'փնջեն՝ կէռ, կէռ դիզան կ'դնեն— կ'ալ կ'կասեն հօռօլով, ես, եթիմնիդ ետեիցս արած դուռն է դուռ ման կգամ սգալով: Ո՛րմնին պահեմ, որին հագցնեմ, որին ուտացնեմ, օխտը եթիմ երկու ըրավար գարի ա մնում, ընէլ հնձիլու՝ ոտի վրայ կադնած հանդըմ. վա՛յ. վա՛յ վա՛ւ ա՛յ, — ողբում էր ու փշրելու չափ ծնկներին ամուր զարկում: Գեղջկուհին այդ բոլորն անում էր այնպիսի անկեղծ զգացմունքով, որ ձայնը հասնելիս մարդ կարծում էր, թէ ապառաժի կտորներն անգամ արտասուում են անշուշտ:

— Ա՛խ, Աստօժ, — աչքերը երկինք յառելով գոչում էր նա, — եանի ի՛նչ կլինի, որ հլէ էս խեղճ ու նաչար րեխանցս էլա ողորմաս. կերածները չոր ու ցամաք ճաթ էր, ընդունցի էլ են զրկւում. բա ես էլ ո՞ւմնից ողորմութիւն ուզեմ:

Արդէն մութը կոխել էր. գոնորից ու հանդից խըրճիթ մտնողները ձեռները ծոցներին սգազգեաց կանգնել էին շնչող մարմնի առաջ, բայց ոչ մէկը օգնութեան հասնել չէր կարողանում. ամենքի աչքը նայում էր նրա բերանին, որ շուտով ոտների ու ձեռների չրմելու հետ միփայն մի անգամ բացեց և անխորհուրդ ու անհաղորդ մօմի պէս յաւիտեան հանգաւ:

— Վա՛յ, — հոգին տալիս երկնքի չափ բարձր ծղրտաց Սարգիւլը և իրենից գնաց, նուազած, ճապաղած ընկաւ գետին. կանայք վրաթափուած ամանները ձեռներին Սարգիւ-

լին ջրով ետ էին բերում ճըչալով, իսկ տղամարդիկ մերկացնելով հանեցին Մէջլումին լանթերի միջից, մեկնեցին նրան յատակի վրայ և կռները խաչելով, խփեցին աչքերը և մի կոշտ, կեղտոտ կապերտ, որ ամբողջ ընտանիքին վերմակի տեղ էր ծառայում, երեսովը քաշեցին և մի պէնձիկում երկու պողոնց խունկ ծխեցին նրա հոգու համար:

Կ. գիւղացիք, ճիշդ վայրենիների նման վարքները կուպիտ, անհաշտ ու անտաշ ժողովուրդ էին. մէջները ոչ դարբին կար, ոչ որմնագիր, ոչ կարգին դալլաք և ոչ տէրտէր, մի խօսքով որ ասենք, ամեն բանից զուրկ էին. ոչ որ իր երեխին իրենց հանդից դուրս ոչ մի տեղի կամ քաղաքի կողմը չէր ուղարկում, որ գնայ մարդ տեսնի, մարդ դառնայ: Այդ գիւղում միայն խողարածների առատութիւն էր, ի բաց առեալ մի քանի վաշխառուների, որոնք խճուղու և կամ ուրիշ գործերի Վիոտրաթչիկութեամբ պարապելով՝ փող դիզելու և ժլատութեան մէջ վարժուելով, ատամները սրած մտել էին գիւղն ու բնակութիւն հաստատելով խորխահան էին անում խեղճ աղբատներին:

Ծոնդեան, մկրտութեան, մահուան և այլ ծիսակատարութեան համար Խասեցոց պէս շարունակ ուրիշ գիւղի երէցի ետեւից էին քաշ գալի:

— Էս գեղն անիծած ա, ինչ տէրտէր օխնիլ ենք տըւել, կցել չի, մեռել ա, — փսլինքները շաղ տալով պատասխանում էին նախատողին:

Առաջին անգամը չէր, որ այն գիւղում մեծ կամ մանուկ խեղճ Մէջլումի պէս հաղորդի էլ էր հասրաթ մնում, պատարագի էլ: Շատ ու շատ անգամ դագաղի ետեւից գնացող սգւոր որդին հօր հասցէին այսպէս էր ուղղում իւր ողբերգը:

— Վա՛յ, պատարագի հասրաթ ապի ջան, վա՛յ. էդ ո՞ւր ես գնում, Տէ՛ կցար ոչ թէ մի պատարագ էլ ա անեմ. վա՛յ, վա՛յ ապի ջան, պատարագի հասրաթ ապի ջան...

Ամառնէն օրը խեղճ Մէջլումի դին պիտի հոտէր, եթէ հարեան գիւղի տէրտէրն էլ սատանի ձին թամբէր: Կ. գիւղը ժամանակաւորապէս հովուողը Մ. գիւղի ծխատէր քահանայ տէր Սոկոնն էր. նրան տէր Սոկոնն էին ասում, որովհետեւ թեփշու կամ չորացած սոկոնի նման մի գլխարկ ունէր ութ տարի վեց ամսական. այն գլխարկը երկնից պա-

տուհաս էր դառել տէր հօր գլխին, նորն էլ չէր ուզում գնի. ասում էին. «վախըմ ա, թէ առնի, ընէլ ընդուր պէս խարար լի»։ Այդ տէրտէրի խոյուխասիաթիցն էլ կրակում էին մնացել գիւղացիք. իծաններ ունեցողի պէս մի անգամ խնդիրներն ընդունում, մարդավարի գալիս էր ծէսը կատարում, միւս անգամ Աստուծոյ պատիժ դառնալով բարով քոլով էր գցում նրանց Շէն գիւղի տէր Գոսակի պէս։^{*)}

Մ. գնացող մարդուն, Մէջլումի բաղդիցն էր երևի, չէ չ'ասեց տէր Սոկոնը, բայց հէնց խրճթի դրանը ձիուց իջնելուն պէս երկու մանէթ թաղմը հակի պարտքն էլ նա՛ դրեց Սարգիւլի վզին։

Տէրտէրին տեսնելով մի քանի գիւղացիներ, աւելի ծերերը, եկան, հաւաքուեցին խրճիթը և միմիայն ջրակալած աչքերով արտայայտելով իրենց զգացմունքը, կանգնեցին դիակի շուրջը, բայց խաթէն այն էր, որ խեղճ Մէջլումի համար պատանք առնող չէր եղել և կանգնածներից էլ ոչ ոք սիրտ չէր անում կամ կոպէկներին չէր ղմշում, որ ծախսի։ Այդ դժուար րուպէին գիւղի միակ դուքանչին այնքան բարի գտնուեց, որ երեք ամսէն ժամանակի՝ շահը վրէն գալով, մի մանէթ ապառիկով երեք գաղ կտաւ տուեց և իւր երկար ձևի խորհրդաւոր դաւթարումն էլ սև թանաքով նշանակեց։

Աերջապէս աղքատ Մէջլումն արժանացաւ թաղուելու։ Նրան դրին երկու նշանափետերի (նշանափայտ) վերայ, տէրտէրը «Զարհուրեալ գողան»-ն սկսեց, առաջ ընկաւ, մարդիկ ուսներն առան ննջեցեալին, իսկ Սարգիւլն սկսեց իրեն խրճթի պատերին խփել և ապա երեսանց թաթը բռնած վայ տալ անմխիթար։

— Ա՛յ, բա որ գնըմ ես, մեր արտն ո՞վ դի հնձի՛ւ, — սրտաճմլիկ ձայնով ետևից աղաղակում էր նա։

Այդպէս, անշուք, անգագաղ Մէջլում ապինին տարան խորն ու խոնաւ գերեզման իջեցրին, ուր նա հանգիստ բնեց յաւիտեան և վերջապէս ազատուեց փուչ աշխարհից ու փուչ մարդկանցից։

Թ. ՍԱՐԳ. ԺՈՒՂՈՒՐԵԱՆՑ

*) Տես „Մուացուած աշխարհի“ գ. գրքում։

Մ Ա Մ Օ — Զ Ի Ն

(Զրդերէնից)

Հայ և բուրդ բանաստեղծ-երգիչներ անխտիր պատ-
մում են, թէ հին ժամանակներում՝ գարնան գեղածիծաղ
մի առաւօտ, երեք լուսաւոր հրեշտակներ կաքաւների կեր
պարանք մտած, թռչում էին երկնքի երեսով և նրանց կը-
կընոցներից որոշ կերպով կարելի էր հասկանալ հետևեալ
պարզ ու սրտառուէ խնդրուածքը.

Արարչագործ Տէր, հրաւիրիր երկնքին,
Թե մի կաքաւ վերուստ ձօնել մեր խմբին.

Թուով ենք երեք, խաթուն Զին էլ մեզ հետ, չորս
կը լինենք միասին:

Գահ¹⁾ որ միասին չորս եղան,

Եղան չորս կաքաւ, թռան,

Այս չորս կաքաւներ թռան,

Երկրի չորս կուռ ճախր եկան,

Մուղուր-Չէմին բաղաբում

Մամօի բարձի մօտ իջան:

Նրանցից մէկը սողոսկելով Մամօի ծոց մտաւ և վեր-
ջինս զարմանալով հարցրեց.

— Ո՞վ ես դու, ի՞նչ արարած և ո՞ր բաղաբից.

— Ես Զինէն եմ, Զինէն.

Աղջիկն եմ Միր²⁾ Սէւտիսին,

1) Երբ, ժամանակ. բրդ. — գաւ: 2) Էմիր:

Մէկ ու ճար քոյր Միր Զէյտինին,

Բնակում եմ Զգիր Բօհտանի:

— Ի՞նչ Զգիրի բաղաբիցն ես,

Քաղքումի բանի՞ «մինարայ» ունես:

— Հօրըս բաղաբումը կայ

Միայն վեց հատ մինարայ:

— Իսկ դու ո՞վ ես, ո՞ր բաղբից:

— Ես Ալանի ¹⁾ եմ Մամէն,

Ալիաշայի եմ որդին,

Քաղաքս է Մուղուր Զէմին ²⁾:

— Քաղաքումի բանի՞ կան մինարէներ:

— Մեր քաղքումը կան 366 մինարէներ:

Զինէն իրան յաղթուած համարելով՝ ասաց.

— Մամէ՛, մենք հասանք մեր սուրբ մուրատին,

Արի՛, մենք փոխենք մատնիք մեր մատին:

Եւ երբոր նրանք փոխեցին իրանց մատնիներ,

Ակերի վրայ կար գրած երկուսի անունն էլ:

Գիշերը կէս էր եղել, Մամէն տեղն ու տեղը քնած մնաց. հրեշտակները Զինէին գողացան նրա կշտից: Երբ քնածաթախ աչքերը բաց արեց, — և ննջարանի չորս կողմը շուռ ածեց, ապշելով տեսաւ, ոչ թէ Զինէին, այլ մի անսովոր լոյս:

— Ինչի՞ցն է յառաջացել այդ շողը, — հարցրեց նա ինքն իրան, մոռանալով մատանիի դէպքը: Աչքով հետեւելով շողի ընթացքին. աջ ձեռքի ճկոյթ մատի վրայ ագուցած տեսաւ մի թանկագին ոսկի մատանի, ադամանդեայ ակի վրայ շրջանակաձև գրած.

«Ես Զինէն եմ, Զինէն.

Աղջիկն եմ Միր Սէւտինին,

Մէկ ու ճար քոյր Միր Զէյտինին,

Քաղաքս է Զգիր Բօհտանի»:

Լուսաբացին կանուխ առաւօտ Մամէն խորտակուած

1) Ալան կամ Ալեան քրդական մի աշիրաթ է բուրգստանում: 2) Այս քաղաքի աւերակների վրայ շինուած գիւղը Եփրատ գետի աջ ափին է, զուտ քրդաբնակ, 250 տուն բնակիչներով և այժմ անուանւում է «Էսկիֆ»:

սրտով հօր դիւանը մտաւ իւր գիշերային զգեստով: Երկու սե հասա գանգուրները ականջների ետեւից կուրծքի վրայ մինչև գօտեկապը բաշարած, անխնամ, առանց սանտրելու: մոռացաւ մինչև անգամ երեսը լուանալ: Եթէ սե խոսողները նրան չմատնէին, եթէ զուտ սպիտակ մետաքսէ շորերով, ճերմակ ցանցահիւս մետաքսեայ արախչիով, գիշեր ժամանակ մի անծանօթի դէմ ելնէր, կարելի էր եզրակացնել, [թէ մի «գօռնափշթիկ»¹⁾ է դա գերեզմաններից նոր կենդանացած իւր սպիտակ պատանքներով: Նա երբէք այդօրը չէր կարող հետաքրքրուիլ իւր արդ ու զարգով: Մի աւելի բարձր միտք նրան կաշկանդել էր. այդ դրուծիւնով նա ներկայացաւ դիւանին կից ախոռի երկու ծառայողներին:

Ծխնելոյզի Թանձր սե ծուխը հանդարտ օդի մէջ օղակ օղակ ծառանալով՝ բարձրացել էր. [թանկագին բազմոցները աջ և ձախ երկու հանդիպակաց կողմերի փսիաթիւների վրայ պարզուել էին, [թողնելով բաց գետնի մի լայն միջաբաժին դիւանի ծառայողների համար. ծիրանեւոյն փետրալից բարձերը կարգով շարուած էին. դիւանի կահաւորութիւնը կատարեալ էր:

Հօր ծխամորձը պատրաստել, տեղն ու տեղը դրել էր. Բօրն էլ այդ օրուայ արտասովոր նախաճաշից, ձիապանների հարուստ փայփայանքներից շատ գոհ էր երևում. հրհռում էր, առջևի ոտները փոփոխակի մսուրի պատուանդանին դրմբացնելով:

— Աստուած խէր տայ. այսօր մեր տէրը շատ տխուր, մտազբաղ է երևում. ի՞նչ կայ. — հարցնում էր ծերունի ախոռապետը միւս երիտասարդ ձիապանին. — նա երբէք առանց այս սիրելի «մանէկի»²⁾ նժոյգը փայփայելու, համ-

¹⁾ Հայեր և քրդեր անխոր վկայում են [թէ քրդաց չարագործ մարդիկ, մանաւանդ որսորդ ննջեցեալներ ուրուականների նման կենդանանում են մարմնով, պատանքներով գալիս իրանց տանեցիներին վախեցնելու. շատ անգամ կենդանիների կերպարանքով են երևում. դրան վերջ տալու համար մի հայի ձեռքով վիզը կտրել կտան մի բահով կամ ալլ երկաթէ գործիքով: ²⁾ Մանէկի, ջլֆի, սէկլաւի նժոյգների տեսակների անուններն են. առաջինն ամենաընտիրն է:

բուրելու, մի օր դիւանը չէր մտել:

— Ես էլ հէնց այդ եմ մտածում, — նկատեց երիտա-
սարդ Աստուր. — բարեւ էլ չտուեց մեզ:

Մամէն չկարողացաւ իրեն պահել, սիրտը դողդողում
էր, աչքերը մթագնում էին:

— Ծերունի Դրէ՛հ, — ասաց նա ախոռապետին, որը
ղբաղուած էր Բօրը ջրելով. — Ես այսօր ինձ բիշ վատ եմ
զգում, գնում եմ շորերս հագնելու, դուռ ու փողանը ¹⁾
խնայմբով մաքրեցէք: Երբ հայրս կգայ և ինձ կըհարցնէ,
կասէք որ Մամէն թեթեւ գլխացաւ ունի, շուտով կը վե-
րադառնայ:

Մամէն դիւանից դուրս եկաւ այլ ևս չվերադառնալու
պայմանով. իւր բնազդուններն էլ այդ էին գուշակել տա-
լիս: Հէնց դորա համար էլ երբ աշխատում էր հայրենա-
կան օջախից ինչպէս մի բանտից դուրս պրծնել, ոտքերը
հակառակում էին, աչքերը լայն բաց արած ամէն առար-
կայի վրայ որոշ-որոշ նայում էր առանց մի բան հասկանալու:

Հատ մեծ դժուարութեամբ գլորմովոր հաղիւ կարո-
ղացաւ հասնել իւր առանձնասենեակը. հոգեկան ծանր
տենդային հիւանդութիւնն արդէն նրան անզգայ էր արել
համարեայ. յաճախ զառանցանքի մէջ կրկնում էր, Զինէ,
Զինէ... Ոսկի մատանին՝ այդ անշունչ առարկան էր միայն
որ արձագանք էր տալիս նրան՝ Զինէ, Զինէ...

Ալփաշան, այդ միակ որդու ապարադդ ծերունի հայրը,
հաստ գաւազանի վրայ յենուած՝ տնքտնքալով դիւանը մը-
տաւ. Մամէն չկար այնտեղ. տեղեկանալով Մամէին պատա-
հածը՝ փութաց մտնել նորա սենեակը. վերջինս աչքի առ-
ջև դրած սիրելի մատանին մի և նոյն խելացնոր դրութեան
մէջ էր:

— Մամէ՛, Մամէ՛, Աստուած խէր տայ, ի՞նչ է պա-
տահել որդեակ:

— Գիտէ Աստուած, հայր իմ, ծանր հիւանդ եմ, —
անակընկալ ցնցոմով ասաց որդին, ճանաչելով հօր ձայնը:

— Ես բեղ մատաղ, իմ մէկիկ զաւակ, որ տեղդ է
ցաւում. այդ հիւանդութիւնն իմ վրայ գայ, որդեակ:

¹⁾ նեղ Փողոց, սրահ:

— Հիւանդութիւնը Աստուծոց է, հայրիկ. մտի՛ր դիւանը, չ'իսկի թէ վազիր վուզարէք ¹⁾, աղալարներ այնտեղ գան և քո բացակայութիւնը զանազան թիւրիմացութիւնների առիթ տայ:

Հայրը որդու մատների հետ անընդհատ խաղալը նկատելով՝ հետաքրքրուեցաւ և երբ աչքը հանդիպեց մատանուն.

— Տո՛ւր, — ասաց որդուն, — տեսնեմ ի՞նչ մատանի է այդ. ի՞նչ է գրուած վրան:

Եւ խլելով որդու մատից, բարձրաձայն կարդաց.

— Ես Զինէն եմ, Զինէն,

Աղջիկն եմ Միր Սէւտինին,

Մէկ ու ճար քոյր Միր Զէյտինին,

Քաղաքս է Ջղիր Բոհտանի:

— Հասկացայ, Մամէ, դու սրտի հիւանդութիւն ունիս և ոչ վիխացաւ. այս բոպէիս Լօխմանից աւելի հմուտ մի բժիշկ կը ճարեմ քեզ համար, — ասաց հայրը և մատանին որդուն յանձնելով դուրս եկաւ:

Բարձրագոյն հրաման հանեց, որ իւր գլխաւոր բաղում գուսաններ, երգիչներ, փողհարներ, լարախաղացներ հաւաքուին, փողհարեն, թմբկահարեն, որքան աղջիկներ կան Մուղուր Զէմինում ամենին այդտեղ հաւաքեն, որ Մամէն իւր նշանածին նրանց մէջ ճանաչէ:

Խեղճ Մամէ. մատանու վրայ կար գրած Ջղիրու քաղաք, իսկ ինքը ծերունի հօր չ'վշտացնելու համար պարտաւոր էր որոնել Մուղուր Զէմինում, ո՞րտեղից որտեղ:

Ազակը կրծքի վրայ պինդ փակցրած գոգաւոր պէս աննպատակ շատ շուռ եկաւ, բայց Զինէն շատ ու շատ հեռու էր իւր քաղաքից:

Երբ անցնում էր վազիրի աղջկայ առջևից առանց երեսին նայելու՝ վերջինս երգեց.

— Ո՛վ Մամէ, դու բազէի ունես սուր աչքեր

Տես, ի՞նչի համար են այս գուսաններ.

Ձե՞ս բունչնիլ ²⁾ վազիրների աղջիկներից

մէկիս ձեռք բռնել:

¹⁾ Նախարարներ: ²⁾ Զիջանել:

Տեղապահի տղջիկ.

— Ով Մամէ. դու յարգելի ամենիս,
Մուշտակդ էր բաշես վեր քո աչքերի,
Մէկ մի դէս նայիր գեղուհիներին
Ձեռք պարզիր. դու առ մեզնից մէկ կաշառք
Մէկն էլ բեզ համար նշան հաճելի:

Մամէ.

— Արանաց ազգում թէ կան գեղահիներ,
Հեռո՛ւ ինձնիցը տանեն նրանց մեծ գետեր.
Նա, որին անթարթ որոնում են իմ աչքեր,
Ծիրանի են շորեր:

Աղջիկն է Միր Սեւտինին,
Մէկ ու ճար բոյր Միր Զէյտինին.
Բնակում է Ջղիր Բոհտանի.
Անո՛ւն էք հարցնում. — Խաթուն Զին:

Շիապանին.

— Դուրս բաշեքք իմ հաւատարիմ ընկեր նժոյգը՝ Բօր.
Գահար ծոպերով ոսկեծեծ թամբը հագցրէք իրան շոր,
Ջղինն եմ գնում ես, ո՛հ հ. ճամբայ անդարձ, հեռաւոր:

Ալիաշան.

— Եղուկ ինձ ծերիս, վա՛յ ինձ չուառիս.
Հարցրի թափառաշրջիկներից,
Հարցրի տալիքաւոր ծերերից,
Բայց Ջղիրի անուն ոչ ոք չ'տուեց:
Ալանի Մամէն երբոր Բօրը դուրս հանեց,
Ոտքն ասպանդակում «Մարգարէ» ձայնեց,
Աշխոյժ երիվար շղթայուած ոտքերով ոնց արծիւ
Թռա՛ւ անցկացրեց նրան պատնէշի վրայից:

Բօր.

— Իսկի չես հարցնի Մամէ', երե՞ք է թէ չորս օր.
Ինչ կապանք ունի ոտքին քո սիրուն Բօր.
Կապանքները ¹⁾ խրուել են հասել մինչ ոսկոր,
Ընկերդ տնքում է ինչպէս մարդ վերաւոր:
Թռաւ ցածր իջաւ ուշիմ նժոյգից,

¹⁾ Զիւռ ոտքերի անուրը կամ շղթան, որը Մամօն սիրուց բորբոքուած մոռացել էր բակել:

Քաշեց «Զիլֆիսար» Մամէն պատենից,
Երկաթ շղթայի հաստ, հաստ օղակներ
Հարուածից փըշոցեց հենց մի անգամից:

Քօր. — Անհոգ կաց Մամէ', իմ մասին անհոգ,
Վերբերիս կապիր մէկ մէկ թաշկինակ,
Թամբն ինձնից վեր ա՛ռ, շփիր իմ թևերս մինչև իմ գաւակ:

Մամէն. — Անհատնում ճամբորդութիւնից ձանձրացած՝ սոսաց.
Քանդիր ով Աստուած արա բըրիշակ,
Այս ամուլ անապատ անմարդաբնակ,
Ուր չկայ հովիւ, նախորդ և մշակ...
Օտար պանդուխտ եմ ես ու մոլորուած,
Զգիտեմ Ջղիր-Բօհտան ինչ մէկ դարի տակ:
Երբոր սրարշաւ վաղցրեց դարագլխին Բօր,
Լսեց չէ երգում այլ ոռնում է մի բանւոր:
— Մշակ. կերդուես ինձ կենդանին Աստուած,
Որ ես բեղ ուղղեմ ճշմարիտ մի հարց,
Օտար եմ պանդուխտ կորցրել եմ ճամբաս,
Ջղիր ո՞ր կողմն է, ասա բացարձակ:

Մշակ. — Երգվում եմ յանուն Աստուած կենդանի
Այս իսկ է լուծք ¹⁾ Ջղիր-Բօհտանի:

Մամօն բաշխեց նրան բուռ մի կլորակ ոսկի,
Քօր. — Աղջիկ մի կայ մօտ աղբւրին,

Մի ողջուներ ասն գեղեցկին:

Մամէն գնաց մօտ աղբւրին,

«Ողջոյն» ասաց այն գեղեցկին:

Աղջիկ — Եւ բեղ ողջոյն, վեր աչքերիս,
Գաս դու Մամէ, իմ ցանկալիս:

Մամէն մեծ զարմանքով լսելով աղջկանից իւր անունը,
և նրա անունը հարցրեց փոխադարձաբար: Երբ վերջինս
«Զինէ» անունն արտասանեց, երիտասարդական տաք արիւ-
նը թոպէական ցնցումով եռ եկաւ իւր սրտում, աչքերը
մթազնեցին, ճիրոյ սաստիկ բարախումից յառաջացած անա-
կընկալ յեղափոխութիւնը այնքան յուզեց նրան, այնքան
կորցրեց նրա սառնասրտութիւնը, որ միջոց չունեցաւ երա-
զում տեսած նազելի արարածի և սրա մէջ համեմատու-

¹⁾ Չուծ:

Թիւն դնել, չ'մտածեց սիրոյ միակ գրաւականի ազաման-
դեայ մատանիին մօտի՛ տալու:

Նա արդէն պատրաստ էր միանգամից Թռչել ինչպէս
մի Թիթեռնիկ և այդ նազելի օրիորդին գրկախառնելու—
որը նրա կարծիքով Միր Սէւտինի դուստր Զինէն էր—եթէ
ուշիմ բանիմաց ծովային կենդանին՝ «Մանէքի» նժոյգների
ծաղիկ Բօրը՝ նրան չզգուշացնէր. այսպէս:

Ի՞նչ կ'անես, տնաքանդ, խորհրէր մինչ յատակ,

Այդ Զին՝ աղջիկն է Բաքօին անարգ.

Հտապենք մենք հասնել Ջղիրի քաղաք,

Ջղերն ևմ ասում հասկացիր շիտակ,

Արև որ Թեքուկի մտնի սարատակ,

Եղբայրն եղբօր կըմոռնայ, էջն իւր աւանակ:

Հիասթափուելով Մամէն աշխատեց ուղղել իւր մեծ
սխալը, բայց շատ ուշ, եղածն եղած էր. յարուցանելով
կասկած իւր Մամէ լինելու մասին, և յետոյ մերժելով այդ
օրիորդի ձեռքը անյաջող ճամբորդութեան առաջին աստիճանին
վրայ ոտք դրեց, արկածալից կեանքին սև կծիկ բռնեց իւր
ձեռքում: Անարգ Բաքօի աղջիկը վշտացած իւր այդ օրուայ
անյաջող փորձից, կուժը Թևից կախ արած նրանցից յա-
ռաջեց, արտասուախառն աչքերով տուն մտաւ և պատահած
դէպքը մանրամասն պատմեց իւր հօրը:

Սա շտապով վազեց ճամբորդի առաջը կտրելու. ծանր
երգում անելով նախնեաց գլխով, որ եթէ վերջինս չ'զիջանի
իւր տանը պատսպարուելու, պէտք է սև օձի պէս Թոյնը
բերանում նրա ետևից ման գայ և Թոյլ չ'տայ նրան իւր
մուրատին հասնելու:—Այդ դիտաւորութիւնով չար ճամբու-
վրայ կանգնեց:

Երբ ճանապարհորդը ինչպէս հեռաւոր աշխարհից եկող
մարդ սրան ողջունելով հիւրանոցի մասին հարցումներ ա-
րաւ՝ նրանից հետևեալ պատասխան ընդունեց.

—Եթէ շատ բանգէտ իմաստուն, հնարագէտ մարդ կը
փնտռէր՝ ուղիղ գնացէք Բաքըրի տուն:

Եթէ պատուով մեծ, բարձով մեծ, բաջ, պատկառելի
անձնաւորութիւն էք որոնում. կը տեսնէք հանգիպակաց
բարձր բերդ ու ամրոց,—այնտեղ է ապրում Միր Սէւտինի
որդի Միր Զէյտինը, կարող էք նրա մօտ իջևանել:

Իսկ եթէ ձեզ հարկաւոր է մի այդպիսի մարդ, որը միանգամայն անկեղծ բարեկամ, եղբայր, անձնուէր հիւրասէր լինի. հարցրէք Միրի հօր եղբօր որդի խարա թաժտինի տունը:

Ո՞ւմ հարկաւոր չէր մի այդպիսի բարեկամ, որ Մամէին հարկաւոր չ'լինէր, ուստի և սա ընտրեց վերջինիս: —

Ջերմ շնորհակալութիւն յայտնելով այդ բարեացակամ ուղեցոյցին, դիմեց դէպի թաժտինի քօջքը: Եթէ մէկը միւսի ետեւից վխտացող ջորիների ու էշերի կարաւաններից լըսուող աղմկալի ձայները և նրանց վզերից կախուած բազմաթիւ մանր և խոշոր զանգակների զընգզընգոցները չըխլացնէին մեր ճամբորդին՝ նա կլսէր Բաքոյի հետեւեալ սպառնալիքները:

— Դու չես քունջնիլ իմ տանս հիւրասիրուելու հա՛, գնա, եթէ ես թոյլ տամ, որ դու հասնես քո մուրատին՝ թող հայրերի ոսկորները գերեզմաններից իրանց գլուխները բարձրացնեն, ինձ դատապարտող լինին, թող երկինքն ու գետին ինձ վրայ փուլ գան:

Այդպէս էր մրթմրթում աչքերը յառած ձիաւորի ետեւից խորտակուած սնոտի յոյսերով Բաքօն: Հիւրասէր թաժտին ձիու ոտքերի դըմբղմբոցները լսելով՝ առաջ եկաւ քօջքի դռնից և պատկառելի հիւրի թեւը մտաւ և առաջնորդեց նրան հիւրերին յատկացրած մեծ Դիւանը:

Ինչպէս նախածանօթ սրտակից բարեկամներ, երկուսը միասին խօսեցան ագահ-ագահ, երեք օր, երեք գիշեր, մոռանալով մինչև անգամ մի նախաճաշ անել:

Փէրի խանումը զայրանալով մտաւ Դիւանը:

— Տնաքանդ, ասաց իւր մարդուն. — սյսօր երեք օր ու գիշեր է, որ ես ճաշը պատրաստում եմ ու թափում, ուղում ես մեր արքայապատիւ հիւրին սովամահ անել:

— Անիկ — պատասխանեց թաժտին, առանց պարտ ու պատշաճ յարգական անուն մը տալու նրան, գիտէ տէր, կարծում եմ դեռ այն ժամ այն րոպէն է՝ երբ մեր հիւրը ինձ մօտ իջաւ:

Նրանք ճաշի սեղանից դեռ նոր էին քաշուել, դեռ սև լեղի սուրճի գաւաթները ճընկճընկում էին: Միր Ջէյտինի հրաւիրակները եկան թաժտինի և իւր յարգելի հիւ-

րի ետևից. այդ նորեկները ստոր դասակարգի մարդիկ էին. գոռոզ Միրը դրանով ուզում էր իւր ներգործող դերի մասին կանխապէս բացադրութիւն տալ օտարականին: Այդ դիւրազգաց, զգօն Թաժտինի նկատողութիւնից չէր կարող սպրդել, Միրի այդ լռելեայն ստորացնող ականարկներին չէր կարող հանդուրժել և իւր ու հիւրի պատիւը միանգամայն արատաւորուած չ'համարել:

Թէև Փէրի խանոււմը եղած դէպքի մասին ամենից շատ վշտացողներից էր, և իւր անբաւականութիւնը շուտով էր յայտնել իրանից փոքր՝ եղբօր Միր Զէյտինին, այնուամենայնիւ Թաժտին այդ էլ բաւական չհամարելով նախ քան հիւրին թող տալու գնալ Միրի ապարանք՝ ինքը յառաջնց: Աջ ձեռքով սպիտակ փղոսկրեայ խանջարը բռնած, երեսներին գոյնը սրտի սաստիկ զայրութից դեղին մանածի էր փոխուել: Ներքին շուրթը ատաճներով շարունակ կրծոտելով, ներս մտաւ առանց պարտ ու պատշաճ յարգական ողջոյն տալու Միրին:

— Ով իմ Միր, մեր հիւրը այն կարգի մարդկանցից չէ, որոնց աննշան ծառաններով կարելի է հրաւիրել: Կարող եմ հաւաստի լինել, թէ երբ նա ձեզ մօտ մտնէ՝ դուք կը պարտաւորիք խոնարհաբար ոտքի կանգնել, ասաց Թաժտին:

Միրը ցնցուեցաւ:

— Զէ, չէ Թաժտին, շատ էք սխալվում, Թըլֆու Մատէքի քեռին Ալի Շարի Միրի առջև տեղից չէ շարժուել, ինչպէս թոյլ էք տալիս ձեզ կարծելու, որ ձեր Միրը այնքան յիմար, այնքան տղայամիտ է, որ այդ անծանօթ օտարականի, այդ շորէ-խրձկի առջև ոտքի կը կանգնի:

Միրի այս վերջին վիրաւորական ականարկութիւնն աւելի անտանելի էր: — Եթէ Փերիի նախազգուշացնող միջոցները չ'լինէին, եթէ վերջինս նախապատրաստուած չ'լինէր վերջապէս ակամայ տեղի տալու, Թաժտինի այդ օրուայ արտասանած բառերը սյնքան կծու և վիրաւորական էին, որ արիւնով միայն կարելի էր վերջ տալ այդ վէճին: Բայց Միրը աւելի մեծ թշնամիների հետ գործ ունէր: Ալի Շարի Միր... այդ էր իւր ամենօրեայ, մտածութեան առարկան: Հէնց դրա համար էլ չէր կարող Թաժտինի պէս մի կորիւն — ինչպէս սովորաբար գործ էր ածում — ձեռքից բաց թողնել:

— Հա՛, հա՛, Թաժտին ասաց Միրը. — Թող քո խօսքը լինի. ես այն պզտիկ լակոտների (քեռորդիների) սիրուն սիրում եմ քեզ իմ եղբոր պէս. ձեր հայրը Միր Շէմտինը, իմ հօր մեծ եղբայրն էր, թէև սա Արաբների դէմ տարած մէկ քանի յաղթութիւններով Միրութիւնը նրանից առել էր, բայց դարձեալ յարգում էր եղբորը, նրա առջև ոտքի էր կանգնում. հէնց դորա համար էլ պատուաւոր կերպով ձեր հիւրին այստեղ կը հրաւիրեմ. իսկ ինչ կը վերաբերի այն գովեստներին, որ դուք շոյալում էք այդ անծանօթին, ես ինձ դարձեալ թոյլ չեմ տալիս ոչ թէ ձեզ չ'հաւատալու, այլ նրա առջև ոտքի կանգնելու:

Երկու եղբոր որդիներ դեռ ծանր պարտաճանաչութեան բարակ խնդիրների մէջ էին խորասուզուել, երբ Միրի թոյլտուութեամբ հրաւիրակների առաջնորդութեամբ Մամէն ներս մտաւ և ողջունեց բազմականներին:

Միրի աչքը հիւրի պատկառելի, բարեձև, պահաւան հասակին, նրա հմայող աչքերին որ պատահեց՝ երեսայի նման տկամայ վեր թռաւ:

Թաժտին ծանօթ էր սրա կամակոր, հաստակող, խօսքապաշտ բնաւորութեան. ծոցից թաշկինակը հանելով թագուն նրա տակը պարպեց, հիւրի ներկայութեամբ նրան չըկոտրելու համար:

Դա մի հաստատուն փաստ էր Միրի ցոյց տուած խոնարհութեան, դրանից աւելին արիւնհեղութեան ասպարէզ կը բանար երկու արիւնակիցների միջև: Հացի և երկար խօսակցութեան միւսնոյն դէպքը, որպէս էր Թաժտինի դիւանում, տեղի ունեցաւ և այստեղ:

Հետաքրքիր ամբոխը խռնուած էր Միրի դիւանի շուրջը: Թաժտինը նկատեց:

— Ո՛վ իմ Միր, ժողովուրդը ոտքի տակ գնաց. հրաման արա՛, որ մեր քօշքի տանիքի վրայ գորգեր, սփռոցներ պարզեն, յարգելի հիւրը այնտեղ պէտք է բարձրանայ իրան ցոյց տալու հետաքրքիր ամբոխին:

Ամեն բան պատրաստ էր. հասարակութիւնը ուրախ տրամադրութեամբ նրան դիմաւորեց իւր «դանկ-բէժ» երգիչներով:

Զինը՝ որին երազում միւսնոյն դէպքն էր պատահել,

ինչ որ Մամէին, սրա մատանին իւր մատին ունէր, պատկերը ծանօթ էր իրան, սրա սիրոյ կրակով տապկուելով օրէցօր հալումաշ էր լինում, հետաքրքրուեց գէթ մի անգամ հեռուից նորեկի պատկերը տեսնել:

— Գնամ, տեսնեմ, կարելի է թէ իմ տեսած երիտասարդը լինի, ամբոխի բերնիցը ջուր է վազում նրա գեղեցկութեան վրայ հիացած, «հայտէ», մի փորձ էլ ես անեմ — ասում էր իւր աղախինների ամենից մտերմին:

Հատ մօտից տեսնելու համար մի տոհիթ էր հարկաւոր, և այդ հեռու չէր, մութատատուր աղբիւրը Թաժտինի բօշքի առջև էր:

Քառասուն աղախինների շալակը դրած հօր տան պղնձեղէն ամանները, այդ աղբիւրի վրայ լուսնալու պատուակով մօտեցաւ, տեսաւ և ճանաչեց, նա էր:

— Ես ձեզ չէի՞ ասել, նազէ, որ այս մատանին կրակով ստացել եմ Ալիաշայի որդի Մամէից. չէի՞ ասել նաև որ սիրում եմ այդ երիտասարդին: Յիշո՞ւմ էք թէ որքան աղմուկ ու շփոթ բարձրացաւ, քանի՞ քանի՞ քաղաքական կրտսիճներ հեղձամահ եղան իմ եղբօր ձեռքով, որոնց վրայ կասկածում էին, թէ ինձ հետ վատ յարաբերութիւն ունին: Քանի՞ պահաւաններ կեղծ մատանիներ շինելով ուղում էին տիրանալ իմ սրտին: Եւ երբ իրանց ձեռնարկութիւնների մէջ յուսախաբ էին լինում, քանիսնեքն իրանց սրերով մեռնում էին: Այդ ամենը որի՞ երեսից — այն քսու, կամակոր հօր քսու օրիորդի՝ Ջինէի երեսից, որը, ո՞վ գիտէ, ինչ չարաճճի հնարքներով ձեզանից մէկից հասկացել էր մատանիի գաղտնիքը, հասկացրել էր իւր հօրը, որը և հասցրել էր իմ եղբօր ականջին: Ահա նոյն ինքն Մամսն է Թաժտինի տանիքի վրայ կանգնած. ես նրան ճանաչեցի, պէտք է մի խաղով իմ ներկայութիւնս յայտնեմ նրան:

Աղախիններ. — Ջինէ, ի՞նչ կանես, տնաչէն, չես տեսնում երկու տագրերիդ, քո նշանած Աֆան էլ նրանց կշտին կանգնած, ամօթ է:

— Չէ, իմ սիրելի նաժիշտներ, դուք սխալոււմ էք, մի՞թէ ձեր կրծքի տակ դուք սիրտ չ'ունիք. այդ զգայուն սիրտը աչք չունի որ ամաչէ, երես չունի որ խպնի, ունի

քնատուր ճարտար լեզու և այդ լեզուն է, որ իմ մէջ թըր-
թուում է. թողէք ուրեմն որ երգեմ.

— Շարէշար են կանգնել մէկ քօշքի տանքին.

Աֆան, ճական մէկն էլ է Միր Թաժտին.

Երեք հարազատ եղբայր անմեկին:

Գլուխ մատաղ կանեմ նրա ոտի տակին

Սրտի սիրական Մամօ-Ալանին: —

Մամէն տեսնելով Զինէին. —

Եկաւ մի հարուստ մեծ վաճառական,

Գնամ առաջը կտրեմ և կաշառք առնեմ կամ
գրաւական —

Աֆան վշտանալով Մամէից.

Եղբայր, տեսածդ չէ այն վաճառական,

Որից՝ մեզնից մէկնումէկը վստահ

Պահանջել մի կաշառք կամ գրաւական.

Դա՛ Զգիբի Միրի բոյրն է գեղուհի:

Մամէն. Տեսայ ես անցաւ աղջիկ զուարթագէմ

այդ իմ Զինէն էր.

Սաթեսայ գլանիկ ծածկել են շատ սեղմ

Մեղրածօր շրթներ.

Եկէ՛ք կսկիծներս, խամրել իմ արև

Թափել իմ աչքեր:

Թաժտին. —

Բաւէ եղբայրներ, մեր յարկի վրայ անէք հարայ հրոց.

Երդուում եմ երկնային զուարթութեան տիրոջ անունով.

Մամօ-Զինին միայն տեսայ ես հա գերի կաշկանդուած
սիրոյ ցանցերից:

Մամէի և Աֆանի միջև ծագած բանակուիւր Զինէի մա-
սին ծանր կերպարանք կըստանար, եթէ Թաժտինի յետագայ
խելացի, խաղաղասէր առաջարկութիւնը նրան վերջ չ'տար:
«Եղբայր Մամէ, յարգելով հիւրասիրութեան հնաւանդ
սրբազան սովորութիւններն, ընդունել եմ բեղ մեր յարկի
տակ, ինչպէս երեքիս մեծ եղբայր: Դու և Աֆան չ'պէտքէ
միմեանց վշտացնէք. կայ աւելի դիւրին մի միջոց, այդ այն
է, որ մենք այս տեղից հանդիսատես կը լինենք, դու միայ-
նակ գնա՛ աղբիւրի մօտ, եթէ Զինէից մի նշան բերե-
ցիր, արդէն նա բոնը կը լինի և վէճն ինքնիրան կը դա-

դարի. հակառակ պարագայում, էլի մեր հիւր, էլի մեր եղբայր:
Մամէն. — Դէ՛հ, եղբայրներ, դուրս բաշեցէ՛ք աշխոյժ

նժոյգը Բօր,

Գոհար ծոպերով ոսկեծեծ թամբը հաղցրէ՛ք իրան շոր,
Աղբիւր կը գնամ ես, ո՛հ, ճամբայ մօտիկ բաղդաւոր. —

Մամէն գնաց մօտ աղբիւրին,

«Ողջոյն» ասաց այդ գեղեցկին,

Զին. — Եւ քեզ ողջոյն վեր աչբերիս

Գաս դու, Մամէն իմ ընտրելիս:

Մամէն. — Շարեշար են կանգնել երեք եղբայրներ,
Երեքի հայրն է խօջա Շէմտին Միր,
Ուզում են տեսնել քեզնից մի կաշառք և կամ
նշաններ:

Զինէն Մամօի դէմ համարձակուեց

Ռազ վռազ բօֆին գլխից ցածր բերեց

Ոսկու շարքերից ոսկի մ'իւր ձեռքով

նրան ընծայեց:

Կրկին ձեռք տարաւ իւր ոսկու շարքին,

նրանից մի ոսկի խլեց թանկագին,

Պինդ սեղմեց Ալան Մամէի ձեռքին,

Ասաց քեզ մատաղ, այս մէկն ա՛ռ կաշառք

կամ գրաւական,

Մէկ այն էլ ինձնից քեզ սիրոյ նշան.

Թէ չ'հաւատան:

Թափտին ու եղբայրներ Աֆան, ճական,

Ասա՛, այս մէկն է Բօհտանայ Ջղիրի

Հարկը եօթը տարուան:

Մամէն ջուխտ ոսկին մատներում սեղմեց,

Վաղէվազ եկաւ նրանց առջև դրեց:

Ասաց չէ՛ք հաւտալ սրանցից մեծը

Հարկն է եօթ տարուան Ջղիրի քաղբին,

Այդ՝ Զին ինձ ասեց:

Մամէի և Աֆանի ծանր վէճը հեշտութիւնով վերջացաւ
ի նպաստ առաջին: Նրանք սիրով հաշտուեցան, որին իբրեւ ան-
կեղծ գրաւական ընդունուեցաւ Մամէի սոյն առաջագրութիւնը:
«Պապենական սրբազան սովորութիւնը յարգելու հա-
մար արիւնոտենք մեր ձկուտ մատերը և փոխադարձաբար

խմենք միմեանց արիւնից, որ հաւատանք թէ այսուհետեւ
չորս եղբայրներ ենք»:

Թաժտին ասաց չորս եղբայրներ ենք,

երեքս սպիտակ նժոյգներ ունինք,

Պէտք է ման գանք աշխարհ ծխով ու մխով

Մամօին, Զինին մուրափ հասցնենք:—

Աֆան ասաց.— չորս եղբայրներ ենք.

երեքս էլ շիկամորթ նժոյգներ ունենք.

Պէտք է ման գանք շատ տեղ սրով ու հրով

Մամօին երան գեղանուն յանձնենք:—

Ճական ասաց.— չորս եղբայրներ ենք.

երեքս թխամորթ նժոյգներ ունենք.

Հարբած մարդու պէս աշխարհներ շուռ գանք

Մինչև գեղանի Զինին՝ Մամօին տանք:

Բաքօի խորհրդով հետեւեալ օրը Միր Զէյտին հրա-
ման հանեց բարձր ազնուականներին, որ պատրաստուին իւր
և Մամօյի հետ որսի գնալու. Զին ինչեւիցէ կերպով վերա-
հասու լինելով Բաքօի խարդաւանանքին, կանխապէս լուր էր
ղրկել Մամօին, խորհուրդ տալով, որ սա իրան հիւանդ
ձեւացնելով որսորդութիւնից ետ կենայ. — Այդպէս էլ եղաւ:

Խարա Թաժտինին հասկանալի էր այդ միտքը:

Միրին Մամօյի դէմ չ'զսլորացնելու համար ինքը հե-
ծաւ իւր ձեռնեղբոր ձին և ընկերացաւ որսկանների կազմ ու
պատրաստ խմբին, որ բաղաբից դուրս էր եկել:

Բաքօի «դարտը» Մամէն էր. երբ սրա բացակայութիւնը
տեսաւ, իսկոյն նրա մէջ ծնաւ մի չար միտք... Թաքուն
խանջարով ձիու մէջկապը կտրեց, որով և առիթ գտաւ
յետ մնալ լրտեսելու երկու սիրելիներին, որոնք ձիաւորների
մեկնելուց անմիջապէս յետոյ երկու սպիտակ կանացի ամառ-
նային շորերով զգեստաւորուած մտան ցանկապատ այգին:

Նրան էլ այդ էր հարկաւոր: Որսկանների ետեւից սը-
րնթաց հասաւ, առաջարկելով Միրին աւելի մերձաւոր որ-
սատեղի, այն է ցանկապատ այգում տեսած այծեամների մի
զոյգ ուլեր: Միրը հաւատաց Բաքօի առաջարկութեան, կամ
եթէ չհաւատաց էլ, հասկացաւ նրա չար դիտաւորութիւնը,
ուստի և խմբով վերադարձաւ:

Աշնան պայծառ անամբ երկնքի տակ, հազարաւոր բա-

րիքներով օժտուած անմահական բուրաստանի, այն է ցանկապատ այգիի մէջ երկու ուխտեալ դաշնակիցներ երկար ժամանակ սիրոյ հրով տոչորուով էին. նրանց պասքած շրթունքների միաւորութեան և գրկախառնութեան ժամանակ, այդ հմայիչ ու մոգական տպաւորութեան տակ, — ուր լուծւում է մահկանացուի լեզուն, լուռ են ծառերի խըշշոց, սոսափիւններ. բնութիւնն համակ հմայուած է այդ քաղցր և անբացատրելի տեսարանով, — խօսում էր միայն սիրտը. ամեն բան հասկանում և հասկացնում:

Ուշիմ և անձնագոհ Թաթին, որ այդ քսու, անարդ Բաքօի քայլերին հետևելով՝ լաւ էր հասկացել նրա բանսարկու դիտաւորութիւնը, այժմ էլ վերահասու լինելով նրա խարդաւաններին, աչքով նշան արաւ իւր հաւատարիմ խորհրդապահ Միր Զէյտինի չաուշ Բատինին, որ ձիարշաւի պատրուակով արշաւեց դէպի այգին:

Հասաւ շտապով քաջ չաուշ Բատին,
Մամէն թեքուել էր Զինէի սրտին,
Ասաց, տօ մարդ, տնաւեր, տնաբանդ,
Զե՛ս տեսնում, ահա՛ որսկանների գունդ:

Մամէն.

Բատին, գաղտնապահ բժիշկ հրեշտակ,
Զինէի և իմ մեղք դիր քո ոտիդ տակ:

Բատին.

Շտապիր հերիք զրուցես երկար,
Մինչև Միր չխրէ մէջքիս չորս խանջար,
Երբէք չեմ ասիլ նրան ես արդար: —
Երբոր Զինը հօր չաուշին ճանաչեց,
Ճչաց թռաւ ցանկապատից, չաղատուեց,
Վազեց և Մամէի մուշտակով փաթաթուեց:
Երբոր Միրը այգին մտնել շտապեց
«Աչանի քաջ Մամէին բարև» ասեց
Սա երբէք Միրի առջև չկանգնեց:
Բաքօն ասաց ո՛վ Մամէ,
Ո՞վ էր տեսել, երբ ներս մտնէր մարդու տէր,
Ծառային բարև տար և բարև էլ ընդունէր.
Այլ հաստակող ինքնահաւան ծառայ մարդ,
Իսկի տեղից չշարժուէր:

Մամէն.

Կերդնում քո գլուխ ով Բաբր.

Շատ հիւանդ եմ, ցաւեր ունիմ և վշտեր.

Պանտուխտ մարդ եմ, գլոր-մոլոր հազիւ հազ

Գտայ այս տեղեր:

Հաւատա՛ ինձ, ոյժ չունէի, որ կանգնէի ոտերիս.

Միւրի բարեւ ընդունում եմ վեր գլխիս ու աչքերիս:

Բաբրը.

Մամէ, Մամէ, ես չեմ խաբւում գիտէ Տէր,

Այն՝ որի հետ դու կապել ես անբաւ սէր.

Սեւ արաբ մի է, ճակտին ունի տգեղ ծիներ ու խալեր,

Ես աչքովս եմ տեսել տասը շալակ կանգրի տերեւներ

Շալակելով Զգիր Բոհտանայ սարերից ցած է իջել:

Մամէն.

Կերդնում քո գլուխ, այդ էլ չեղաւ, ով Բաբրը,

Այն՝ որի հետ ես ուխտել եմ անբաւ սէր,

Նուրբ և գվազ ¹⁾ թշեր ունի.

Նրա տունն է բերդ ու ամրոց այս վերին,

Թէ չես հաւատալ ես քեզ կասեմ իւր անունն է խա-
թուն Զին:

Միւր Զէյտին.

Բռնեցէք, կապեցէք, այդ վատարանց մարդուն,

Տարէք ձգեցէք զնրան սառնատուն:

Թաժտին ասաց՝ ով իմ Միր,

Բաբրը շուն է, խռովարար և կռուասէր,

Բանսարկու է և երեսպաշտ, պոչով ունի նա ստեր:

Մեր եղբայրը շատ հիւանդ է, գիտակցութիւնը կորցրել,

Նա՝ որի հետ Մամէն կապել է աննենգ սէր,

Այս անարգ մարդու աղջիկն է, Բաբո-Աւանին,

Ամեն օր էլ այս կողմիցն է անցկենում և իւր անու-
նըն էլ է Զին:

Բաբրը ասաց ով իմ Միր.

Թաժտին կանչում է ինձ մարդ անարգ կամ Բաբո աւան ²⁾,

¹⁾ կարմիր: ²⁾ Աւան բառի նշանակութիւնը չ'կրցանք հասկնալ, երևի անարգ, որովհետեւ շատ երգիչներ գործ'են անուն «հալէթի» որ անարգ է նշանակում:

Շան պէս կռուարար, ստախոս, — դաւաճան,
Դէ դու նայիր տես թէ ահա այն ինչ բան
է փաթաթել կանաչ մուշտակով Մամէ-Ալան:

Թափտին.

Ինչ որ Մամէն կանաչ մուշտակումն է ծրարել,
Իւր ոսկեհոն ասպաղէն զարդն է և ծոպեր:
Որոնք նա միշտ իւր հետը ման է ածել: —
Ծփաց սև Թափտին ընտիր տղամարդ,
Մէկ ձեռքում բաժակ միւսումն էլ գաւաթ,
Ասաց, ա՛խ եղբայր, քոռնան իմ աչքեր,
Ի՛նչ դառը վիճակի ես դու մասնուել,
Երբ որ ջուխտակ ու սև սև խոպոպներ
Դուրս էին պրծել մուշտակի տակից
Ձոյգ մի Շամ ¹⁾ ոսկի ամեն մի հիւսքից,
Կանչեց, սօ Աֆան, քոռնան քո աչքեր,
Հիւանդ Մամէն, ուշքն է կորցրել,
Տեղ պատրաստեցէք, շարեցէք բարձեր,
Շտապով ընթացէք, բռնէք իւր թւեր,
Պէտք է տուն գնամ, պարզեմ տեղ բարձեր:
— Բորբոքուած գլխով ուժգին նա վազեց,
Ռազ վռազ դէպի ներքնատուն դիմեց:
— Խաթուն Փէրին երբ նրան տեսաւ գոչեց,
Ասաց. — Փէրին քեզ մատաղ առիւծ անվահեր,
Ինձ հետ ինչ ունես, ինչ է պատահել:
— Ժամ է շարժուելու, խաթուն շտապիր,
Թըլֆ ու Մատէրին ²⁾ ու չորս հատ նժոյգ միայն ա-
զատիր,
Կրակ պէտք է տամ քոջքս ու ապրանքս և բոլոր տներ,
Եղբայր Մամէն բուրիկ ջինէն
Խիստ ծանր տագնապի մէջ են:

Փէրին.

Այդպէս լինի, իմ առիւծ, հազար հեղ այդպէս,
Անձնազոհութիւնդ կը դնեմ գլխիս.
Եթէ ոսկէփայլ Թըլֆ ու Մատէրին,

1) Դամասկոսի: 2) Երեխաների անուններ:

Ձորս հատ սպիտակ նժդգ էլ միասին պրեսս ¹⁾

Ապագայում բարի անուն կը կանգնես:

Չառւշ Բատին, որ պահապան հրեշտակի նման Մամօի-
Ջինի սնարի վերեւ կանգնած հսկում էր, աջ ձեռքով պինդ
սեղմած հնդիկ սրի երենոսեայ երախակալը և մտքում դը-
րած լինելով փողոտել նրան՝ ով առաջին անգամ կը յան-
դգնէր ձեռք երկարել հէգ Մամօի մուշտակին, երբ տեսաւ
անձնագոհ թաժտինի բռնաբարձր թոցերի տատան-
ւող ալիքները կապոյտ մթնոլորդի մէջ ինչպէս կատաղի վի-
շապ, աղաղակեց բարձրաձայն.

— Մնկան ծառի փայտն է փայտ սևագոյն,
Իւր թոցերի ցոլքեր գորշ երկնքի կայծերի հետ են մրցում:
Այրւում են չորս հատ ընտիր նժդգներ,
Ոսկեփայլ Թըլֆ ու Մատէք գեղանի Միր Ջէյտինի
բեռորդիներ:

Մնկան ծառի փայտն է փայտ կարմրագոյն,
Բոցերի ցոլքեր բարձր երկնքի կայծերի հետ են մրցում.
Այրւում են, այրւում ոսկեփայլ Թըլֆ ու Մատէք,
Զօրեղ Միր Ջէյտինի բեռորդիներ ջուխտակ: —
Ամբողջ ցրուեցաւ վագեց դէպի կրակ,
Մամօ-Ջին այգում մնացին միայնակ,

Մամօն.

Դու էլ իմ սրտի բուրաստան Ջինէ,
Բաքօն իւր ջանից թող խէր չ'տեսնէ:
Վազիր շտապով մտնել ապարանք,
Ես էլ կը փութամ դէպ անշէջ կրակ:
Գնաց նա ուղիղ դէպ հրդեհ, կրակ,
Ասաց. — կրակ, մեր մէջ Աստուծոյ «Հարեաթ»,
Ի՞նչ ես պահանջում իմ ցաւած սրտից. —
Իրան վերեւից կրակի մէջ ձգեց,
Բոցն իսկոյն և եթ տեղն ու տեղ մարեց:
Մամէն երկու մատղաշ գրկանոցների օրօրոցներ, Աֆան

¹⁾ Քրդերի մէջ անձնագոհութեան մի օրինակ է, որ
հիւրի անարգանքը ծածկելու համար՝ ինքը իւր բնակարա-
նը և մինչև անգամ իւր զաւակները կրակի է մատնում:

Ճականն էլ չորս սպիտակ նոյգները անսրատ պրծուցին։ Անձնուէր Խարա Թաժտին իւր կուրծքը դարձրել էր իւր ձեռնեղբոր համար ամուր պարիսպ, աւան Բաբօի Թունաւոր նետերը նրա վրայ չէին կարող ազդել, բայց սա էլ շուտով յուսահատողներից չ'էր. շատ մտածեց, շատ չափեց ու ձևեց, գտաւ մի հնարք։ Մի օր տուն մտնելիս, տեսաւ իւր աղջիկ Ջինէին աղիողորմ արտասուքների մէջ թրջուած, Մամէի վերայ ունեցած տուփական սիրոյ սաստկութիւնից։

«Մի լար», ասաց, իմ աղջիկս, եթէ եօթ տարի անընդ-հատ աշխատելով չկարողացայ Մամէին Միրի քրոջ գրկից յափշտակել, չեմ էլ թողնի նրանց երբեք իրանց մուրատին հասնել։ Քանի այս չար սատանան ասպարէզումն է, մենք չենք կարող մեր ձեռնարկութիւնների մէջ յաջողուել, այս րոպէիս քո հայրը մի նոր հնարք գտաւ. մի կծիկ էլ խառնեց։

— Հրաշալի հնարք. — Գաղտնի լուր ուղարկեցի Ալի-Շարի Միրին թէ, Միր Ջէյտին իւր երկու փեսաների հետ քեզ վրայ արշաւելու է պատրաստուում։

— Գրանից մեզ ինչ շահ։

— Ինչպէս թէ ինչ շահ, որդի, Ալի Շարի Միրը, որ արդէն մի առիթ էր որոնում, ոտքի կը կանգնի, մեզ կը յաջողուի այդ չար սատանին՝ Թաժտինին իւր եղբայրների հետ ասպարէզից հեռացնել, ա՛խ, Թաժտինի «դարդեր»։ Այն ժամանակ ամէն բան մեզ համար հեշտ կը լինի։

Այդ չար խորհուրդը յղացուեցաւ չորս բարէ պատե-րից ներս բսու հօր և աղջկայ միջև։

Հրդեհի դէպքից յետոյ անցան մի քանի շաբաթներ, մէկ օր Միրը սաստիկ զայրացած կանչեց Բաբօին։

— Տօ՛, նենգաւոր, ստորաբարշ շուն այս րոպէիս պատ-գամ եմ ստացել Ալի Շարի Միրից, որ մեզանից պատերազմ է պահանջում։

Տեսնենք ո՞վ կը գնայ այդ անընկճելի թշնամու հետ կռուելու։

— Տնաչէն, պատասխանում է դաւաճան մարդը — ես քեզ շատ սրտոտ մարդ եմ ճանաչում. մի՞թէ այդքան թեթեւ դէպքերից կարելի է ընկճուի ձեզ պէս հռչակաւոր մի Միր, այն էլ Ջլիր Բօհտանայ Միր Ջէյտինը։ Ես իմ առիւ-ծասիրտ Թաժտինին էլ եմ ճանաչում, ճշմարիտն ասած, նա

մեր աշխրաթի փառքն է: Ամեն տեսակ առաքինութիւններով օժտուած վեհանձն մարդ է, անսացէք ձեր Բաբբլոյ խորհրդին, էգուց մի թօպ ճերմակ կտաւ իբրեւ երկուսին պատանք և մեր թրերը կը տանենք և կը դնենք նրա ոտքերի տակ, կը հաշտուենք: Նրան կուղարկենք այդ բո անյաղթելի ասած մարդու դէմ պատերազմ, ամէն բան իւր սովորական կարգը կը գտնի: Այդպիսի խոնարհութիւն մեր կողմից վեհանձնութիւն է, տղամարդութիւն է, դրանով մենք կ'ազատուինք օտարի միջամտութիւնից, Թաժտին էլ մերն է, օտար չէ: —

Միրը կամայ թէ ակամայ հնազանդեցաւ այդ խորհրդին: Հաշտութեան պայմանները կնքուած էին:

«Թաժտին իւր եղբայրներով պարտաւոր էր գնալ հասարակաց թշնամու դէմ պատերազմ, որի փոխարէն երբ յաղթութեամբ տուն վերադառնար՝ կ'ստանար Միր Զէյտինից վարձատրութիւն Մամօ-Զինի հարսանիքի թոյլտուութիւն»:

Թէև Թաժտին յաճախ պնդում էր, թէ առանց Բաբբլոյ ոչ մի բայլ չէ անում, բայց այս ցածքաշ մարդը օձի նման գալարուելով նրա ոտքերի տակ, աղի լեղի արտասուքով պաշտում էր, որ խնայեն իւր մանր՝ երեսներին, երգուելով միանգամայն այն երկու Միրերի գլխով, որ Մամէի մասին ոչ մի բան չ'խօսի:

Եթե երկար տարիներ պատերազմը շարունակուեց: Արեան դաշտի վրայ շատ հսկաներ ընկան: Մի օր Բաբբլ Միր Զէյտինի դիւանը մտնելու ժամանակ երբ նրան առանձին գտաւ, շատ ճարտար ձևերով Մամէի անունը յիշեցրեց, հասկացնել ուզելով թէ ինքը սրտանց ցանկանում է, որ Մամէն հրաւիրուի դիւանում:

Թոյլտուութիւն ստանալով Միրից անձամբ հրաւիրեց նրան:

Եթ տարի... քիչ ժամանակ չէր այդ. Զինէի և Մամէի կողմից Բաբբլի հետ ունեցած թշնամական յարաբերութիւնը մոռացութեան էր տրուած: Եթե տարի էր ինչ Մամէն հնաւանդ սովորութեամբ աներոջ շինութեան կշիռը չէր անցկացնել, խպնում էր մինչև անգամ նրա երեսով նայելու: Այդ օրունան ուրախ լուրի իւր վրայ թողած չափազանց լաւ տպաւորութիւնը այնքան ըրպէական ցնցումներ

յառաջ բերին նրա հոգու մէջ, որ երբեք էլ չ'կարողացաւ ժամանակ վաստակել խորհելու թէ իւր համար մի թաքուն դաւաճանութիւն կայ սարքուած, թէ շատ ճարպիկ որսորդի ցանցի մէջ է գլորուել:

Մտաւ Միրի մօտ, խոնարհաբար ողջունեց, ամօթից ու պատկառանքից ոտքի վրայ սպասեց մինչև թոյլտուութիւն ստացաւ Բաբօի բարեխօսութեամբ ծնկաչոք նստելու:

Մամօն այդ օրը իրան խօսակցի հետ հաւասար չէր զգում. եթէ տարի բաժանուելով հայրենի օջախից միայն մի անհատի դեր էր խաղում, այն էլ մեզ պէս ստորացեալ դասակարգի մահկանացուի դեր:

Այդպէս է լինում ամէն միւր, թողուն, բէկ, «էլ աղասի», որ ո՞վ գիտէ ի՞նչ ձախորդ հանգամանքների շնորհիւ կտրուում է իւր ազգից, աշխրթից, էլից և բնակութիւն է հաստատում մի այլ՝ իրան հաւասար, անգամստոր աստիճանի մարդու սեպհական հողի վրայ: «Բարն իւր տեղն է ծանր», ասում է առածը: Այդպէս էր և Մամօն. չ'նայած որ Ալիաշան աստիճանով և բաղաբական ուժով, կարողութիւնով իրանից շատ բարձր էր: Մուղուր Զէմին ուր, Զգիր Բօհտին ուր:

— Թեւ ևս ո՞վ գիտէ—ինչպէս կարծում էր Միրը— Մամօն անյայտ ծնողաց զաւակ է, որ իւր բարեձև բալլական հասակի և տղայ մարդուն արժանավայել հաստատուն կազմուածքի շնորհիւ բաղաւորուել է փեսայ դառնալ մի Միրի, որպիսին է ինքը Զէյտին:

Եւ մի՞թէ փեսայութիւնը թեթեւ լուծ էր դրել նրա վզին. այդ հանգամանքում ոչ թէ հաւասար բարեկամ. եղբայր, այլ ամօթխած որդի էր, որ չպէտք է շեղուեր հայրենական սովորութիւններից: Այդպէս էր մտածում Մամօն, երբ ծնկաչոք նստաւ աներոջ հանդէպ: Այդ՝ գիտէր և Միրը, գիտէր և Բաբօն, որ փեսայի և աներոջ միջև տիրող լուութիւնը ընդհատելու համար առաջարկեց «սանթրաճ»¹⁾ խաղալ. բայց ինչի՞ վրայ, այս էր խնդիրը:

— Ես սիրում եմ—շտապեց ասել Բաբօն,—որ աներն ու փեսան մի «գլխուաղ»²⁾ խաղան: Դիւական բրբիջներով

1) Սատրինձ, շախմատ: 2) Սովորութիւն կայ Տաճկաստանում որ նարդ կամ թուղթ կամ որևէիցէ խաղանելու ժա-

իւր դէմքին այնքան անկեղծ ձև տալով և մի աչքը ճտած Մամօի երեսով քածիկ-փծիկ ¹⁾ լինում, որով հասկացնել էր ուղում թէ յաջողութիւն է ցանկանում նրան:

Ի՞նչ կը լինէր սրա դիտուազը. — մի Զինէ. այդ խօ իւր իրաւունքն էր:

— Հայտէ խաղանք, — ասաց Միրը:

— Հայտէ խաղանք դիտուազ, տաս հեղ դիտուազ, — համաձայնուեց և Մամօն, ինքն իրան այս հաշիւը տալով. կը խաղանք դիտուազ, սա էլ մի անմեղ զբաղում է: Եթէ ես յաղթեցի կը պահանջեմ Զինէին. այդ խօ իմ իրաւունքն է. միայն շատ կը ծիծաղենք, փորձող կլինենք: Հակառակ դէպքում ի՞նչ կը կորցնեմ, — մի չոր գլուխ: Ի՞նչ, միթէ իմ աներս այնքան վատ կը գտնուի, որ իւր օջախում այդ արկածալից գլուխը պահանջէ ինձանից: Հայտէ խաղանք, — վերջնականապէս վճռեց, մտքում կրկնելով բրդական առածը «գլուխը առանց պատուհասի չի մտնում գերեզման». Կամ «կալուածքների գովելին — ջրաղաց»: «Գործիքներից էլ — սմբականաչ»: «Երանի ինձ ու այն բաջ մարդկանց, որոնք չեն մտածում ոչ ձախ, ոչ էլ աջ»:

Մամէն վեց անգամ Միրից տարաւ: Դաւաճան օձը սողոսկելով դուրս ելաւ, վազեց դէպի տուն: — Զինէ, Զինէ, աւէտչէքս տուր, բո հարսանիքն մնաց կէս ժամ: Թէ չես հաւատում, պահունի շորերդ հագիր, դիմացի լուսամուտը նստելով բո եղբօր և նշանածի մրցութեան հանդիսատես եղիր: Միամիտ աղջկայ հետաքրքիր հարցասիրութեան գոհացում տալու համար մանրամասն պատմեց «Դըլ-խուազի» դէպքը:

Զինէն բուրդ ազնուականութուն վայել ամեն պաճուածներն ուղղ զգեստաւորուած դիւանի հանդիպակաց լուսամուտի մօտ նստեց շատ ուրախ տրամադրութեան տակ: Դաւադիր մարդը իւր այդ նորահնար դիւական խաղից գոհ վերադարձաւ դիւան, երբ

մանակ չեն նշանակում առարկան, որի վրայ կը խաղան, յաղթողը պէտք է պահանջէ իւր սրտի ուզածը, թէկուզ յաղթուողի կնիկը լինի, ուստի և «դիտուազ» սրտի ցանկացած է նշանակում: ¹⁾ Քծնել:

Մամէին՝ թիկունքն էր դէպի Ձին,

Միրին էլ՝ կուրծքն էր դէպի Ձին:

Բաբօն. — Ես ունեմ երկու տղամարդ որդիներ,

Առիւծների պէս մէկ մէկի են փակուել,

Պէտք է Մամէի դիրքը փոխել:

Երկուսի դիրքը փոփոխելէ յետոյ խօսք ուղղելով Բաբօն ասաց Մամէին.

Տնաքանդ, ի՞նչ այնքան պշլել ես հետեւ ականերին,

Դարձոր տեսութիւնդ լուսամուտի շողերին:

Երբոր Մամէն նայեց լուսամուտի շողերին.

Փիղը ¹⁾ խաղաց հետեւների ²⁾ փոխարէն:

— Գիտէ տէր, Մամէ — ասաց նրան Միր. —

Վերջապէս դու ինձանից յաղթուեցիր:

Հտապիր, գնա շուտով իմ «շարթս» ³⁾ բեր:

Մամէն ասաց, — ո՛վ իմ Միր

Ես վեց տնգամ բեզ յաղթեցի,

Այդ հաշիւն իսկի չարեցի: —

Միր նրան ասաց — ո՛վ Մամէ Ալան,

— Ես բեզ յաղթեցի տասն երկու տնգամ,

Վեց ձեռք բաշխեցի քո վեցի փոխան,

Քեզնից պահանջում եմ միւս վեցը միայն: —

Մամէին՝ ձեռքից բռնած զնդան ձգեցին,

Քառասուն մարդով խոր փոսի բերնին

Քար մի շուր տուին:

Ձինէն տեսնելով որ իւր ճիչն ու աղաղակը, աղի լեզի արտասուքները անզօր եղան աղդել յամառ եղբոր քարացած սրտին, դարձաւ իւր սենեակը և երգեց սրտամորմոք:

— Սիրտ իմ, սիրտ, ե՛լ բաժանուիր իմ կրծքից,

Վամ համաձայնուեցէ՛ք տեսնել Մամէին,

Մէկը թող սպասէ միւսն էլ մի լուր բերէ նրանից:

Ինն օր սգաց ու կոծեց, ոսկեթել վարսերը փետեց — Ի՛մ անալըշտ ⁴⁾ և պառկէ Մամէ, ո՛ւր ես — կանչեց ու լաց — Մամէն չկար. իւր ապարանքը դրսից և ներսից սև

1) 2) Փիղը հետեւակ «սաթրաճի» խաղաքարեր են:

3) Հարթ. դաշն, պայման, ուխտ. այստեղ գրազ է նշանակում, գրաւ: 4) Անպաշտպան:

գունով ներկեց: Գաղտնի քանքանճիներ գտաւ. առանձնասենեակից մինչև Մամէի զնդան մի ստորերկրեայ ճանապարհ բաց արեց և գտաւ իւր սիրելի Մամէին:

Բանաստեղծական սիրոյ ցանցերից կաշկանդուած, երկու ուխտեալ դաշնակիցներ սրտամորմոք գրկախառնուեցին և այդպէս երկար փնացին ինքնամոռացութեան մէջ:

Անցան էլի մի քանի օրեր, շաբաթներ. Բաբսն տուն վերադառնալիս,

— Իմ նազելի Ջինէ, ասաց, այսօր կանուխ արշալուսին Մամօի և Ջինի աստղերին մօտիկ եմ տուել, շատ են մօտիկացել իրար. այն երբեմն տխուր ու մռայլոտ գոյնը փոխուել է մի շատ պայծառ պլպլուկի: Երևի մի նորութիւն կայ. սթէռից ¹⁾ ցածր բեր իմ համայիս, նրա մէջ պլլուած երկար հմայքի թուղթ մի ունեմ, տեսնենք ի՞նչ է ցոյց տալիս:

Շատ պշշաց, շատ թալեց ու բռնեց. նա յանկարծ բացականչելով ասաց.

— Ո՛հ, այն չարաճճի աղջիկը ստորերկրեայ նրբանցքով հասել է իւր սիրականին. թող հողեր ու փոշիներ ծածկեն Բաբօի գլուխը, որ նրանց արժանաւոր դաս չտայ: Ծալեց հմայքների գիրքը և ղետեղեց ոչխարի մորթից պատրաստած ոսկենկար բանուածքներով բառակուսի կաշուէ պահարանի մէջ. երեք անգամ ջերմեռանդութեամբ համբուրեց, յետոյ ճակտին դնելով աղջկան յանձնեց ու գնաց իւր համախոհ Միր Ջէյտինի տուն:

— Ի՛նչ էք խօսում, Բաբըր. այդքան էլ յանդգնութիւն. գնանք, տեսնենք, այդ իմ բանն է, ասում էր Միրը, լսելով Բաբօից ստորերկրեայ անցքի մասին:

— Վստահացնում եմ ձեզ, իմ Միր, այդպէս է, ճիշդ այդպէս, գնանք տեսնենք:

Նրանք երկուսը միասին մտան Ջինէի ապարանքը. ինչպէս տեղին ծանօթ, ամենից առաջ նայեցին ծիրանի գոյն-զգոյն փետրալից բարձերի տակը:

— Ջինէ, Ջինէ, հարցրեց Միրը, — այս ի՞նչ ծակ է:

¹⁾ Սթէռ, դարակ, տախտակի շէնք, որի վրայ դարսում են անկողիններ. երևի բաստեռն բառի արմատ:

Զուր էին ողողում հեգ աղջկայ աղիողորմ արտասու-
քի կտթիլները այդ անողոյ քարասիրտ եղբօր «Փանարի գեղ-
մաները» ¹⁾։

Այդպիսի րոպէում մարդկային գութի և կարեկցութեան
զգացումները անխոցելի ապառաժ էին դառնում, սրանում:
Այդ հանգամանքում սա իրան շատ դժբաղդ, շատ անպա-
տիւ եղած էր համարում. ինչպէս իւր գլուխը բարձրաց-
նէր Աշիրաթի մէջ, որ մի օտար անյայտ ծնողքի զաւակ
յանդգնում է սրբապղծել Միրի ընտանեկան նուիրակն
յարհլէ: Նա պատրաստ էր կարմիր լայնավիզ գիլմայի եր-
կաթեայ պայտերից դուրս ցցուած, դանակի նման երկու
սուր ժանիքներով առանց այդ էլ խորտակուած գլուխը
յատակին գամել. նա պատրաստ էր փղոսկրեայ սպիտակ
խանջարի երկու թղանոց շիլֆը մսել ոտքերի տակ գալա-
րուող խեղճ Զինէի՝ վշտերից չորացած մարմնի մէջ, եթէ
մի աներեւոյթ ձեռք չկաշկանդէր նրան:

— Թաժտի՛ն, Աֆա՛ն, Ճակա՛ն, այդ անպարտելի բաջերը
դեռ ողջ են. նրանք վռէժխնդիր կը լինին ինձ: Զինէն՝ մեծ
եղբօր ձեռնաքոյրն է, կնոջն էլ քոյրը: Մեր տոհմի Աշիրաթն
էլ զայրանալով նրանց կողմ կը թեքուի, այդ հանգաման-
քում ինչ կը լինի իմ դրութիւնը. — կամ մահ, կամ մնալ
իբր Մամէ:

Ճիշդ է, դրանք Մամէին էլ ձեռնեղբայր են շինել,
նրա արիւնի հետ միաւորուել, բայց Աշիրաթի աչքում
այլ է Զին, այլ է Մամօ: Այդ աննամուս աղջիկը իւր ճը-
կուն, հմայող լեզուի շնորհիւ, իւր սիրաշահող ձեւերով այն-
քան բարձր դիրք է բռնել, որ կարծես ինձ հաւասար պա-
տիւ ունի «էլի» ²⁾ մէջ, իմ բացակայութեան ժամանակ ինձ-
պէս կարող է հառավարել ոչ միայն մի Զզիր, այլ և մի
ամբողջ աշիրաթ: Իսկ մեր շրջանի բարձր ազնուականներից
սկսած մինչև հովիւր, նախորդը, հորթարածը, գառնարա-
ծը, ձիարածը, ուղտապանը, պարտիգպանը, բոլորն էլ, ո-
րոնք մի անգամ այդ քածի հետ շփուել են, մի անգամ նրա
ձեռքի կերակուրը կերել՝ այնքան են սիրում ու հա-
մակրում նրան, որ դժուար թէ ինձանից երես չդարձնեն:

¹⁾ Կարմրավիզ կօշիկ: ²⁾ Ցեղ:

Զինէին սպանելը այնքան հեշտ է, ինչպէս մի ծտի գլուխ մարմնից բաժանելը. հապա գալիք դժուարութիւնները:

— Ոչ ոչ, չեմ սպանի, թող ապրինա, բայց ոչ Մամէի համար: Ես սրտանց ատում եմ այդ երիտասարդին. ոչ, նրան էլ չեմ սպանի, բայց մի այնպիսի դաս կը տամ, որ յաւիտեան անմոռանալի մնայ: Թող գնայ համոզուի, որ Միր Զէյտինը աննամուս մարդ չէ եղել Թաժտինի պէս, որ թոյլ տայ իրան օտար տղամարդու այդպիսի տմարդի վարմունքը անպատիժ թողնել: Նրան կը ձգեմ նախապատմական դարերից մնացած կոփածոյ քարէ մեծ զնդանը, որ ո՞վ գիտէ բանի հազարաւոր Մամէներ է կլանել: Այլ սպասեմ այնքան մինչև Թաժտինի մասին մի որոշ լուր կառնեմ. այնուհետև իմ բանը կլինի այդ:

Այդ երկար մտածութեան անձնատուր եղած՝ նրա ականջները երբէք էլ չլսեցին հէգ աղջկայ հունգարու, հունգարու հեկեկոցները, յորդառատ արտասուքի կաթիլները չընդարմացրին երբէք գազանաբարոյ եղբօր սիրոյ նետերից անխոցելի սիրտը, որ այդ լուպէին մի մարմնացած վրէժ-խնդրութիւն էր պատուի համար:

Մինչ անարգ Բաքօն ճարպիկ որսկանի շան պէս ստոր-երկրեայ անցքից դուրս հանեց իւր որսը, հիւժուած, մաշուած, գունատ, աչքերը խորն ընկած: Մամէն իւր սիրեցեալ Զինէի քօշքի տախտի վրայ դուրս եկաւ ոչ այն առաջին հմայող կերպարանքով, երբ առաջին անգամ Զգլիւի երկիրը ոտք դրեց, Բօրի մէջքից ցածր իջաւ և երբ ամբողջ Զգլիւը նրան տեսնելու էր եկել Թաժտինի քօշքի շուրջը:

Աւա՛ղ, անողոք էր նրա դէմ ճակատագիրը: Նա սըրտանց պաղատում էր մի անգամ ընդ միշտ թօթափել կեանքի այդ անտանելի բեռը: Բայց նրան դեռ ևս տանջանքներ էին հարկաւոր, բնութիւն համակ զինուած էր նրա դէմ: Բաքօն, այդ անգութ ճակատագրի հատու ժանիքը, դեռ իւր ագահ կրքերին յագուրդ չէր տուել. նախնեաց գլխով արած ուխտին նա չէր կարող դաւաճանել, դեռ իւր ծրագիրը լիովին չէր գործադրել: Պէտք էր հալածել, անքուն հալածել:

— Քարէ զնդան, — այդ եղաւ նրա առաջարկութիւնը Միրին մեկուսացած առանձին անկիւնում: Երբ վերջինս էլ

իւր մէջ արդէն այդ եզրակացութեան էր եկել: Ծանր շըղթաներով կապոտած ոտքերը, ձեռքերը և վզից կախ արած անուրը ինչպէս մի անշունչ առարկայ գլորեցին բարե զնդանը, բառասուն մարդկանցով մի բար էլ հորի բերին դրին:

Մարդկային բոլոր միջոցներից ձեռնթափ եղած ողորմելի Զինէն, գաղտնի սուրհանդակ ուղարկեց Թաժտինին:

Մի բանի օրից յետոյ Խարա Թաժտինի և եղբայրների սպառնալիքները ծանր տագնապի մէջ դրին Միրին, որ շտապեց կրկին դիմել Բաքօի խորհրդին:

Բոպէն վճռողական էր. Թաժտինը կարող էր գալ, բռնի բանդել Մամօի շղթաները, հարսանիք կը սկսէր. Բաքօի եօթ տարուայ հանգոյցները կարձակուէին, այն ահագին շէնքը, որ եօթ տարուայ մէջ կառուցել էր, Թաժտինի մի «զիլֆի խարի» հարուածով կը չքանար երազի նման: Մամէին սպանելու գաղափարին էլ Միրը կը հակառակէր, վախենալով Թաժտինի սպառնալիքներից: Ի՞նչ պէտք էր անել. չքանային իւր ծրագիրները, իւր գլխով:

Իրկու անբաժան լծակիցների կեանքի բանալին իւր ձեռքի մէջ տեսնելով Բաքօն, ասաց.

— Ազատենք զնգանից Մամէին, Թաժտինը կը գայ արձակուած կը տեսնի և բարկութիւնը կը մեղմանայ: Ի՞նչ արած, պէտք է ճակատադրին հնազանդել. Մամօն և Զինը օրինաւոր ամուսիններ կլինին, հարսանիքը ամեն բան մոռացնել կը տայ Թաժտինին. պրծաւ գնաց:—

— Ազատե՛նք, բացագանչեց Միրը, ոչ սակաւ զարմանալով այդ անսովոր դերի մասին, որը ստանձնել էր այդ ըռպէին Բաքօն՝ հակառակ իւր եօթ տարուայ բռնած ընթացքին:

— Այո՛, ազատենք, զարմանալու ի՞նչ կայ. «այն ձեռքը, որ չէ կտրոււմ» պէտք է պաչել, գլխի վրայ դնել» — ապահովացրեց նրան Բաքօն:

Բայց մենք, որ ծանօթ ենք նրա դերի, նրա մի անգամ արած ուխտի հետ, չպէտք է զարմանանք, որ հենց այդ ազատութեան մէջ էր նրա տարած յաղթութիւնը: Նրա արտի մթին խորերում թափնուած դաւաճանութեանը չկարողացան թափանցել ոչ Միր Զէյտինը, ոչ Թիթեռնիկի

պէս անմեղ ու անարատ Զինը և ոչ էլ կարող է անցնել մեզ նման մահկանացուների մտքից: Մամէի ազատութիւնն ու Բաքօի յաղթանակը՝ շատ հակասող բաներ են: Հարցը ներանուծն է թէ ո՞վ պէտք է աւետէր Զինէին այդ սրտաճրմիկ ուրախ լուրը:

— Դարձեալ Բաքօն:

Շատ խնդրեց, շատ պաղատեց որ խաթուն Զինի թանկագին բաշխիչին արժանանալու համար Միրը իրան անէ այդ շնորհը:

— Այս ընչաքաղց մարդը բաշխիչի համար է շտապում Զինէի մօտ. մեղք է, մանր երեխաների տէր է,— այսպէս էր մտածում Միրը: Եւ Բաքօն գնաց:

Նրա արտաքին ճկուն և ուրախ ձևերը, նրա զուարթ արտայայտութիւնը այնքան հեռու էին բռնազօսիկ լինելուց, որ մարդ կամայից հաւատում էր թէ այդ ծիծաղն ու բրբիջը հենց սրտի խորերից է բղխում: Նա մանկութիւնից սովորել էր հաճոյակատար լինել Միրերի կամայականութեան: Նրանց ուրախացնելու համար մի սիրսլին երգ երգել, բորբոքելու համար՝ մի դիւցազներգութիւն, ծիծաղելու համար՝ մի առակ, մի կատակ անել. մէկին տնազ աւել, քածիկ-փծիկ լինել, բող-լացիկ լինել. վերջապէս, շաղակրատ, խեղկատակ, ամեն ինչ նա էր: Երեկոները ստորուկ ծառայի նման ծալապատիկ նստած Միրերի ոտների տակ, քնացնելու համար ոտների մատները շփելով, թմրեցնող պատմութիւններ էր անում:

— Զինէ՛, — ասաց նա ծափահարելով, երբ Միրի տունը մտաւ — լէ, լէ, լէ, այսօր քո ծառայ Բաքըրը իւր խաթունից մեծ բաշխիչ ստանալու ակնկալութիւն ունի: Միր Թաժտինը էգուց կամ միւս օր այստեղ կը լինի: «Կամ դուռն է կամ երթիկ»: Մամօի թշուառ դրութիւնը Թաժտինին ցոյց չտալու համար եղբօրիցդ շատ եմ խնդրել, և այս րոպէից Մամօն ազատ է: Դուք ոչ թէ միայն իբրեւ նշանած, այլ իբրեւ օրինաւոր ամուսին պարտաւոր էք արժանավայել յարգանքով նրան հիւրասիրել: Շտապեցէք զնգանից դուրս բերել, քանի անընկճելի առիւծը չէ եկել, թէ չէ ամենիս բանն էլ վատ կը լինի:

Զինէն նորից պճնուեց, այդ հալ ու մաշ դրութեամբ:

էլ սքանչելի էր նա: Հուրի փերիններն անգամ կը նախանձէին նրան:

Իւր բառասունն աղախիններով միասին զնդանի լեռը պալը ¹⁾ մէկ կողմ գլորեց: Եւ նայելով զնդանի խորերը՝ աչքերը լի արտասուքով, մեկամաղձիկ կանացի քնքուշ ձայնով կանչեց.

— Մամէ', Մամէ', բեզ արձակելու եմ եկել:

Ներսից շատ նուազ, հազիւ լսելի մի ձայն՝ ինչպէս հեռաւոր անտառի խորքից հովուական սրնգի հոգեզմայլ սուրոյց՝ խփուելով մերթ զնդանի մի կողին, մերթ միւսին անորոշ կերպով հասաւ Զինէի ականջին.

— Զէ', Զինէ, չես եկել ինձ արձակել զնդանից,

Այլ քաղցրիկ հոգիս բաժնել իւր մարմնից:—

Երբ Մամէի աչք Զինէին հանդիպեց,

Այնքան ծանր ախ սրտից արձակեց,

Որ թիկունքի մի ոսկր դուրս պրծաւ շարքից...:

Այդպէս էր մրմնջել իւր պաղատանքների մէջ Մամօն, որ մի անգամ էլ նրան տեսնէ ու մեռնի: Ահա այդ էր պատճառը որ Բաբօն ցանկանում էր անպատճառ Զինը լինի Մամօին արձակողը:

— Երկու միմեանց սիրող սրտեր երկար բաժանումից յետոյ երբ յանկարծ մէկ մէկի հանդիպեն,—ասում էր ինքն իրան այդ անարգ մարդը,—այնքան ծանր յեղափոխութիւն կը լինի նրանց հոգեկան աշխարհում, որ ուրախութիւնից կը սկսեն լաց լինել. կարելի է և կաթուածահար: Եւ ի՞նչ ոյժ էր մնացել Մամէի մէջ այդ ուրախ և տխուր ըոպէսների ընդհարումներին դիմանալու:

Հետեւեալ օրը դանդաղ քայլերով չորս մշակների թւին չարդարի (չորս փայտ) վրայ կապուած անշուք մի դագաղ Զինէի քօշքից դէպի հանդիպակաց դարաստան էր յառաջանում, ետեից մի սեւազգեստ կին, ծնկներ ու գլուխը ծեծելով ողբաձայն կանչում էր. «վայ լը մըն Մամէ, վայ լը մըն բէ խոյի ու բէ խոտանօ Մամէ». (վայ ինձ Մամէ, վայ ինձ անտէր ու անտիրական Մամէ): Այդ կինը ինքը Զինէն էր. իսկ դագաղի մէջ դրուած էր ծերունի Ալիաշալի

¹⁾ Ապառաժ, ժայռ:

որդի Ալան Մամէն Բօրի ձիաւորը: Նրան այդ դարաստանում Ձինէի լուսամուտի հանդէպ մի անկիւնում ամփոփեցին և անշուք թափորը տուն դարձաւ:

Մի շաբաթից յետոյ, երբ Միր Ձէյտինը իւր հաւատարիմ խորհրդական Բաքօի հետ զբօսնելու էր գնացել, վերջինս Մամօի շիրմի վրայ մի սև բան նկատեց և մօտենալով տեսան, որ այդ սևազգեստ արարածը Ձինէն էր. Միրը ասեց.

— Ով Ձինէ՛, Ձինէ՛,

Սիրահարութիւնը գլխիդ ուշը թուցրել է:

Ջգիրու մարդիկ այսօր մեզ կը մեղադրեն.

«Մամէի մահից վե՞րջ նրան կը սիրէ Ձինէն»:

Ձին. — Խնդրում եմ երկնքի հզօր Աստծուց,

Եղբայր, որ հօրըս այս բերդն ու ամրոց

Շանթահարէ՛. հանէ կրակ ու բոց

Լափէ, ինչպէս դէզ և կամ մի խոտի խուրձ:

Ով էր տեսել եօթ տարի

Մի մարդ շղթայուած

Անաթող եղած: —

Միր. — Հաւատա ինձ ո՛վ Ձին.

Թէ կարելի լինէր գընել Մամէին,

Աշուղս ոսկի կը գնահատէի իւր գին,

Ալ վերադարձնէի կորուստ թանկագին:

Ձինը գերեզմանից տուն դառնալով՝ ասում է.

— Գնա, անցի՛ր, ո՛վ գիշեր, չեմ ուզում ես քուն,

Հողմախառն անձրև բարձրանայ անհուն:

Ջուր հոսէ մտնի երկրի եօթ խաւերից

Որ Ալանի որդու պատանքը թրչուի նրանից:

Ա՛խ Մամէ, քանի՛ անտէր ես, անպաշտպան,

Աղիողորմ կանչում եմ «Ջաբար» ¹⁾ օգնական,

Մի տեղ պատրաստի այս դարաստանում,

Ուր վաղիւ լինիմ բեզ ընկեր անբաժան:

Հոգեկան ծանր յուզումը մի շաբաթուայ ընթացքում այնքան հալ ու մաշ էր արել և այլանդակել այն հուրիփէրիին, որին շատ Միրերի որդիք բերանաբաց էին նայում,

¹⁾ Կենդանարար. բժշ. Աստուած:

տեսնողը չէր կարող հաւատալ իւր աչքերին: Նա զառան-
ցանքի մէջ էր և հազիւ լսելի ձայնով ասում էր՝ Փէրի՛,
Փէրի՛. Խարա Թաժտինին ասա, որ յիշէ մեր դառն մահը.
իմ և Մամօի արեան վրէժխնդիր լինի: Թաղեցէք ինձ իմ
Մամօի կողքին, Թիկունք Թիկունքի. երկսայրի «նրանը»¹⁾
մեր մէջը դրած: Եթէ մեր գիրքը՝ սովորական ննջեցեալնե-
րի պէս անխախտ մնայ՝ տափական էր մեր սէրը, և արժա-
նի ենք այս պատուհասին: Իսկ եթէ մեր երեսները գէպ
իրար շրջուին՝ մաքուր և անարատ Սիրոյ զոհներ ենք մենք»²⁾:

Եկաւ Խարա Թաժտինը այն ձագակորոյս առիւծի նը-
ման, որի առջևից անդուծ որսկանը յափշտակում է նրա
կորիւնները: Մոնչեց, գոռաց, գլխի մազերը փետեց, երկու
հաստ հիւսակներ արմատից կտրեց, ոտքերը յաճախ գետ-
նին գոփելով— ո՛ւր է իմ ձեռնեղբայր Մամէն, ո՛ւր է իմ
ձեռնաբոյր նաղելի բենիս:

— Հիւանդ ես, շատ հիւանդ. պատասխանեց Փէրին:

— Ո՛չ, Փէրի, ճշմարիտ խօսեցէք, Թէ չէ «զիլֆի խա-
րը»³⁾ շողաց:

— Անվահեր առիւծ, ինչի՞ էք սպանում ինձ, առէ՛ք
բաշեցէք ձեր գլխին այս սև սփածանելիքը, ինձ տուէ՛ք իմ
Մամէի Զիլֆի խարը, որ նրանով Թափեմ քսու, անարգ
Բաբօի սիրտը, Թափեմ նրա ժանտահոտ արիւնը, որ զովա-
նայ սիրտս: Ինչի՞ էք ինձ հարցնում Մամօ. Զինին, գնացէ՛ք
մեր դարաստանը, այնտեղ կը տեսնէք այդ «սիրոյ զոհերի»
անշուք դամբարանը:

1) Խանջար: 2) Մահմետականի կարծիքով անարատ սի-
րոյ զոհները Թէ գերեզմանում և Թէ հանդերձեալ աշխար-
հում կը հասնեն իրանց բաղձանքին. մինչև անգամ ամեն հա-
ւատացեալ «չըլ հուրի»ների կարժանանայ: Այս հաւատքի հի-
ման վրայ առհասարակ Թէ մահմետական աշուղ, Թէ բուրդ
«գանգ բէժ» սիրային յարաբերութեան ժամանակ կուտու-
թիւնը անարատ պահող հերոսներին մուրափի չի հասցնում
այս աշխարհում: 3) Առասպելեալ Թուրի անուն է, որ բա-
նականի պէս կարող է խօսել նեղ ժամանակում:

Երեկոյ էր: Միր Ձէյտինը և Բաքօն փախել էին ամ-
րոցը և այնտեղ ապաստանել: Խարա Թաժտինը քաղաքական
կտրիճ երկու եղբայրներով արշաւեցին ամրոցի վրայ: Առա-
ջինն ինչպէս առիւծ մռնչաց, թափ տուեց զիւֆի խարը
բերդի քարերին, բայց ափսո՛ս, այնքան արիւն էր թափել,
որ բթացել էր նրա բերանը: Վեր առաւ իւր ծանր գուր-
զը և այնպէս հարուածեց որ

Սարեր ձորեր թունդ եկան,

Դաշտեր բլուրներ ճեղքուեցան,

Հատ մարդիկ խելագարուեցան:

Այդ գիշեր երեք եղբայրները լաց ու կոծով անցկա-
ցրին մինչև առաւօտ. լուսածագին երկու այլանդակ հրէշ-
ներ սպիտակ կտաւների մէջ փաթաթուած օձի նման գա-
լարուել էին Թաժտինի ոտքերի տակ: Այդ ստորաքարը
մարդիկ Միր Ձէյտինը և Բաքօ աւան էին, որոնք մի վեր-
ջին փորձ էլ արին շիջուցանելու այն կատաղի հրդեհը,
որ սկսուել էր արդէն լայն ծաւալ ստանալ Թաժտինի սըր-
տում:

— Ո՛չ, Միր, ասաց Թաժտինը անակնկալ գլուխը ան-
կողնի տակից բարձրացնելով: Սխալուում էք ինձ երեխայ կար-
ծելով. դաւաճանութեամբ ինձ պատերազմ էիք շրջում,
ձեռնեղբորս և բէնուս հարսանիքն էիք խոստանում, այդ
յուսուով եօթը երկար տարիներ եղբայրներիս հետ արեան
մէջ լող տալով հազարաւոր բաջերի արիւն ենք թափել, հա-
րիւրներից վերք ստացել: Այդ դառն տառապանքների և
անձնազոհութեան վարձատրութիւնը այս պէտք է լինէր
ձեր կողմից. այսպէս պէտք է կատարէիք Մամօ Ջինի հար-
սանիքը:

Ես իմ անոյշ ձեռնաքոյր Ջինէից մի կտակ ունիմ (և
բացադրեց կտակի բովանդակութիւնը): Գնանք ուրեմն և
այս ստոր արարածի հետ բանանք շիրիմը և տեսնենք:—
Նրանք գնացին:

Լուսաւոր հրեշտակները «սիրոյ զոհերի» պատանքները
մինչև գօտէկապ քանդելով՝ շինել էին մի անջրպետ. երկ-
սայրի գործիքը զետեղուած էր երկուսի մէջ տեղ: Երկուսի
դէմքերիցն էլ պտուղ պտուղ բրտիք գլորուելով ձևացրել
էր շատ նուրբ, թափանցիկ շոգի, ճակատ ճակտի, քիթ քիթ,

Ֆերմաները միմեանց շուռ տուած քաղցր գրկախառնութեամբ փաթաթուել էին մէկ մէկու. զմայլելի, միանգամայն մղկըտեցնող էր տեսարանը:

—Տօ, անարգ շուն, անգութ գազան, լաւ նայիլ, այդ քո զոհերին, որոտաց Թաժտինը:

Մինչդեռ Բաքօն վիզը երկարելով դէպի գերեզման՝ արտասանում էր, — ո՛հ ես այս օրինակ անպարկեշտ նընջեցեալներ չեմ տեսիլ, — զիջի խարը միայն մէկ անգամ շողաց՝ Բաքօի գլուխը ֆռռաց՝ մարմնից շատ հեռու գլորուեցաւ, որից մի կաթիլ սև արիւն ցայտեց երկու ուստեալ դաշնակիցների մէջ:

Մի քանի օրից յետոյ խնամքով ծածկուած հողակոյտից երեք բոյս ծլեցին, նոցանից երկուսը անմահական տունկ էին Բալասանի, հոտաւէտ վարդենու: Իսկ երկուսի միջինը ժանտահոգի մարդու մի կաթիլ արիւնից ծլած՝ դժնի փուշ էր, ծաղիկների կոկոնները բացուել փաթաթուել էին այդ փշին. քանի բարձրանում էին իրար փաթաթուել՝ փուշն առաւել բարձրանում էր, յաւիտենական անջրպետ ձևացնելով:

Եթէ փուշն արմատախիլ անէին՝ վարդերն էլ կը թառամէին, որոնց սիրուն ամեն անցորդի պարտքն է փշի ծայրը խնամքով ու զգուշութեամբ կտրել, որ վարդերն իրար պլլուին. բայց աւա՜ղ... քանի կան վարդեր՝ կապրի և նըրանց բաժանող դժնի փուշը:

ՄԱՂԱԹԻԷԼ

ՎԱՐԱԿԻՉ ՀԻԼԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ¹⁾

Ա. ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ

Վարակիչ հիւանդութիւնների տարածման ձեւը եւ նոցա եռութիւնը:

Կլիման եւ տարուայ եղանակը թէև անկասկած ազդեցութիւն ունին շատ հիւանդութիւնների ծագման վերայ, բայց իսկապէս նոցա անմիջական պատճառը չեն: Նոքա միայն յարմար պայմաններ են ստեղծում հիւանդութեան համար, կամ նորանով, որ նպաստում են հիւանդութեան սերմերի աճման եւ կենսունակութեան, կամ թէ նորանով, որ նուազեցնում են մարդկային մարմնի հակազդեցութեան ընդունակութիւնը հիւանդութեան սերմերի դէմ: Եղանակից եւ կլիմայից կտխումն ունեցող հիւանդութիւններից մեծ մասի գլխաւոր պատճառը շնչաւոր սերմերն են, որոնք ներս մըտնելով մեր մարմնի մէջ՝ վարակում են նորան: Այն բոլոր հիւանդութիւնները, որոնք ծագում են այս տեղափոխող սերմերի, ինչպէս «վարակող նիւթի», մարմնի մէջ մտնելու շնորհիւ, կոչւում են «վարակիչ հիւանդութիւններ»:

Մի քանի վարակիչ հիւանդութիւններ, օրինակ կարմրուկը կստի քութէշը, տարածւում են այնպէս, որ հիւանդութեան սերմը—վարակող նիւթը „Kontagium“

¹⁾ Այս յօդուածը թարգմանուած է „Gesundheitsbüchlein“ գրքից: Տես «Լույմայ» 1896 թ. Բ. գիրք:

անցնում է մարդուց մարդ: Այդ՝ կպչելով վարակող (kontagiös) հիւանդութիւնների սերմերը սովորական պայմաններում իրանց աճման պայմանը գտնում են միայն մարդկային կամ կենդանական մարմնի մէջ: Ուրիշ վարակիչ հիւանդութիւններ, ինչպէս օրինակ տենդը, այնպիսի վարակիչ նիւթ ունին, որոնք իրանց վարակման ընդունակութիւնը գտնում են առաջ մարմնից դուրս և որոնք որոշեալ տեղերն են լինում: Այդ հիւանդութիւնների պատճառն առաջ համարում էին թունաւոր հոտերը—«Miasma» և այդ պատճառով դոքա անուանում էին «միազմատիքական» հիւանդութիւններ: Բայց դեռ ճիշտ յայտնի չէ, թէ այս «կօնտագիօզ» հիւանդութիւնները միայն մարդուց մարդ են անցնում և թէ՛ երբէք այս տեղի չէ՛ ունենում «միազմատիք» հիւանդութիւնների ժամանակ: Ընդհակառակն, թւում է թէ տարածման առաջին տեսակը վարակման ամենասովորական եղանակն է: Բացի սոցանից կան և այնպիսի հիւանդութիւններ, որոնց սերմն անկասկած թէ մարդուց մարդ են անցնում և թէ աճում են ու բազմանում մարդկային մարմնից դուրս և որոնք չորից մարդու վերայ անցնելով՝ կարող են հիւանդութիւն առաջ բերել: Այդպիսի հիւանդութիւնները կոչւում են կօնտագիօզ միազմատիքական և դոցա են պատկանում ասիական խօլէրան և աղիքների հարինքը:

Հիւանդութեան սերմերը:

Մի շարք վարակիչ հիւանդութիւնների համար յաջողուել է արդէն գտնել հիւանդութիւնների սերմերը այն՝ տեսակ տեսակ մանր կենդանի էակների ձևով, որոց մասին արդէն վերը խօսեցինք: Այս հիւանդութիւններից ամեն մէկ տեսակում արեան, հիւսուածքների, հիւթերի կամ մարմնի բնական արտաթորութիւնների մէջ գտել են միշտ միանման էակներ. բայց որոնք առանց բացառութեան չեն գտնուել առողջ կամ այլ հիւանդութիւն ունեցող մարդկանց մէջ: Այս սերմերից մի քանի տեսակները յաջողուել է աճեցնել արհեստապէս պատրաստած սննդարար նիւթերի մէջ, ինչպէս օրինակ ժելատինով (խէժ) թանձրացած արգանա-

կի մէջ և այս արհեստապէս աճեցրած սերմերը ներմուծելով կենդանիների մէջ առաջացնել այդ հիւանդութեան յատուկ երևոյթները: Մի քանի անգամ ապացուցուեցաւ պատահաբար, անգգուշութեամբ կամ փորձերը, որ այս արհեստապէս աճեցրած սերմերը մարդու մէջ ևս նոյն հիւանդութիւններն առաջացրին: Այն յաջողութիւնները, որ գիտութիւնը արել է հիւանդութեան սերմերի գիտութեան սահմանում, տեղի են ունեցել վերջին մի քանի տասնեակ տարիներում և սորա համար մենք գլխաւորապէս պարտական ենք Րօբերտ Կօխին: Երևաց, որ այս մանր կենդանիների կեանքի պայմանների հիմնական ուսումնասիրութիւնը անչափ կտրուոր է վարակիչ հիւանդութիւնները հասկանալու և նոցա հետ կռուելու համար:

Մինչև այժմ իբրև հիւանդութեան պատճառ նկարագրած կենդանի էակների մեծ մասը բուսականութեան կարգին են պատկանում, և յատկապէս մանր սունկերի ցեղին: Որովհետև նոցանից շատերը գծի ձև ունին, ուստի և նոցա անուանում են այդ բառի յունարէն թարգմանութեամբ՝ *բակտէրիա*: Նոքա պատահում են երբեմն հատ-հատ, երբեմն խմբով և երբեմն էլ շղթայաձև: Չեի կողմից նոցանից ոմանք գծի նման են (լատիներէն *Bacillus*), ոմանք գնդակաձև են (*Coccus*), ոմանք կորաձև (*Comma* *bacillus* — ստորակէտաձև), միւսները օձաձև են կամ պտուտակաձև (*Spirillus*), մի քանի տեսակներ շատ կամ քիչ շարժուն են լինում, իսկ միւսներն անշարժ:

Բակտէրիաներն աճում են միջից բաժանուելով. այսպիսով գոյացած նոր բակտէրիաները հասնելով մայր բակտէրիայի մեծութեան՝ նորից բաժանուում են. և այս գործողութիւնն այնպէս արագ է կատարւում, որ փոքր քանակութեամբ բակտէրիաներից մի քանի ժամուայ ընթացքում կարող են միլիարդներ գոյանալ: Բազմանալու ժամանակ մի քանի տեսակներ տևողական ձև են ստանում (*Sporus*) այնպէս, որ բակտէրիայից բաժանուում է մի, ըստ մեծի մասին գընդակաձև կամ ձուա-

ձև մասնիկ, որ մայր բակտերիայի ոչնչանալու դեպքում կենդանի է մնում և աւելի մեծ դիմադրութիւն է առաջ բերում տաքութեան, ցրտի և բակտերիաներին վնասակար շատ նիւթերի դէմ: Եթէ մի այդպիսի բոյսի սերմի նման, մի սպօր ընկնի բարեյաջող կեանքի պայմաններում, նորանից դարձեալ բակտերիա կգոյանայ, որ ընդունակ է նորից բազմանալու: Այդ է պատճառը, որ այդ սպօրերի միջոցով հիւանդութեան սերմերը, որոնք իսկապէս միայն աճում են մարմնի ներսը, կարող են մարմնից դուրս էլ պահպանել իրանց գոյութեան ընդունակութիւնը և նորից բազմանալ: Հէնց որ կրնկնեն մի ուրիշ մարմնի մէջ:

Բոլոր բակտերիաներն այնքան մանր են, որ նոցա կարելի է տեսնել միայն չափազանց մեծացնելուց յետոյ: Գրեթէ բոլորը համարեալ գոյն չունին: Բայց գլխաւորապէս նորանով են միմեանցից տարբերւում, որ հեշտութեամբ ընդունում են որոշեալ ներկի նիւթերը և իւրացնում: Այս պատճառով եթէ այդ տեսակ ներկերով ներկենք մարմնի հիւսուածքից մի կտոր, չորացած արիւն և այլն և յետոյ լուանանք հիւսուածքից ներկը իջնում է և մնում են միայն բակտերիաները. այսպիսով յաջողւում է բակտերիաները մանրադիտակի (միկրոսկոպ) տակ աւելի հեշտութեամբ տեսնել, քան բնական դրութեան մէջ:

Յայտնի հեղանիւթերի մէջ բակտերիաները մեծանում են այն չափով, որ պարզ աչքին էլ երևում են իբրև պզտոր մի բան: Պինդ սննդարար նիւթերի մէջ նոցա աճման շնորհիւ գոյանում են կոյտեր, որոնք բաղկացած են միլիարդ միութիւններից: Բայց պարզ աչքին երևում են միայն ինչպէս կաթիլ, կէտ, կոճակ և կամ քնքոյշ մի շերտ: Եթէ, օրինակ, եփած և միջից կտրած գետնախնձորը մի քանի րոպէ օդի մէջ թողնենք և յետոյ ապակէ բաժակով ծածկենք, արդէն 24 ժամից յետոյ գետնախնձորի կտրած երեսին բակտերիաների այդ տեսակ խումբեր կնկատենք, որոնք գոյացած են օդից թափուած ամեն մի սերմից:

Աճելու ժամանակ բակտերիաները փոփոխում են

իրանց սննդի տեղի բաղադրութիւնը, հանելով նորանից որոշեալ նիւթեր, որոնք կարևոր են իրանց շէնքի համար և այսպիսով առաջ են բերում քիմիական զանազան նոր տեսակ մարմիններ: Այդպիսով նոցանից գոյանում են շատ տեսակ խմորումներ և փթելու երևոյթներ: Բակտէրիաների մի քանի տեսակներ իրանց սննդաբար տեղից թունաւոր նիւթեր են արտադրում, որոնք նոյն իսկ շատ աննշան քանակութեամբ կորստաբեր ազդեցութիւն ունին մարդկային մարմնի վերայ: Ուրիշ բակտէրիաներ իրանք արդէն թունաւոր են: Այսպիսով բակտէրիաների բնութիւնն ու կենցաղավարութիւնը բացատրում են մեզ նոցանից շատերին յատուկ վնասակար ներգործութիւնը մարդու մարմնի վերայ: Բակտէրիաների պատճառած հիւանդութիւնները, այժմեան տեսութեամբ, առաջ են գալիս կամ այնպէս, որ նոքա քայքայում են այն հիւսուածքն, ուր նոքա գտնւում են, կամ արձակում են նոցանից թունաւոր նիւթեր և կամ վերջապէս հէնց իրանք են թունաւորում:

Բացի մեր նկարագրած սնկիկներից՝ հիւանդութիւն են առաջ բերում և շատ, այսպէս կոչուած բորբոսեցնող և թթխմորային սուսկեր (Арожаемые и плесневые грибы), վերջապէս մի քանի վարակիչ հիւանդութիւնների պատճառը բացատրւում է կենդանական միկրօբների ներգործութեամբ:

Միկրօբների անբաւ քանակութիւնից համեմատաբար շատ քիչ տեսակներն են միայն վնասակար առողջութեան. մարմնի մէջ մշտապէս գտնւում են անհամար քանակութեամբ մանր կենդանի էակներ, որոնք մասամբ անվնաս բնակիչներ են, մասամբ մինչև անգամ, ինչպէս կարծւում է, նպաստում են մարմնի որոշ գործողութիւններին, ինչպէս օրինակ մարսողութեան: Ուրիշ միկրօբներ անկարող են մարմնի մէջ ապրել, հէնց որ նոքա մտնում են մարմնի մէջ կերակրի հետ կամ մի ուրիշ կերպ՝ անմիջապէս ոչնչանում են: Վերջապէս կան և այնպիսի միկրօբներ, որոնք թէպէտ իրանք յատկապէս հիւանդութիւններ չեն առաջ բերում, բայց երբեմն, երբ որ մեծ քանակութեամբ ընկ-

նում են մարմնի գործարանների մէջ կամ ձեռք են բերում արտակարգ լատիութիւններ, կարող են վնասակար ազդեցութիւն ունենալ առողջութեան վերայ: Սոցա վերաբերում են մի քանի փտումն առաջացնող միկրօբներ և մի քանի բակտէրիաներ, որոնք պատահում են և առողջ աղիքներում:

Վարակիչ հիւանդութիւնների վարակման պայմանները:

Հիւանդութեան սերմերի համար հարկաւոր են յայտնի պայմաններ, որպէս զի կարողանան առաջ բերել իրանց լատուկ ներգործութիւնը. եթէ վարակիչ հիւանդութիւնները յաճախ տեղ-տեղ (Endemie) երեւում են կամ յանկարծակի տարածւում (Epidemie), նորից դադարում են և այդ հիւանդութիւններից ազատ են մնում մի քանի տեղեր, այդ բանը միշտ չէ կարելի բացատրել միայն համապատասխան միկրօբների ներկայութեամբ, բացակայութեամբ կամ տեղից տեղ փոխադրուելով: Այն առանձին հանգամանքները, որոնք մեծ մասամբ դեռ ճշտիւ ուսումնասիրուած չեն, որոնք էպիդէմիայի կամ էնդէմիայի ժամանակ նպաստում են հիւանդութեանց սերմերի տարածմանը, նորա 1, յայտնի ժամանակներ, 2, որոշեալ տեղերում, 3, որոշեալ անհատների կամ բնակիչների խմբերի մէջ, առ այժմ կոչւում են 1, ժամանակաւոր, 2, տեղական և 3, անհատական «Dispositio» (предрасположение):

Ժամանակաւոր դիսպօզիցիան առաջ է դալիս, օրինակ, եղանակի ազդեցութիւնից, ինչպէս՝ չափազանց շոգից, օդի խոնաւութիւնից և այլն, որոնք հիւանդութեանց սերմերի աճման և զօրութեան (Virulenz) համար ներկայացնում են ժամանակաւոր լատուկ բարելաջող պայմաններ:

Տեղական դիսպօզիցիան. — գտնւում են շատ հիւանդութիւններ, ՚ի միջի ալլոց, ճահիճների շրջակայքում, հակառողջական կամ խիտ բնակեցրած տներում, վատ խմելու ջրի մէջ և աղբը հեռացնելու վատ սիստէմ ունեցող տեղերում:

Մեծ է վերջապէս Անհատական դիսպօզիցիայի (In-

dividuell) նշանակութիւնը. էպիդէմիայի ժամանակ նկատուում է, որ հիւանդութեան վտանգի ենթարկուած բնակիչների միայն չափաւոր մասն են հիւանդանում. և մի քանի ընտանիքներ անկասկած աւելի մեծ հակումն են ցոյց տալիս վարակիչ հիւանդութեանց ենթարկուելուն քան թէ միւսները: Տրամադրութիւնը դէպի յայտնի հիւանդութիւնները, օրինակ դէպի թոքախտը, ծնողներից ժառանգաբար անցնում է որդւոց և սոցանից իրանց որդւոց. ուստի և թէպէտ հիւանդութեան ծագման կամ չերևալու դէպքում պատահականութիւնը մեծ դեր է խաղում և որոշ անձնաւորութիւնների ազատուելը նոցանից, օրինակ բժիշկների ազատուելը խօլերայի և տիֆի էպիդէմիաներին՝ մեծ մասամբ հեշտ բացատրւում է նոցա՝ նպատակայարմար պահեցողութեամբ, բայց այնուամենայնիւ պէտք է ընդունել, որ շատ մարդիկ անընդունակ են (Immunität) և ոմանք աւելի ընդունակ դէպի մի քանի վարակիչ հիւանդութիւններ:

Անընդունակութիւնը դէպի վարակիչ հիւանդութիւնը կարող է լինել բնածին կամ ստացական — շնորհիւ յայտնի պայմանների, օրինակ՝ յոգնածութեան կամ անբաւարար սննդի, բայց դարձեալ կարող է կորչել. յայտնի է, որ մէկ վարակիչ հիւանդութեամբ, օրինակ ծաղկով, կարմրուկով ևայլն, հիւանդացողների մեծ մասը էլ երկրորդ անգամ չեն հիւանդանում միևնոյն հիւանդութեամբ:

Վարակիչ հիւանդութիւնների առաջն առնելու միջոցները:

Վարակիչ հիւանդութիւնների առաջն առնելու ջանքը արդէն գեղեցիկ հետեւանքներ էր տուել, երբ իմացան, որ հիւանդութիւն առաջ բերողները՝ միկրոբներն են: Նախկին դարերում վարակիչ հիւանդութիւնները աւելի խիստ աւերմունքներ էին պատճառում, քան այժմ: Ասում են, որ Սև մահը (ժանտախտ, Schwarze Tod), թղթ դարում ոչնչացրել է 25 միլիոն բնակիչ, այսինքն այն ժամանակուայ Եւրոպայի բոլոր կենդանի ժողովրդի $\frac{1}{4}$ մասը: Միայն ծաղիկը և հարինքը միշտ աւելի մահ են պատճառել, քան թէ այժմ բոլոր վարակիչ հիւանդութիւնները միասին: Այն տեղերը, ուր ա-

առողջապահութեան պայմանների վրայ ուշադրութիւն են դարձրել, մանաւանդ վարակիչ ախտերով հիւանդացուների թիւը յայտնի կերպով պակասել է:

Պրուսական զօրքերի մէջ 1869 թուին վարակիչ ախտերով հիւանդացան 22,218 զինուոր, բայց այնուհետև հիւանդութիւնները տարէցտարի այնպէս պակասեցին, որ տասը տարուց յետոյ նոցա թիւը միայն 11467 էր. և էլի մի տասնամեակից յետոյ տարեկան միայն 4695, թէպէտ զօրքի թիւը 1870 թուից նշանաւոր կերպով աւելացել է: Միւնխէն քաղաքը վաղ շատ անառողջ էր համարոււմ, որովհետև ներկայ դարի վաթսու. նական թուականներին իւրաքանչիւր 100000 հոգուց հարինքով տարեկան մեռնում էին 213 հոգի, 1858 թուին մինչև անգամ 334 հոգի և 1867 թուից մինչև 1875 թուի ընթացքում դեռ էլի 130 հոգի: Փօն Պէտտէնկօֆէրի խորհրդով որոշեցին քաղաքի առողջական պայմանները բարւոքել: Հոգացին աղբը նպատակայարմար եղանակով հեռացնել, արգելեցին տներում անասուններ մորթելը և ջրանցքի միջոցով խմելու լաւ ջուր բերին աղբիւրներից. այնուհետև հարինքից մեռնելու դէպքերը աստիճանաբար պակասեցին. արդէն 1876 թուից մինչ 1878 թիւը դեռ միջին թուով մեռնում էին տարեկան 42 մարդ միայն, և 1892 թուին իւրաքանչիւր 100,000 բնակչից հազիւ միայն 3-ը: Սորանման յաջողութիւն ունեցան վարակիչ հիւանդութիւնների պակասելու վերաբերմամբ այն առողջապահական բարենորոգումները, որոնք մուծուեցան Գերմանիայի ուրիշ շատ քաղաքներում, օր. Բերլինում և Դանցիգում:

Ինչպէս ամեն մարդու մէջ հիւանդութիւններին դիմադրելու ոյժը զօրեղանում է կեանքի կանոնաւոր եղանակով և նպատակայարմար սնունդով, այնպէս էլ բնակութեան տեղերի առողջապահական կազմուածքը և կառավարութիւնը ներգործական մի միջոց է վարակիչ հիւանդութիւնների դէմ մաքառելու համար: Չնայելով սորան, մենք առանց ուրիշ միջոցների օգնութեան բաւականաչափ պաշտպանուած չենք այդ հիւանդութիւնների դէմ:

վարակիչ հիւանդութիւնների դեմ մաքառելը:

1. Վարակիչ հիւանդութիւնների հաղորդակցութեան միջոցով տարածման առաջն առնելը: Թէև հազորդակցութեան միջոցների կատարելագործուելը ճանապարհորդող մարդկանց համար օգտակար եղաւ, բայց աւելացրեց բոլոր ժողովրդի համար վարակիչ հիւանդութիւնների տարածման վտանգը: Հազորդակցութեան զարգանալը և այն արագութիւնը, որով ներկայումս ահագին տարածութիւններ են անցնում երկաթուղիով և շոգենաւով, աւելացնում են հիւանդութիւններ փոխադրելու կարելիութիւնը և արագացնում նոցա մի տեղից միւս տեղ տարածուիլը:

Ձանազան եղանակով փորձել են հիւանդութիւնների տարածման այս վտանգին դիմադրել. կամ երկրի սահմանների յարաբերութիւնը բոլորովին կտրեցին այն տեղերից, որոնք բռնուած էին այս տարափոխիկ հիւանդութիւններով, կամ այդպիսի տեղերից եկող մարդիկ պարտաւոր էին առ ժամանակ մնալ, այսպէս կոչուած, կարանտինների մէջ (une quarantaine du jour 40 օր), քննելու նոցա առողջական դրութիւնը, ախտահանելու նոցա հազուստն ու բեռը՝ նախ քան կարող էին սահմանն անցնել: Վերջապէս արգելեցին ներմուծել այնպիսի ապրանքներ, որոնց միջոցով վախենում էին թէ կարելի էր վարակիչ հիւանդութիւն բերել. կամ այդ ապրանքների ներմուծումը թոյլ էին տալիս ախտահանելուց յետոյ: Սակայն մեծ մասամբ այս բոլոր միջոցներով չէին հասնում ցանկալի նպատակին:

Հաղորդակցութեան դադարումը եւ կարանտին:

Արտաքին հազորդակցութեան կատարեալ դադարումը կարելի էր իրագործել հեռաւոր երկրներում և փոքր կղզիներում. ուրիշ ամեն դէպքերում, մասնաւոր ցամաքային սահմանների վերայ, ինչպէս փորձը ցոյց է տալիս, չնայելով ամենամեծ հսկողութեան, հազորդակցութեան այդ դադարումը մշտապէս պահպանել անկարելի է լինում: Մինչև անգամ յաճախ պատահել է, որ այն պահպանները, որոնք նշանակուած են եղել սահ-

մանները կտրելու համար, հէնց իրանք են օտարականներից հիւանդութիւնն ընդունել և տարածել:

Աւելի հեշտ է յաջողում շոգենաւերի մուտքը արգելելը կամ նոյն իսկ նաւահանգստի մէջ հաղորդակցութիւնը կտրելը ցամաքի հետ մինչև կանցնի զննութեան որոշեալ ժամանակամիջոցը: Բայց այսպիսի ծովային կարանտիններն էլ սովորաբար յաջողութեամբ չեն հասել սպասած նպատակին, որովհետև զննութեան համար նըշանակած ժամանակամիջոցում նաւի վերայ եղած հիւանդութիւնները ծածկել են կամ չեն ճանաչուել և յետոյ առիթ են դառել ապագայ հիւանդութեանց նաւահանգստում:

Իրեղէնների փոխադրութեան դէմ գործ դրած միջոցները, շատ անգամ մի քիչ աւելորդ խստութեամբ են եղել. յայտնի են այնպիսի դէպքեր, երբ հիւանդութիւնները արդարև իրեղէնների, փոստային փոխադրութիւնների և այլ միջոցով անց են կացել, բայց այդ եղանակով տարածուած հիւանդութիւնների թիւը քիչ է և լոկ թիչ առարկաներ կան, որոնք ընդունակ են վարակման նիւթը տարածել. մինչև անգամ ցնցոտիների, աղուամազի (բմբուլ) և բրդի ուղարկելը, որոնք անկասկած ընդունակ են մի քանի հիւանդութիւնների սերմերն ընդունել և տարածել, ըստ մեծի մասին կարելի է թույլատրելի համարել անվնաս փաթեթներով և ամուր փակուած եղանակով, եթէ միայն հասած տեղը կանխաւ մեծ խնամքով ախտահանուին և ապա գործածուին:

2. Վերևը նկարագրեցինք, թէ ինչպէս են աշխատում հիւանդութիւնների՝ մի տեղից միւս տեղ և երկրից երկիր տարածելու առաջն առնել, որպէսզի արդարև յաջողութեամբ կռուենք մի տեղ կամ մի երկրում բռնկած հիւանդութեան դէմ, անհրաժեշտ է որ այդպիսի ամեն մի դէպք իւր ժամանակին կառավարութեան յայտնուած լինի. այնուհետև այդ դէպքի վերայ այնպէս պետք է հսկել, որ առիթ չտայ ուրիշներին էլ հիւանդացնել: Ամենագլխաւոր միջոցները, որոնք գործ են դրուում այդ նպատակի համար, սուքտ են. 1, բժշկ-

ները, հիւանդի ազգականները կամ նոցա փոխարինող օւրիշ անձինք պարտաւոր են յայտնել հիւանդութեան մասին ուր հարկն է. 2, հիւանդին կարեւոր դէպքում, եթէ պէտք է և նորա մերձաւորներին, առողջներից առանձնացնելը. 3, հիւանդութեան նիւթերի ոչնչացնելը կամ անվնաս դարձնելը (ախտահանելը, Дезинфекция) հիւանդի արտաթորութեան, նորա սպիտակեղէնի, հագուստի և այն ամեն առարկաների մէջ, որոնց կարող էր կպչել վարակման նիւթը:

Հիւանդութեան նիւթը ոչնչացնելու համար ամենից լաւ է այրելը, բայց այդպիսի խիստ միջոցի դիմում են միայն այն ժամանակ, երբ ախտահանութիւնը շատ թանկ է նստում առարկայի արժէքի հետ համեմատելով. ախտահանութեան եղանակը պէտք է լինի ազդու, անվնաս այն իրերի համար, որոնց վերայ գործ է դրւում, և անվտանգ այն անձանց համար, որոնց յանձնած է այդ կատարել: Ազդու է ախտահանութիւնը, երբ նա ոչնչացնում է կամ անվաս է դարձնում վարակելու նիւթը. այս նպատակին մեծ մասամբ հաստատ կերպով հասնում են միայն գործին հմուտ անձանց ղեկավարութեամբ:

Ախտահանութեան համար գործ են ածում հետեւեալ միջոցները.

1. Շոգիով տաքացնելը: Սորա համար գործ են ածում կամ շոգի արտադրող շարժական գործիքներ, որոնք ինչպէս երկաթուղու շոգեմեքենան մէկ տեղից միւս տեղ են տանում և կամ հաստատուն շոգեկաթսաներ առանձին ախտահանիչ կայարաններում: Շոգեմեքենաները, որպէսզի ճիշտ արդիւնքներ առաջ բերեն, պէտք է փորձուին հմուտ մարդկանց ձեռքով և նոցա վերայ պէտք է բանեն գիտակ անձինք: Շոգին անտարակոյս ոչնչացնում է հիւանդութեան սերմերը, եթէ գործ են ածում լաւ պատրաստուած մեքենաներ՝ ընտիր ծառայողների ձեռքով. և շոգին այն առաւելութիւնն ունի, որ մեծ մասամբ չէ փչացնում առարկաները: Շոգիի տակ անգործածելի են դառնում միայն՝ կաշուէ իրեր, մազեղէնը, ռեզինէ, խէժով կպցրած և յղած առարկա:

ներ, տախտակի շերտով կարասիներ (фанерный), մի քանի մետաղէ ապրանքներ և քանի մի տեսակ ուտելիքներ, ուստի և այդ եղանակով չպէտք է ախտահանուեն: Աւելի նուրբ շորեղէնը շոգու ներգործութիւնից յետոյ պէտք է ուղղել և հարթել: Արիւնով, թարախով, մարմնի արտաթորութիւններով կամ ուրիշ կերպ կեղտոտած մահուդի և սպիտակեղէնի վերայ մեծ մասամբ բծեր են մնում, որոնց հանել չէ կարելի: Այն բոլոր առարկաները, որոնք շոգիով են ախտահանուում, շոգիի թանձրանալուց գոյացած ջրից լաւ պահպանել կարելի է փաթթելով, դիցուեք, հաստ տիւօի մէջ:

2. Եռացնելը: Ախտահանելի իրերը դնում են եռացող ջրի մէջ, որին մի քիչ սօդա են աւելացնում. սորա գործադրութիւնը հեշտ է և ներգործում է, եթէ բաւական ժամանակ շարունակուի. բայց շատ իրեղէնների համար անգործածելի է: Այս եղանակը շատ յարմար է սպիտակեղէնների, մանր մետաղի իրերի, ամանեղէնի և այլ բաների համար:

3. Բիմիական միջոցների գործածութիւնը:

Ա. Կարբոյէան սապնաջուր: Երեք մասը այն կաւաճ կամ սև սապնի, որ կոչւում է Sapo kalinus և 100 մասը երացրած ջրի լուծուածքի մէջ աւելացնում են 5 մասը զուտ կարբոյէան թթւուտ, ամենից լաւն է 100 պրօցէնտանոց կոչուածը և շարունակ խառնում են: Սպիտակեղէնը և ուրիշ՝ այդ միջոցով ախտահանելու յարմար նիւթերը թրջում են այդ լուծուածքի մէջ, իսկ փայտի կարասեղէնը, յատակները, սենեկի պատերը, կօշկեղէնն և ուրիշ կաշուէ իրերը լուանում են դորանով. երբեմն բաւականանում է նաև սապնաջուրը առանց կարբոյէան թթւուտի. սորա պատճառած հոտը ախտահանուած իրերից ոչնչացնում են լուանալով կամ քամու տալով:

Բ. Կրաջուր. (известковое молоко, Kalkmilch). սա պատրաստուում է մի մասը մանրացրած մաքուր այրած կրից և չորս մասը ջրից. այս բանը ամենից լաւ պատրաստում է հետևեալ կերպով. ամանի մէջ առաջ ածում են միայն ջրի մի փոքր մասը. յետոյ մէջը կիր են լրջնում, որ ծծում է ջուրը և փոքր ժամանակից յետոյ փո-

շի է դառնում արտադրելով շոգի և ջերմութիւն. յետոյ խառնելով աւելացնում են մնացած ջուրը. այսպէս պատրաստուած ախտահանութեան հեղուկը պէտքէ պահել լաւ ամանի մէջ և գործածելուց առաջ խառնել: Գործածելիս պէտք է զգուշանալ որ աչքերին կաթիլներ չդիպչեն, որովհետեւ կրաջուրը խիստ և աչքերը ուտող ջուր է:

Կրաջուրը գլխաւորապէս պէտքական է հիւանդի արտաթորութիւնների համար. եթէ սոցա հետ մօտաւորապէս հաւասար չափով խառնուի՝ սովորաբար կարճ ժամանակում սպանում է նոցա մէջ եղած հիւանդութեանց սերմերը (микрорганизмы): Օգտակար կերպով գործ է զրոււմ նաեւ հիւանդի սենեակը ախտահանելու համար, սրսկելով կամքսելով պատերին և յատակներին, որ մի քանի ժամանակից լետոյ դարձեալ լուանում են:

4. Թափտալը, խոզանակով (щетка) սրքելը, քսմու տալը և արևի տակ փոխելը:

Այս միջոցներով ախտահանում են շոգեմեքենայ չունեցած դէպքում այն իրերը, որոնք եփելով կամ խոնաւութիւնից անգործադրելի են դառնում և որոնք շոգիով ախտահանութեան չեն դիմանում, օրինակ փափուկ կարասին: Այս միջոցը կարող է բաւարար լինել մի քանի հիւանդութիւնների սերմերը հեռացնելու համար, բայց մեծ մասամբ հաստատ չէ ներգործում:

5. Ուրիշ միջոցներ: Ախտահանութեան համար ուրիշ մի քանի միջոցներ էլ կարելի է գործ դնել՝ հանգամանքներին նայելով. այսպէս քիմիական միջոցների մի շարք, օրինակ՝ սուլէյմա, ծոթրին (Thymol, тимолъ), կրածնի քլորուկ (Chlorokalk, бѣлильная известь), անագի քլորուկ (Chlorzink, хлористый цинкъ), երբեմն օգտակար ախտահանիչ միջոցներ են. նոցանից մի քանիսը հիւանդութեան նիւթերը լաւ են ոչնչացնում ձեռքերից, և մարմնի ուրիշ տեղերից. բայց այդպիսի դէպքերում այդ տեղերը պէտքէ ախտահանութիւնից առաջ սապնով ու խոզանակի օգնութեամբ խնամքով լուանալ: Մարմինը ամենից նպատակայարմար կերպով ախտահանում են լիքը վաննայով առատ սապնի գործածութեամբ: Պաս-

տառից (օճօճ) վարակիչ նիւթերը հեռացնում են հացի փշրանքով սրբելով, որոնց, գործածելուց յետոյ, այրում են. կամ թէ պաստառը բոլորովին պոկում են և պատը կրաջրով մաքրում: Յատակի ճեղքում սրսկում են ախտահանիչ հեղուկով. երբեմն հարկաւոր է լինում յատակի տակ գտնուած բոլոր հողը գուրս հանել:

Տարաբաղաւար միջանի ամենեւին չներգործող ախտահանիչ միջոցներ դեռ էլի շատ են տարածուած. սուրճա վերաբերում են երկաթէ կամ պղնձէ ծծմբաթթւուտի լուծուածքը կամ ծծմբի շոգին: Անծ մասամբ ցանկալի նպատակին չէ կարելի հասնել նաև քլորի գազով ծխուտելով և ջրախառն կարբօլեան թթւուտ սրսկելով, որովհետև այդ դէպքում ախտահանիչ միջոցներ բաւարար քանակութեամբ չեն ազդում:

Ախտահանութեան եղանակը, ընդարձակութիւնը և տեւողութիւնը ամեն մի դէպքում պէտք է որոշէ հմուտ անձը, աւելի լաւ է բժիշկը, և նոյն իսկ ախտահանութիւնը շատ նպատակաւարմար կլինի յանձնել բժշկի խնամքին, եթէ չի կարելի առանձին ախտահանիչ հիմնարկութեան դիմել: Այս տեսակ հիմնարկութիւններ գտնուում են Եւրոպայի փոքր ի շատէ մեծ քաղաքներից շատերում և տեղ տեղ էլ գաւառներում: Այդ հիմնարկութիւնները իրանց պաշտօնեաներին պահանջուած միջոցներով ուղարկում են հիւանդի տունը, որպէս զի տեղն ու տեղը ախտահանէ բնակարանը և նորա մէջ գտնուած անշարժ առարկաները: Պէնդ փակուած կառքերում տանում են իրանց հետ հիւանդի սենեակում գտնուած շորերը, անկողինը, կտրասին, գործածելի իրեղէնները և ուրիշ շարժական առարկաներ և ախտահանելով մօտ 24 ժամից յետոյ վերադարձնում:

Ախտահանութիւնը յաճախ չափազանցութեան են հասցնում մանաւանդ էպիդէմիայի (համաճարակի) ժամանակ. այդպիսի հեղուկներով սրսկում են ճանապարհորդների ու նոցա ծանրօցը, ողողում են փողոցները և զանազան առարկաներ, որոնցից ամենեւին չէ կարելի ենթադրել, որ նոքա պարունակելիս լինեն իրանց մէջ հիւանդութեան սերմեր: Բացի այն, որ այսպիսի վար-

մուկները բոլորովին աւելորդ ծանրաբեռնութիւն է և անչափ վատնում է ախտահանիչ նիւթերը, ունի և այն գլխաւոր վնասը, որ բնակիչների մէջ սխալ կարծիք է տարածում, իբր թէ այդպիսով նա պաշտպանւում է հիւանդութիւնից: Այդպիսով շատ հեշտ է պատահում, որ հիւանդութեան տարածման առաջն առնելու համար չեն իրագործւում հաստատ ներգործող միջոցները և յուսալով ախտահանիչ միջոցների ներգործութեան վերայ՝ չեն հոգում մաքրութեան վերայ, որ ամեն մի գէպքում աւելի օգտակար է քան թէ վատ ախտահանութիւնը:

Վարակիչ հիւանդութիւնների ընթացքը:

Տարափոխիկ հիւանդութեան գէմ մաքառելու ամենակարևոր պայմանն այն է, որ հիւանդութիւնը իւրաքանչիւր գէպքում ժամանակին որոշուի, ուստի և անհրաժեշտ է գիտենալ այն ճանապարհները, որոնցով նա տարածւում է և այն եղանակը, որով նա ներս է մտնում մարդկային կազմուածքի մէջ: Թէև տարափոխիկ հիւանդութիւնները այս տեսակէտից շատ տարբեր են միմեանցից, այնուամենայնիւ նոքա շատ նման են միմեանց իրանց ծագման, արտաքին նշանների (СИМПТОМЫ) և ընթացքի կողմից:

Հիւանդութեան սերմերը մտնում են մարդկային կազմուածքի մէջ՝ մարմնի մեծ բացուածքների միջով, մանաւանդ շնչառութեան և մարսողութեան գործարանների մուտքերով (քիթ, բերան) կամ վէրքերով, յաճախ մորթու հազիւ նշմարելի քերուածքով, երբեմն և մորթու ծակոտիներով: Շատ սերմեր իրանց ներգործութիւնն սկսում են իսկոյն այն տեղից, ուր նոքա մտնում են կամ գոնէ այն գործարանների մէջ, ուր նոքա նախապէս հասել են, միւսները մտնում են աւշային (лимфатические сосуды) և արեան անոթները, որպէս զի կամ այդ տեղ բազմանան և կամ շնչառութեամբ բունդեն մարմնի ուրիշ մասերում: Սերմերի մտնելուց յետոյ իւրաքանչիւր գէպքում նոցա աճելու և թունաւոր նիւթեր կազմակերպելու համար անցնում է մի որոշ ժամանակ, երբ հիւանդութեամբ բռնուած (инфициро-

ВАННЫЙ) անձը ըստ երևութին ղեռ առողջ է թուում։ Այս ժամանակը անուանում է հիւանդութեան ծածկուած (инкубация-Inkubation) շրջան։ Այս ժամանակամիջոցի վերջերում, որը ամեն մի վարակիչ հիւանդութեան համար զանազան տևողութիւն ունի, առաջ երևում են իսկական հիւանդութեան յառաջընթաց նշաններ, որոնք են՝ յոգնածութիւն, ախորժակի պակասութիւն, ընդհանուր հիւանդային զգացումներ, անհանգըստութիւն և այլն. սորանից յետոյ հիւանդութիւնը երևան է գալիս երբեմն փսխելով կամ փոքր մրսելով, որ կարող է սաստկանալ մինչև ատամների սարսուռը։

Ջերմ։

Շատ տարափոխիկ հիւանդութիւնների հետ անբաժան է առողջութեան այն խանգարումը, որ ջերմ է կոչւում։ Նա մարմնի հիւթերի զօրեղացրած փոխարինութեան (Stoffumsatz) արտաքին արտայայտութիւնն է, այսինքն սաստկացրած այրում (Oxydation) մարմնի հիւսուածքներում և շատ դէպքերում նա ծառայում է որպէս բնութեան մի հնարք մաքառելու մարմնի մէջ մըտած սերմերի դէմ և նոցա թունաւոր նիւթերը ոչնչացնելու։ Ջերմի աչքի ընկնող նշանը մարմնի տաքութեան աւելանալն է. բարեխառնութեան բարձրանալը մինչև Յելսի 39,5, չափաւոր ջերմ է, իսկ նորանից աւելին՝ մեծ տաքութիւն է։ Ջերմի ժամանակ շնչառութիւնն արագանում է և սրտի սաստկացրած գործունէութեան համեմատ՝ աւելանում է զարկերակի զարկերի (пульс) թիւը։ Տաքութիւն ունեցող հիւանդը ծարաւ է զգում իրան, երբեմն քրտնում է և արտաթորում քիչ քանակութեամբ, բայց մոյգ կարմիր և յաճախ դիրտ (осадоет) պարունակող մէզ։ Գլուխը ցաւում է, պտտում ու ծանրանում. քունը անհանգիստ է և խանգարւում է երազներով, երբեմն հիւանդը տաքութեան մէջ խօսում է—դէլն է տալիս, ձեռներն անորոշ դէս ու դէն է տանում և աշխատում է անկողնից փախչել. եթէ այս դրութեան մէջ նորան լաւ չեն հսկում՝ երկիւղ կայ՝ որ նա իրան կվնասէ անկողնից վայր ընկնելով կամ մինչև անգամ լուսամտից վայր թռչելով և այլն։

Տարափոխիկ հիւանդութիւններից մի քանիսի ժամանակ ջերմը մի քանի շաբաթ գրեթէ միատեսակ բարձրութեամբ է շարունակուում. մի քանիսի ժամանակ տաքութիւնը առաւօտներն իջնում է կանոնաւոր կերպով մէկ աստիճան կամ ւաւելի, իսկ երեկոյեան դարձեալ բարձրանում. վերջապէս կան այնպիսի տարափոխիկ հիւանդութիւններ, որոնց ժամանակ տաքութիւնը բոլորովին անցնում է մի քանի ժամից կամ մի քանի օրից յետոյ, տաքութեան աւելանալն ու պակասելը երբեմն աստիճանաբար է լինում, երբեմն արագ: Երբ տաքութիւնը իջնելիս միւսնոյն ժամանակ քրտինք և կազդուրիչ քուն է գալիս՝ կոչւում է հիւանդութեան ճգնաժամ (кризисъ):

Վարակիչ հիւանդութիւնների հետեւանքը լինում է կամ առողջանալը և կամ մարմնի մի քանի գործարանների խանգարմունքը, երկարատե ուժաթափութիւն, մնայիւն թերութիւն և կամ մահ:

Գերմ. Թարգ. թժշկ. Ս. ՄԱՅՍՈՒՐԵԱՆՅ.

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՆԻՒԹԵՐ ԱՂՈՒՆԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ա

Ստորագրեալս ծառայ Բրիտտոսի, Գանդի յարգանտէ Մօրն իմոյ սրբոյ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց կոչեցեալս եմ ժառանգ Աստուծոյ, և զկնի միաբան սրբոյ Աթոռոյն Գանձասարու՝ ունելով զտարփումն և զյօժարութիւն հոգւոյ իմոյ հաստատեալ անդստին առ պաշտօնատարութիւն սպասահարկութեան հոգեւորական կարգի եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, և ըստ բանի Աստուածայնոյն Պօղոսի, Բ. Տիմ. 3, 1 և վերացուցեալ զնոյնս մինչև ի կոչումն Առաքելական բարձրագոյն Աստիճանի Եպիսկոպոսութեան, ի հասանիլ ժամանակի արժանապատիւ Մետրապօլիտն յիշեալ Աթոռոյն Գանձասարու յարգոյապատիւ Սարգիս Արքեպիսկոպոսն կամեցեալ արժանացուցանել զիս այնմիկ բարձրագոյն Աստիճանի, շնորհեաց ինձ գիր վկայական հաւատարիմ, նոյնպէս և բոլոր ժողովուրդքն յիշեալ վիճակի զբաղմանիք միաբանական խնդիրս, որովք ներկայացեալ ի սպասու արժանընտիր Վեհափառ Վաթուղիկոսի և Ծայրագոյն Պատրիարքի ամենայն Հայոց Տեառն Եփրեմայ Աստուածարեալ Սրբազնակատար Քահանայապետի Հայաստանեայցս Առաքելական սուրբ Եկեղեցւոյ Բրիտտոսի, յամի Տեառն 1820. յամսեանն սեպտեմբերի 20. ի Գերագահ Բրիտտոսահիմն մայր Աթոռն ամենայն Հայոց ի սուրբ Վաթուղիկէն Էջմիածին: Վերահասութեամբ սուրբ ժողովոյն բարձրագոյն Խորհրդարանի նորին ընտրելի դատեցաւ արժանացուցանել զիս այնմիկ առաքելական բարձրագոյն Աստիճանի յանուն միաբանութեան սրբ-

բոյ Աթոռոյս միածնախիջի, վասնորոյ և յաղագս ստուգու-
թեան ճշմարիտ կամաց իմոց, որպէս առաջի նորին Ծայ-
րագոյն Քաջանայապետութեան՝ նոյնպէս և առաջի Սինո-
թական պատուելի խորհրդականացն կամաւ իմով և յօժա-
րութեամբ արձանացուցանեմ ի գիր զմաքուր զգացողու-
թիւնս հոգւոյ իմոյ և սրտի, և երգնում յանուն ահաւո-
րին Աստուծոյ առաջի սրբոյ Խաչի նորա և սուրբ Աւետա-
րանի, զի մինչև ցվերջին շունչն իմ պահպանեցից զհետե-
ւալ պարաւանդութիւնս:

Նախ՝ զամենայն կանոնս լուսաւորչացն Հայաստանեայց
Եկեղեցւոյ և զծէսս, որք պահպանին ի գերագահ մայր Ա-
թոռն ամենայն Հայոց ի սուրբ Վաթուղիկէն Էջմիածին՝ պա-
հիցեմ և կատարիցեմ անփոփոխ և անբախտելի, և ոչ բախ-
տեցից զայնս ոչ յաւելմամբ և ոչ նուազմամբ ինքնին ա-
ռանց սահմանադրութեան հոգեւորական ժողովոյն և ա-
ռանց հրամանի Սրբազնասուրբ Վաթուղիկոսին:

Երկրորդ՝ եղէց հաւատարիմ գերագահ մայր Աթոռոյն
ամենայն Հայոց սրբոյ Վաթուղիկէ Էջմիածնի՝ որպէս որդի
առ ծնողս իւր, և հնազանդ յամենայն կեանս իմ յաջորդի
սուրբ Լուսաւորչին ամենայն Հայոց Սրբազնասուրբ Վաթու-
ղիկոսին Տեառն Եփրեմայ և ապա օրինաւոր յաջորդաց նո-
րին և Սրբազան ժողովոյն Բարձրագոյն Խորհրդարանի սըր-
բոյ Վաթուղիկէ Էջմիածնի՝ կատարելով զհրամանս նոցին կա-
տարեալ հպատակութեամբ, որպէս ի ներկայութեան ին-
նեակ դասակարգութեանց հոգեւորականաց սրբոյ Եկեղեց-
ւոյ և բաղմաթիւ ժողովրդեանն առաջի ահաւոր սուրբ սե-
ղանոյ Աստուածընկալ սրբոյ Տաճարին պարտին կապակցիլ
հրատարակական երդմամբ յաւուր ձեռնադրութեան իմոյ
Եպիսկոպոս:

Երրորդ՝ որպէս ինքն Ծայրագոյն Գլուխն Եկեղեցւոյ
Հայաստանեայց Սրբազնասուրբ Վաթուղիկոսն և համայն
Աստիճանի և կարգի Միաբանք սրբոյ Վաթուղիկէ Էջմիածնի
մայր Աթոռոյն համաձայն Առաքելական և Հայրապետական
կանոնադրութեանց զինքեանս ստորագրեալ են սահմանեալ
կառավարութեան հոգեւորական սրբազան ժողովոյն Բարձ-
րագոյն Խորհրդարանի սրբոյ Էջմիածնի, ես ևս անբաժա-
նաբար ի համայն միաբանութենէ Արարատեան Աթոռոյն

մաքուր սրտիւ ստորագրեմ զիս այնմ կառավարութեան, և կապակցիմ հնազանդիւ բոլոր օրինաց և կանոնադրութեանց՝ որ ինչ ելցեն ի Բարձրագոյն Խորհրդարանէ սրբոյ Էջմիածնի մայր Եկեղեցւոյն Հայոց վասն բարեկարգութեան և օգտի և գեղեցկադարձութեան սրբոյ մայր Աթոռոյն, և կամ վա. նորէից և եկեղեցեաց, և կամ վասն առ հոգեւորականս և առ ժողովրդականս պատկանելոց՝ կատարել զայնս ամենայն արժանապարտ յարգութեամբ:

Չորրորդ՝ ի վերադարձուցանելն զիս զկնի ձեռնադրութեան իմոյ ի յիշեալ Աթոռն Գանձասարու առ առաքօղն զիս յարգոյ Մետրապօլիտ Սարգիս Արք Եպիսկոպոս հարազատ Միաբանն սրբոյ Էջմիածնի, ոչ կարողացայց թարց հրամանի նորա ընդ լայնել զեջնանութիւն եպիսկոպոսութեան իմոյ, յամենայն գործս յանձնեցեալս ինձ ի նմանէ պաշտպանեցից զհարազատութիւն և զվերմեռանդութիւն առ նոյն Աթոռն Գանձասարու և առ եղբայրութիւն միաբանութեանն նորին: Ոչ օտարացայց անտի և ոչ բաժանեցայց յեղբայրութենէ միաբանութեան նորա: Իսկ եթէ տէր մի արասցէ, պատճառեցի ինձ անհնարին ստիպումն անելք հարկի՝ դադարն իմ լիցի մայր իմ շնորհածին Աթոռն ընդհանրական սուրբ կաթողիկէն Էջմիածին: Զարդիւնս ժողովրդեան նուիրեալս յանուն Աստուծոյ ի պէտս Աթոռոյն Գանձասարու և միաբանութեան նորա ոչ վատնեցից անհարազատ Խորհրդով ըստ հաճոյս անձին իմոյ և կամաց:

Հինգերորդ՝ որպէս հրամանն է Առաքելական՝ ոչ եղէց վաղվաղուկ ի ձեռնադրութիւն, և որպէս կանոն է սրբոց Հարց՝ ի վիճակս այլոց ոչ տաց ումբ զկարգ՝ ի միոյ աստիճանէ մինչև ցեօթներորդն՝ առանց կամաց Առաջնորդի վիճակին այնմիկ. նոյնպէս ոչ ձեռնադրեցից թարց լաւապէս քննութեան և վերահասութեան ըստ հաւատոյն՝ ըստ գիտութեան՝ ըստ վարուցն և ըստ այլ հարկաւոր պարագայեցն: Այլ՝ ձեռնադրեցից միայն զայնպիսիսն թէ հրամանաւ Մետրապօլիտն իմոյ և թէ այլ վիճակաց Առաջնորդացն, որք իցեն վկայեալք ի հաւատս ուղղափառ դաւանութեան սրբոյ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, երկիւղածք, բարեբարոյք, կայուն բարուք և հաւատարիմք յաղագս ոչ լինելոյ դիւրադարձք, մտախաբք, փոփոխաբարոյք, աստանդականք, շատա-

շըրջիկը, ծակամուտք և անարգուք պատուական կարգի և սուրբ Աստիճանի վարդապետութեան և քահանայութեան: Եւ ի ձեռնագրերէն զայնպիսիսն՝ առից ի նոցանէ զձեռագիր երաշխաւորութեան միջնորդացն՝ այնու դաշնագրութեամբն զի մինչև ցվախճան մնալ ունիցին առ այնս՝ յուսմ անուն ձեռնագրեցանն. այլ՝ ի ստիպել հարկին՝ դիմեցեն ուղղակի ի գիրկս Մօրն լուսոյ սրբոյ Վաթուղիկէ Էջմիածնի, և պաշտպանեցեն անդէն զկարգ աստիճանի իւրեանց: Ըստ այսմ և եթէ ինձ պատահեսցի, դիմել անդ և մնալ ի միաբանութեան և պաշտել զկարգս զամենայն աւուրս կենաց իմոց: Եւ վերջապէս, եթէ վարիցիմ ես ներհակ այսմ ուխտի և պայմանի իմոյ, և արարից զինչ և իցէ ընդդէմ օրինաց և ծիսից Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, նմանապէս և ընդդէմ Առաքելական և Հայրապետական օրինաց, և կամ նշմարեալ եղէց յանհաւատարմութեան առ սուրբ Աթոռն և նորին միաբանութեանս. այլ և՛ եթէ եղէց ներհակ Սըրբազնասուրբ Վաթուղիկոսին և Հայրապետին և կամ Բարձրագոյն Խորհրդոյ Սինօթական կառավարութեան արարատեան Աթոռոյն. յայնժամ համաձայն օրինաց ենթարկեցից զիս դատապարտութեան, որոյ վասն իսկական ձեռագրութեամբ իմով ստորագրեմ ահա աստէն և կնքեմ

Յամի Տեառն 1820 սեպտեմբ. 26. ի Բարձրագոյն Խորհրդարանն որոյ կաթողիկէ Էջմիածնի

Ի հաստատութիւն վերոյ գրեալ բանիս, և ի հաւատարմութիւն տեսողաց, ըստօրագրեցի, Գանձասարցի Հասան Զալալեան,

Միաբան սրբոյ Վաթուղիկէ Էջմիածնի և սրբոյ Աթոռոյն Գանձասարու Պաղտասար վարդապետ եղբօր որդի յիշեալ Մետրապօլիտն:

Բ.

Քրիստոսապասկ ինքնակալ կայսեր Նիկօլայ Պաւլօ-վիչին:

Գերահռչակ սրբազան Արք եպիսկոպոսաց սուրբ սէնօթին մեծ օգտակար և հաւատարիմք: Երկնաւոր կայսեր փոխանորդ երկրաւոր կայսեր:

Արեգական պայծառ սրբագումար սուրբ սէնթին միջ-
նորդութեամբ խորհուրտատուութեամբ հաստատէ, զեկեղե-
ցիս և պաշտօնեայս իմա:

Ի Ղարաբաղու հայոց Արք եպիսկոպոս Պաղպասար Հա-
սանջալեանէ. խոնարհաբար խնդիր:

Երանելի Թագաւորքն Տրդատ հայոց, և Ուռնայր ա-
ղուանից հայոց, ևս Գրիգոր Լուսաւորիչն մեր, բարեհաճեալ
ի 340 յամի. էրեց որդի սուրբ Վրդանէսի և Թոռն սրբոյ
Գրիգորի Լուսաւորչին, սուրբն Գրիգորիս օծեցաւ կաթուղի-
կոս և հաստատեցին ի վերայ չորից աշխարհաց աղուանից,
վրաց, հիւսիսականաց, և ճենաստանեայց, եւ երկրորդ սըր-
բոյն Գրիգորիսի կաթուղիկոսին սուրբ քարօզութեամբն
իւրով վերըստին լուսաւորեայց զաշխարհս. և ինքն նահա-
տակեցաւ վասն անուանն Քրիստոսի. ի Վասնիարամ դաշտի
մերձ ի Վասպից ծովուն և ի Գարբանդ քաղաքի, և աշա-
կերտքն իւր բերեալ զսուրբ մարմին նորին երկիրս զարա-
բաղու և Թաղեցին ի նշանաւոր եկեղեցոյն Ամարասոյ զոր
հիմնադրեալ էր ի սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչէն. և մինն
աշակերտաց նորին Զաքարիայ անուն օծեցաւ կաթուղիկոս
ի տեղի նորայ և ի կաթուղիկոսէն սրբոյն Գրիգորի հաստա-
տեցաւ յատուկ կաթուղիկոսարան հայոց աղուանից Աթուոյս
Գանձասարայ սրբոյն Գրիգորիսի ուր և մինչև ցարդ կաթու-
ղիկոսունք հայոց աղուանից շարունակապար, 80 մինչև ի
կաթուղիկոս Եսայեայ և Ներսէս կաթուղիկոսն աղուանից.
յօրէ յայնմանէ սահման և կարգ, ի ժամանակս Թագաւո-
րին հայոց և աղուանից յայսպէս էր յորժամ մեռաներ կա-
թուղիկոսն աղուանից, հայոց կաթուղիկոսն գայր յաղուանս
և օծանէր կաթուղիկոս աղուանից, և յորժամ մեռանէր կա-
թուղիկոս հայոց և կաթուղիկոս աղուանից գնայր ի հայս և
օծանէր նոցա կաթուղիկոս որպէս ի 963 յամի Անանիայ կա-
թուղիկոսն հայոց մեռաւ և Յովհաննէս կաթուղիկոս աղուա-
նից գնաց, ի յայսմ ամի և Վահան արք եպիսկոպոսն նոցին
օծեաց կաթուղիկոս ի տեղի Անանիայ կաթուղիկոսին, և ին-
քն դարձաւ յաղուանս ի յաթոռն իւր, և ի 1036 յամի
Յովսէփ կաթուղիկոսն աղուանից գնաց ի հայս ի յԱնի քա-
ղաքն և անդ Պետրոս Արք եպիսկոպոսն նոցա հաստատեաց
կաթուղիկոս ի տեղի Թէոկորոս կաթուղիկոսի նոցին և 1082

յամի. Ստեփանոս կաթողիկոս աղուանից գնաց ի վրաստուն և ի վանս Հաղբատայ, և անդ Բարսեղ Արք եպիսկոպոսն օծեաց կաթողիկոս նոցա և առաքեաց յԱնի քաղաք և ինքն դարձաւ յաթոռն իւր աղուանից որպէս արձանացեալ է ի պատմութեանց հայոց. իսկ և 1363 յամի որ իսբառ բարձունք եղև թագաւորութեանց հայոց ընդ ամենայն տեղիս, ընդ նմին և փոխեցաւ կարկատրութիւն և սահմանք կաթողիկոսացն մինչև ի 1489 յամի որ արքան պարսից Եաղուբ հաթուր անունն կոչեցեալ զօրացեալ և տիրեաց ի վերայ աշխարհացս. և զկնի նոցայ, 1500 յամի զօրացան Սէֆիեանքն, շահ Սէֆի, շահ Իսմայել, շահ Թահմազ, շահ Աբազ և զկնի նոցին ժառանքն որք տիրապետեցին. մինչև ամս որոց զյետինն էր շահ սօլթան Հիւսէին, ի ժամանակի նոցին զթագաւորութիւն տարածայնութեամբ այլոց խառնակեցաւ:

Բայց ի ժամանակս յիշեալ պարսից արքայից հրովարտաօր հաստատեալ լինէին թէ կաթողիկոսունք Երեւանու և թէ կաթողիկոսքն աղուանից հայոց որպէս 1659 յամի ի ժամանակս Պետրոս կաթողիկոսին: Կաթողիկոսն Երեւանու երկրորդ շահ Աբաս արքայէն, ի միոյ հնարիւ հրովարտակ էր առեալ վասն անուան իւրոյ զի դարձուցէ զկաթողիկոսութիւն և զհայոցս աղուանից ինքեան:

Բայց Պետրոս կաթողիկոսն աղուանից լուեալ և խնդրագրով յայտնեաց նոյն երկրորդ շահ Աբազ յարքային պարսից և վերստին հրովարտակաւ նորին հաստատեաց զկաթողիկոսութիւն իւր, որ ահայ զնոյն հրովարտակն ունիմ ի ձեռս իմ: Ի մէջ հրովարտակին իւրոյ յայլ թէ է զէնորս (?) Երեւանու կաթողիկոսին, յայտնի է ի սրբագումար միաբանութեան ձերոյ բարձրագոյն և սուրբ մանէֆեստ նորին կայսերական մեծութեան տեսանելով որպէս նաւաբեկեալ դիմեցաք ի նաւահանգիստ. քանզի ի 1703 յամի խնդրեցաք հրաման վասըն շինելոյ եկեղեցիք Հաշտարխան քաղաքի որ ինքն մեծ պապն իմ հանգուցեալ եսայի կաթողիկոսն օծեաց երանելի և յաւիտենական փառաց արժանի ի մեծ կայսէր սուրբ Պետրոսէն: Ի 1721 և ի 1726 յամի ընկալաք բարձրագոյն և ողորմած զրամատք հանգուցեալք Եսայի և Ներսէս Նախնիքն իմ. 1763 յամի մեռաւ Ներսէս կաթողիկոսն մեր և ի նմանէ օծեցեալ էր, Իսրայել կաթողիկոսն փոխանորդ իւր: Ի ժա-

մանակի անյաջողութեան մերոյ ընդդէմ կանօնի և եղբայրական սիրոյ հնարիւ կաթուղիկոս Երեանու Սիմօնի 1768 յամի անուամբ իւրեանց ստանան ղրամատ ի կայսերական մեծութենէն և մեր մնացաք զրկեալ և յուսահատ բնակեալ հայոց ազգն իսկ զբնէ սեփական ժողովուրդ յաթոռոյս Գանձասարայ սրբոյն Գրիգորիսի ի 1769 յամի զրկեալ ի մէջ նմանապէս Յեկիսպետապօլ քաղաքն որ սեպական մեր յաթոռոյն էր և ի յաթոռէս 18 ժամու ճանապարհ է զայն ևս զրկեալ խլեցին յաթոռէս մերմէ ի 1804 յամի. և ի 1815 և ի 1816 և ի 1830, ամաց սրբազնագոյն Եփրեմ կաթուղիկոսն ամենայն հայոց ըստ հոգևորական բարեկարգադրութեան հայոց Ղարաբաղու Նուխու Շամախու Բաքուոյ և Գարբանդու նահանգացն նոցին հայոց արք եպիսկոպոսութիւնն վերստին հաստատեաց ի վերայ աթոռոյս մերոյ և մեզ Իսկ Յովհանէս սրբազան կաթուղիկոսն ընդդէմ գրութեան Նուրին, ի 1831 յամի խլեաց ի մէջ թողլով զխճալի Աթոռոյս ողորմելութեան և մնաց թէմ և ժողովուրդ Աթոռոյս մեր և արք եպիսկոպոսութեան մերում միմիայն զմասնաւոր հայոց ազգն Ղարաբաղու Ես եմ եղբայր թուռն Եսայիայ կաթուղիկոսին և քեռթուռն Ներսէս կաթուղիկոսին՝ և ունիմ ի ձեռս իմ գբազում հրովարտակք արքայից պարսից և ապացուցութիւն, որ երբէք չէ խլեցեալ, անկանոն զսէփական ժողովուրդն յաթոռէս մերմէ և ի մէջ թէ ի ժամանակս կաթուղիկոսութեան և թէ Սրբ եպիսկոպոսութեան մերոց և ոչ ցանկանալով վասն նախնի կաթուղիկոսութեան ի տանս աղուանից, այլ աղաչեմ վասն զսէփական ժողովուրդեան աթոռոյս մերոյ որ զրկելով զմեզ տիրապետեալն ինքեանք:

Ասանորոյ որպէս Ղազար ի Քրիստոսէ ստացաւ յարութիւն, նոյնպէս և մեր ի Քրիստոսադիր կայսերութենէ քանզի մինչ ամենողորմ և մեծի հովանաւորութիւն ձեր, լուսափայլ տարածեցաւ հղօր զօրութեամբ տիրապետեաց, յաշխարհաց մեր, ահայ ժամանակ գտանելոյ, խնդիր մատուցաք յաթոռոյ կայսերական մեծութեան, և այս խնդրեմ, ի սըրբազնասուրբ գումարութենէդ ի փառս խաչելոյն Քրիստոսի, ողորմել զմեզ միջնորդութեամբ խորհուրդատուութեամբ նման ոսկիսբերան գատառնելով շնորհել ողորմութիւն վասն ապակայ հովանաւորութեան, զի ողորմած յուբաղիւ հաստատել բարեհաճեալիք, և շնորհել մեզ կրկին ողորմած

շրամատ Արք եպիսկոպոսութեան ըստ որում յիշեալ բղա-
քաց հայոց ժողովուրդն սեհպական ժողովուրդեան Աթոռոյս
գանձասարայ սրբոյն գրիգորիսի:

Ամենահպատակ ծառայ և աղօթարար խոնարհ Արք
եպիսկոպոս հայոց զարաբաղու

Պաղտատար Հասանջալալեան:

1833 յամի՝ Տեառն

ի Աթոռն գանձասար

նուբրի 23

Գ. ԵՊ. ՍՐՈՒԱՆՁՏ. ՆԱՄԱԿԸ Հ. ԱԼԻՁԱՆԻՆ

Պատուական Ս. Հայր.

Մայիսին գրեցի Ձեր Հայրութեան թէ կ'երթամ յԱյ-
րարատ և նահապետիդ ողջոյն տամ Մասիսին:

Այժմ վերադարձած եմ. և փոխադարձը Ձեզ կը բե-
րեմ: Ողջոյն Քեզ. Միածնի իջման Ս. տեղէն. ողջոյն Երկ-
նահանգոյն Ս. տաճարին կամարներէն: Ողջոյն Գայիանէի և
և Հռիփսիմէի Ս. շիրիմներէն. Ս. Մեսրոբայ գերեզմանէն:
Ողջոյն մեր լուսատուի Խոր Վիրապէն. Գեղարույ հիանալի
խորաններէն: Ողջոյն Այրարատի հողէն ու ջրէն. Հրազդանէն
ու Երասխէն: Ողջոյն Աստուածամուկ Ս. Գեղարդէն. ողջոյն
Թագեոսի և Լուսաւորչի ս. Աջերէն, և այլ բազում սրբ-
բութեանց և սրբոց օրհնեալ մասերէն: Ողջոյն Մանուկ և
Ալեոր Մասիսներէն: Ալեորն կընմանէր Քոյդ պատկերին.
գազաթը ճերմակ. երեսը ճերմակ. ալիք ճերմակ և փա-
ռաւոր. աչկունքը սուր. խոր, և խոշոր: Բերանը փակ՝ բայց
մշտախօս և բարձրաձայն: Սրտի տեղը՝ կրակով լի, որ կը
վառի անմարելի, և կը շարժէ ամպն ու անդունդ. Հայոց
սրտեր հանէ 'ի թունդ. ինչպէս Քո սիրտ իւր կրակով, իւր
նուագով պայծառ հոգևով, ծածկեալ սիրոյդ: ...

Մնամ ս. աղօթիցդ կարօտ

Սրտանձտեան Դարեգին նախկնորոս

1886 յուլիս 19

Տրապիզոն.

ՕՏԵԱՆԻ ՆԱԽԱԿԸ Գ. ԵՊ. ՍՐՈՒՆՆՏՏԵԱՆԻՆ

4 յունվար 1885 Բարիկ

Հայր շնորհափայլ,

Շատ գաւառին մէջ ծնա՞ք որ այդքան շատ ունիք ե-
ռանդ և աւիւն, և այն ո՞րչափ բան գիտէք հայութեան
վերաբերեալ: Ար շրջիք, կը շրջիք, ու միշտ նոր բան մը
կը գտնէք, նոր համ մը կ'առնուք, նոր հոտ մը կը բուրէք:
Ձեր զօրած գիրքն է իրաւցնէ համով հոտով լիք, համ
անուշակ՝ Արտամիտու խնձորին, փափուկ կաթնորակ, հոտն
անուշահոտ՝ ուռցան, դաղձուն, ձիթէնեղյն:

Ձեր ոճին մէջ՝ Հայոց կոապաշտական դարերուն մո-
գութիւնն ու դիւթութիւնը կայ, Ձեր զգացումներն ու
մտածութիւնները՝ քրիստոնէական դարերուն սրբութիւնն ու
կուսութիւնը ունին: Գլխացող առուներէն, խոնաւ հողերէն,
թուփին ու տերեւին մէջ սօսափող հովէն, կը քաղէք արտօսը
ու հառաչ. մնջիկ աղանոյն աղու մրմունջներն, աղու Եղի-
շեայ նախաձընդդէմ պայքարաւ:

Դուք ոչ իբրեւ բնագէտ ու բնալոյծ կը պտտիք ու կը
դատէք ծառն ու քարը, հողն ու ջուրը—դուք հոգի կը
տեսնէք ամեն բանի մէջ, և եթէ բան մը հոգի չ'ունի՝
դուք հոգի կուտաք անոր:

Ալիշանէն ու Հայրիկէն ետքը մեր Հայրենեաց վայրե-
րուն վրայ գրուած բան մը չըկարդացի այնքան ախորժա-
նօք որքան ձեր գրութիւնքը: Բայց Ալիշանն ալ, Հայրիկն
ալ, դուք ալ, և ուրիշ բանի՞ բանաստեղծներ, չէ՞ք նմա-
նիր արդեօք այն աղջկան, որուն Աստուած թեւեր տուաւ,
թռիչ առաւ, ու դեռ կ'երգէ ու կը կանչէ օյերուն մէջ.
«Սը՞հակ, Սը՞հակ, Սը՞հակ»...

Ես ձեզ ի հերուն հետէ կը ծանշեմ. դուք փոքր էիք,
փոքրաւորն էիք Հայրիկին. ըսի թէ հանձարաւոր ոմն պիտի
ըլլաք. եղա՞ք. շնորհակալ եմ:

Մնամ Գերապատիւ Հօրդ անձնուէր

Օտեանց:

Ք. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԱՌ ՆՈՅՆ

¹/₁₃ սեպտ. 85 Ս. Պետերբուրգ:

Մեծապատիւ վարդապետ

Գարեգին Հայր սուրբ

Ի վաղուց հետէ կամէի նամակաւ յայտնել Ձեր արժանապատուութեան իմ խորին շնորհակալութիւնս Ձեր բազմիցս ինձ ուղարկած աշխատութեանց և շարադրութեանց պատճառաւ, սակայն միշտ չիմանալով Ձեր ճիշտ հասցէն յետաձգէի սպասելով յարմար ժամանակի: Այժմ թէև սակաւ ուշիկ կատարում եմ յետ մնացեալ պարտականութիւնս, և ոչ թէ իբրև լոկ ձե քաղաքավարութեան, այլ իբրև արժանի հարկ Ձեր գեղեցիկ և գիտնական աշխատութեանց համար: Մեր նոր գրականութեան մէջ Ձեր հետքը չի կորչիլ, զի շատ տեղ առաջինը մշակեցիք խոսկանացեալ արտը մեր նոր լեզուի:

Նոր վերադարձեալ արտասահմանից ուր որ գնացել էի առողջութեանս պատճառաւ, ուրախութեամբ ստացայ իմ բարեկամ պ. Մ. Սանասարեանցէն Ձեր ուղարկած մի բեւեռաձև արձանագրութեան օրինակը: Արտաքին ձեւը այդ օրինակի գեղեցիկ և պարզ, սակայն երբ սկսեցի տսուել անջատել, իսկոյն յերևան ելաւ գաղափարողի անձանօթութիւնը բեւեռաձև գրութեան, թէև գծերը հմուտ ձեռքով հանած էին:

Արձանագրութիւնը բաղկացած է 10 շարքից, որոց վերջին հինգը միայն կրկնութիւն են առաջին 5 շարքի: Այդ կրկնութիւնը ինձ շատ տեղ օգնեց, բայց ոչ միշտ: Շատ աշխատանքից յետ հազիւ հազ կարացի ճշտութեամբ կարդալ միայն երեք առաջի շարքը, որոց բառացի թարգմանութիւնը դնում եմ այստեղ հետաքրքրութեան համար:

Իսկ վերջին երկու տողի իմաստը շատ աղաւաղութեանց պատճառաւ անյայտ մնաց ինձ, բացի բանի մի բառէ: Այս է թարգմանութիւնը այն տողերի, որ կարացի ընթեռնուլ՝

1. Խալդեայ Տեառն: Իսթուինիս որդի Սարտուրեայ և Մենուաս որդի Իսթուինեայ,

2. Վասն Խաղբայ զպարիսպ նորոգեցին զԽաղբայ շնորհալի զաւակաց:

3. Իսրուինիս որդի Սարգուրեայ, արբայ հզօր, արբայ բազմութեանց, արբայ աշխարհին Բիւյնացւոց (Վանեցւոց), բնակեալ ի քաղաքին Դուսպայ (Տոսպայ):

4. (°)

5. Զգոհս... զեզինս... աստուծոյն Խաղբայ...

.... մեռելոց:

Ի հարկէ Զեզ յայտնի է որ Հայաստանի նախկին բը-
նակչաց վեհագոյն աստուածը Խաղբայ կ'անուանէր, որոյ
անունը անպակաս պատահում է Վանի բոլոր արձանագրու-
թեանց մէջ:

Յուսամ և սպասեմ որ ձեռք կ'բերէք էլի նմանօրի-
նակ արձանագրութիւնք և կ'հաղորդէք ինձ:

Խորին յարգանք մեամ

Զեզ միշտ պատուող

Ք. Պատկանեան

Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆԻ ՄԻ ՆԱՄԱԿ

Բարձրապատիւ Հայր

Եփրեմ Աստուածարեալ վարդապետ

Ալթունեանց

Ողորմած Տէր

Ինչ ոչ երկմտիմ թէ եթէ 'ի խնդրել փութացայց 'ի
բարձրապատուութենէ ձերմէ զայն առ որ մշտապատրաստ
հանդիսացուցեալ էք զձեզ (այս է 'ի ձեռնտուութիւն ազ-
գայնոց) չունիք երբեք խնայել զձերովսանն պարտուպառչած
ներգործութիւն:

Աշակերտ Հազարեան լսարանի Ռափայէլ Պատկանեան
որդի Արժանապատիւ Գաբրիէլ քահանայի Պատկանեա-
նին որ գտանի այդր նպատակաւ մտանելոյ յակադէմիայն
ըստ ժամուռն սաղրելոյ պարտաւորեալ գտանի մտանել իւր
'ի թիւս օրինաւոր աշակերտաց բարձրագոյն ուսումնարանին
լինել գրագիր 'ի հոգւոր կառավարութեան տեղւոյդ առ 'ի

նովաւ ապահովել զսնունդ իւր յայդմիկ պանդխտութեան
զորմէ ունի խնդրել 'ի նոյն հոգեւոր Ատենէ կարգել զին-
քըն 'ի նոյն:

Առ այնպիսի նպատակ նորա որ թեւակոխէ յապահո-
վութիւն սննդեան պանդխտացելոյն եւ իբրեւ եղբայր նորա
հարազատ նոյն և որդի ծնողի նորա իմոյս երախտաւորի
սովին դոյզն նամակագրութեամբ խնդրեմ 'ի բարձրապատ-
ուութենէ ձերմէ զի թէ մարթ ինչ իցէ չխնայել զձեր ներ-
գործութիւն առ այն նպատակ Պատկանեանին որով ունիք
պարտաւորել զիս յանչափս:

Յանձնարարեալ զիս 'ի շնորհս գերամաքուր աղօթից
ձերոց մեամ կատարեալ յարգանօք և խորին վերապատու-
թեամբ

Ձերդին Բարձրապատուութեան

Լիազութ Հայր,

Խոնարհ ծառայ Միքայէլ Նալբանդեանց

1851-ի 5 սեպտմ.

'ի Սիմֆերոպօլ

Հայր սուրբ:

Ձոր սիրելի որդեակն իմ և եղբայր՝ Միքայէլ Ղազա-
րեանն Նալբանդեանց՝ խնդրեալ է վասն որդւոյ իմոյ Ռա-
փայէլի, զնոյն ու եւ երկրորդեմ, այն է, առնուլ զխնդիր
նորա, զոր ունի մատուցանել 'ի կառավարութիւնդ որդի իմ,
և փութացուցանել առ սրբազան Առաջնորդն 'ի պերէկոպ
ղոթմու և այսու ունիք յոյժ ու յոյժ պարտաւորել զիս, և
զՄիքայէլն և զորդին իմ իսկ, զոր ընկալեալ էք հայրաբար,
և խնամեալ 'ի պանդխտութեան, զորմէ եմ գոհաբան և
շնորհապարտ:

Ձերում Հայրութեան

1851. սեպ. 5.

Խոնարհ ծառայ

Սիմֆերապօլ.

Դաբրիէլ քահանայ Պատկանեանց

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

’ի 19 մայիսի 1843 ամի.

’ի Կազան:

Պատուական Հօր Եփրեմայ ’ի Ս. Նազարեանց

Ողջոյն շատ:

Կարծել ձեզ մի լիցի՝ եթէ մոռացեալ ինչ իցեմ զբարեկամի իմ ազնուական. ոչ և ոչ բնաւ. այլ արկածք չար, մի զմիով եկեալ հասեալ ի վերայ մեր, ոչինչ ընդհատ և բազմադէմ գործք պաշտամանս խափանարկու ինձ եղեն ցաւսօր՝ նամակատու առ ձեզ լինել: Եթէ այսու մեղուցեալ ինչ իցեմ առ ձեզ, յանուն մերոյ սուրբ բարեկամութեան, վեհանաճար թողութիւն յինէն աղաչիք: Զյառաջողիմութեանց ի մոց ’ի վարդապետականս ասպարիզի և զպատանեաց ինձ աշակերտելոց, շատ լիցի այսչափ ինչ տեղեակ առնել զհարազակերտելոց, շատ լիցի այսչափ ինչ տեղեակ առնել զհարազատի. են իմ արդէն երկու ուսանողք Ռուս ազգաւ ’ի համալսարանիս, (առ որ յաւելցի՝ որպէս կարծեմ և հայազն մի Աւագեան անուն) և երկու մանկունք յառաջին ճեմարանի Ղազանու. առաջինքն ընթերցուն և գրեն. ունին ուսեալ արդէն զառաջին մասն բերականութեան հայոց ըստ աշխատասիրելոյն առ յինէն նոր ոճիւ և եղանակաւ. իսկ յետինք կարդան և գրեն ըստ բաւականին: Ցաւ է՝ զի պակասութիւն յարմար մատենից վասն նորընծայ ուսանողաց լեզուիս առ ժամս համրացուցանէ յոյժ զյառաջատուութիւնս մեր: Տնօրէնութեամբ հոգաբարձուի համալսարանիս Տեառն Մուսսին-Պուշկինայ և խնամարկութեամբ իմով ըստացեալ է մեր արդէն զոմանս մատեանս հայոց՝ տպեալս ի Աննետիկ միջնորդաւ հօր Մինասայ առաջնորդ ի Ղրիմ վարդապետի պապակրօն. և յուսամբ ստանալ առաւել ևս, մինչ առաքեսցի և միւս կէս դրամոցն՝ առ այս վախճան սահմանելոց ի տնտեսութենէ համալսարանիս. ընդ ամէնն գործէ 410 ռուբլիս թղթագրամ. որոց որպէս յայտ է՝ զկարեւորս միայն ի ձեռս բերել մաքր թէ:

Այժմ սակաւ մի զառանին իմոց պարագայից: Եթեմնեկաւ յետոյ քան զմուտս իմ ի Կազան, հրձիգ եղեալ բա-

ղաքիս սպառնեցաւ գրեթէ ըստ մեծի մասին. մորիկ սաստիկ յարուցեալ յաւուր անդ հրդեհին, փոքր մի ևս, և էր զկազան ամենայն յաճին փոխարկեալ:

Եւ մեզ նորեկ օտարականացս հասին վիշաք բազումք, իբր զի երկիցս հարկադրեալ գտաք շտապ տագնապաւ հանել զանձինս և զկարասիս մեր ի դաշտ, բացօթեայ գիշերելով միանգամ ի ներքոյ խոնաւ ցրտոյ և անընդհատ անձրեւոյ յորոց Տէր զձեզ ազատեսցէ:

Յառաջին բնակութեան մերում կացեալ ամիսս երիս, առ վայրենաբարոյ գնացից տանուտեառն մերոյ հարկեցաք ի բաց ելանել և խնդրել մեզ այն օթեան, բայց ոչ գտեալ առ ձեռն պատրաստ տուն բնակութեան մերոց պիտոյից ըստ իմիք յանկաւորեալ, բնակէաք առ վայր մի ի հիւրանոցի Զինչ. և յայսմ անվտանգ կարծեցեալ բնակութեան՝ որոնեալ եգիտ զմեզ հրդեհն անագորոյն. տես զվատաբաղդութիւն մեր. յՅ ժամու երեկոյին լինի շշնջին ի հիւրանոցին և վազվազել ծառայից ի մէջ սենեկաց. և ահա լսեմք զբարբառն՝ որ ասէ՝ հրդեհ, հրդեհ առ մեզ. այն թուլացեալ թալկացան ոտք մեր և ձեռք. բայց կին իմ զգեցեալ յանձն զայրիական իմի բաջութիւն՝ եւ առ դուրս և կոչեաց զարս երկուս յօգնութիւն տառապելոցս: Երագեցաք փրկել, զոր մարմն էր փրկել. խաւար ձմեռնային երեկոյի յանհնարինս բազմացուցանէր զխռովութիւն իբր դիւահարեալ փախստականացս, վասնզի կարասիք զանազան արանց արտաքս ածեալ, ոչ որ գիտէր թէ ո՞ր ինչ իւր իցէ և ո՞ր ինչ օտարին. այլ փառք և պատիւ Ամենակալին. զգլխաւորսն յիրաց մերոց զերծուցեալ ի ժանեաց անագորոյն հրոյն, բարձաք ի սալ թաթարի ուրումն և խոյս տուաք անտի. իսկ ես կիսամերկ և բեռնաւորեալ վայր ի վերոյ հանդերձեղինօք: Եւ առ այս անգամ ողջանդամ պահեալ յերեսաց վտանգին չուեցաք՝ ուր չուեցաք: Չանձրանամ և զանգիտեմ, զի մի՞ գուցէ տաղտուկ ի լսելիս ձեր արկից պատմելով միջտմիռջէ զոր կրեցաքս ցարդ և կրեմք տակաւին. ահաւասիկ է կազան և փառք նորա, յոր զմեզ անպարտ դատապարտեաց մեր բաղդ նախանձոտ: Լսեմք յականատեսաց՝ թէ ի փոքրիկ հրդեհի՝ եղելոյ յաւուրս յայսոսիկ, քսան ամեայ ոռուս ոմն՝ որ ննջէր ի տան ոչ կարացեալ յայրին առ դուրս վազել,

խորովեալ յաճին մաշեցաւ. իսկ այլք զերծեալք՝ բայց վի-
րաւորք տուեալ եղեն յանկեղանոց համալսարանին: Եղաք և
մեր ի հրայրեացս անդ, բայց պակասեաց մեզ սիրտ տեսա-
նելոյ զաճինացեալ ոսկերս վատաբախտին: Կեցուծին մեր
ի Կաղան վատթար յոյժ. բնակուծինք զկնի հրդեհին թանգ
անպատում, թէ և նախ քան զայն ոչինչ կարի թեթեազին:
Ուրախուծին չիք մեր և ոչ մի, այլ տառապանք բազումք:
Ահա՛ ձեզ համառօտ նկարագիր մերոյն վիճակի յաւե-
րակս Կաղանու:

Ի մէջ այսպիսի պարագայից աշխատել անվրդով հոգ-
ւով գործ է ապաքէն: Եւ այսպէս աշխատասիրեալ է իմ
արդէն համառօտ պատմութիւն անցից եղելոց ի բնաւս ի ըս-
կզբանէ մինչև ցաւուրս մեր ի հայ լեզու և բովանդակեալ
ի 16 թերթս (թաբախս): Ի տարակուսանս եմ՝ թէ ի՞նչ
մարթացայց ի լոյս զնա ածել. այո՛ գրեցի զայսմանէ առ
պատուական Խաչիկն մեր՝ որոյ լրջմտեալ այժմ, հաւանեալ
է ընտրել զիս անդամ խորհրդեան արևելեան ճեմարանի
իւրոյ ի մոսկով. ո՛ւր էր՝ եթէ պատուական տեարքս այսո-
քիկ առեալ զիս աստի, տային ինձ միջոցս աշխատել առ
Հայս և վասն Հայոց:

Առ յապալս բազում ևս գրեցից առ Ձեզ.

Մատուցեալ Ձեզ ողջոյն ի դիմաց տառապեալ իմոյ
ամուսնոյ

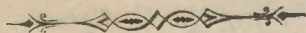
Եմ և եղեց

Ձեր

Հարազատ Ս. Նազարեանց:

Զհասցէն իմ կարէք ստանալ

ի Պարոնայ Դիլանեան:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ Ք

Վեհափառ Կաթողիկոսի Դիւանը իւր գրութեամբ
’ի 27 դեկտեմբերի 1896 ամի թ. 1829, ուղարկել էր
խմբագրութեանս 2 օրինակ էջմիածնատիպ 1897 թուի
օրացոյց «ի կողմանէ Նորին Ս. Օծութեան ’ի շնոր-
հաւորութիւն Նոր տարւոյ»:

ՎԱՆԻ ԲԵՒԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ

(Հանգ. Գ. եպ. Աղուանեանի կազմած).

1. Վարագայ ս. Նշան եկեղեցւոյ սեղանի վէժ քարի
սեան վերայ վեց տող բւեռագիր կայ. երկայնութիւն $\frac{3}{4}$
կէս կանգնոյ.

2. Նոյն եկեղեցւոյ արեւմտեան դրան վերի դրանդիի
վերայ 7 տող բւեռագիր, երկայնութիւն $\frac{3}{4}$ կէս կանգնոյ.

3. Նոյն վանուց արեւմտեաց ամբարի դրան վերի դրան-
դիի վերայ 6 տող բւեռագիր, երկայնութիւն կէս-կանգուն,
բայց երկայնութեան մէկ մասն եղծուած է. սոյն երեք ար-
ձանագրութեանց քարեր միւսնոյն տեսակ սև ու պինդ քա-
րեր են.

4. Ի նոյն վանք բոլորշի և մէջ տեղ ծակ քար մի կայ
1 բիւլ հաստութեամբ և 3 կանգուն 1 բաւորդ շրջապատ
մեծութիւն ունի. նոյն քարի բոլորտիք 3 տող բւեռագիր
կայ: Սոյն չորրորդ բւեռագիր քարն Կարմրուրայ բւեռա-
գրի քարերէն է:

5. Կարմրուորայ վանուց դրսի դրան, որ դէպ յարևմուտ կնայի և Շուշանց գեղի կողմի անկիւնի բոլիւ ընկած է, սոյն դրան ձախակողման դրանդիի (երբ դէպի արևելք նայես) բով պատին մէջ հաստատուած քարի մը վերայ 4 տող բևեռագիր կայ. երկայնութիւն 2 քիւ.

6. Նոյն վանուց հարաւակողմի պարսպի մօտ շինուած ջրաղացի ջրտան պատի մէջ հաստատուած քարի մը վրայ 7 տող բևեռագիր կայ 3 քիւ.

7. Սիւգայ գիւղի եկեղեցւոյ արևմտեան դռնէն դուրս աջ կողմի պատուհանին մէջ շարուած խաչքարի մը վրայ բևեռագրեր կայ ինն տողէ բաղկացեալ. տողերու երկայնութիւն 2 քիւ, իսկ ամբողջ տողերու լայնութիւն նոյնպէս 2 քիւ է. սոյն բ եռագիր քարին վրայ ետքէն խաչ բանդակուած լինելուն համար գրերու մեծ մասն եղծուած է քարն՝ Վարագայ ս. Նշան եկեղեցւոյ բևեռագիր վէմ քարի տեսակէն է:

8. Գարձեալ նոյն պատուհանի ներքե եղած գերեզմանի արևմտեան ծայր հաստատուած քարի մի վրայ 8 տող բևեռագիր կայ. տողերու երկայնութիւն 2 քիւ և լայնութիւն ամբողջ տողերուն 1 թիւ.

9. Նոյն եկեղեցւոյ փողոցի դրան աջ կողմի դրանդիի վարի կտորն բևեռագիր քար է, վրան հինգ տող գիր մնացած. որոց երկայնութիւն 3 քիւ և լայնութիւն ամբողջ տողերուն 1 քիւ: Սոյն քարի վրայէն բանի մը տող կտրուած հանուած է. յիշեալ դրանդին դրան բացուելուն գոցուելուն յարմարցնելու համար:

10. Գարձեալ նոյն դրան ձախ կողմի դրանդիի վարի կտորն բևեռագիր է աջ կողմի քարի յարևմտան և որ վերոյգրեալ վերջի 3 կտոր բևեռագիր քարեր Կարմրուոր վանուց բևեռագիր քարերու տեսակէն են և նոյն տեղէն բերուած:

11. Վանայ այգեստանեաց մէջ Յայնկոյսներ եկեղեցւոյ թաղ բնակող Ասոմ աղենց մեծ. մհ. Սահակ աղայի տան տունի մէջ հարաւային սիւնի ներքե եղած բոլորի խարխիսին վրայ երեք տող բևեռագիր կայ, քարին շրջապատն հետեւաբար և տողերու երկայնութիւն տաճկական 3 կանգուն և 1 քառորդ:

12. Նոյն տան տունի մէջ հիւսիսային սեան խարխիս

վերնոյն յարևմտան և մեծութեամբ 3 տողով բլեռագիր քար մի է: Սոյն երկու բլեռագիր քարեր Յորովանց գիւղի ժամու բերդի փլատակներու տակէն հանուած է: Սոյն երկու քարեր Վարագայ բոլորչի բլեռագիր քարի տեսակէն է բայց նորա կրկնաչափ հաստութեամբ: Միայն տարակոյս հոս կ'մնայ որ սոյն երկու քարերու միջնավայր՝ Վարագայ բոլորչի բլեռագիր քարի պէս ծակ է թէ ոչ. զի վրան սիւն գրուած էր:

13. Վանայ այգեստանեաց հիւսիսակող Ակոփի ըսուած Թաղի բառաժայռի վրայ (5 վայրկենի չափ հեռի դէպի արեւելք) եօթն կանգուն բարձրութեամբ 3 կանգուն լայնութեամբ և կանգուն կիսոյ չափ խորութեամբ փորուած 3 շրջանակով ձևացեալ Մհերի անունով գուռ մի կայ, որուն հարթուած երեսի վրայ իննսուն տող բլեռագիր գրուած է. տողերու երկայնութիւն 3 կանգնոյ չափ. բայց ափսոս որ տողերու մեծ մասը եղծուած է. դրան երեսն ի վար ձիւներու և անձրևներու թորացուցած ջուրերու սառուցմանէ և արեգական ջերմութենէ ողողելով. գրերու մէկ մասն ալ ջարդուած է բախտախնդիր մարդկանց երկաթիւ և բարամբ բաշխելով. զի թերևս բացուի և երեսը ոսկի առնեն ներսէն, ինչպէս որ Սրուանձտեան արժ. Գարեգին վարդապետ յիշեալ գուռի վրայ եղած հինաւանդ վէպն կնկարագրէ իւր ծրագրած Գրոց ու Բրոցի ԽԴ. գլխոյ մէջ:

14. Լէզք գիւղի ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյ սեղանի վէմ քար բոլորչի է 4 կանգնոյ չափ շրջապատ մեծութեամբ, որուն վրայ երկու տող շրջապատ բլեռագիր կայ ուրեք ուրեք կոտրտուելով եղծուած. սոյն քար ևս Վարագայ և Ատոմ աղնց բոլորչի բլեռագիր քարերու տեսակէն է, բայց վրայի գրեր նոցա չափ նուրբ և վայելուչ գծուած է:

15. Ս. Գրիգորի վանուց եկեղեցւոյ դարպասի (ժամատան) աջ կողմի մատուռի դրան վերի սեմ քարի վրայ հինգ տող բլեռագիր կայ, երկայնութիւն մի կանգուն:

16. Նոյնպէս և ձախակողման մատուռի վերի սեմ քարի վրայ բլեռագիր կայ տասն տող, երկայնութեամբ մէկ կանգուն և կէս:

17. Նոյն վանուս ս. Սանդխտեան տաճարի վէմ քարի վրայ բլեռագիր կայ 12 տող արեւելեան ճակատ, 12 տող

տակի երես, 12 արևմտեան ճակատ, 7 տող ալ հիւսիսային ճակատ:

18. Ծվտան գիւղի բնակիչ մհ. Միրզայեան մհ. Աւետիս աղայի տան հարաւակողմը նայող փողոցի պատին մէջ 2 հատ բեւեռագիր քարերու բեկորներ կայ:

19. Նորա տան կից Վարդանեան Մուրատի տան նայնպէս հարաւակողմը նայող փողոցի պատին վրայ 2 հատ բեւեռագիր քարի բեկորներ կայ. սոյն բեկորներ մի ամբողջ բեւեռագիր տրձանի կտորներ եղած են որ քանի տարի առաջ նոյն գիւղացի մհ. Յոհաննէս վառօդով պայթեցուցեր է շինութեան քարի պէտք ունենալու համար:

20 Սոյն գեղի բնակիչ Ամար օղլու Հիւսէն աղայի այգիին մէջ բոլորչի սանդի քարի շրջապատ երեք տող բեւեռագիր կայ. բոլոր շինութեան դրամագիծ 3 կանգուն և կէս է:

21. Նոյն գեղի բնակիչ Հովուենց Յարութիւնեան Նիկողայոսի տուն բոլորչի քարի մը վրայ առաջնոյն համանման 3 տող բեւեռագիր կայ. սոյն քարը փորած լվացարան ըրած են:

22. Նոյն գեղի սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյ աջակողման դասի ետևի սեան պատուանդան բոլորչի քարին վրայ 3 տող բեւեռագիր կայ:

23. Նոյնպէս ձախակողման սեան պատուանդան բոլորչի քարի վրայ 3 տող բեւեռագիր կայ. սոյն շորս քարեր ամենայն պարագայիք համանման են. զորս գեղացիք հանած են գեղին արևելակողմը եղած գերեզմանոցին կից հին բլատակի մը ներքեւն. որուն համար կաւանդեն թէ ի հնումն կոստուն եղած է. և քարերն նոր սեանց պատուանդաներն են. և այս քարեր թէ ըստ տեսակին և թէ ըստ ամենայն պարագայից համանման են 2օրդվանց գեղի բերդի գլուխէն եղած բեւեռագիր քարերուն (տես թիւ 12):

24. Արտամ գեղէն մէկ ժամ հեռու դէպի արևմուտ կողմը կատէպանց աւերակ գեղին մօտ Շամիրամայ առուին վերի եզերքի մօտ ապառաժի մը վրայ 14 տող բեւեռագիր կայ: Տողերու երկայնութիւն 2 կանգուն է: Սորա վերի կողմը (ուղղագիծ) կիյնայ Թահմազի տը:

25. Նոյն առուի ներքեւ կատէպանց աւերակէն դէպի Արտամիտ գիւղ, առուի հաստատութեան համար եղած բա.

րաշարքի մէկ քարին վրայ 9 տող բլեռագիր կայ: Տողերու երկայնութիւն երկու կանգուն և կէս է: Սոյն քար՝ առուի ջրատար խրամատին ձախ կողմը կիյնայ, որուն աջ կողմն է Ըղտահէր ըսուած ագուգած և քարաշար պըն:

26. Սոյն բլեռագրէն մի արտաշափ հեռու (դէպի Արտամիտ) յիշեալ առուի ներքեւ եղած շարուածք մի քարի վրայ 3 տող բլեռագիր կայ. տողերու երկայնութիւն 2 կանգուն է:

27. Քաղաքամէջ ս. Սահակ եկեղեցւոյ տաճարի հիմն բլեռագիր քար մի կայ, որ ձախակողման դասին մէջ կիյնայ. դիմաց տախտակամած սեղանով գոցուած է. սոյն արձանագրութիւն 27 տող է, որոց երկայնութիւնն երեք քառորդ կանգնոյ է:

28. Քաղաքամէջ ս. Վարդան եկեղեցւոյ արևմտեան կողմի դրան վարի շէմաքարի վրայ 22 տող բլեռագիր կայ. տողերու երկայնութիւն 1 բիլ:

29. Ս. Առաքեալ եկեղեցւոյ տաճարի աջակողման մատուռի վերի դրանդի քարի վրայ 2 երեսներու պսինքն ա. րևելեան և արևմտեան ճակատներու վրայ քսանական տող բլեռագիր կայ, կիսով չափ եղծուած:

30. Նոյն տաճարի ձախակողման մատուռի նոյնպէս վերի դրանդի քարի երկու երեսներու արևելեան և արևմտեան ճակատներու վրայ քսանական տող կիսով չափ եղծուած րեւելադիրներ կան:

31. Սոյն եկեղեցւոյն կից ս. Պետրոս եկեղեցւոյ տաճարի արևմտեան ձախակողմի (ներսի կողմէն) պատի 2 հիմնաքարերու վրայ քսանական տող բլեռագրեր կան տեղ տեղ եղծուած և կոտրտուած:

32. Նոյն տաճարի ձախակողմը եղած ձիթատան առաստաղ ծածկող քարին վրայ 10 տող բլեռագիր կայ. տողերու երկայնութիւն 3 քառորդ կանգնոյ:

33. Վանայ բերդի հարաւակողմը նայող երեսին վրայ բերդի երկայնութեան և բարձրութեան գրեթէ միջովայր տեղը՝ սրբատաշ քառակուսի շրջանակաձևին վրայ երեսուն տողի չափ բլեռագիր կայ, տողերու երկայնութիւն 3 - 4 կանգնոյ չափ է. հեռագիտակով նայած եմ:

34. Յիշեալ բերդի հարաւային երեսի արևմտեան

կողմը Խորխոռայ վեր երկու կռածոյ այրերէն վերնոյն դը-
րան՝ արեւելեան կողմի վրայ որ արեւմուտ կնայէ, 20 տող
բւեռագիր կայ տողերու երկայնութիւն 3 քառորդ կանգնոյ:

35. Նոյն դրան վերի ճակատին վրայ 20 տող բւե-
ռագիր կայ. երկայնութիւն 2 կանգուն:

36. Նոյն դրան արեւմտեան կողի վրայ, որ հարաւ
կնայէ 81 տող բւեռագիր կայ. տողերու երկայնութիւն
1 կանգուն 1 քառորդ:

37. Նորա մօտ և կից անկիւնաձևին միւս երես, որ
արեւելք կնայէ 81 տող բւեռագիր կայ. տողերու երկայ-
նութիւն 1 կանգուն ու կէս:

38. Կից սորա՝ որ հարաւ կնայէ 60 տող բւեռագիր
կայ քանի մը էջերու բաժնուած իւրաքանչիւր էջերու տո-
ղեր իրարմէ հեռոցեւէ կարճցած են. ամբողջ էջեր ի միա-
սին առնելով՝ տողերու երկայնութիւն 8 կանգուն է:

39. Բերդ մտնալու վերջի դռնէն (տէմբլի գափու) ներս
կէս արտաչափ հեռու դէպի արեւելք ճամբուն վերի պարս-
պին մէկ քարի վրայ 9 տող բւեռագիր կայ. տողերու եր-
կայնութիւն կանգնաչափ, որ դէպի հիւսիս կնայէ:

40. Յիշեալ բերդի արեւելեան ծայր Թէրվիզու դար-
կեահ ըսուած դռնէն դուրս 2 մարտաչափ բարձրութեամբ
երկայն քառակուսի փորուած շրջանակաձևին մէջ 3 կան-
գուն կիսոյ չափ տեղ եղծեալ բւեռագրեր կան. տողերու
երկայնութիւն 2 կանգնոյ չափ:

41. Նոյն բերդի արեւելեան ծայրի հիւսիսակողմ 3
կանգուն խորութեամբ և 5 կանգուն բարձրութեամբ և 4
կանգուն լայնութեամբ խորանաձև 2 կամարներէն միոյն՝
այն է արեւմտեան կամարի արեւելեան պատին վրայ 29 տող
բւեռագիր կայ. տողերու երկայնութիւն 3 կանգուն:

42. Սոյն կամարներէն մի արտաչափ հեռու դէպի արե-
ւմուտք 3 պատուհանաձև քառակուսի 2 կանգուն երկայն
և լայն փորուածքներ կան. առաջնոյն մէջ 20 տող բւե-
ռագիր կայ. տողերու երկայնութիւն 2 կանգուն, որ դէպի
հիւսիս կնայէ:

43. Երկրորդին մէջ դարձեալ նոյնչափ տող և երկայն
բւեռագիր կայ.

44. Նոյնչափ և երրորդին մէջ կայ, բայց եղծեալ է:

45. Սոյն երեք պատուհանաձև բեռագրերէն արտա-
չափ մը հեռու դէպի արեւմուտք բերդի կուրծքին վրայ փո-
րուած պրի գրան (որուն հայեր մտէէ հէր կըսեն) արեւ-
մտակողմին վրայ 27 տող բեռագրեր կայ հողէն դուրս,
մի մասն հող ծածկած է: Տողերու երկայնութիւն 1 կան-
գուն 3 քառորդ է:

46. Բերդին արեւմտեան ծայր դէպի արեւմուտք նա-
յող պարսպի մեծամեծ քարերու շարուածքին վրայ (Իսքեա-
ւայ կափուտի ըսուած դռնէն դուրս) 3 տեղ բեռագիր
կայ. առաջնոյն վրայ 7 տող բեռագիր կայ. տողերու եր-
կայնութիւն 1 կանգուն և կէս:

47. Առաջինէն քիչ մը հեռու նոյնչափ երկայնութեամբ
7 տող բեռագիր.

48. Երրորդն նոյնպէս 7 տող և նոյնչափ երկայն.
ասոնցմէ մինն եղծեալ:

49. Քաղաքամէջ Թէրզիպաշեան Յարութիւն աղայի
փողոցի դռնէն դուրս բեռագրերով քար մի կայ կիսով չափ
եղծուած:

50. Նոյն տան դռնէն ներս բակի մէջ ձգուած բեռ-
ագրերով քար մի կայ. առաջնոյն պէս եղծուած. սոյն քա-
րեր հին աճմու խանի աւերակներէն բերուած է որ քաղա-
քամէջ հին չարչնոցի քովն է:

«ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿ ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ ՔԱՂԱՔԻ»

Հանգուցեալ բաղմահմուտ մագիստրոս Տ. Գաբրիէլ
քահանայ Պատկանեանը թողած է մի ձեռագիր ընդար-
ձակ երկասիրութիւն «Հարիւրամեակ Նոր-Նախիջեան
քաղաքի» վերնագրով:

Այդ երկասիրութիւնը պարունակում է իւր մէջ Ան-
ւոյ և Նորա բնակիչների պաղթականութեան անցքերի
համառօտ նկարագիրը, Նոր-Նախիջեանի հիմնադրութեան
և Նորա հարիւրամեայ լիակատար և բաղմակողմանի պատ-
մութիւնը, խիստ հետաքրքրական և յոյժ կարևոր ման-
րամասնութիւններով, Նոր-Նախիջեանի այժմեան հայ բը-

նակչաց շատերի տոհմագրական նկարագիրներով և բազմաթիւ հետաքրքրական այլ պատմումներով ու յաւելուածներով, որոնք առնչութիւն ունին այդ ժողովրդի պատմութեան հետ:

Սյդ մեծ գործի ինքնաձեռագիր օրինակը հանգուցեալ հեղինակը յանձնած է Կ. Պօլսի Բերայի աւագերէց շնորհադարդ Տ. Յովհաննէս աւագ քահանայ Մկրեանին, որը իւր կողմից բարեհաճել է թոյլատրել մեզ հրատարակութեան տալու:

Արդ՝ ՚ի նկատի ունենալով այդ ընդարձակ երկի կարևորութիւնը ժամանակակից պատմութեան համար՝ մենք կարծում ենք, որ կգտնուին Նոր-նախիջևանցիների մէջ անձինք, որոնք կցանկան լոյս ընծայել նորան: Գիրքը «Լուսմայի» գիրքով 1200 երեսներից կլինի բաղկացած:

ՄՏՔԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԸ

Բեօնագենի գիւտին, ինչպէս իւրաքանչիւր մի Նոր երեւոյթի կամ գիւտի, որ ընդլայնում է մարդու մօտւոր հորիզոնը, անկարելի էր, որ չհետեւէին մի շարք այլ գիւտեր: Այդ գիւտերի շարքին է պատկանում և մտքի լուսանկարը: Եթէ այն ամենը, ինչ որ այդ մասին հաղորդում են, իրականանան, ապա այդ կարելի է համարել ժիզգարու ամենամեծ գիւտը:

Ամերիկայի «Asteral Comera Club»-ի անդամները, որոնք իրենց նպատակ են դրել մասնաւորապէս լուսանկարչութեան օգնութեամբ նորանոր գիտնական երեւոյթներ յայտնագործելը, Բեօնագենի գիւտը փորձելուց յետոյ, մի շարք փորձեր արին նոյն ճառագայթների օգնութեամբ Լոնդոնի ուսուցչապետ Չենգլիս Բոջերսի յայտնութիւնը ստուգելու, այն է թէ՛ Բեօնագենի ճառագայթներով կարելի է ոչ միայն մուծ տեղեւորում պատկերի լուսանկար ստանալը, այլ և հնարուոր է լուսանկարչական զգայուն թիթեղի վրայ ժողովել անտեսանելի ալիքներ և կամ՝ եթերի այն շարժողութիւնները, որ ուղեկից ալիտի լինին մարդկային մտքին:

Իսկապէս ասած, Նոր չէ այն գաղափարը, որ մարդ-

կային մտքին ուղեկից է լինում իրերի մի յայտնի շարժողութիւն: Ֆրանսիացի ուսուցչապետ Շարլ Բիշէն, 11—12 տարի սրանից առաջ, հիպնոտագրած անձնաւորութիւնների վրայ «մտաւոր ներշնչումն» անելու փորձերի ժամանակ, զարմանալի հետեանքների հասաւ հեռաւոր տարածութեան մէջ այդ փորձերը կրկնելիս. ահա այդ հետազոտութիւնների հիման վրայ նա հետեեալ գաղափարն արտայայտեց. — Անկասկած մարդու կազմուածքի մէջ իւրաքանչիւր գործողութեան, ուրեմն նեարդ-ուղեղային գործողութեան էլ հետեւում է յայտնի քիմիական հակազդեցութիւններ (реакция) կամ գործողութիւններ: Այդ հակազդեցութեան հետեանքը պիտի լինի արտադրումն և կլանումն յայտնի դժերի: Սակայն իւրաքանչիւր այդ օրինակ արտադրութիւն պիտի իւր շրջակայքում առաջացնի ալիքանման շարժողութիւն: Ինչպէս մոմի այրումից առաջացած քիմիական գործողութիւնը տարածւում է ճառագայթների ձեով, որ իբրեւ լոյս մենք տեսնում ենք, նոյնպէս միանգամայն հաւանական է, որ նեարդ-ուղեղային գործողութիւնն էլ պիտի առաջացնի նոյնանման ալիքներ կամ ճառագայթներ, տարբեր լուսոյ ճառագայթներից նրանով, որ մեր աչքին անտեսանելի են: Այդ տեսակ անտեսանելի ճառագայթների գոյութիւնը վաղուց յայտնի է գիտութեան մէջ ջերմութեան, քիմիական և այլն ճառագայթներ անուններով:

Այսպէս ուրեմն 11—12 տարուց առաջ Բիշէի արտայայտած ենթադրութիւնը միանգամայն իրականացաւ Բեօնտգենի գիւտով, իսկ ուսուցչապետ Բոջերսը միայն կրկնեց որոշ կերպով յայտնելով, որ այդօրինակ ճառագայթներ կամ ալիքներ ո՛չ միայն գոյութիւն պիտի ունենան այլ և պիտի ներգործեն լուսանկարչական թիթեղի վրայ: Ահա միայն այս վերջին գաղափարն է պատկանում Բոջերսին:

Դիմենք այժմ արած փորձերի նկարագրութեան, թող ներով ընթերցողներին վերն առաջ բերած բացատրութիւնների հիման վրայ հանել գիտնական եզրակացութիւնները:

Ուսուցչապետ Բոջերսը միտքը լուսանկարելու, կամ առաւել ճիշտն ասած, մտաւոր պատկերների լուսանկարելու փորձերը ինքն էր անում: Դրա համար նա վարւում էր հետեեալ կերպով. վերցնելով փոստային դրօշանիշը նայում

էր նրա վրայ շարունակ մի քանի ըոպէ, ապա մանելով մութ սենեակը այնտեղ լուսանկարչական մթասենեակի ոսպինեակի միջից շարունակում էր նայել զգայուն թիթեղի վրայ: Այդ դէպքում դրօշանիշի պատկերը պահպանւում էր մտքում կամ երեակայութեան մէջ և ապա, ինչպէս ինքն ասում է, զգայուն եթերի միջով անցնում է թիթեղի վրայ, որ յարմարացրած է այդ տպաւորութիւնն ընդունելու համար: Այդ փորձի հետեանքը այն է եղել, ինչպէս հաւատացնում է Րոջերսը, որ նա ստացել է դրօշանիշի պատկերը թէև շատ փոքրիկ, բայց թագուհու պատկերի պարզ գծերով և „one penny“ բառերով:

Այդ առաջին փորձն էր, սակայն անհրեքելի չէր, որովհետև կարելի էր ենթադրել, որ աչքի ցանցաթաղանթի վրայ տպաւորուել էր դրօշանիշի և կամ առհասարակ այն առարկայի պատկերը, որին նա երկար ժամանակ նայել էր և որն յետոյ անցել է լուսանկարչական զգայուն թիթեղի վրայ, երբ նա նայել է նրա վրայ: Րոջերսի այդ փորձից կարելի էր եզրակացնել, որ ցանցաթաղանթի մակերևոյթի և լուսանկարչական զգայուն թերթիկի մէջ մի քանի նմանութիւններ կան, որով նա, — ցանցաթաղանթը, կարող է մի քանի վայրկեան պահպանել իւր վրայ ընկած լուսոյ ճառագայթները: Անհրաժեշտ էին ուրիշ փորձեր, և այդ արաւ մի ուրիշ անգղիացի Կամերոն Լի'ն (Lee):

Լուսանկարչական խաւարասենեակի ոսպինեակի մէջ նայելով, նա սկսեց լարուած ուշադրութեամբ մտածել իւր յաճախ տեսած մի կատուի վրայ, որի պատկերը նա բաւական պարզ կերպով կարող էր վերարտադրել երեակայութեան մէջ: Երկար ժամանակ այդպէս նայելուց յետոյ, նա ապակու վրայ ստացաւ մի պարզ շրջանակ, երևի մեծացած բրի պատկերը, և նրա կենդրոնում մի քնքոյշ նկար, որ իւրաքանչիւր ոք առանց սխալուելու կ'անուանի կատուի պատկեր:

Լսելով Կամերոն Լիի փորձերի մասին Ալեալդի պատուաւոր ժողովարանը վճռեց այդ փորձերը կրկնել առաւել ընդարձակ ծաւալով: Նրա պատուաւոր նախագահներից մէկը — Ազա Մարվինը, փորձի հետեւեալ կերպը առաջարկեց. նա լուսանկարչական մթասենեակի խողովակում տեղաւորեց եօթմը թրաշ ունեցող մի ապակի պնպէս, որ թրաշներից իւ-

րաքանչիւրի առաջ կարողանան տեղաւորուել և նայել մի մի հոգի, ուրիշ խօսքով՝ միանգամայն եօթը աչք կարողանայ նայել ապակու եօթը թրաշի վրայ. թէ ինչո՞ւ եօթը և ոչ աւելի կամ պակաս, այդ պարզուած չէ: Ապակու եօթը թրաշների վրայ աչքից եկող ճառագայթները կենդրոնանում են մի ընդհանուր հնոցի մէջ և ապա միացեալ պատկերը ընկնում է լուսանկարչական զգայուն թիթեղի վրայ:— Սակայն այդ չէ բոլորը. իւրաքանչիւր աչքից դէպի իւրաքանչիւր թրաշ անցնում է մի մի առանցնացած խողովակ, որի մէջ կայ ելեքտրականութիւն անցկացնող թել: Այդ ճանապարհով, գործիքը հնարողի կարծիքով, ելեքտրական հոստնքը, որ նայողներից իւրաքանչիւրի ուղեղից հաղորդւում է աչքին, այնտեղից թելերի միջոցով պիտի հասնի ապակու թրաշներին:

Այնուհետեւ ժողովարանի անդամների միջից ընտրեցին եօթը հոգի, որոնք առաւել ընդունակ էին զգում իրենց ուշադրութիւնը կենդրոնացնելու որ և է առարկայի վրայ: Երբ իւրաքանչիւրը իւր համապատասխան տեղը բռնեց, այն ժամանակ նոցա բոլորին թողին ամենախիստ մթութեան մէջ և նրանցից ամեն մէկը իւր միտքը լարեց կատուի պատկերի վրայ: Ստացած լուսանկարը տպագրուեցաւ հանդէսներում: Մի կատուի պատկերի փոխանակ, ինչպէս սպասում էր ստանալ Ազա-Մարտինը, ստացուեցաւ միմեանցից առաւել կամ պակաս մեծութեամբ եօթը հատ կատուների պարզ նկարներ:— Աւելորդ չի լինի յիշել, որ յիշեալ փորձը տւեց 10 րոպէ, մի ժամանակամիջոց, որ անհրաժեշտ է հոգեկան դժոխի թիթեղի վրայ ներգործելու համար: Սակայն աւելի ճիշտ կլինէր, եթէ մենք այդ դժը անուանելու լինինք «նեարդա-յին», որովհետեւ ոչ ոք չի ուրանում նեարդային հոսանքի գոյութիւնը: Այդ իսկ պատճառով հարցի վրայ սկզբունքի տեսակէտից նայելով— անհնար չի կարելի համարել այդ հոսանքի լուսանկարելը:

Այս նորագոյն գիւտը այն ժամանակ միայն գիտնական նշանակութիւն կստանայ, երբ հեղինակաւոր գիտնականներ կստուգեն իրենց արհեստանոցներում եթէ վերջիններս ստուգեն և հաւաստիացնեն այդ փորձերի ճշմարտութիւնը, ապա գիտութեան առաջ կբացուի հոգեբանական այլ գիւտերի մի անսահման ասպարէզ, հակառակ դէպ-

բում նա կփարատի զԱՅՏԻ — գիտնական խարբեայութիւնը և նրանով գրաւուած նախապաշարումը:

Թէ մինչև որ աստիճան արդէն Ամերիկայում և Անգղիայում տարածուած պիտի լինի այդ նորագոյն գիւտը, պիտի դատել նրանով, որ գիտնական հանդէսները և օրաթերթերը տարածեցին նրա համբաւը իրենց հարկւր հաշարաւոր ընթերցողների շրջանում: Ա. Ս.

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԿԱՆԱՆՅ ԶԱՐԴԵՐԸ

Հայ կանանց

1. Փսքուլ վրան ոսկի և մարգրիտ շարուած է և գլուխին կոշնն:
2. Գորջայ վրան ոսկի թուբեր և մարգրիտ շարուած է և գլուխին կոշնն:
3. Դամչի վրան մարգրիտ և էլմաստեղէններ շարուած է: Ճակատին կկապեն:
4. Ծակտնուց վրան մարգրիտ ուրուբեայ շարուած. երեսնուն կկապեն:
5. Շըռաֆէ մարգրտով թոռ բանուած է և վարի կողմն ալ հինկնոց շարուած է. գամչու վարի կողմը կկապեն:
6. Օղերներ տեսակ տեսակը կայ, էլմաստով, մարգրտով, դմրութով և ոսկեղէն. ականջը կոշնն:
7. Գլխու չիթ վրան թուբեր շարուած է. գլխնու ետևը կձգեն:
8. Պողազի հապեր:
9. Երկար վզի հապեր և չակրտակ:
10. Աշգալանտի, վզերնին կձգեն երեք տակէն և մէկ տակէն:
11. Պողմամայ, շարիթի վրան տեսակ մ' ոսկի շարուած է:
12. Ձկնիր, այն ալ տեսակ մը ոսկի է սուլուկի պէս երկար և սրտերնու վրայ կձգեն:
13. Թըլըսըմ. ինքը զանճիրէ և վրան ուրուբեայ շարուած է:
14. Շարան. վրան տեսակ տեսակ ոսկիներ կշարեն:
15. Մֆթուլ, մարգրտով և հապերով շարուած:
16. Պողազի մարգրիտ. վրան էլմաստ խաչ:

17. Թօլլամայ թող. բանուած է մարգարտով և վարի կողմն ալ ոսկինք շարուած է սրտերնու վրան կձգեն:

18. Պթիռ. թւերնին կգնեն ոսկի է:

19. Սէկտակ պթիռ. թւերնին կգնեն ոսկի է:

20. Թելի հասկի շակրտակ:

21. Ոսկի պոչիռ. գլխու ետեւը կը ձգեն:

22. Զէքիռ. մեծ մատերնին կգնեն:

23. Թախըմ. միւս մատերնուն կգնեն, և ուրիշ տեսակ տեսակ մատանինք կայ, էլմաստ, եագուտ, զմրուտ ևայլն:

Արծաթեղեն.

24. Բամար. տեսակ տեսակը կայ, չիթթիչի, չագալայ և երկար կամարներ:

25. Թիդրամայ. տեսակ մը կոծակէ վանճիրի վրան կշարեն և կկարեն թւերնուն:

26. Զնկզնկ. պզտիկ տղակներու ոտք կանցնեն:

27. Մըսասէ. մանուկներու թւ կանցնեն զբօսանքի համար:

28. Շըքլագ. աղջիկներ պողազնին կանցնեն:

Հայ քիտրդերու ձգած արծաթեղենները:

1. Պլագուկ. թւերնին կգնեն:

2. Օղեր. ականջնին կգնեն:

3. Մատանի. մատերնին կգնեն:

4. Բամար. մէջքերնին կկապեն. տեսակ տեսակը կայ:

5. Պօզմաճայ վզերնին կձգեն:

6. Շըռիթներ. գլուխնին կկապեն:

(Գ. եպ. Սրողանտեանի հաւաքածոյքից)

ՍՏԵՅՈՒՆԻ ԴՐՔԵՐ.

Պատուոթիւն Առաքել վարդապետի Դատրիժեցոյ. Գ. տպ. վարչապատ 1896.

Կարապետ վարդապետ. Երուսաղէմի Յովհաննէս եպիսկոպոսի Թուղթը առ Աբա Աղուանից կաթուղիէս, վարչապատ 1896.

— Յովհաննու իմաստասիրի Հայոց կաթուղիկոսի խոստովանութիւն անշարժ յուսոյ մարմնացելոյ բանին Բրիտտոսի և ընդդէմ դաւանողաց զմի Բրիտտոս յերկուս բնութիւնս, վարչապատ 1896.

Կ. Կոստանեանց. Համաժ արեւելի. Վաղարշապատ 1896.

— Ս. Լուսաւորչի աջը, Վաղարշապատ. 1896.

Էմին Տէր-Գրիգորեան. Դամոկլեան սուր, Երեւան 1896.

Օ. Ռոգովա. Աշխէն ու Մարգարիտը, Թ. ռուս. Թիֆլիս 1896.

Թ. Նեօրէքէ. Պատմութիւն Սասանեան տէրութեան. Թարգ.

Ն. Քարամեան, Վաղարշապատ 1896.

Քոնիոյի առակք. Թարգ. Գ. Եպիս. Այվազեան. Վաղարշ. 1896.

Ռաստա Գեորգ Բարխոնտարեանց. Չօբանն ու Նշանածը. Տըփ-

սիս 1896.

Դո. Խալաթեանց. Ա. և Բ. մնացորդաց գրքերի նորագիւտ Հայ

Թարգմանութիւնը, Վաղարշապատ 1896.

Երեք վիպիկ. Թարգ. Լեոն Մելիք-Աղամեան Թիֆլիս 1896.

Բ. Մալխասեանց. Պատմեկան յուշեր. Թիֆլիս 1896.

Ն. Պազոռիսին. Սարսափելի վեճիկներութիւն. Թ. Լ. Գեորգեան.

Հատ. Գրիգոր Փարսադանեանի. Տիֆլիս 1896.

Ամբր. վ. Գալֆայեան. Պատմութիւն Հին և նոր կապարանի. Բ.

ուպ. Վաղարշապատ 1897.

Դրիգոր Եպիս. Աղափիրեան. (Թարգ.) Կրօնական-բարոյական խոր-

հրդածութիւններ Հատ. Ա—Գ. Բ. ուպ. Վաղարշ. 1897.

Յակոբ Բարխոնտեան. Տանուէր Օհանը. Թիֆլիս 1897.

Կ. Կոստանեանց. Տէր Պետրոս Ս. Գետադարձ. Վաղարշ. 1897.

Սոկրատայ Սրբաւատիկոսի Եկեղեցական պատմութիւն Հատ. Ա.

Բ. աշխ. Մետրոպ. վ. Տէր Մովսիսեան. Վաղարշապատ 1897.

Ասիրատայ Պատմութիւն Եկեղեցական և վարք ս. Սեղբսորոսի

աշխ. Մետրոպ. Գ. Տէր Մովսիսեանի. Վաղարշապատ 1897.

Ագաթանգեղոսի աղբիւրներից յիշատակ դատակերպ Գործաւ և

Շմոնի վիպից որ վիպեցին յառոնա. Հատ. Գալուստ Տէր

Մկրտչեան. Վաղարշապատ 1896.

Պրոֆ. Ի. Ինգրայան. Ադինայի նամակները. Թարգ. ռուս. Յով-

սէփ քահ. Տէր Պետրոսեանց. Թիֆլիս 1897.

Արորի օրացոյց. 1897 Բաբու.

Անանիայայ Ա. Գոհարիկն ու Աստղիկը. Թ. ռուս. Թիֆ. 1897.

Խաչատուր Արոյեանի ներկերը. Հր. Իս. Ժառ Հարեանց. Մոսկվ. 1897.

Պրոֆ. Ս. Բողղանով. Խժոռոյներ. ազատ Թ. Լ. Մ-Աղամեանց.

Ազգագրական հանդես. Բ. գիրք. 1897 Թիֆլիս.

Չիաւպոլի. Գիւղական վարժուհի Թարգ. Լ. Մելիք-Աղամեանց.

նոր մատենագրանի Ը. գիրք. 1897 Թիֆլիս.

Ստեփան Անտիքեան-Բաւանցեցի. Ղեկավարներ. գիրք Ա. (կապ

բռնողը և մեր տէրը). արտ. «Լուսնայ» հանդիսից, 1897

Թիֆլիս.

Հ. Գ. Զարքանայեան. Հայկական Հին դպրութեան պատմութեան

Դ—ԺԳ դար) Գ. ուպ. Վենետիկ 1896.

СУЛТАНЪ и ДЕРЖАВЫ препод. Малькольма мафъ-

колла. перев. съ Англ. С. П. Б. 1897.

„Լուսնայ“ հանդիսի խմբագրութիւնը ձեռնարկում է մեր նշանաւոր ժողովրդագիր և հեղինակ հանգուցեալ Գարեգին եպիսկոպոս Սրբանձտեանցի ծանօթ երկերի հրատարակութեան, որոնք ամփոփուած կլինին 5 հատորների մէջ հետևեալ գաաաւորութեամբ.

Ա. հատ.—Գրոց եւ բրոց

Հնոց եւ նորոց

Հուշան Հաւարչանայ.

Բ. „ Մանանայ

Գ. „ Թորոս աղբար ա.

Գ. „ Թորոս աղբար բ.

Ե. „ Համով հոտով.

Հեղինակի կենսագրութիւնը, պատկերը, քննադատութիւններ եւայլն:

Իւրաքանչիւր գիրքը բաղկացած կլինի 8-ածալ 5—600 երեսներից, իսկ ախողջ հրատարակութիւնը յօտ 3000 երեսից:

Կ հրատարակուի պրակներով, իւրաքանչիւրը յօտ 160 երեսից:

Այս գործի համար բաժանորդագրութիւն է բացուում: Ոչ բելի է գրուել իւրաքանչիւր պրակին առանձին եւ ախողջ հրատարակութեան միասին: Ամեն մէկ պրակը արժէ 40 կոպ., իսկ ախողջ հրատարակութիւնը միասին 6 ռուբլի: 5 հատորը տպագրուելուց յետոյ կարժենայ 10 ռուբլի:

Հանգուցեալ Սրբանձտեան սրբազանի գրագրութիւնների մէջ մենք գտանք մի բաւական ստուար աշխատութիւն „Մշոյ աշխարհի ստորագրութիւն“ վերտառութեամբ, որ սկսեցինք հրատարակել „Լուսնայ“ի նախընթաց գրքից: Այդ գործը մենք հանգուցեալ Սրբանձտեանի երկասիրութիւն պիտի համարէինք, եթէ նորա „Գրոց ու բրոց“ գրքի ԼԸ գլխի մէջ չկարդայինք, որ „Տրապիզոնցի գիտնական Պօղոս պատուելին Թովմասեանց Տրապիզոնի եւ Տարօնոյ ստորագրութիւնները աշխատասիրած է յանձնարարութեամբ ս. Հայրիկին, հանդերձ կարեւոր լուսարանութեամբ հին աւանդութեանց եւ անուանակոչութեանց զանազան փայլաց, որք կը գտնուին այդ երկու աշխարհին մէջ, եւ հանդերձ նկարագրութեամբ Տարօնոյ բնակչաց սոյնութեանց եւ լեզուին:—Դեռ տպագրուած չեն այս գործերը“: Ըստ այսմ պետք է ենթադրել, որ „Մշոյ աշխարհ“ երկը պատկանում է պ. Պօղոս Թովմասեանցի գրչին:

Հրատարակիչ Գրիգոր ԱԿԱԳ ԲԱՆԱՆԻԱՆՑ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄԱՄՈՒՎ ՏԱԿ Է

ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Գ Ի Բ Բ Դ.

(Ղ Ո Ի Կ Ա Մ Կ Ա Թ Ո Ի Ղ Ի Կ Ո Մ)

Բաժանորդագիրն է 3 ռուբլի:

«Ա Ր Ա Ր Ա Տ»

ԿՐՕՆԱԿԱՆ.—ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ—ՊԱՏՄԱԿԱՆ,
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ—ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ՊԱՆԺՏՈՆԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Լ. ՏԱՐԻ.

Բաժանորդագիրն է (Ռուսաստանում 4 ռ.
(Արտասահմանում 5 ռ.

Հասցեն ՍՎ. Զումիածսուն, Типографическому Комитету.

„Ա Ր Զ Ա Գ Ա Ն Բ“

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ և ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՂՐԱԳԻՐ

ՏԱՐԵԿԱՆ 10 ռ., ԿԷՍ ՏԱՐՈՒԱՆ 6 ռ.

Հասցեն. Тифлисъ, Редакция „АРДЗАГАНКЪ“.

„Ն Ո Ր Դ Ա Ր“

Քաղաքական գրականական ամենօրեայ լրագիր

ՏԱՐԵԿԱՆ 10 ռ.

Հասցեն.—Тифлисъ Ред. ежедневной газеты НОРЪ-ДАРЪ

«Մ Զ Ա Կ»

Գրականական և քաղաքական լրագիր

ՏԱՐԵԿԱՆ 10 ռ.

Հասցեն.—Тифлисъ Ред. МШАКЪ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Տարեկան 3 ռ.

Հասցեն.—Моск., Мясн., д. Ермаковыхъ, М. Бархударьянъ.

Կարելի է ստանալ և «Լուսաշ»-ի հրատարակչից:

ԱԶԳԱՅԻՆԱԿԱՆ ՀԱՆԳԷՍ

Լոյս տեսաւ 1897 թուի Բ-րդ լգիրքը

Գինն է 2 ռ.

Դիմել Շուշի Երուանդ Լալայեանցին:

Բ Ա Ձ Ա Վ Է Պ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան 10 փրանկ — 4 ռուբլի

Հասցեն. Redaction „Bazmavep“ Venise, S. Lazare.

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

Ա մ ս ա գ ի Ր

ՏԱՐԵԿԱՆ 4 ՌՈՒԲԼ

Հասցեն. Wien, Redaction „Hantesse“ Congr. Mechithariste.

ՂՈՒՏՈՎ ԼՈՅՍ ԿԸ ՏԵՍԻ

ՊԱՏԻ ՕՐԱՅՈՅՑ

1898 թ.

(Տասներորդ տարի)

Կազմեց Դիտր քահանայ Աղանեանց.

Գինն է 50 կոպէկ, ճանապարհածախքով 65 կոպէկ:

Գուճարով գնողներին զեջուճն:

«ԼՈՒՄԱՅ»

գրական հանդիսից արտատպուած գրքերը

1. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ. Ստեփաննոս Պալասանեան գ. 25 կ.
2. ՊՕՏԱՊԷՆԿՕ. Մի կտոր հաց. Թարգմ. Գ. քաջ. Աղանեանց գ. 10 կ.
3. ՍԵՆԿԵՒԻԶ. Դէպի Աթէնք. Թարգմ. Գ. քաջ. Աղանեանց գ. 15 կ.
4. Դաստիարակութեան զօրութիւնը. Թարգմ. Ս. Մանգինեան գ. 30 կ.
5. ԲԱԿ ԿԻԼԻԿԻԱ գ. 15 կ.
6. Ն. ՏԵՐ-ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ. Խաչատուր Աբովեան 60 կ.
7. Անժամանակ Թատրոն և ընթերցանութիւն. Թարգմ. Ս. Մանգինեան գ. 25 կ.
8. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ. Աշակերտի յուշատետրը գ. 30 կ.
9. ՍՏ. ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ. Ղեկավարներ գ. 40 կ.
10. ՊԷՍՏԱԼՕՅՅԻ. Լինհարդ և Գերտրուդ. Թարգմ. Իս. Յարութիւնեան գ. 1 ր. 50 կ.

ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

1. Խուլ Խաչիկ, պատմական վեպիկ. Քամալեանց Ս. 1894. — 25
2. Ֆերիզագէի երգը, Փոքր Ասիայի կեանքից, Թարգմ. Յ. Լալայեանց 1894 — 25
3. Ղարիբ Մշեցի. պատկ. տաճկահայ ներկայ կեանքից 1894 — 10
- ✓ 4. Հուքսէյ. Տարերք բնական գիտութեանց. ժողովրդ. ընթերցանութեան համար գերմ. Թարգ. Իս. Յարութիւնեանց 1894 — 40
5. Վահան Մամիկոնեան Ճաղարեգեան Յ. 1894 — 40
6. Ալպեան հովիւ, գերմ. թ. Իս. Յարութիւնեանց 1895 — 20
7. Հայրենագործի գերմ. Թարգմ. Իս. Յարութիւն. 1896 — 50
8. Գիւղական վարժուհի, Չիամպուիի, Թարգմ. Լ. Մելքե Ադամեանի 1897 — 25
9. Հոֆման. Զինուոր Յակոբ, գերմ. թ. Տիր. Կոստանեան
10. „ Կեանքի դպրոց, գերմ. Թարգ. Նոյնը:

ԳԻՒՑ Ա. ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ

Ա. Ա շ խ ա տ ու թ ի լ ն ն ե ռ ը.

Աղթատեար. բ. տպ. 1889	— 10
Կրօնի դասագիրք ա. տ. 1889 (սպառուած.)	— 15
„ բ. տ. Գ. տպ. 1891	— 25
„ գ. տ. Գ. „ 1890	— 25
Տոմար եւ տօնացոյց Հայաստ. ո. եկ. բ. տպ. 1894	— 50
Կարնոյ գաղթը. պատմ. տեսութիւն, 1891	— 10
Գիւան Հայոց պատմ. գիրք Ա. Բ. 1780—1834 Սահ. Մես- րոպ. մրցանակին արժանացած 1893	2 —
Գիւան Հայոց պատմ. գիրք Գ. Սիմեոն կաթողիկոսի յիշա- տակ. կենսագրութեամբ, յաւելութեամբ ու ծա- նօթ. Սահակ-Մեսրոպ. մրցանակին արժան, 1894	7 —
Կարգ Աստուածայ. Հայաստան. ո. եկեղեցւոյ բ. տպ. 1895.	— 40

Բ. Թ ա ր գ մ ա ն ու թ ի լ ն ն ե ռ ը.

Հաւատարմ. ամեն արդեւքների յաղթում է. ֆ. Հոֆ. 1877	— 40
Խաւարից դէպի լոյս. ֆ. Հոֆմանի. 1877.	— 40
Դոն Գիշտ լամանշեցի Մ. Սերգանտեւի 1878	
Գէորգ Ռուկոտտն, վեպ 1879	— 60
Երրորդ սփի, առակ Լակիդէի բ. տպ. 1893.	— 10
Ռոբինզօն (Հրատ. Թիֆլիսի տպագր. ընկ.) 1881	— 60
Չէստերտօնի ժառանգը. պատկ. 1882.	1 —
Ակաէա, տ. Սիսօեկայի 1885	— 50
Էան Էրնստ Սմոլեար. Ն. Եանչուկի 1885	— 20
Արծնի մտածմունքը. պոֆ. Մ. Բողդանովի 1892.	— 05
Գիւղի սուրբը, Սվետոսլովի Չէխի, 1892	— 10
Կեանքի դպրոցը, Գիկկէնսի 1892	1 —
Դէպի Ոթէնք. Սենկելի, 1896	— 15
Մի կտոր հայ. Պոտապէնկօի. 1896	— 10

Գ. Հ ը ա տ ա ը ա կ ու թ ի լ ն ն ե ռ ը

Իս. Յարութիւնեան. Հայոց գիրք. 1893 Տփլիս	1 50
Իշխ. Կ. Բեհբուդեան. Ծուխ. 1893	— 15
Ռանգաբէ. Էման. վեպ. Թարգ. Յ. Լալայեանի 1893	— 25
Ալբեր Այն. Գուրգի լեառն. Թարգ. 1894	— 25
Ճաղարէգեանց Յ. Հայոց լեզու ա. տ. 1894	— 30
Սպիրի. Այծարած Մօնի. Թարգ. Իս. Յար. 1895	— 15
Բակ. Կիւրկիւ. 1896	— 15
Լոււմայ. գրական հանդէս 1896. ա. գիրք.	2 —
Լոււմայ. „ „ 1896 բ. գիրք	2 —
Լոււմայ. „ „ 1897 ա. գիրք	2 —
Լոււմայ. „ „ 1897 բ. գիրք	2 —